

MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

KRITERION 1979

Művelődéstörténeti Tanulmányok

Holl Imre és
H. Gyürky Katalin
könyvtárából

Tanulmányok

Kiadás helye:

Kiadás helye, kiadó neve, kiadás éve, kiadás száma

Kiadás helye, kiadó neve, kiadás éve, kiadás száma

Művelődéstörténeti Tanulmányok

Szerkesztette
Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor

Kriterion Könyvkiadó
Bukarest 1979

A kötet fényképeit készítette
Ferenczi Géza, Karsai Józsefné,
Kovács András és Zoltán Mihály

Bevezetőül

Most útnak indított kötetünket azok a kíváncsiak hívták életre, amelyek mind országunk történettudománya, mind pedig a romániai magyar olvasóközönség oldaláról egyre sürgetőbben jelentkeznek. A kialakult helyzet cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a romániai történetkutatás az erdélyi országrész múltjának feltárásában nem mélyülhet el a magyar és a szász vonatkozásokkal való rendszeres foglalkozás nélkül. E két nemzetiség egykori gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési helyzete ugyanis olyan meghatározó erejű volt Erdélyben, hogy viszonyaik tanulmányozása nélkül az itteni fejlődésről csak tudománytalan, torz kép nyújtható. Afelől sem lehet ma már senkinek sem kétsége, hogy e feladatok elvégzését tudományosságunk jórészt az illető nemzetiség szakembereitől várhatja. Országos tudományos érdekek kívánják meg tehát a történettudomány nemzetiségi művelőitől az eddiginél fokozottabb, tervszerűbb és módszeresebb foglalkozást saját népük múltjával, hogy ezáltal mielőbb eltűnjenek a továbbhaladást, a korszerűbb kutatást fékező mulasztások.

Hasonló irányú a romániai magyarság igénye az önismeretre. Az elmúlt évtizedek során végbement gyökeres társadalmi átalakulás, párosulva a múlt általános hazai kultuszával, a nemzetiségi tömegek körében szintén felébresztette a vágyat nemcsak az ország, hanem azon belül saját népük története megismerésére is. A társadalmi elnyomás alól felszabadult nemzetiségi dolgozók is birtokba kívánják venni, meg akarják ismerni saját múltjukat, melynek tárgyi emlékei körülveszik őket. Történelmi szakirodalmunk minél inkább kielégítetlenül hagyja ezt a társadalmi méretű, természetes érdeklődést, az annál inkább erősödik az egyéneken. Vétkes felelőtlenség lenne tehát, ha a történetkutatás nemzetiségi munkásai figyelmetlenek maradnának az egyre hangosabb és általánosabb kíváncsiakra. Ezek kielégítése ugyanis egyik előfeltétele az egészséges, jó társadalmi közérzet kialakulásának.

Nem kicsi tehát és több réttű a feladat, amely a romániai történetkutatás magyar művelőire hárul. A Művelődéstörténeti Tanulmányok egyik feladata a fiatal szakembereket megismertetni történetírásunk hagyományaival, módszereivel, célkitűzéseivel, és ezáltal felkészíteni őket a fentebb jelzett kétoldalú elvárások teljesítésére. Úgy véljük, hogy az utánpótlás nevelésének hatékony módja lehet az alkalom biztosítása is kutatási feladatok gyakorlati megoldására.

A magyar történetkutatásnak Erdélyben évszázados hagyományai vannak, melyek egyrészt társadalmunk tudatában, másrészt az európai historiográfiával való kapcsolatokban gyökereznek. Mindenkit tiszteletre kell hogy kötelezzenek azok az erőfeszítések, amelyeket az erdélyi magyar történészek 1918 óta tettek, hogy tudományos érdeklődésüket hozzászabják a megváltozott valósághoz, és maguk is közreműködjenek az ország múltjának feltárásában. Szembefordulni évszázados beidegződésekkel a két háború közötti időszak polgári körülményei között imponáló erkölcsi bátorságot és nagyfokú tudományos higgadtságot kö-

vetelt Kelemen Lajostól és követőitől. Nekik köszönhető, hogy ma már kirajzolódóban vannak a nemzetiségtörténeti felfogás körvonalai, amelyekhez a részkutatások és az összefoglaló kép kialakítására irányuló erőfeszítések egyaránt igazodhatnak.

Felfogásunk szerint nekünk tudatosan nemzetiségtörténetet kell művelnünk. Ez a nemzetiségtörténet azonban teljes egészében felöleli az erdélyi magyarság múltját, beleértve a tartományra annyira jellemző hármas együttélésből fakadó kapcsolatokat és kölcsönhatásokat is. Minthogy a nemzetiségi sajátságok legszembetűnőbben a művelődés területén nyilvánultak meg, a magyar nemzetiségtörténetnek szintén fontos része, valóságos gerince a művelődéstörténet, de semmiképpen sem azonosítható csupán azzal. Hasonlóan jellemző és fontos sajátosságokat felmutató, egyenesen nélkülözhetetlen fejezete a nemzetiségtörténetnek a társadalom vagy az intézmények története.

Magát a művelődéstörténetet szintén a lehető legtágabban kívánjuk értelmezni, úgy, hogy a szellemi művelődésen, életformán, élet-szemléleten kívül beleférjen a magyarság teljes anyagi kultúrája, kezdve a gazdálkodástól a településen, építkezésen, lakáson, ruházaton, étkezésen, egészségügyön át a mindennapi lét és munka tárgyi hagyatékaig. A nemzetiségtörténet területén egyébként sem tartjuk megengedhetőnek a művelődéstörténet olyan merev elkülönítését, miként az manapság terjedőben van. A nemzetiségtörténeti felfogás ugyanis fokozottan megkívánja az egységbenlátást és a jelenségek természetes egységükben való ábrázolását. Meggyőződésünk szerint a művelődéstörténet maga is tömény történelem, és reá nem kevésbé kötelezőek a história kipróbált munkamódszerei, mint a történetkutatás bármelyik más sajátos ágára. Ezek tehát a még annyira kíváncsú irodalmi kifejezési formák kedvéért sem áldozhatók fel. Ellenkező esetben ugyanis a dilettantizmus számára nyílna út kutatásunkban, és ez, tekintve a művelődéstörténet említett központi szerepét, magát a nemzetiségtörténet tudományos hitelét veszélyeztetné. Nem tartozik viszont a művelődéstörténet keretébe és semmiképpen sem keverhető össze azzal a művelődési múlt bizonyos kérdéseinek esszészerű vagy publicisztikai tárgyalása. A nemzetiségtörténet ugyanis nem jelenthet csökkentértékűséget, hanem éppen fokozott tudományos és erkölcsi felelősséget, megalkuvást nem ismerő kritikai magatartást, alapos anyagismeretet és teljes nyitottságot az új módszerek, valamint a külföldi kutatás friss eredményei irányában. A nemzetiségi önismeret csak olyan történetkutatásra épülhet, amely szilárd tudományos alapokon nyugszik, módszeresen dolgozik, mentes az önáltatástól, és a teljességét adja annak, amit a korszerű történettudomány egyáltalában nyújthat a múlt életre keltése terén.

A nemzetiségtörténet számára természeténél fogva alapkövetelmény a nyitottság más népek irányában. Saját népiségünk keretei közé bezárkózva múltunk legsajátosabb jelenségei is távlatukat vesztenék és ábrázolásuk eltorzulna. Erdélyben a sokszázados együttélés letagadhatatlan tényei egyébként is mindenki számára kötelező erejű szabállyá avatják ezt a nyitottságot, melyet a kutatás területén senki sem hagyhat figyelmen kívül a tudomány megkárosítása nélkül. Ennek megfelelően különös fontosságot tulajdonítunk a kapcsolattörténeti kuta-

tásoknak. Az elmúlt évtizedek tervszerű munkájának a társadalmi felszabadulásért vívott közös harc hagyományaival kapcsolatos gazdag eredményei napjainkra megteremtették a biztos kiindulópontokat az újabb előrelépéshez az erdélyi együttélés román—magyar és szász—magyar vonatkozásai kutatásában. A közös küzdelmek lankadatlanul folytatott vizsgálata mellett ma már sort keríthetünk az együttélésnek a békés építőmunka, a népi és a magas művelődés legkülönbözőbb területein kimutatható tényeire is. Ezek szintén arra figyelmeztetnek, hogy az erdélyi történet esetében csak a párhuzamos és összehasonlító vizsgálatok kecsegtetnek szilárd eredményekkel, mert az együttélő népek mindegyikének fejlődése értékes analógiákat szolgáltatathat a másik kettő történetének jobb megismeréséhez. Így például a szebeni és a balázsfalvi régi román könyvkiadás története tisztázását a szász, illetve a magyar nyomdatörténet új eredményei tették lehetővé. Az összehasonlító módszer azonban csak akkor lehet eredményes, ha a kutatás óvakodik az egyoldalúságoktól. A magyar és a szász nemzetiségtörténet egyidejű, tervszerű és igényes művelése ezért egyik előfeltétele a román nép erdélyi múltja jobb megismerésének is.

Sok még a teendő ezen a téren, mert a kapcsolattörténeti kutatások nagyobbrészt az egyre fogyatkozó létszámú nemzetiségi történészek feladata lett annak következtében, hogy szinte kizárólagosan ők rendelkeznek az ezekhez nélkülözhetetlen kétoldalú történeti és nyelvi ismeretekkel. Lényeges változás ebben a tekintetben csak akkor remélhető, ha növeljük a nemzetiségi kutatók számát, vagy ha általánossá válik szakköreinkben a felismerés, hogy a magyar és a német nemzetiség fejlődésének tényei a román—magyar és a román—német együttélésen túlmenően is elmellőzhetetlen fontosságú kérdései — Erdély múltja révén — az egész ország történetének. A Művelődéstörténeti Tanulmányok szerzői számára a román—magyar—szász együttélés természetes erdélyi történeti adottság. Ebből az egykori valóságból kiindulva, a párhuzamos vizsgálatok módszerével akarják feltárni saját nemzetiségük múltját. A román—magyar és a szász—magyar kapcsolatok kutatása tehát számukra nem divatos tematika csupán, hanem a kendőzetlen, józan történeti önismeret megszerzésének egyedül járható útja.

A romániai történettudomány magyar nemzetiségű művelői előtt álló legsürgősebb feladat megteremtteni az előfeltételeket ahhoz, hogy a magyar olvasóközönség belátható időn belül tudományos igényű összefogó képet kaphasson saját nemzetisége múltjáról, arról, amivel az ő elődei segítettek az ország haladását. A kor színvonalán álló erdélyi magyar nemzetiségtörténet előfeltételei köréből ezen a helyen a tervszerű forrásfeltárást és részletkutatást, valamint a szakmai utánpótlás biztosítását hangsúlyozzuk. Ezek nélkül reménytelen kísérlet marad minden vállalkozás, mely az eddigi ismeretek szintjén álló, felszínes, alkalmi áttekintésnél többet óhajtana nyújtani. Az előttünk álló feladat semmiképpen sem oldható meg gazdag polgári örökségünk egyszerű átértékelésével. Újszerű nemzetiségtörténethez az előbb ismertetett szempontok szerinti új szakkutatásokra van szükség. A Művelődéstörténeti Tanulmányok ezt az új szintézist kívánja előmozdítani nemzetiségtörténeti kutatások eredményeinek közlésével, e vizsgáló-

dások bátorításával, új kutatók formálásával és a munka tervszerűségének fokozásával.

Meggyőződésünk, hogy szerzőink a nemzetiségi vonatkozások konkrét tényei feltárásával hasznos és hézagpótló szolgálatot végeznek az egész ország történetkutatása javára is, mert új információikkal bővítik az összehasonlító vizsgálatok alapját. A szakkutatás előmozdítása azonban csak egyik kötelessége a történelem nemzetiségi művelőjének. Emellett sohasem tévesztheti azt sem szem elől, hogy széles körű, eleven társadalmi érdeklődés kíséri mindazt, amit a szaktudomány a történeti önismeret terén nyújt. Témaválasztásában, eredményei közlési módjában tehát mindig számolnia kell azzal is, hogy olvasói — kevés kivétellel — nem szakkutatók, hanem saját múltjukkal ismerkedni vágyó, nagyon különböző iskolázottságú emberek. A szakszerűség és a közérthetőség, a legjobb értelemben vett népszerűsítés igényeinek egyeztetése nem könnyű, de azért nem is megoldhatatlan feladat. A Művelődéstörténeti Tanulmányok szerzői, tőlük telhetőleg, arra törekednek, hogy tudományos pontossággal megállapított tényeket világosan, közérthető, sőt minél élvezetesebb formában közöljenek az érdeklődők legszélesebb táborával.

Kötetünk különböző korosztályokhoz tartozó kutatók kész eredményeiből ad összeállítást, a témák sokféleségével is jelezve mind a vizsgálódási terület kiterjedését, mind pedig a tervszerűbb munka időszerszerűségét.

Jakó Zsigmond

Magyar rovásírásos emlékekről

Ferenczi Enikő emlékének

Neves elődeink messze szétágazó és állhatatos kutatásainak eredményeként ma már közismert a magyar rovásírás türk eredete. Általánosodó vélemény értelmében viszont a türk írásrendszer betűinek java része önálló fejlemény. Meggyőződésünk szerint ezek kialakulásában rendkívüli volt a szerepe az eredetileg (az ősiségben) még totemállatot ábrázoló, a képirásokéihoz hasonló, leegyszerűsödött nemzetségszimbólumoknak: a tamgaknak, esetleg azok közösségi tulajdont jelentő változatainak. A türk ábécé betűinek csekély hányada viszont a főníciai-araméus (iráni) szogd írásjelrendszerből átvett kölcsönzéseként tekinthető. A ma ismert legkorábbi, biztosan keltezhető türk rovásírásos feliratok a VII. század végéről, a VIII. század elejéről valók.¹ Szövegeik rendkívül értékes, gazdag történeti anyagot tartalmaznak. Az említettek mellett száznál több rövidebb-hosszabb felirat vált ismeretessé mongolföldön, Dél-Szibériában. A kazak és kirgiz füves síkságokon még mostanság is folyvást újabbakra bukkannak. A nyugati-türk (utóbb kazár) birodalom hajdani határai közül eddig előkerült rovásírásos töredékek amazokkal szemben csekély számúak és eléggé bizonytalan olvasatúak.

Egyik arab földrajzi és történetíró 987 táján készült följegyzéseiben foglaltak szerint, ha a turkok főfejedelme „... az alsóbbrendű fejedelmek valamelyikének *írni* akart, előhívatta vezírjét, és megparancsolta, hogy *nyilat* [nyilvesszét] hasítson ketté. A vezír aztán *rovásjegyeket metszett bele*, melyeket a turkok előkelői ismertek és elmagyarázták annak értelmét, amelyet a főfejedelem [ki] akart [fejezni], s akihez intézte volt, megértette... De ezt csak fegyverszünetkor, békekötéskor, valamint háborús időkben cselekszik...”² A sokat mondó írásos kútfőkön kívül ezt az állítást már régészeti lelet: rovásjegyeivel az írott forrás szintjére emelt nyilvessző is igazolja.

A türk rovásírásos maradványok azonban nagy többségükben kőbe véselt sír- és emlékfeliratok, sziklakarcolatok. Minthogy a kőbe, sziklára véselt rovásjelek még szinte változatlanul őrzik a fa-rovás vonalvezetését, ezek a feliratok a bizonyára több évszázados múltra visszatekintő, még elevenen élő, sőt talán virágzása tetőfokán álló fa-rovásírás kőbe átültetett vetületeiként foghatók föl. Ennek a bizonyítására említjük egy VI. századi, hiteles kínai kútfő figyelmet érdemlő adatát. Eszerint a t'u-küe [türk] népnek nincs [a kínaiakéhoz hasonló] írása, hanem a szerződéseket falapokra vésik.³ A kínai T'ang uralkodó család VI. századi évkönyvei állításából viszont a hu (más török nép) meg a t'u-küe nép írásának azonos volta tűnik ki.⁴

S lám, Thuróczi János 1488. évi krónikája, utána Bonfini, Oláh Miklós (1536 táján), az 1573-ban elhunyt Verancsics Antal, Szamosközy

István 1593-ban, Baranyai Décsi János 1598-ban még fapálcákra kézzel rótt ősi írásról beszél.

Nem árt jól észbe vésni: a keleti csoport emlékei mongol-földön, Dél-Szibériában (kirgiz-földön), illetőleg Turfán vidékén maradtak fenn. (Kőrösi Csoma Sándor ide is szeretett volna eljutni.) Az ún. nyugati csoport szórványos emlékei viszont Kazahsztántól Erdélyig, tovább a Duna—Tisza közéig kerültek elő.

A mongol-földi Orkun folyó, valamint a Dél-Szibériában eredő Jenyiszej folyam vízgyűjtő medencéjének felső részében fölfedezett ótörök nyelvű feliratok szövegének megfejtése után nem sokkal Nagy Géza, az egykori neves sepsiszentgyörgyi múzeumigazgató 1890-ben a Székelyföldön több titokzatos emlék révén átöröklődött székely rovásírás meg az előbbieik jegyeinek hasonlóságára figyelmeztetett.⁵ A megfejtő dán Wilhelm Thomsen előzetes jelentése meg az orosz Wilhelm Radloff szövegkiadása — fordítása és magyarázata — (1895) után pedig határozottan állította az alaki hasonlósághoz társuló hangérték-egyeztetéseket.⁶ Már a kezdeti kutatási eredmények alapján is a régi magyar írás jegyeinek java része a jenyiszeji török ábécé jelei „unokáinak” vagy „ükunokáinak” látszott.

Az ó-, a közép-török, de a mai török nyelvjárásokban is sok az írásra utaló, írásos foglalkozással kapcsolatos szó.⁷ Írás szavunk két fogalomkörhöz fűződik: a metszéses rovásíráshoz, továbbá a festékekkel való íráshoz, mázolóshoz (vö. a magyar „írásos” tojással, „írott” varrottassal!). A magyar nyelvnek az írásra vonatkozó két legjelentősebb szava: az *ír* meg a *betű* török eredetű. (Ehhez csatlakozik különben a rovás-szerszámként használt *bīčaq* = magyar 'bicsok', 'bicska' is.) Nagyon egyszerű, de éppen egyszerűségénél fogva elfogadható föltevés értelmében ezt a két szót az írásrendszerrel együtt vettük át a közeliünkbe került török néptől (népektől).

Továbbléptünk előtt bizonyára nem haszontalan magáról az ótörök írásrendszeréről szólni néhány szót. Ábécéje 38 jeltől áll: 34 mássalhangzó-, 4 (3) magánhangzó-jel. Az előbbieik száma azért oly föltűnően sok, mert a legtöbb mássalhangzó jelölésére két betűvel éltek: az egyiket mély-, a másikat magashangú szavakban rótták. A négy magánhangzó-jel egyike az *a*, (rövid é szerű) *ä*, másika az *i*, *y* (*í*), harmadika az *o*, *u*, negyedike pedig az *ö*, *ü* hangot jelölte, bár a magán- és mássalhangzó-illeszkedés természetes következményeként ezeket gyakran nem is jelölték. Bizonyos mássalhangzók után *ui* csakis bizonyos magánhangzók következhetnek. Az altaji nyelvcsoporthoz török nyelveiben a szájpaddás hátsó részén, a lágy *iny* táján (ún. veláris), valamint az *inyen* (kemény szájpaddáson) képzett (ún. palatális) hangok illeszkedése miatt a megfelelő nyelven beszélőnek ez igazán nem okoz különösebb fejtörést.

Eredetükből következően a jelek, csekély kivétellel, szögletesek, rovásuk, vésésük természetesen jobbról balra haladó. Eredetibb betűalakjait a Jenyiszej forrásvidékén talált feliratos emlékek őrzik.

Mint azt a XV—XVI. századi krónikáirók említésével kapcsolatban már megjegyezhattük, magyar népcsoportok, köztük a székelyek írástudói a kereszténység fölvétele előtt nem a ma használatos latin betűkkel rögzítettek szövegeket, hanem a vázlatosan bemutatott türk írás-

rendszerhez hasonló, nagyrészt abból sarjadzott rovásírással. Ezt a XV—XVII. században „szkíta“, „hun-szkíta“, „hun“, utóbb székely írásnak, székely rovásírásnak nevezték.

A különböző magyar népcsoportok tagjai először a VI—VII. században, szabatosabban 567 és 659 között ismerkedhettek meg vele, a nyugati-türk birodalom első virágzása idején, de még valószínűbb az írásrendszernek a kései nyugati-türk (=kazár) birodalom keretében való elsajátítása, a VIII—IX. században. Ez utóbbi időszakban a magyar törzsek legalább három-négy emberöltőn át a kazár kagánság kötelékében éltek, és számos jelentős anyagi-szellemi művelődési hatás érte őket.

A kutatás jelenlegi állása szerint⁸ tehát a magyar rovásírás — akár csak népzenénk ötfokú, legősibb dallamrétege — belső-ázsiai: türk eredetű. Bölcsője a Szibérián keresztül hőmpölygő Jenyiszej folyam és Orkun folyó vidéke lehetett, de közvetlenül kapcsolódik a Tálász-völgyi türk nyelvű emlékekhez is. A türk népek rovásírásrendszerére jellemző magánhangzó-illeszkedés minden szabályát bámulatosan tükröző jelrendszere kétségbevonhatatlanul igazolja a magyar rovásírás szibériai türk eredetét. Méghozzá többségében (kb. 2/3 részben) keleti-türk (Orkun—Jenyiszej vidéki), kb. 1/3 részben pedig nyugati-türk (Tálász-völgyi) rovásjel-változatokat őrzött meg. A keleti- meg nyugati-türk írásrendszerből származás kérdését az előbbi javára dönti el a magyar rovásírásba átmentődött, de a nyugati-türk rovásírásrendszerből hiányzó, viszont a keleti-türk írás megfelelő jeléhez nagyon hasonló, dült négyzet (rombusz) alakú *k* jel.

Okkal kérdezheti bárki: a magyar rovásrendszer a jegyek meglepő hasonlatosságán (vagy éppen azonosságán) kívül még miféle sajátosságokat vett át az ótörök írásrendszerből? Megőrizte minden jellemző sajátosságát, részint egészben, részint kétségtelen nyomokban. Megtartotta a rovásműveletből egyenesen következő, jobbról balra haladó sorvezetést, megőrizte a szavakat választó pontokat. (Az ótörök feliratokon kettőspont különíti el a szavakat.) A magyar rovásírás korai emlékeinek az ótörök írásrendszerével azonos jellemzője a magánhangzók jelölésének hiánya. Az ótörökben e tekintetben még némi törvényszerűség mutatkozik, a magyar szövegekben ez már eltűnik.

A magyar rovásírás az ótörök mássalhangzó-rendszernek is csak emlékét (de kétségtelen tanúbizonyságát) őrizte meg. Ábécénknek ui. két (vagy éppen három?) jele van a *k* hang jelölésére. [Közbevetőleg jegyezzük meg az alábbi: minthogy hangértéke még bizonytalan, eddigi rovásírással emlékeinkben még nem fordult elő, a homoródkarácsonyfalvi, erdőszentgyörgyi (és bonyhai?) szövegben olvasható *háromszög alakú* jelet tarthatjuk a harmadik *k*-nak, és ez már valóban teljesen azonos lenne a keleti-türk írás megfelelő betűjével.] Miért maradt meg a magyarban éppen a *k* hangnak két (három?) külön betűje, hiszen az ótörök írásnak az *r, l, n, d, b, t, s, š, j, g* számára is megvolt a maga külön jele, attól függően: ezeket a hangokat elöl vagy hátul képzett magánhangzók társaságában ejtették ki. Hogy éppen a *k*-nak maradt meg a két (három?) egymástól eltérő jele, nem véletlenség. Az ótörök írásrendszerben ui. a *k*-nak (és pedig csupán a *k*-nak!) öt jele van: 1. *ka*, 2. *ke*, *ki*, 3. *ko*, *ku*, 4. *kő*, *kü*, 5. *ky* (vagy *ak* stb.).

Hogy úgy mondjuk, ez a legváltozatosabb ótörök mássalhangzójel, s ha a többi mássalhangzójelből nem is, ebből kettő (három?) került a hozzá képest elszegényedett magyar rovásábécébe.

Az ótörök ábécét 100—200 év, tetemes földrajzi távolság és a finn-ugor jellegű nyelvhez alkalmazkodás választja el a magyar rovásírás ma ismert legősibb emlékeitől: az ásatások rendjén napvilágra jutott rovásjeles régészeti maradványoktól. Ezalatt — nyilván — nem maradt nyugalmi állapotban: változott, fejlődött. Mindenekelőtt az ótöröktől eltérő ómagyar hangrendszerhez illeszkedett, majd hosszú évszázadok folyamán hiven követte ez utóbbi nyelv lassú, szerves fejlődését. Az egyes változások értékelésében azonban nagyon óvatosnak kell lennünk. Ezenkívül még valamiről nem szabad megfeledkeznünk: a „székely” (magyar) betű alakjának és hangértékének történetét a lehető legaprólékosabban meg kell vizsgálni a magyarság körében. (Ugyanezt kell elvégezni az egész ótörök nyelvterületen!)

A magyar rovásírás 37 jele közül 21 kétségtelenül az ótörök, 3 a közép-görög, 3 pedig a glagolita betűsorból⁹ kölcsönzött. Átvétele ideje legkésőbb a VIII. századra vagy a IX. század első felére tehető, s a kazár birodalomba illeszkedő Don menti széles szállásterületen már magyarul beszélő népességhez fűzhető.

Általában pont vagy „függőleges” egyenesben egymás mellé mélyített 2—4 pont választotta el egymástól a szavakat. Amint láttuk, ösanyjával, a türk írással egyezően eleinte nem jelölték külön a magánhangzókat. Ómagyar nyelvemlékeink tanúsága szerint a magyar nyelvtörténet korábbi szakaszában azonban a magánhangzó-illeszkedés törvénye még eléggé tökéletlen volt. Az emiatt adódó, zavaró félreértések elkerülése végett szükségessé vált a magánhangzók következetesebb jelölése. Mivel a türk ábécében mindössze 3 (4) magánhangzójel volt, azonkívül az ótörökből hiányzó, de a magyarban meglevő néhány mássalhangzó (f, h, ly, c) jelölésére, valamint bizonyos magánhangzók (a?, e, o) jelölhetésére kölcsönhöz kellett folyamodniuk. Így jutottak görög meg glagolita eredetű jelek a magyar ábécébe. A többi új jel: a szájpaddás első részével és a fogsorral képzett (dentipalatális) d' (=gy), n' (=ny) és t' (=ty) hang új betűfajtái általában a d+j, n+j, t+j ügyes kapcsolása révén születtek.

S ha már idáig jutottunk okfejtéseink rendjén, röviden más természetű betűkapcsolatra is ki kell térnünk. Igaz, az egyes jeleket rendszerint külön írták. Ha azonban az egyik betű utolsó vonala azonos irányú volt a következő betű kezdő vonalával, az utóbbit nem rótták még egyszer, hanem — időt, erőt s teret takarítva meg — csupán többi részének körvonalait hasították hozzá az előző jeléhez. Így keletkeztek a betűkapcsolások (latinul *ligaturae*). Ennek köszönhetően, ha a betűk történetesen úgy következtek, egész szó is „egyetlen jellé” vonódhatott össze. Bonfini igazat állított: a székelyek kevés jeggyel sokat írhattak!

A rendszerint négyzetes keresztmetszetű rováspálca egy-egy oldalára legfőnebb két rendet róhattak. A szöveg hosszabb volta esetén a pálca következő, simára faragott lapján folytatták a rovást, ámde az újabb sor, a pálca megfordítása, másik végétől való kézbe fogása következtében az előző betű állásával éppen ellentétesen, hogy úgy

mondjuk, a másikhöz képest „fejfelé” rovdott. Így keletkezett a „kígyózó írás” (görögül *busztrophédon*).

A magyar rovásírásos emlékek nagy többségben Erdélyből, különösen pedig Székelyföldről ismeretesek. A másutt előkerült följegyzett szövegek java része is székelyektől íródott. Maguknak a rovásfeliratoknak is, meg a velük foglalkozó régibb történeti művek egy részének szerzői is székely rovásírásnak tekintik a szövegeket.

Az írás jelei évszázadok folyamán változtak, különösen a bicsokkal való rovásról a tollal-írásra áttérés jelleget cserélő hatása következményeképpen. A korábbi merev vonalú, szögletes betűk egy része ívelté torzult.

A magyar rovásírás teljes emlékkészletének áttekintésekor a következők ötlenek szemünkbe: Rovásbotokra (pálcákra) vésett szövegek — anyaguk romlandósága miatt — sajnos nem maradtak fenn. Kézíratos alakban mégis ránk hagyományozódott egy botról másolt rovásírásos naptár. A ma ismert többi rovásírásos emlék részben kőbe vésett, részben még puha téglába karcolt. De ismerünk vörös krétával falra írt mondatot, sőt mennyezetdeszkára meg falfelületre festett szövegecskét is. A többi, egyben későbbi rovásírásos emlék mind papíron maradt ránk, s a tollal való írás időszakából való. Így sem az előbbieket, sem az utóbbiak nem adják eredeti alakjukban a betűket, és éppen ezért nem tükrözhetik híven a rovás műveletét sem. Egyetlen kivétel a XV. század közepéről származó, fa-rovás jellegét pergamen lapra átírva is őrző ún. Nikolsburgi ábécé. Bizonyos vonatkozásban ezt tekinthetjük tehát „ősi rovásírásos ábécé”-nek.

A rovás műveletéről Szamosközy István (mh. 1612-ben) közöl részleteket. Közelmúltbeli vagy még ma is élő néprajzi mintákkal mindenben egyező észrevétele szerint a székelyek mondanivalóikat nem mindig tintával írják, hanem a szorosan egymás után következő betűket a kés hegyével, mint valami *stylus*-szal róják hosszúkás fadarabokra és négyszögletűvé faragott botocskákra. Eredetileg laposra, négy-, esetleg többszögletesre faragott pálcákat használtak rövidebb-hosszabb szövegek rögzítésére. Rováspálcák, rovásbotok — mint láttuk — nem maradtak meg napjainkig, de anyaguk minden valószínűség szerint puha: hárs-, nyár-, nyír-, fűz- és esetleg juharfa lehetett.

Minthogy fára rótt emlékek nem mentődtek át korunkig, a kutatók java része a Nikolsburgi ábécé-mintát veszi kiindulási alapul; hihetőleg ez őrizte meg ui. leghívebben, legjobban a rovásjelek egykorú, eredeti alakját.

Az ismert rovásírásos emlékek meg a rovás műveletétől eltérő körülmények között, tollal-tintával lejegyzett szövegek keletkezési időszaka a XV. század elejétől a XVIII. század végéig számítható.

Az első (tehát a korai) csoportba oszthatjuk a régészeti emlékeket, valamint a homoródkarácsonyfalvi kőrovást, a székelyderzsi téglarovást, a Nikolsburgi ábécét, Marsigli rovásírásos naptármásolatát, a bögözi vörös krétás falfestményfeliratot, a csíkszentmihályi—csíkszentmihályi farovás-másolatot, az isztambuli (konstantinápolyi) kőrovás-másolatot, a dálnoki festett falmező, végül az énlaki festett rekeszes mennyezet feliratát.

A feliratos emlékek szakadatlan rendben következnek a XV. század első felétől 1530 körül. Az 1668. évhez köthető aranyosszentmihályi és énlaki szöveg „utószülöttként” fogható föl.

A második írott csoportba oszthatjuk a — nagyrészt csak ábécéváltozatokból álló — összes többi följegyzést. Idejük 1587-től a XIX. század elejéig húzódik.

Az irodalmi emlékek a magyar rovásírás történetének utolsó, halálklási szakaszát jelentik. Az eredeti rovásbetűktől sokszor messze eltávolodott, tollal-tintával papírosra írott jeleik írástörténeti tanulmányokra többnyire alkalmatlanok.

Ezek után nézzünk végig a tiszteletre méltó maradványokon.

Rovásírásos régészeti emlékeink

1. Dienes István Békéspovádon (MNK) X. századdal induló Árpád-kori temetőt tárt föl. A 45. sz. lovassírból napvilágra került visszacsapó íj öt csontalkatrésze egyik íjvég- és markolatlemezén azonos alakú rovásjeleket talált.¹⁰

2. A Deszk (MNK) határában megásott Árpád-kori temető I. László (1077—1095) érmével keltezett 87. sz. sírjából rovásírásos ezüstgyűrű jutott felszínre.

3. Battonyán (MNK) a XI—XII. századból származó pecsétgyűrűn rovásjegyek kerültek elő.

4. Székesfehérvárott (MNK) a 400 sírból álló, XI—XII. századi Árpád-kori temető egyik ezüstgyűrűjén rovásjegyes szöveget találtak.

5. A Ladánybene (MNK) határában föltárt, XII. századi temető is szolgáltatott rovásírásos gyűrűt.

6. A Kunkerekegyháza (MNK) melletti temető XIII. századra keltezett 6. sz. sírjából emeltek ki ásatáskor rovásjelű gyűrűt.

7. A Klárafalva (MNK) határában fekvő Árpád-kori temető 6. sz. sírjából rovásjegyes ezüstgyűrű vált ismeretessé.

8. Pomázon (MNK) 1944-ben végzett ásatásokból XIII. századból keltezhető rovásfeliratos gyűrű került napvilágra.

9. Mezőberényből (MNK) XIV. századból származó rovásjegyes ezüst pecsétgyűrű ismeretes.

10. Hódmezővásárhelyen (MNK) kútásáskor talált kis edényből rovásjegyes elektrongyűrű jutott a fölfedezők kezébe.

11. Tokaj (MNK) környékéről (?) fekete palából készített, XIV. századból keltezhető, rovásjeles bélyegző került múzeumba.

12. Esztergomból (MNK) vagy környékéről XIV.(?) századból származtatható pecsétgyűrű (vagy amulett) jutott az Esztergomi Múzeumba (ha ugyan nem hamisítvány!). A gyűrűn rovásjegyek láthatók.

13. Ladánybenében (MNK) 1909-ben fölfedezett sírból származóakra valló edény oldalán utólagosan bekarcolt, valószínűleg XIV—XV. századi (?) rovásírásos szöveg olvasható.

Korai kéziratos rovásírásos emlékeink

1. A *Nikolsburgi ábécé* (Mikulovo, CsSzSzk) a magyar rovásírás időrendben első, tollal megörökített emléke¹¹ (16. kép). A harmadfélsoros rovásábécé nemcsak a magyar rovásírás betűinek legrégibb hiteles

alakját, hanem rovásuk műveletének mikéntjét is híven megőrizte. E lapról a rovásírás szabályai valósággal leolvashatók: a rótt írás jobbról balra halad. Különös figyelmet érdemelnek az ék alakú rövid, ferde vonalak. Egyes betűk rajzán (16. ábra, a mellékleten) jól látszik: hány vágással készítette a rovó.

2. A magyar rovásírás legterjedelmesebb és egyik legnevezetesebb emléke rovásírásos naptár.¹² Eredetiben ugyan nem maradt meg, de az 1690 körül Erdélyben hadi szolgálatban állott Luigi Ferdinand Marsigli tudós császári hadmérnök Bolognában megőrződött följegyzéseiben részletesen leírta.

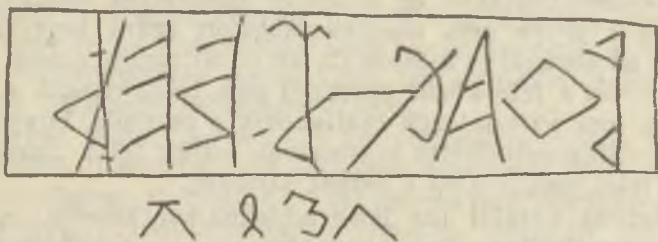
A meglehetősen terjedelmes rovásírásos naptár (17. kép) betűalakjai s egyéb sajátosságai a magyar rovásírás régi s nagyon jelentős emlékére utalnak. E naptár eredetije a XV. század utolsó évtizedeiből származhatik. Írástörténeti okok miatt fiatalabb nem lehet, de régibb sem, mert említi Sienai Szent Bernát napját (május 20-át), őt pedig csak 1450-ben avatták szentté. Marsigli másolata az állandó ünnepeket feltüntető, fára rovott/rótt naptárról készült és kilenc levél terjedelmű (I. része a 17. ábrán, a mellékleten).

Feliratos rovásírásos emlékeink

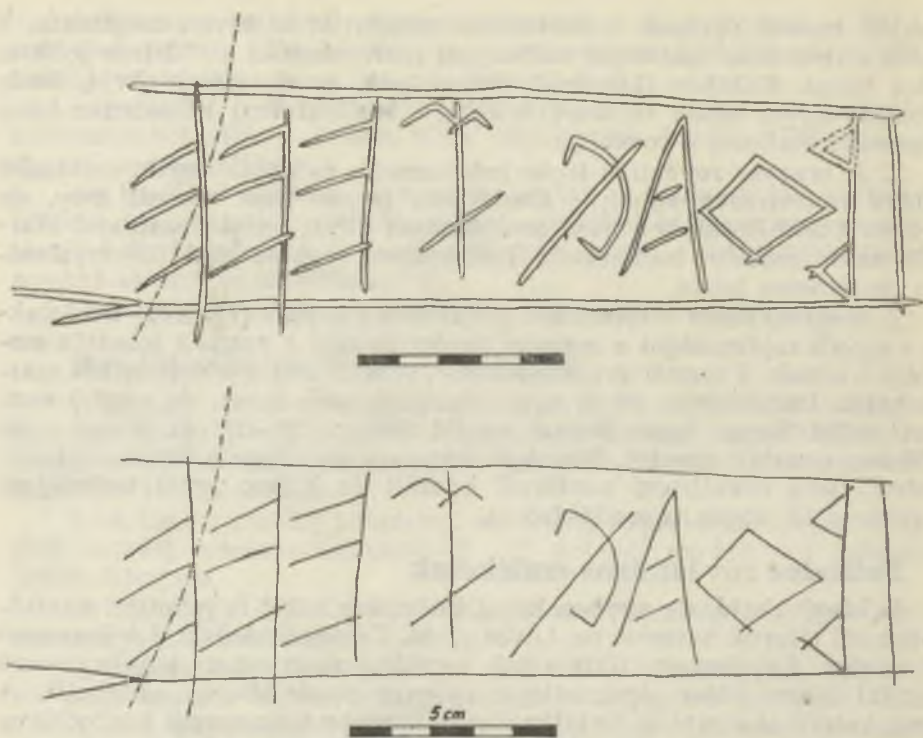
1. Megbízható, de egyben korai keltezése miatt is jelentős a felsőszemerédi (Horné Semerovce, Lévai járás, CsSzSzK) felirat.¹³ A Pozsonyi Komensky Egyetemen történelmi segédtudományokat tanulmányozó Püspöki Nagy Péter ismertette a magyar rovásírás új emlékét¹⁴. A római katolikus templom hajójának oldalfalában fennmaradt későgótikus kőkapu egyik elemén látható felírás az 1482. évszámot és kilenc vegyes rovásjegyet tartalmaz. Olvasata: *1482 Kürakó János mester*. E felirat ez idő szerint a magyar rovásírás legrégebb, szabatosan keltezhető, kőbe vésett emléke. Csallány Dezső a következőképpen olvasta el a szöveget: Kikk Joanni Meister.¹⁵

2. A Hargita megyei Székelyderzs unitárius templomának egyik déli, a bejárat jobb oldalára eső csúcsíves ablakocskája befalazásához használt rovásírásos téglá került elő 1929-ben (1—2, 18. ábra, ez utóbbi a mellékleten).¹⁶

A feliratot többen megkísérelték megfejteni: Jakubovich Emil szerint a szöveg értelme: *M^klos zsidó p^ap*; Németh Gyula: *M^klos d^erzsi p^ap*-nak olvasta; Pais Dezső: *M^klos* (és) *D^ezs* (Derzs) *a^pp^ap*-ként fejtette meg; Csallány Dezső pedig a következő eredményre jutott: *Miklós kántor pap^atya*.

1. A székelyderzsi rovásfelirat másolata Csallány Dezső szerint.

2. A székelyderzsi rovásfelirat másolata Ferenczi Géza szerint.

Csallány Dezső érvelésével kapcsolatban néhány észrevételünk van. Megjegyzéseink részben megkérdőjelezzik Csallány megfejtésének helyességét, részben egyes magyarázatainak helyét nem álló voltát bizonyítják.

A feliratban szereplő *s* jegye tekintetében (ezt máskülönben mindenki az *s* jeleként olvasta!) Csallány Dezső „meghosszabbított szárú”-s-ről ír, *s* párhuzamként „... a karácsonfalvi, bögözi, csíkszentmártoni, székelyderzsi, és a késői változott formában az enlakai...” szövegre hivatkozik. (NB. Derzs névvel kapcsolatosan Derzsre hivatkozik!) A homoródkarácsonyfalvi meghosszabbított szárú *s* jegye még kétséges, nem bizonyított. (Németh Gyula táblázatán nem is szerepelhet, mert tanulmánya összeállításakor ez a felirat ismeretlen volt.) A bögözin (l. hátrább) a *s* jegye nem meghosszabbított szárú jegy; a székelyderzsi, amint az ábrából is kitűnik (2, 18 ábra), szintén nem az; Enlaka feliratának három *s* jele közül egyiknél sem bizonyítható a szár meghosszabbítása, hisz vízszintesen csatlakozik a betűhöz. Egyedül a csíkszentmihályi—csíkszentmihályi másolatban leljük fel a „meghosszabbított szárú” *s* jelét, megszokott *s* jegyek körében.

Az eredetiről készült (és ismertetésünkben közölt) rajz alapján megállapíthatóan Csallány Dezső érvelése — „... a Miklós-kántor szóban a *k* (*sk*) rovásjel úgy fűzi össze az *ós* és *nt* jeleket, hogy az *a* hang

jelölést is kiformálták...” — téves. Itt különben önmagának mond ellent: a kérdéses részt nem *ant*-nak, hanem *nta*-nak kell olvasnunk! Más valamit is meg kell említenünk. Németh Gyula meglátása szerint¹⁷ „... a ligaturákban általában szem előtt tartják a betűk rendjét (Marsigli, 683) ...”, a rovásnaptárban azonban azt látjuk, hogy az *Albert* szó *r* jegye az *Albet* jele után van. Ezzel helyesként tekinthetnők Csallány Dezső érvelését és megfejtését, ámde ennek tudomásul vételével Pais Dezsőé is elfogadható marad. Az *nta* (*ant*) *a* jegye viszont nincs meg.

De a *kántor* szó másképpen sem teljes. Hiányzik belőle még a *k*, valamint az *r* jegye. Az eredetiről készült és közölt fényképeken valóban kivehető valamelyes vonalszerűség, ez azonban nem bekarcolt betű. A felület egyenetlen simításából adódó mélyedés.

Ezenkívül a „tiszttség” meghatározása is kívánnivalót hagyna maga után. Ugyanúgy, ahogy Németh Gyula a Pais Dezsőével szemben fölvetette: igazolható-e vajon forrásokból ebben a korban, a XV. század folyamán a „kántor-pap-nya”?

S ha már a *kántor* szónál tartunk, közbevetőleg említsünk meg még mást is. Csallány Dezső, a homoródkarácsonyfalvi és bögözi felirat (kifogásolható és el nem fogadható) saját megfejtésére alapozva, az alábbi „szabályt” vonja le: szóelválasztó jelek hiányában a szomszédos szavakat méretbeli különbségekkel különítik el. Nos, szavunk esetében vagy nem helytálló Csallány következtetése, vagy nem helyes a megfejtés. A Csallánytól meghatározott (de valóságban meg nem levő), viszonylag kisebb *k* jele után ui. jóval nagyobb méretű (azaz szókezdő betű!) *nt* (vagy más) jegy áll. A „szabály” értelmében tehát ezzel a jeggyel kellene kezdődnie a szónak, márpedig, ha valóban *kántor*-nak olvasnók, Csallány érvelése értelmében a „szó kezdőbetűje” végeredményben a szó közepére esik. Hasonló eredményre jutunk a bögözi felirat esetében is, amint ez a későbbiek során kitűnik. Egyben hozzátesszük még, noha ez talán fölöslegesnek látszik ezek után: *kántor* szó semmiképpen nem olvasható ki a fentiek alapján, ellenben *De(r)zs* feloldás lehetséges!

A Paistól közölt *apapap*-pal kapcsolatban Csallány azt hangoztatja, hogy azért nem lehet helyes ez az olvasat, mert „... a szövegben legalább egy *a* jelet kellett volna rónni (így!) ahhoz, hogy »*apa-pap*«-ot olvashassunk. ... Ha figyelmesen megnézzük az első *p* rovásjel középső keresztvonalát, azt látjuk, hogy az ék alakban visszahajlik. Tehát itt a hiányzó *a* rovás jelet ábrázolták és vonták össze az első *p* jellel. Olvasata így nem »*p*, hanem *p^a*...”

Rajzunkra (5. ábra) tekintve mindjárt szemünkbe ötlik az utolsó három (*p*) jegy teljes azonossága. Sem egyik, sem másik esetében nem figyelhető meg semmiféle visszahajlás, így egyikkel kapcsolatban sem beszélhetünk bármiféle betűösszevonásról.

A szöveg utolsó jegyével is kénytelenek vagyunk külön foglalkozni. E jegyben Csallány az *a* jegyével összevont *ty* jelét vélte fölismereni. A valóságban azonban nem *ty*, hanem *p*. A fénykép tanulmányozásakor tévedett. A téglán ui. (ezt rajzunkon pontozott vonallal —.— jelöltük) a szövegkeret alatti pontból balról jobbra rézsútosan fölfelé

haladó, a keret felső szélét messze túllépő utólagos karcolás húzódik. Ámde a fénykép (közölt rajzunk is) nem a téglá teljes felületét ábrázolja, s ennek következtében nem látható, hogy ez a karcolás a téglá felső széléig fut. Így ebben az esetben is tökéletes, világos, az előző két *p*-vel teljesen azonos (*p*) jeggyel állunk szemben.

Mondottaink (és rajzunk alapján) állíthatjuk: három *p* követi egymást, ezt pedig nem olvashatjuk másként, csak *“p^ap^ap^a”*-nak.

Mellettük említést érdemel még a következő is: bár Csallány Dezső állítása szerint *Dezs-Derzs* szó nem olvasható ki a kérdéses jegyből, valamivel hátrább mégis ezeket írja: „Ha az összefüggéseket és az egymásutáni sorrendet nem tekintenék, *d^ekant* (=dechant), vagy *D^ezs* szavakra lehetne következtetni...”¹⁸

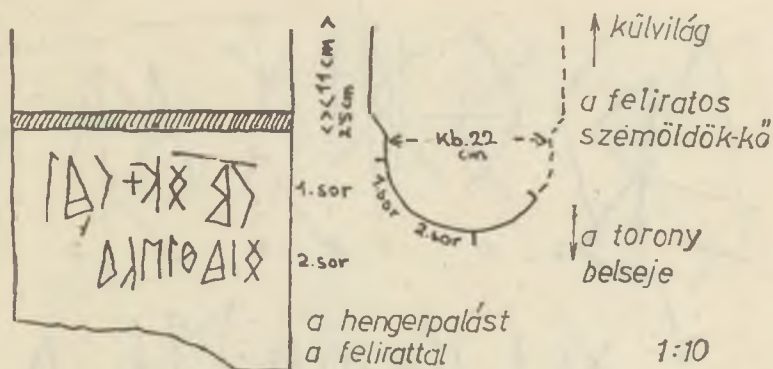
Mindezek alapján legvalószínűbb olvasatként még mindig a Pais Dezsőét tartjuk.

Az emlék hihetően a *Nikolsburgi* ábécével egykorú, írástörténeti tekintetben mindenesetre hozzá közelálló. A templom megújításainak történetéből megállapíthatón a téglá a XVI. század első felében került a falba. Felirata tehát ennél régiebb. Írástörténeti okok miatt legkésőbb a XV. századból származtatható: az *m*-nek itt előforduló alakja csak a *Nikolsburgi* ábécében ismeretes, *k*-ja csak a nikolsburgi és csíkszentmihályi—csíkszentmihályi emlékből, *o*-ja a *Nikolsburgi* ábécében és Szamosközy-nél fordul elő, de hasonlóságot mutat a konstantinápolyi felirattal is. A téglá méretei alapján Cs. Sebestyén Károly és Pais Dezső említett munkájában a feliratot a XIII. századba sorolta. Ez az időmeghatározás egyelőre kissé korainak tűnik rovásírásos szövegünk keltezésére. Ezzel kapcsolatban még azt is meg kell említenünk, hogy, Csallány Dezső állításával (l. az 1. ábrát) szemben, a téglán nem volt év-szám.¹⁹

3. Korai, de bizonytalan keltezésű feliratként kell tekintenünk a Hargita megyei Homoródkarácsonyfalva unitárius templomában levő emléket. Debreczeni László fedezte föl még 1937 nyarán, de nem közölte. Utóbb Szőke István bölcsészettan hallgató látta újra 1944 júniusában, az említett templom északra nyíló második emeleti lőrésablakának szemöldökkövéén (19. ábra, a mellékleten).²⁰

A henger alakúra faragott kő kapuzat tagja lehetett (megközelítő keresztmetszete a 3. ábrán). Eredeti elhelyezése, rendeltetése ismeretlen. Azonban kétségtelenül nem a mai templomhoz faragták, ennek kapui jóval kisebb átmérőjű tagokból alakítottak lévén. A szentegyház néhány XIII. század végi részletet — hajót, szentélyt, szentélyzáródást, félköríves nyugati kaput stb. — öriz.²¹ Az épület korai léte mellett bizonyít a pápai tizedjegyzék 1333. és 1334. évi adata.²² Korábbi templomhoz tartozhatott tehát. Figyelembe kell vennünk, hogy a falu határából két helyről is (a Kövesbércen, valamint a homoródoklánci határszáron) kápolna maradványai ismeretesek.²³ A szóban forgó s eredetileg máshová készült faragványt a torony építéskor illeszthették be szemöldökkövéként.

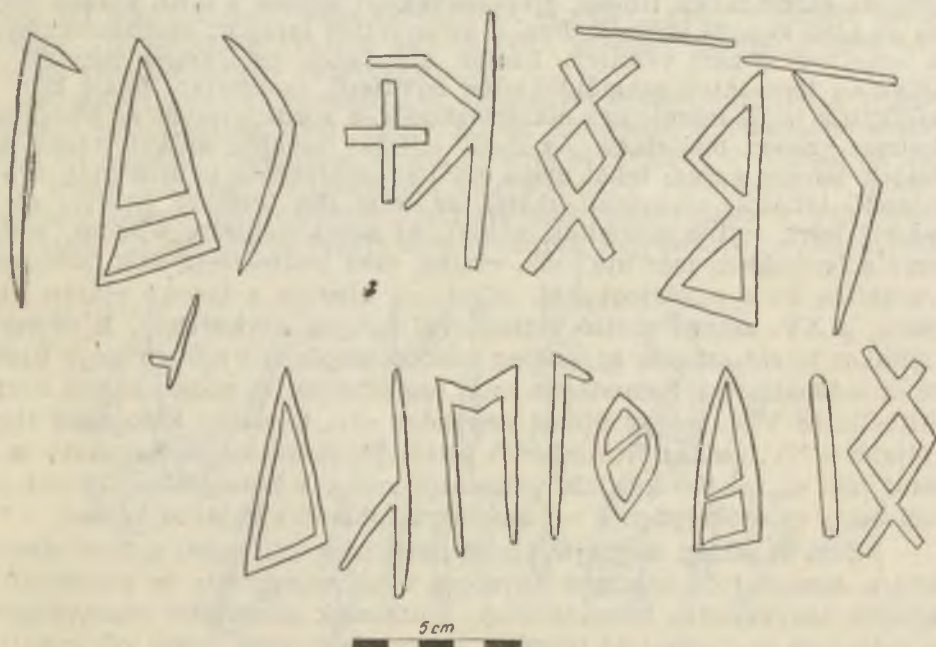
A szöveg (a 4—5. ábrán) két sorban helyezkedik el. A „felső” valamivel hosszabb az „alsónál”. Ebben még lett volna hely további jegyek bevésésére, de erre talán nem volt szükség. A kötömb mai teljes

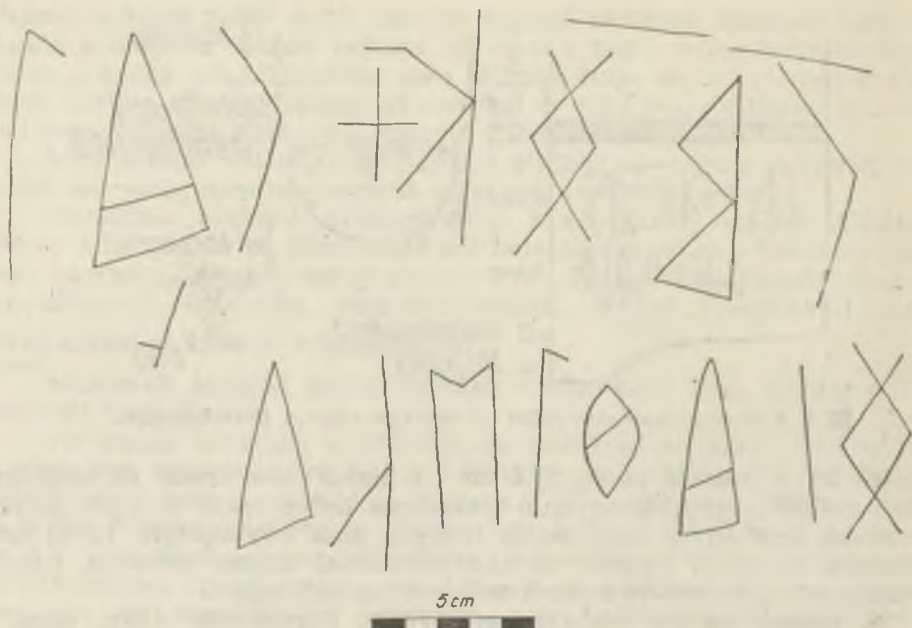
3. A homoródkarácsonyfalvi kő vázlatos rajza a rovásfelirattal.

hossza 36, a feliraté pedig 28,5 cm. A „felső” sor kezdő és végjegye a két szélről nagyjából egyenlő távolságra helyezkedik el. Ezek szerint a szöveg sem egyik, sem másik irányba nem folytatódott. Tehát nem hosszabb és eltört kötömb csonka feliratával állunk szemben, hanem teljes, esetleg valamilyen okból befejezetlen szöveggel.

A torony építési ideje ismert (1495). Figyelembe véve, hogy a templom XIII. század végi részleteket őriz, valamint azt, hogy a torony lőrésablakába illesztett kötömbre az írónak még beépítés előtt rá kellett vésnie a szöveget (a hely adottságai következtében a már behelyezett tömbre rávésni lehetetlen volt, még egyszerű lemásolása is nagy

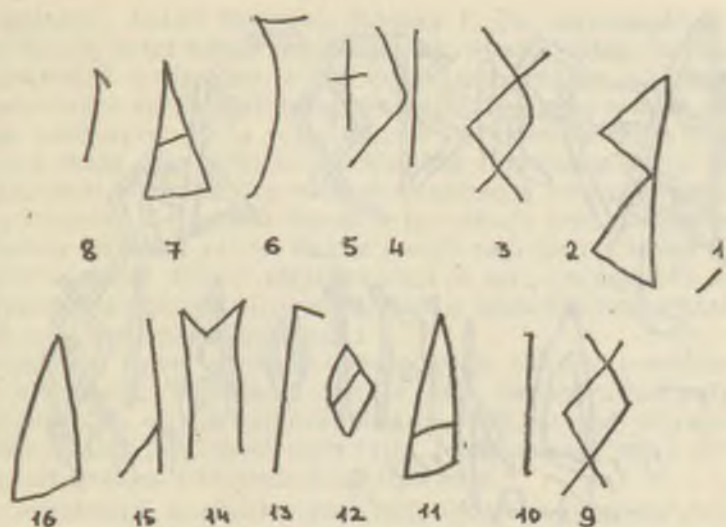
4. A homoródkarácsonyfalvi rovásfelirat másolata Ferenczi Géza szerint.

5. A homoródkarácsonyfalvi rovásfelirat vonalas rajza Ferenczi Géza szerint.

nehézségekbe ütközött), keletkezési idejét csakis 1495 előttre tehetjük; az előbbieken írottak eredményeként adódik a XIII. század vége és az 1495 közötti időszak. Ennek az egyetlen faragott szemöldökkőnek a behelyezése nem véletlen, hanem szándékos cselekedet lehetett (a többi öt lörésablak szemöldökkőve egyszerű, faragatlan, lapos kő). A kötömb a lörés méreteihez alkalmazkodik, a sorok viszont az írásra alkalmas szabad felülethez. Az építő minden további nélkül írással lefelé is tehetné volna; tehát maga a tömb elhelyezése is arra utal: a beillesztő láttatni, olvastatni akarta az írást (ha fordítva helyezi el, a vésett jelek rejtve maradtak volna), az adott felületre viszont, amint erre a fentiekben már utaltunk, utólag, azaz beillesztése után már nem véshették be a rovásjegyeket. Mindezek alapján a torony építési idejével, a XV. század utolsó évtizedével tartjuk egykorúnak. E véleményünket természetesen az esetleg később megfejtett szöveg vagy újabb lelet módosíthatja. Semmiképp nem fogadhatjuk el azonban sem Franz Altheim (a VIII. század utolsó negyede), sem Csallány keltezését (legfeljebb a XV. század első fele). A biztos jegyként meghatározható *m*, *h* és *d* jele ui. inkább későbbi változatot mutat a kétségtelenül korai nikolsburgi és székelyderzsi rovásbetűk megfelelő alakjához képest.

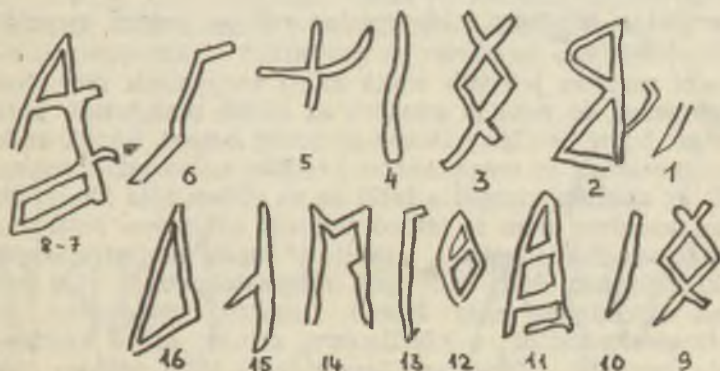
Mivel az eddigi megfejtési kísérletek nem az eredeti alapos vizsgálatára, hanem jobb-rosszabb egyszerű vonalas rajzokra és pacskolatról készült fényképekre támaszkodtak, állításaink alaposabb bizonyítására a valóságot híven mutató (részben egyszerű, részben pedig két-vonalas) rajzban közöljük a szöveg képét (4—5. ábra).²⁴

6. A homoródkarácsonyfalvi rovásfelirat másolata Szőke István szerint.

A szöveg két sorban, de nem félkörívben tölti ki a hengerrész felületét. A feltehető betűösszevonásokat nem számítva, külön-külön jelként összesen 16 (mindenik sorban 8—8) rovásjegy olvasható. A betűket eléggé gondosan vésték. Az anyag meglehetősen keménysége ellenére a jegyek mélysége csaknem egyenletes (3,5—5 mm). Mint-hogy jól elkülönülnek, nem keresztezik egymást, nem nehezítik olvasásukat. „Romlottabb” voltak nem a véső személy hibája, hanem szilánkok kipattanásának következménye.

A mások közölte képeket a magunkéival összehasonlítva a következőket állapíthatjuk meg. Szőke István készítette a valóságot leginkább megközelítő másolatot, és ezt juttatta el Németh Gyulának (6. ábra); Franz Altheim helyreállítási kísérlete már romlottabb (7. ábra). Csallány Dezső helyreállítási kísérlete esik legtávolabb a valóságtól (8. ábra). Az igazság kedvéért meg kívánjuk jegyezni: ő nemcsak nem

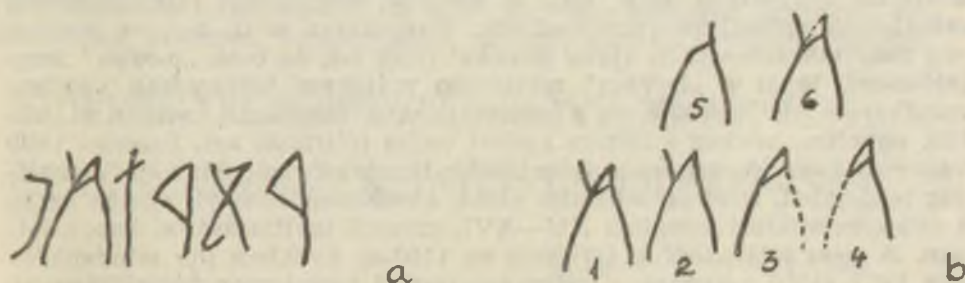
7. A homoródkarácsonyfalvi rovásfelirat Franz Altheim szerint.

4. Szigethy Béla²⁶ teológus, Kassay F. Pál társaságában, a Hargita megyei Bögöz református templomának északi falán 1930-ban fedezte fel a lekerülő mészréteg alatti falfestményrészen az innét ismertté vált rovásírásos emléket. E falképek valójában még a múlt század végén jutottak napfényre. Le is rajzolták, le is festették, le is fényképezték, majd újra mész alá kerültek. A kutatók figyelmét akkor elkerülték a vörös krétával írt jelek. Az 1920-as években a meszelés pattogzani kezdett, és Szigethy Béla 1930 őszén, a festményt fedő mészréteg bontogatása közben bukkant rájuk. Ekkor került napvilágra ismét az első képsor Krisztus fejét övező dicsfényében a hat rovásjelből álló szöveg. (Az egykori fényképek újravizsgálásakor kiderült, hogy parányi, de olvasható jelei azokon is látszanak.)

A helység neve a pápai tizedjegyzék 1333-as rovatában szerepel *Bugus* alakban²⁷. Temploma ma is álló Székelyudvarhely környéki szentegyházaink egyik legkorábbika: a XIII. század folyamán kétszeri építkezés nyoma figyelhető meg rajta. Mind emiatt, mind nevezetes falkepei miatt gazdag a rá vonatkozó irodalom.²⁸

A feliratot (9. a. ábra) a vele foglalkozók egy része *Atyai* (*Atyhai*) *Están*-nak, mások *Atya Isten*-nek olvasták. Szigethy Béla érvelése alapján Németh Gyula az elsőt tartja helyesnek, kibővítve azzal, hogy az *st* betűösszevonásban az *a* jegye is szerepel tükörképszerűen. Csallány Dezső viszont *Atya Isten*-nek oldja föl. Állítása értelmében, szóelválasztó jelek hiányában (amiképpen az, szerinte, Homoródkarácsonyfalván is tapasztalható) a szomszédos szavakat méretbeli különbségekkel választják el egymástól (ezzel kapcsolatban Székelyderzs esetében bizonyítottuk állításának tarthatatlanságát). További eszmefuttatása értelmében az *Están* szóban a mély *a* magánhangzó jelét külön, vagy pedig az *n* rovásjellel összevonva kellett volna jeleznie (erre ugyan szabály nincs, mehet — és megy is! — az *st*-vel), de ez nem történt meg. Véleménye szerint az *st* betűösszevonásban nincs *a* jel, hanem csak „meghosszabbított szárú” *s* jegy, mint (szerinte) Homoródkarácsonyfalván, Csíkszentmiklóson—Csíkszentmihályon, később pedig, módosult alakban, Enlakán.

Érvelését azonban nem fogadhatjuk el. Mégpedig a következők miatt: a rajzot figyelmesen vizsgálva láthatjuk, hogy a jobbról balra számított ötödik jegy betűösszevonás (9. b. ábra). Ebben felismerhetjük a *Nikolsburgi ábécében*, a Marsigli-féle szövegben és a csíkszentmihályi—csíkszentmiklósi feliratban is található *est* jelentésű összevont

9. Rovásfelirat a bögözi falfestményen.

jegyét; Szigethy az *a-á-t* pedig kiugratott hangként az *n*-hez kapcsolta. Csallány éppen az *a* ugratása, illetve szerinte hiánya miatt nem fogadta el ezt a megfejtést. Pedig Németh Gyula, mint említettük, a betűösszevonásban rátalált az *a* jelére. Csallány az *a* vonalát meghosszabbított szárú *s*-hez tartozónak tekinti. Az *st* írására elég lett volna az *s* bal szára felső negyedéhez csatlakozó egyetlen szártoldás (9. a. ábra). Ezzel szemben a *t* jelének csatlakozásából a betű belseje felé másik száracska indul ki (9. b. ábra), a csatlakozási pontot a jobb oldali szárral kötve össze. Márpedig ez szabályos *a* jegy, akár fordított alakban, mint Németh Gyula vélte (Marsigli szövegének 677. és 683. lapjára, valamint az *Albert* névre hivatkozva), akár pedig rendes állásban levő, csupán az adottságok miatt kissé torzítottan. Ez utóbbi esetben, jól kivehetően, az *a* jegyének fő szárát az *s* jegyének jobb oldali rézsútos vonala alkotja. E vonal miatt nézte el Csallány az *a* tisztán megfigyelhető jegyét, és alkotta meg (itt is) a meghosszabbított szárú *s* jelét. Mindezek értelmében: elfogadhatatlan ezzel a jeggyel párhuzamként érvelni azonosítás érdekében.

Ezek után a szöveg helyes megfejtése (minden betűje adott, csupán egyetlen, nehézséget már nem okozó hangzóugratás van): *Atyai (Atyhái) Están*. Írásának idejét az 1530-as évek körültre tehetjük. Az *Atyai (Atyhái) Están* név oklevélből is ismeretes, éppen az 1530-as évekből. De Csallány Dezső (1480. évi) korai keltezésének ellentmond maga az írás jellege, s az, hogy a szövegben már hangzóugratás sem fordul elő a régebbi rovásírásos emlékekben megszokott mértékben.

5. A szakirodalom csíkszentmihályi, csíkszentmihályi, illetve csíkszentmihályi lelőhelytel tartja nyilván a XVI. század első évből származó és csak másolatok révén ismert rovásírásos emléket. Megnyugtatóan mai napig nem sikerült tisztázni, hogy valójában a három helység melyikéből ered.²⁹

Vele kapcsolatos véleményünk a következő: a Ráday-levéltárból előkerült, Németh Gyula közölte levél még mindig nem dönti el a felirat eredőhelyét. A feltárt, egyelőre sajnos eléggé gyér adatokból Csíkszentmihályival szemben Csíkszentmihályt véljük helyesnek előnyben részesíteni. Az alábbiakban bizonyos, látszólag nem sokat mondó részletekre támaszkodva kíséreljük megvilágítani a kérdést.

A felirat — minden vele foglalkozó kutató egybehangzó véleménye szerint — (templomon, esetleg környékén végzett) munkálat befejeztét örökíti meg. Figyelmeznünk kell talán arra is, hogy mesteremberekről, közöttük vasverőről esik szó. A kovács megjelölés értelemszerűen mindhárom személyre vonatkozhatik. Erre utalna az is, hogy e mesterség meghatározása után újabb neveket írtak fel, de csak „mester” megjelöléssel, tehát a „kovács” mesterség majdnem bizonyosan valóban mindhárom név viselőjének a szakmája volt. Ellenkező esetben ui. külön, egyetlen névhez kötötten kellett volna fölírniok azt. Eszerint több vasverőt igénylő, nagyobb, jelentősebb tennivalót végeztek el. Vizsgáljuk meg tehát, mint áll e kérdés előbb a csíkszentmihályi, azután pedig a csíkszentmihályi templom XV—XVI. századi javíttatásával kapcsolatban. A gyér adatokból kiderülően az 1460-as években (de mindenképpen 1467 előtt) végeztek a csíkszentmihályi templomon átalakításokat. A következő jelentősebb változtatás: az építmény kibővítése már csak

a feliratunk keletkezése utáni 1552. évhez fűzhető; majd 1649-ben építették föl a tornyot. Más javítást a templom esetében csupán Endes Miklós föltételez, 1501-ben, onnan eredeztetett feliratunk alapján.

Érdekesebb viszont a Csíkszentmiklóssal kapcsolatos adatunk: „A templomot lőréses és bástyás fal övezi. Talán 1498-ban épült.”³⁰ Mind-ez bizony édeskevés.

A föl nem sorolható történelmi és más szükségszerűségeket is számba véve, úgy ítéljük azonban, talán nem járunk túl messze az igazságtól, ha valóban a XV—XVI. század fordulójára keltezhető építkezésekhez kapcsoljuk a feliratunk adta évszámot, időt, végeredményben pedig feliratunknak a két említett helység közül inkább az utóbbihoz fűzhető keletkezési helyét.

A továbbra is megmaradó bizonytalanság szem előtt tartásával tehát Csíkszentmihály és Csíkszentmiklós együttes nevével jelezzük és tárgyaljuk feliratunkat, mind a szöveg ismertetésekor, mind másutt, rá hivatkozásunkban (Csíkszentmártont később tárgyalandó okok miatt egyáltalán nem vehetjük figyelembe).

Mint említettük, szabatosan egyelőre meghatározhatatlan eredőhelyű szövegünk csak a könyvgyűjtő Szilágyi Sámuel XVIII. századi másolatában maradt ránk. Erről a nyomtatásban is megjelent másolatról, később több újabb lejegyzés is készült. A felirat már átíráskor se lehetett ép, másolásakor csak tovább romolhatott. A romlottabb részek kivételével azonban így is világosan értelmezhető.

Egyelőre a következő olvasat látszik legvalószínűbbnek és egyben a legtermészetesebbnek (10. ábra): „*Űrnak születésétől fogván ír-nak ezerötszázegy esztendőbe, Mátyás, János, Estyán kovács csinálták, Mátyás mester, Gergely mester csinálták.*”

Csallány Dezső nem ért teljes egészében egyet ezzel az olvasattal, és részben (elfogadhatatlan) homoródkarácsonyfalvi betűösszevonásaira hivatkozva, részben egyes betűk alakításával a következőképpen vélte megfejteti: „*Váron megett Viság folyó egván Igy ironk ezeröt százegy esztendőbe Mátyás, János, Sebeasttion kovács csinálták, Mátyásmester, Gergelymester csinálták.*”

Olvasatát azonban nem tehetjük magunkévá. Egyrészt mert a homoródkarácsonyfalvi szöveg nem létező betűösszevonásaira hivatkozik, másrészt véleménye szerint nem föltételezhető több rovásjelnek elírása vagy megrongálódása, holott mindkettő bizony nagyon is könnyen elképzelhető. Egyben földrajzi bizonyítékhoz is folyamodik. Szerinte Csíkszentmártonban vár (?) volt (helyesen erődített templom; ezt viszont nem nevezték várnak, noha ma már várnak nevezünk minden

10. A csíkszentmiklósi—csíkszentmihályi rovásfelirat.

10. A csíkszentmiklósi—csíkszentmihályi rovásfelirat.

10. A csíkszentmiklósi—csíkszentmihályi rovásfelirat.

10. A csíkszentmiklósi—csíkszentmihályi rovásfelirat.

kis erődítést is). Valóban Csíkszentmárton „mögött” folyik a Fiság vize, ezt azonban bővizű volta ellenére sem nevezzük folyónak, és nevének Viság változata ismeretlen; nyelvészetileg sem fogadható el: eredeti alakja Frisság volt.³¹ Ezenfelül az annak a kornak teljességgel megfelelő keltezés elfogadása helyett regényes magyarázatot fűz a maga ol-
vasta sorokhoz.

Csallány ellen szól még egy észrevétel. Maga írja: „...A marosvásárhelyi másolat... önálló, eredeti, pontos másolat, amely olyan függelék is tartalmaz, amely a Szilágyi-féle másolaton nem szerepel. A Szilágyi — Dezsericky-féle szövegnek nem volt megfejtése, mert a rovásírást alaposan nem ismerték. A Marosvásárhelyi Ismeretlen rovásírásos kézirati gyűjteménye arról tanúskodik, hogy szerzője behatóan foglalkozott a székely rovásírással, alaposan ismerte azt, így másolatában — mely megfejtést is tartalmazott — megőrzött olyan finom ligatura-jelöléseket is, amelyek a Szilágyi-féle szövegből nem tűnnek ki. Megfejtésüknél így a Marosvásárhelyi Ismeretlen kézirat-másolatára mint legpontosabb szövegre kell támaszkodnunk, amely nemcsak a felirat külső formáját, pontos rovásjeleit őrizte meg, hanem a felirat helyének nevét is, Csíkszentmártont.”

De ha már kimaradt (nem idézetünkéből, hanem az idézett szövegből), hadd említsük meg mi az igazság kedvéért: a kézirat valóban megőrizte Csíkszentmárton nevét, ámde ugyanebben a kéziratban Csíkszentmiklós („*Inscriptio Csik Szent Miklósiensis testatur...*”) nevét is megtaláljuk!

Még azt jegyezzük meg, hogy az Ismeretlen megfejtése majdnem betűről betűre egyezik a tőlünk szintén elfogadott korábbi olvasatokkal...³²

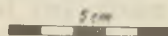
Ennek, de csakis ennek a másolatlak a végén további rovásjeleket találunk. Ezek azonban elűtnek a felirat többi részétől: mindenik betű után pont van. Ennek az észrevételnek az alapján ez eredetileg valószínűleg nem tartozott a tulajdonképpeni emlékhöz. Az Ismeretlen is, de a többi megfejtő is *Eljás csinálta* értelemben olvasta el. Csallány Dezső *G. ijas illyalta* változatot tartja helyesnek. Ide vágó eszme-futtatása szerint: „...A székelyeknél is a hosszúkás fadarabkák és pálcácskák eredetileg ... kettéhasított, rovásjelekkel telerótt nyílvevesszők voltak, amelyeket az *ijas illyalt*, lőtt ki, továbbított. Átvitt értelemben az is ijas, aki a rovásírást a vesszőre felrótta (illyalta), vagy aki bármilyen más anyagon is a rovásírásos feliratot elkészítette...”³³

Megállapításának számos a szépséghibája. Egyrészt: fölmerül a kérdés: a nyílvevessző pályáján túl terjedő távolságra az „illyaló” hogyan továbbította az üzenetet; hogyan hívták ezt a „postást”? De sokkal nagyobb nehézséget jelent a Csallány „képezte” ige szótörténeti igazolhatatlansága. Adataink szerint a mai ijasnak, ijasznak (ez utóbbi nyelvújítási szó!) még a XVI. század elején is ives-ijes felelt meg.³⁴ És az is érthetetlen: az ijas miért nem íjal, hanem illyal.

Emlékünk keltezése távolról sem okoz gondot, ezt nem is vitatta senki; maga a felirat adja meg: 1501.

6. A „kalandos” körülmények közt született isztambuli (konstantinápolyi) rovásírásos felirat másolatát a Fuggerek alkalmazásában álló

БЯ ХТРЕ·ТРОХУ·КЕХХС·ННН АНАС ОТНРОХУ ОМПУ ТРИТ·К
 ХТАПНТ ХНАХРА ОХХКЕТО ТМАРКБ КХС РПИТ
 ОМТ IOA YBM·ТННРКВ IAOXO ОРИН·ПХХС ИБАСМА

11. Az isztambuli rovásfelirat Hans Dernschwam lejegyzése szerint.

Dernschwam János 1553—1555. évi törökországi és kis-ázsiai utazásának naplói őrizték meg (11. ábra).³⁵ Dernschwam másolata nem kifo-gástalan; talán eredetije sem volt mindenütt világosan olvasható.

I. Szelim szultán hét esztendeig (1512—1519-ig) tartotta vissza Bé-lai Barlabást, II. Ulászló magyar király követét. A követség egyik tagja, Keteji Székely Tamás véste be a feliratot 1515-ben a konstantiná-polyi magyar követségi szállás istállójának falába. Valószínű olvasata: „ezer öcáz tizenöt esztendőben irtáq eszt; László király öt kēvetét vá-rattáq itt; Bilaji Barlabás kettő esztendejik it valt; nēm tōn császár...”, Keteji Székēl Tamás irtán eszt; Szelimbők császár ittēben száz lōval”.

Ugyanezt Csallány Dezső a következőképpen olvasta: „Ezer öccáz tizenöt esztendőben irták eszt. László királybánt kēvetét itttartaccsák eszt. Bilaji Barlabás kettő esztendejik it valt; nēm tōn császár; Keteji Székēl Tamás irtan eszt, Szelim-bēk császár ittjártában száz lovassal”.

A szövegben már eredetileg vagy utóbb helytelen másolásból adódó és meglevő hibák következtében a felirat egészének valóban értelmes, helyes olvasatát jelenleg lehetetlen adni. Mindkét olvasatban van helytálló rész is, de egyik és másik esetében is megfigyelhetők nehéz-ségek, elfogadhatatlan érvelések. Helyesbíteni és való értelmének meg-felelően megfejteni csak az időközben elpusztult eredeti ismeretében lehetne.

Keltezése és szerzője tekintetében szintén nincs semmi nehézség-ünk: 1515, írója pedig Keteji Székely Tamás, neve alapján ítélve a Székelyudvarhelytől nyugatra fekvő (Nagy- vagy Kis-) Kedéből szár-mazhatott.

7. Időben következő emlékünk a csak az 1977. évi márciusi föld-rengés következtében ismét napvilágra került dálnoki felirattöredék(?). Az öt rovásjel a református templom nyugati, többszögű záródású része délnyugati, falmezején bukkant elő. Az egyház ebben a felében vala-mennyivel megemelt új padlószintjétől számított 4,6 m magasan kez-dődnek, 24—27 cm szélességben, 1 m hosszan húzott, vékonyan bekar-colt keretbe foglalt mezőben.³⁶ Az ugyanazon a vakolatszinten látható vörös betűs gótikus felirat világosan olvasható 1526-os évszáma kí-nálja a különben okkersárga festékekkel rajzolt rovásbetűk keltét is. A főnnforgó nehézségek miatt egyelőre lehetetlen mindenben helytálló és végleges megfejtésükre vállalkozni. Ez idő szerint több ok is közre-játszik a rovásírásos szöveg (részlet?) megnyugtató föloldásában. Nem tudni bizonyosan: van-e, volt-e más része vagy eredetileg is csupán ennyit festettek a falra. Az írásmező keretének jobb kéz felőli látható megszakadása, valamint a magányosan álló első (dőltén álló α) jegy

utalása szerint valamikor több írásjelből álló, hosszabb szöveg töredékét kell szemlélnünk benne.

Biztosan három jegye határozható meg: az első *a*, a harmadik *k* és az ötödik *m* hangértékkel. A másik két jegy föloldása azonban már több fejtörést okoz, több lehetőség is adódik. A második lehet az *n*, de lehet az *o* jegye is. Mindkettőre akad minta. A negyedik jegy esetében még inkább gyarapszik az olvasati lehetőségek száma. Egyetlen jelnek tekintve, esetleg a *g* torzított alakjának vélhető, noha mindenesetre kissé különösen hat fő szárának „függőleges” volta. Összevont betűként szemlélve egyrészt fölismerhető az *i*, másrészt a XV. század végi — XVI. század eleji származtatású mintáról másolt Kájoni-féle ún. „eredeti ábécé”-nek az *s* jele. Ez a föloldás látszólag már „értelmes” szöveghez juttat. Valóban elfogadhatónak bizonyulása esetén a rövidke szöveg azelőtt kétféleképpen magyarázható második jele azonnal egyértelművé válik. Ez esetben az utolsó négy (azaz tulajdonképpen öt, mivel egyik betű kettős, összevont jegy lenne!) „*neki sem*” volna olvasható... A szövegmaradvány felírása 1526-ra vagy néhány évvel korábbra (?) tehető.

8. Orbán Balázs, a Székelyföldről írt nagy munkájához anyagot gyűjtendő, éber figyelemmel kutatta a székely rovásírás feliratos emlékeit. 1864-ben Énlakán járva fölfedezte az ottani unitárius templom rekeszes festett mennyezetének egyik képes mezejében a híressé vált rovásírásos feliratot. Művében egyúttal, sajnos, hibás hasonmásban közölte képét, valamint annak a Szabó Károly tollából eredő, Arany János Koszorújának 1864. évi 22. számában kiadott első olvasatát is.³⁷ A feliratot többben is megkísérelték kibetűzni. A Szabó Károlytól eltekintve mindenik feloldási kísérlet egyezik. Az utolsó négy betűig terjedő rovásjegyek olvasata azonos. A végső négy jegy föloldása körül azonban nézeteltérések mutatkoztak. Csallány Dezső a korábbi, utolsó, bizonyított megfejtéssel szemben *Egy az Isten Georgius Musnai diakon* olvasatot tartja helyesnek.

A szöveg (12. ábra) megfejtése: „*Egy az Isten Georgius Musnai Dakó*”. A felirat megfejtésének tisztázása érdekében végzett újabb kutatások szerint egyedül ez az olvasat helyes. Musnai Dakó György humoródalmási, majd humoródoklándi *lelkész* (és nem diakonus, mint azt Csallány Dezső állította!) már kora ifjúságától szívesen festett templomi mennyezeteket, éneklőszéket stb. Több művéről tudunk ugyan, de való szépségében sajnos csak egy, az énlaki maradt fenn.

Ez az emlékünk is keltezhető. A mennyezet más képes mezejében a festő-lelkész latin betűs neve mellett az 1668. évszám látható. A szövegből kitűnően a mennyezet festésének idejét jelöli, így hát a rovásjelekkel festett szöveg is ugyanebből az évből kelteződik. És, amint lát-

DEUR VI. 33411 84 7
3147 74) 888 88888888

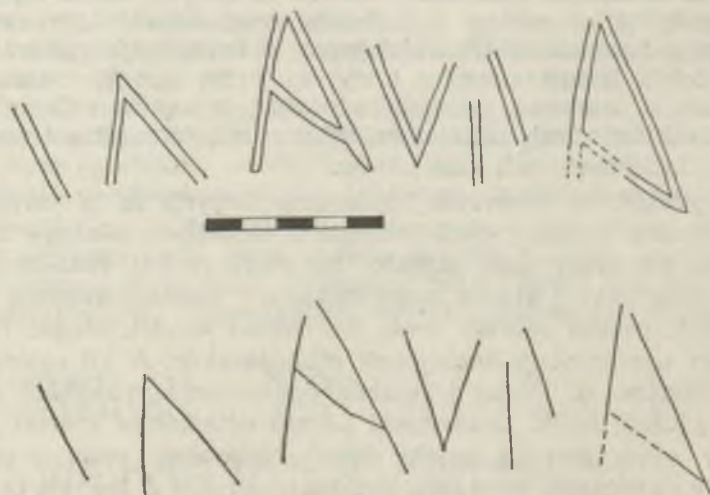
12. Az énlaki rovásfelirat.

Az emlék korára csak a torony építésének ideje érdekelhet, mint *terminus post quem*. A torony a XVIII. század harmincas éveiben történt restauráláskor épülhetett. Lehet valamivel régebbi is, de írott adatok híján ez nem dönthető el, s így inkább a későbbi datálást tartom fenn...”

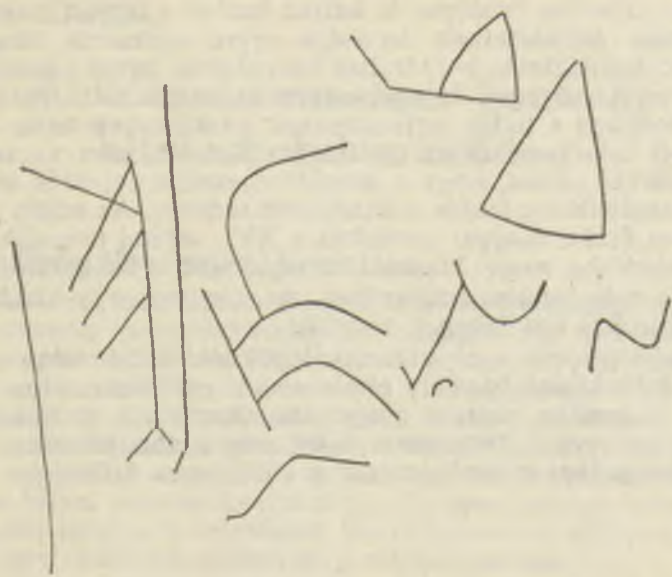
Az emlék korábbi állapotát híven érzékeltető Debreczeni-féle leírással szemben ma már — sajnos — kedvezőtlenebb helyzetről számolhatunk be. Mint arról a főtebbiekben szó esett, a szöveget egykor a közeli hegyoldalból származó homokkötömb ma már eléggé egyenetlen felületű élébe vésték. Az emlék gyengébb állapota nem a homokkö közismerten porlós voltaival, hanem egész felületének később vékony cementes réteggel való lekenésével magyarázható. Így a bemélyített jegyek vájata színig feltöltődött. Ennek következtében a betűk elmosódtak, „vésetük” nem követhető mindenütt nyomon. Bizonytalanná váltak a jegyek körvonalai s ezzel együtt meghatározásuk is. A 14. a-b. ábrán szaggatott vonalakkal jelöltük a bizonytalanabb részt. A nyomok alapján csak feltételezhető, hogy a véset folytatódagos, határozottan azonban nem állítható. Ha ez a bizonytalan rész eredetileg valóban összekötötte a jegy másik két szárát, akkor a homoródkarácsonyfalvihoz hasonló fordított alakú jelre ismerünk. Egyelőre azonban mind tartalmát, mind korát nézve a „titkukat továbbra is rejtegető” emlékeink közé kell beosztanunk.

11. A Kis-Küküllő menti Bonyháról is ismeretes rovásírásos emlék (15. ábra).⁴¹ Benczédi Albert helybeli református lelkész fedezte fel 1965-ben. Kibetűzésére egyelőre nem merünk vállalkozni. Az is kérdéses: jegyei valóban mind rovásbetűk-e?

12. Gr. Mikó Imre, majd rá hivatkozással Orbán Balázs⁴² elpusztult és sajnos még másolatban sem megmentődött emlékre hívta fel a figyelmet. A Mikó közölte levélben Benkő József a következőket írta: „A Közép Ajtai vén Templomban találtatott Scithiai betűkkel költ

14. Az erdőszentgyörgyi rovásírásjegyek másolata és vonalas rajza.

15. A bonyhai állítólagos rovásírást emléke.

Írást most ugyan nem küldhetem, K. Ajtai házáznál lévén; de előadandó legelső alkalmatossággal kiküldeni el nem mulatom mind Enyedre, mind Göttingába T. Gyarmati Urnak; parantsolván onnan ez a nagy érdemű Barátunk Urunk aránta..." A levélből sajnos nem derül ki az emlék holléte, festett vagy vésett volta, mire íródott. A másolat ígért elküldése, úgy látszik, elmaradt, maga a felirat nyomtalanul (?) eltűnt. „Múltán fájlalhatjuk, mert az is becses adat volt arra, hogy a székelyek ezen ős írmodornak nem csak emlékét tarták fenn, hanem azt — főként feliratoknál — használták is” — írja Orbán Balázs.

A rovásírást emlékek létéből korántsem következik valamiféle ómagyar általános írásbeliség. A rovásírás eredetileg a táltosok-sámánok (javasok, javasasszonyok, orvosok), valamint a nemzetségfők és törzsfők közvetlen környezetének titkos tudománya lehetett, és csupán babonás-varázsos erejének a kereszténység elterjedése utáni megszűnésével válhatott általánosabban ismert szellemi közkinccsé.

Mint az eddigiekből számot adhatunk magunknak, rovásírást emlékekben egyáltalán nem bővelkedünk. A történelem viszonyosságai, török-tatár hadjáratok, idegen zsoldosok kíméletlen fosztogatásai, rongálásai, belvillongások, tűzvészek mind-mind csökkentették az eredetileg bizonyára sokkal jelentősebb számú rovásszövegek számát, nem is beszélve a romlandó anyaguk miatt még sokkal tetemesebb mennyiségű rováspálcáról, rovásbotról! Midőn a XV—XVI. századi európai

szellemi megújulás Erdélybe is bátran betörő s ugyan meleg fészekre találó eszmei áramlatainak hatására egyre szélesebb tömegeket átfogni kezdő iskoláztatás a lúdtollal kutyabőrre, majd papirosra írott s magyar nyelvű szövegek lejegyzéséhez idomított latin betűsört egyre táguló keretekben a tudás terjesztésének közkincsévé tette, a pálcákra, botokra rótt írás pusztulásra ítéltetett. Elkészt, nem versenyezhetett a latin betűkkel abban, hogy a meggátolhatatlan fejlődés útjára lépett magyar közművelődés írásos szükségletét fedezze. Az addig még eleve-nen-szívósan őrzött magyar rovásírás a XVI. század második felétől rohamosan feledésbe megy. Használata legtovább a Székelyföldön mutat-ható ki. Ma már csupán emlékeiben, no meg egy-egy kisebb-nagyobb közlés, tanulmány keretében él tovább.

Nemzedékünknek s az utánunk lépőknek kötelessége a ma vagy a jövőben felbukkanó bármely efféle emlék nyilvántartásba vétele, fel-dolgozása és gondos, szerető megóvása. Reméljük: a közelebbi-távo-labbi jövő kedvező fölfedezései révén még újabb jelentős rovásemlé-kekkel gazdagodhat művelődésünk e különleges öröksége.

A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése

Az apátság történetének vázlata

A kolozsmonostori Benedek-rendi apátság keretében működő hiteleshely (konvent) jelentős, eddig kellőképpen föl nem tárt szerepet játszott a középkori Erdély életében. A gyulafehérvári káptalan és a vajdai kancellária mellett ez a konvent volt az erdélyi írásbeliség harmadik fő központja. Oklevéladó munkájának ismertetése nemcsak a diplomatika művelőinek érdeklődésére tarthat számot, hanem értékes adatokkal szolgálhat az erdélyi társadalom- és művelődéstörténet kutatóinak is. Mivel a rendelkezésünkre álló igen gazdag forrásanyag tanulmányozása még nem fejeződött be, dolgozatunk állításai, következtetései néhány részletkérdésben még módosulhatnak.

Elöljáróban röviden áttekintjük a kolozsmonostori konvent történetét és vagyoni állapotát, azaz életének minden olyan részletét, amely valamilyen formában hatással lehetett a hiteleshelyi tevékenységre.

A monostor alapítására vonatkozóan eredeti oklevelek nem maradtak fenn. Kutatásainkban ezért későbbi források megfelelő kritikával kezelendő adataira voltunk utalva.

IV. Béla király 1263. február 19-én kelt oklevele¹ szerint a kolozsmonostori Benedek-rendi apátságot I. Béla (1061—1063) alapította. A régebbi szakirodalom ezt az állítást szinte egyöntetűen elfogadta.² A szóban forgó oklevél módszeres kritikáját Szentpétery Imre végezte el. Megállapította, hogy szerkezetében többféle oklevéltípus jellegzetességei váltakoznak, ami ellentmond a korabeli kancelláriai gyakorlat szabályainak. Következésképp az 1263-ra keltezett királyi oklevél hamisítvány.³

Más bencés monostorok alapítási időpontját összehasonlítási alappul véve talán több fényt deríthetünk a kolozsmonostori apátság létrejöttének körülményeire és időpontjára. A középkori Magyarország 81 Benedek-rendi monostorából 13 volt királyi alapítású. Ebbe a csoportba tartozott Kolozsmonostor is. Összehasonlításunkban tehát ezt a 13 apátságot vesszük figyelembe. Közülük tíznek ismerjük alapítási idejét (Pannonhalma: 998, Pécsvárad: 998, Bakonybél: 1018, Zalavár: 1019, Tihany: 1055, Szekszárd: 1061, Garamszentbenedek: 1075, Somogyvár: 1091, Szentjobb: 1095, Szentendre: 1221). A fennmaradó három apátság közül kettő (Báta, Kolozsmonostor) alapítását a hagyomány a XI. századra teszi.

Első pillantásra szembetűnik, hogy a királyi alapítású Benedek-rendi monostorok zöme a XI. században jött létre. Ismeretes, hogy ez a század a keresztyén hit gyors terjesztésének kora, ekkor épül ki az egyházi szervezet. A királyi egyházpolitika a bencés apátságok alapításával mintegy a kereszténység előőrseit helyezte el a pogány társa-

dalomban. Valóban, a monostorok létrehozása sok helyütt megelőzte a püspökségek felállítását, és az apátok a nekik adományozott falvakban plébániákat tartottak fenn.⁴ A XII. században viszont, mivel az egyház szervezete megszilárdult, a királyok már nem látták szükségesnek újabb bencés apátságok létesítését.

E megállapításokat Kolozsmonostorra vonatkoztatva megkockáztathatjuk a feltevést, hogy az itteni Benedek-rendi monostor is a XI. század második felében jött létre. Az alapító személyét keresve I. Lászlóra (1077—1095) gondolhatunk, aki két bencés apátságot hozott létre (Somogyváron és Szentjobbon). Feltevésünket Erzsébet királyné 1341. december 9-én kelt oklevele erősíti meg, mely szerint „a kolozsvári Szent Szűz monostor Szent László király alapítása”.⁵ Ez tekinthető a monostor alapításával kapcsolatos középkori hagyománynak.

Jóval biztosabb adatokat fognak nyújtani az 1970-ben Kolozsmonostoron megindult régészeti ásatások. Mivel a munkálatok még folytak, és a gazdag leletanyag feldolgozása, elemzése sem fejeződött még be, most csak annyit mondhatunk, hogy feltevésünk beigazolódní látszik. Több román stílusú épületmaradványt tártak fel, köztük egy karéjos körtemplomot. Annyi bizonyos, hogy már a romanika korából (a tatárjárás előtti időből) több építési fázis különíthető el.⁶ Mindez a korai alapításra mutat.

Az erdélyi püspökség végleges kialakulását megelőző korai alapításával magyarázható, hogy a kolozsmonostori apátság különleges kiváltságokat élvezett, nem tartozott a gyulafehérvári püspök fennhatósága alá. Amint szórványos adatainkból kitűnik, ezt a kiváltságos helyzetet a XIII. század folyamán Erdély püspökei erőszakkal próbálták megszüntetni. 1220-ban például Vilmos püspök fegyveres erővel felépítelte Kolozsmonostort, és megsemmisítette az apátság pápai és királyi okleveleit.⁷ Az apátok ismétlődő panaszai arra engednek következtetni, hogy a későbbi összetűzésekből is a püspökség került ki győztesen.

A monostor történetével foglalkozó munkák jó része megemlíti, hogy 1285-ben a konventet elpusztították a tatárok.⁸ Erdély történetében valóban ismeretes ez a tatár betörés, de Kolozsmonostor pusztulásáról csak az apátság történetírói tudnak. Forrásmunkájuk Szegedi Jánosnak a magyar királyok decretumairól szóló könyve, amely Kolozsváron látott nyomdafestéket 1744-ben.⁹ Szegedinél azonban hiába keressük a forrás megjelölését, állítását semmivel sem támasztja alá. Mivel a konvent 1285-ös pusztulásáról a korabeli források is hallgatnak, ezt az állítást nyugodtan a legendák birodalmába utalhatjuk.

A konvent belső életére vonatkozó adatok, sajnos, éppen a XIII—XIV. század fordulójáról erősen szórványosak, pedig hiteleshelyi tevékenysége — mint alább látni fogjuk — akkor kezdődött. 1311-től kezdődően maradtak fenn olyan oklevelek, amelyek segítségével pontosabb képet adhatunk a konvent életéről. Ebben az évben az esztergomi érsek Henrik apátot visszaélései miatt megfosztotta méltóságától. Utódai nem teljes jogú választott apátok, hanem kinevezett helyettesek. Vezetésük alatt megbomlott a monostor fegyelme, csökkent a szerzetesek száma.¹⁰ A mintegy három évtizedig tartó belső anarchia kedvezőtlenül befolyásolta a megindulóban levő hiteleshelyi működést.

1337-ben bencés nagykáptalan ült össze Pannonhalmán, hogy az egy évvel azelőtt kiadott „Summi magistri...” kezdetű pápai bulla nyomán megindult rendi reform célkitűzéseit megvalósítsa. Ez alkalommal választottak a kolozsmonostori konvent élére hivatott vezetőt a János apát személyében.¹¹

Az apátság élete a rendi önkormányzat keretében a XIV. század folyamán hamar rendeződött. A választott apátok minden eszközt felhasználva igyekeztek rendezni a monostor anyagi viszonyait. Az apátság belső nyugalmát a rengeteg birtokper némileg ugyan zavarhatta, a hiteleshelyi munka szabályszerű menetéhez szükséges tekintélyt és közbizalmat azonban mindez nem érintette. Sőt a birtokviszonyok rendezése szilárdabb alapot teremtett a hiteleshelyi működéshez is.

A konvent birtokai főleg Kolozs megyében terültek el (Monostor, Apahida, Bács, Egeres, Jegenye, Bogártelke, Nádas, Kajántó, Máriatelke, Somtelke), de néhány Torda (Apáti, Abafája) és Küküllő megyei falu (Felső- és Alsóteremi) birtokosa is az apátság volt. A bácsi és apahidai vám szintén a konvent jövedelmeit szaporította. (Apahida nevének eredeti formája — Apáthida — is tanúsítja, hogy a Szamoson átvivő híd és az ott szedett vám az apátság birtokában volt.) 1447-ben Hunyadi János újabb birtokrészeket adományozott a konventnek Papfalván, Pusztaszentmiklóson és Botosmacskáson. A felsorolt Kolozs megyei falvak szinte összefüggő birtoktestet alkottak, amely Kolozsmonostortól északnyugatra terült el.¹² Az apátság a maga 14 falujával és néhány részbirtokával előkelő helyet foglalt el a középkori Erdély birtokosai között, hiszen a jómódú nemes családoknak (Thoroczky, Wass, Harinai Farkas) is általában öt-tíz falujuk volt.¹³

Minthogy az apát a birtokairól befolyó egyházi tizeddel is szabadon rendelkezett,¹⁴ ez szintén növelte a földbérből és a kilencedből származó földesúri jövedelmeit.

Kolozsmonostor virágzó korszaka a XV. század közepéig tartott. Ebből az időszakból olyan adatok maradtak fenn, amelyekből a szerzetesek műveltségi színvonalára is következtethetünk. 1427-ben leltár készült a konvent javairól, köztük a könyvtárról.¹⁵ A könyvjegyzék 42 kötetet sorol fel. Legnagyobb részük liturgikus munka, az e korban modernnek számító XIII. századi skolasztikus művek hiányzanak közülük. A kolostor könyvtára tehát ekkor — a bencés rend szellemének megfelelően — igen régies jellegű volt.¹⁶ Ezen a könyvvállomány gyarapodása sem változtatott. Az 1435-ben szerzett három könyv közül is csak egy történelmi tárgyú, a másik kettő liturgikus.¹⁷ Nem változtat a gyűjtemény jellegén az a csillagászati munka sem, amelyet 1461-ben a konvent tulajdonaként említenek.¹⁸ A szerzetesek művelődési igényei tehát nem állottak a kor színvonalán. Ez azonban nemcsak Kolozsmonostorra, hanem az egész bencés rendre jellemző. Ha a művelődésre kevés gondot fordított is a konvent, annál inkább törődött a vallásos élet anyagi kereteinek fejlesztésével. Például 1415-ben új templomot emeltek,¹⁹ és tudunk egy kápolnáról is, mely a kolostor ámbitusában állt. Gazdagon felszerelték templomukat, kegyszereiket és más tárgyait, az 1427-es leltár tüzetesen leírja.²⁰

Mátyás király korában (1458—1490) a központosításra törekvő királyi hatalom a szolgálatában álló katonák, értelmiségiek javadalma-

zása céljából mind gyakrabban követte azt a bevett eljárást, hogy az egyházi javakat commendába adja. Egyre több kolostorban kerültek a választott apátok helyére a királyi kegyúrtól kinevezett világi commendátorok (megbízottak), akik egyházi tisztségüket csupán jövedelmi forrásnak tekintették. Általában nem is tartózkodtak a rendházakban.²¹ Kolozsmonostor első világi kormányzója Gorzeres Bertalan udvari orvos (1460), utódai katonák.²² Jó fél évszázadig tartott ez a konvent élete számára kedvezőtlen állapot.

A régies színezetű vallási életet élő, szervezetükben is korai középkori hagyományokat őrző szerzetesrendek körében a XVI. század első évtizedeiben reformtörekvések léptek fel. E mozgalmak vezetői a társadalom megváltozott művelődési és lelki igényeihez képest igyekeztek átalakítani a monastorok életét. Tolnai Máté pannonhalmi főapát állt a bencés mozgalom élén, igyekezett visszaszerezni a commendátorok kezén levő apátságokat.²³ Kolozsmonostor 1518-ban kapcsolódott be a reformáramlatba, a rendi nagykáptalan apátot választott a számára Nagyszombati Márton személyében. Nagyszombati a krakkói és a bécsi egyetem végzettjeként előbb Tatán volt apát, majd Pannonhalmáról választják a monastor élére. Irodalmi tevékenységet is folytatott. 1523-ban Bécsben jelent meg az *Opusculum ad regni Hungariae proceres* (Művecske Magyarország főuraihoz) című, a törökök elleni harcra buzdító terjedelmes verses munkája. Kolozsmonostori állását valószínűleg nem tudta elfoglalni, 1520-ban Pannonhalmán él.²⁴

A következő évtizedekben a kolozsmonostori konvent a lassú hanyatlás jeleit mutatta. Erdélyben a reformáció gyors térhódításának időszaka ez. Következésképp a szerzetesrendek fokozatosan elveszítettek vallási és művelődési jogosultságukat. Tevékenységük világi oldala, a hiteleshelyi működés iránt azonban a társadalom érdeklődése természetesen nem csökkent. 1556. április 26-án a Kolozsvárt tartott részországygyűlés az egyházi javak szekularizációja mellett döntött, és ezzel a határozatával gyakorlatilag feloszlatta a szerzetesrendeket. A hiteleshelyi levéltárakat, amelyekhez a nemesség birtokjogi érdekei fűződtek, fejedelmi irányítás alá helyezte. A kolozsmonostori konvent levéltárának őrzését, gondozását 1557 júniusáig megbízott kolozsvári polgárok végezték. Ekkor a kolozsvári Szent Mihály templom tornyába átköltöztetett levéltárban négy világi levélkereső (requisitor) vette át tőlük a munkát.²⁵ Az apátság kolozsmonostori épületét pedig fejedelmi kastéllyá alakították át. Kolozsvári tartózkodásuk idején többnyire itt laktak a fejedelmek udvartartásukkal együtt.

A hiteleshely kezdetei Kolozsmonostoron

A hiteleshely (locus credibilis) olyan egyházi testület, amely a felek kérésére vagy hatósági megbízás alapján oklevelet állít ki a saját közhitelű (autentikus) pecsétje alatt.²⁶ A sajátos középkori magyar jogszemlélet nem ismerte el közhitelűnek, ha valaki a saját ügyében állított ki oklevelet; az adományozást pedig csak a birtokba való beiktatással tekintette érvényesnek. Ez a szemlélet és gyakorlat hívta életre a XIII. század elején a hiteleshelyi intézményt. E korban kezdte igényelni a társadalom a jogügyletek írásbafoglalását. Természetesen a tekintélyesebb egyházi testületektől kiállított oklevelek nagyobb

bizalomnak örvendtek. Ezért a XIII. század első felében csak a jelentősebb káptalanok végeztek hiteleshelyi munkát (az aradi 1229, a váradi a XIII. század első évei, az erdélyi 1231 óta). A bencés, premontrei és johannita keresztes konventek e század vége felé kapcsolódtak be az oklevéladó munkába.²⁷

A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működésének kezdetét attól az évtől számíthatjuk, amelyből a legrégibb hiteles oklevele fennmaradt. Ahhoz, hogy ezt az időpontot teljes bizonyossággal meghatározhassuk, több oklevelet kell megvizsgálnunk. A legkorábbi egy 1275. október 3-án kelt konventi kiadvány lenne, de ennek fogalmazása és szerkezete eltér a régi (XIV. század eleji) kolozsmonostori oklevelekétől. Karácsonyi János mutatta ki róla, hogy hamisítvány.²⁸

László erdélyi alvajda 1288. június 8-án kelt, egy birtokpusztítási ügyet lezáró ítéletlevele figyelemre méltó adatot őrzött meg, mely a konvent hiteleshelyi tevékenységére utalhat. A per iratai között ugyanis szerepel „a kolozsmonostori apát oklevele” az erdélyi káptalan és a tordai johannita keresztes konvent okleveleinek társaságában.²⁹ Mivel a László alvajdától tanulmányozott kolozsmonostori kiadvány nem maradt ránk, nem dönthetjük el véglegesen, hogy valóban teljes értékű hiteleshelyi oklevél volt-e, vagy pedig az apát a saját nevében adta ki. Mégis az előbbi föltevés tűnik valószínűbbnek, mert jó néhány régi konventi oklevél szövege — mint alább látni fogjuk — épp az apát nevével kezdődik. Lehetséges tehát, hogy a hiteleshelyi tevékenység 1288 körül indult meg Kolozsmonostoron, de az oklevélkiállító munka csak alkalmasszerűen folyhatott, tárgyi emléke sem maradt fenn.

Az apátság történetével foglalkozó egyes munkák III. András király 1296. június 24-én kelt parancslevelének egyik mondatában vélték megtalálni a kolozsmonostori hiteleshely működésére vonatkozó legkorábbi adatot. A kérdéses mondatrész egy XVIII. századi összefoglalásban így hangzik: „predictum monasterium videlicet locus testimonialis”. Ez a szövegezés már első pillantásra gyanús, mivel a „locus testimonialis” kifejezés a magyar „hiteleshely” latin fordítása, és a középkorban nem használatos. Azonkívül a parancslevél múlt századi kiadásából a minket érdeklő „videlicet locus testimonialis” rész hiányzik. Ez tehát az előző közlésbe a kiadó interpolációjaként került be.³⁰ Az erdélyi káptalan jelentése, amely az említett parancslevelet is tartalmazza, szintén csak átírásban, I. Károly 1324. november 21-én kelt oklevelében maradt reánk. S hozzá a IV. Bélának tulajdonított 1263. február 19-i keltezésű hamis újraalapító levél társaságában.³¹ Ez gyanúnkát még inkább megerősíti.

Francisc Pall a kolozsmonostori hiteleshelyi tevékenység kezdetét 1299-re teszi. Ez év október 28-án kelt az a konventi kiadvány, amely az erdélyi püspök ún. „carta appellationis”-át (föllebbező, tiltakozó levél) tartalmazza.³² Néhány hasonló tárgyú hiteleshelyi oklevél³³ szövegével összehasonlítva szembetűnik, hogy a vizsgált kiadvány jó néhány részlete a többlettől eltérő, szokatlan fogalmazású, s ez gyanússá teszi.³⁴ Bizalmatlanságunkat tovább fokozza, hogy Fejér ezt a szöveget a nagyúri passzióból oklevélhamisításokra is vetemedő Kemény József nyomán közli, aki az eredeti őrzési helyét a maga szokott homályos módján

nevezi meg.³⁵ Mindezek alapján ezt az oklevelet sem tekinthetjük kétségtelen hitelűnek.

1308. szeptember 8-án kelt az a kolozsmonostori oklevél,³⁶ amellyel szemben a legszigorúbb kritika sem talál gyanúra okot. A konvent saját ügyében, egyik malmának bérbeadása kapcsán adta ki. Szerkezete, formája kezdetleges, és a plicaturán három zsinórmaradvány jelzi, hogy a konvent pecsétje mellett más pecsétekkel is megerősítették. Ezek szerint az 1308-as oklevél csupán átmenet a szabályos szerkezetű hiteleshelyi kiadványok felé, de így is a hiteleshelyi munka kezdeteit jelzi.

A XIV. század első évtizedére tehetjük tehát a konvent oklevéladó működésének kezdetét. Ez az időpont más hiteleshelyekkel összehasonlítva szokatlanul késői. Okát valószínűleg abban kereshetjük, hogy az erdélyi társadalomnak a XIII. században még fejletlen írásigényét a már dolgozó oklevéladó fórumok (erdélyi, váradi káptalan) ki tudták elégíteni.

A későn megindult hiteleshelyi munkát kedvezőtlenül befolyásolták a konvent életének belső zavarai, amelyek — mint láttuk — csak a XIV. század harmincas éveinek vége felé szűntek meg. Állításunk meggyőző bizonyítéka, hogy az 1308—1339 közötti időszakból csupán 11 oklevelet ismerünk, míg 1340-nel kezdődően minden évből maradtak fenn kolozsmonostori kiadványok. Ez a 11 oklevél formai szempontból is kezdetleges. Jórésük az *invocatio* régies alakjával kezdődik: „Nos H[enricus] divina miseratione abbas in Clusmonasterio totusque conventus eiusdem loci...”³⁷ (Mi H[enrik] Isten irgalmából apát Kolozsmonostoron és az itteni teljes konvent), vagy „Nos Nicolaus frater divina miseratione abbas de Kolusmonostra totusque conventus loci eiusdem...”³⁸ (Mi Miklós testvér Isten irgalmából kolozsmonostori apát és az itteni teljes konvent). Némelyikükben a keltezésnél a kiadási helyet („Datum in Clusmonostra” formában) is feltüntetik,³⁹ az 1330-ban kelt oklevél pedig dignitarius (tisztviselő) névsorral zárul.⁴⁰ Mindezek a szerkezeti formák a még kialakulatlan kancelláriai gyakorlatra jellemzőek, és a konvent későbbi kiadványaiban nem fordulnak elő.

Már e kezdeti időszakban megjelent az oklevélszövegek megőrzésének igénye. Adatunk van arra, hogy 1334-ben a kiadványok szövegét jegyzőkönyvbe (*protocollum*, *registrum*) másolták be.⁴¹ A *registrum*vezetés a hiteleshelyi kancellária (iroda) működésének első jele.

Az 1340-es években a bencés nagykáptalan ellenőrzése alatt a konvent viszonyai rendeződtek, a hiteleshelyi munka nyugodt körülmények között fejlődhetett, és így a gyakorlat formái is megszilárdulhattak. Mihály magister (1340), a konvent első notarius⁴² nagyban hozzájárult a kancellária megszervezéséhez.

A hiteleshelyi tevékenység

A hiteleshelyi munka két ágazatra oszlott: az egyik magánjogi jellegű volt, és az ügyfelek bevallásainak (*fassio*) felvételéből állt, a másikat valamely közhatalóság parancsának végrehajtása jelentette. Mindkettőt részletesen megismerhetjük a konvent okleveleiből.

A bevallás felvételének módját egy 1351-ben kelt oklevélből idézzük: N.N. „előttünk személyesen megjelenve élőszóval bevallást tett”⁴³, vagyis előadta az ügyet, amelynek írásbafoglalását kívánta. Ha a be-

valló valamilyen okból nem jelenhetett meg személyesen a konvent előtt, megbízottat (ügyvéd, procurator) küldhetett maga helyett, aki az illető ügyvédvalló levelével felhatalmazva (cum litteris procuratoriis) teljes jogú bevallást tehetett.⁴⁴ Az oklevelekben az „N.N. in persona X.Y.” kifejezés jelöli a bevallásnak ezt a közvetett módját. Néha azt is megemlítik a konvent oklevelei, hogy a megbízottak ügyvédvalló leveleit milyen fórumok adták ki.⁴⁵ Különböző társadalmi hovatartozású procuratorokról vannak adataink, a nemesek mellett famulusok,⁴⁶ sőt jobbágyok is⁴⁷ szerepelhettek megbízottként.

Akár személyesen, akár megbízottak útján tettek bevallást a felek, a konvent az előadott ügyet egyszerűen írásba foglalta. Nem volt tehát köteles utánajárni, vajon az elmondottak megfelelnek-e a valóságnak vagy sem.⁴⁸ Ez irányú tevékenysége tehát a mai közjegyzőkéhez hasonlítható, a bevallásokat írásban rögzítő irat a felek számára mintegy bizonyoságként szolgált.

A kolozsmonostori konvent előtt tett bevallásokat tárgyak szerint vizsgálva észrevehetjük, hogy legnagyobb részük a birtokforgalomra vonatkozik. Az eladást, ajándékozást, cserét, zálogba tételt vagy megosztást írásba foglaló oklevelek felsorolják a birtokokat, eladás vagy zálogba tétel esetén pedig az összeget is feltüntetik.⁴⁹

Némiképp hasonló tárgyúak a nyugtató levelek (litterae expeditoriae). Ezekben a bevallók elismerték bizonyos értékek (hozomány, jegyajándék, zálogösszeg) átvételét.⁵⁰ Mai szóhasználattal az effajta konventi okleveleket nyugtáknak nevezhetnők.

Ingó és ingatlan vagyontárgyak azonban törvénytelen úton is gazdát cserélhettek. A középkorban igen gyakran fordultak elő birtokfoglalások, jogtalan adományozások, vagy pusztítások, rablások. A sértett felek a konvent előtt bevallóként megjelenve tiltakoztak a jog sérelmek ellen.⁵¹ Az erről kiállított oklevelekkel fenntarthaták elvesztett birtokaikra vonatkozó jogaikat.

Gyakori volt a középkori perek során a felek közös elhatározásából történő megegyezés még a végítélet meghozatala előtt. Az ezt bizonyító oklevelet a konventnél tett fassio nyomán kapták kézhez a felek.⁵² Politikai célú megegyezés a tárgya az 1467. augusztus 18-án kelt kolozsmonostori kiadványnak, mely az erdélyi nemesek, szászok és székelyek Mátyás király ellen kötött szövetségét foglalja írásba.⁵³

Bevallók gyakran fordultak a konventhez ügyvédvalló levelekért. Velük a megbízottak nemcsak a hiteleshelyeken tehettek érvényes bevallást, hanem bármilyen egyházi és világi bíróságon tárgyalt ügyben teljes joggal képviselhettké megbízóikat. Mivel az ügyvédvalló levelek nem voltak tartós érvényűek,⁵⁴ a felek ritkán őrizték meg őket. Rövidített szövegeik azonban nagy számban maradtak fenn a konvent XV. század közepi protocollumaiban.

Említettük már, hogy a bevallások felvételekor a konvent nem ellenőrizte az elmondottak valóságát. Ha az ügy fontossága megkövetelte a külön bizonyítást, a bevalló „Istenbe vetett hitére, az Úr keresztjének jelét érintve” megesküdött,⁵⁵ így erősítve fassiója hitelét. Egy végrendelkező akaratát közvetítő pap „az illető egyházban emelt Szűz Mária oltárra téve a kezét” esküt tett a bevallást megelőzően.⁵⁶ Az

1467-ben Mátyás ellen szövetkező erdélyi nemesek szükségesnek látták, hogy megegyezésüket hosszú és ünnepélyes formájú esküvel erősítsék meg.⁵⁷

A középkori élet jellegzetességei közé tartozik, hogy az emberek nem ismerték pontosan életkorukat, születési évüket általában nem jegyezték meg. Viszont bizonyos jogok gyakorlását a törvények meghatározott életkorhoz kötötték (csak 14 éven felüliek tehettek teljes jogú bevallást, és nagykorúnak csak a 24 évet betöltött személyek számítottak).⁵⁸ Ez a társadalmi szükség hozta létre azokat a számunkra már különös okleveleket, amelyekben a konvent megállapítja az eléje hozott gyermekek életkorát.⁵⁹ Ezeket nevezték „időlátó levelek”-nek (litterae revisionales).

Gyakran fordultak bevallók a konventhez oklevelek átíratása végett. A középkorban ugyanis csak az ép pecsétű, jól olvasható, meg nem rongálódott okleveleket tekintették érvényesnek. Időjárástól viszont megsérülhetett a pecsét, víz érhetette a hárttyát, elmosódhatott az írás. Megoldásként a szöveg átmásolása kínálkozott. A konvent a bevalló részéről bemutatott oklevelet a saját kiadványába (transsumptum) foglalva írta át, a másolat hitelességét pecsétjével szavatolta. Mielőtt az átírássra sor került volna, a bemutatott oklevelet a hiteleshelyi kancellária szakemberei alaposan megvizsgálták, nehogy hamisítványnak szerezzenek érvényt a hiteles másolattal. Szempontjaikat az átíró oklevél végén sorolták fel: „non rasum”: vagyis az eredetin törlés nyomai nem mutatkoztak; „non cancellatum”: azaz nem volt meghasogatva az érvénytelenítés jeléül; „nec in aliqua sui parte viciatum”: tehát egyik részében sem volt változtatás, hiba.⁶⁰

A bevallók társadalmi hovatartozása szempontjából vizsgálva az oklevelek tartalmát, észlelhetjük, hogy a nemesek, egyháziak stb. fassióinak tárgya különféle, a városi polgárok azonban szinte kizárólag csak oklevélátírást végett fordultak a konventhez. Az eddig átnézett forrásanyagban brassói, szebeni, beszercei és tordai polgárok egy-egy esetben, a kolozsváriak pedig tizenegy alkalommal kértek a konventtől hiteles másolatot okleveleikről. Polgáremlékek által tett más tárgyú bevallás csupán négy fordult elő.⁶¹ Nem meglepő ez a jelenség, hiszen a nemesség írásigényét szinte kizárólag csak a hiteleshelyek elégítették ki, míg a polgárok a városi notariusokhoz is fordulhattak. A városlakó tehát elsősorban nemesi jellegű intézménynek érezte a hiteleshelyet.

Ha bizonyos kényszerítő körülmények (öregség, betegség) miatt a bevalló nem jelenhetett meg Kolozsmonostoron, kérésére a konvent egyik tagja fölkereste lakhelyén, és felvette a fassiót. A bevallást aztán a konventi kiküldött beszámolója alapján foglalták írásba. Leggyakrabban a végrendelkezni akarók folyamodtak ehhez az eljáráshoz,⁶² mert számukra az utazás nagy nehézséget, vagy egyenesen leküzdhetetlen akadályt jelentett volna.

A konvent más módon is igyekezett megkönnyíteni a bevallók dolgát. Például kiküldte néhány tagját a nemesi congregatiókra az esetleges fassiók felvétele végett. 1368-ban a tordai közgyűlésen (generalis congregatio) maga az apát szerepelt kiküldöttként a custos és a cantor társaságában, „monostorunk rendtartása és ősi jogszokása szerint”.⁶³

Ezzel a konvent a kialakulóban levő vajdai kancellária tehermentesítését is szolgálta.⁶⁴

A bevallások írásba foglalása mellett a hiteleshelyi munka másik ágazata a hatósági parancsok végrehajtásából állt. Mivel a középkori bíróságok nem voltak állandó jellegű testületek, hanem csak alkalmanként gyűltek össze, az idézést, tanúvallatást, vizsgálatot vagy a végrehajtást nem maguk végezték, hanem a hiteleshelyekre bízták. Láttuk, hogy az adományozások csak a birtokba való beiktatással váltak jogérvényessé; ennek végrehajtása szintén a hiteleshelyekre hárult. Mindkét esetben az illetékes közhatóságtól kiállított parancslevél (mandatum) kézhezvétele után indult meg az eljárás.⁶⁵

A kolozsmonostori konventhez már hiteleshelyi működésének legkorábbi szakaszában is érkeztek különféle tárgyú hatósági megbízások.⁶⁶ Az iktatást kérő mandatumot maga a megadományozott fél juttatta el a konventhez; a bírósági eljárás különböző mozzanataihoz szükséges hiteleshelyi munkát a törvényszékek hivatalból kiállított parancslevéllel kérték.

A hatósági parancsok végrehajtása (az ún. hiteleshelyi külső munka) a legkülönbözőbb ügyek esetén is azonos módon folyt le. A mandatumban megnevezett több nemes közül egy mint hivatalos kiküldött (királyi ember; vajdai ember — homo regius; homo wayuodalis) kiszállt a helyszínre a parancs végrehajtása végett. Ennek tanúbizonyságaként vele együtt ment ki a helyszínre a konvent egyik megbízott tagja. Munkájuk elvégzése után mindketten visszatértek a konventhez, és a helyszínen fölvelt rövid jegyzet alapján beszámoltak eljárásukról. Egybehangzó vallomásuk nyomán készült el a bizonyoságul szolgáló oklevél. Ha a királyi ember nem jelenhetett meg a konvent színe előtt, bevallásának felvétele végett a hiteleshely hivatalból küldte ki hozzá két tagját.⁶⁷ A hiteleshelyi külső munkában tehát a homo regius ugyanolyan fontos szerepet játszott, mint a konventi megbízott.

A két kiküldött helyszíni tevékenysége a különféle ügyek sajátosságainak megfelelően változott. Iktatás (statutio) esetén összehívták az illető birtok vagy birtokok szomszédait, akik esetleges ellenvetéseiket ott helyben elmondhatták. Amennyiben az eljárás befejeztéig nem történt ellentmondás, a kiküldöttek három-négy napig vártak a helyszínen, hogy az esetleg később megjelenő érdekelték is bejelenthessék ellenvetéseiket.⁶⁸ A beiktatástól számított tizenöt napon belül még lehetett tiltakozni; de már nem a helyszínen, hanem a konvent előtt.⁶⁹ Jogérvényesnek akkor számított az iktatás, ha az említett időszakaszokon belül senki sem jelentett be ellenvetést. Ha az iktatás tárgyát alkotó birtokok több megye területén szétszórva feküdtek, az eljárás egy-egy központban folyt le, s a törvényes napokat mindegyikben kivárták.⁷⁰

Az ellentmondók általában közvetlenül az iktatás lefolyása után jelentették be tiltakozásukat. A hivatalos megbízottak azonnal megidézték őket a parancslevélben megjelölt törvényszék elé, ahol kifejthették ellentmondásuk okait, tisztázhatták az ügyet.⁷¹ Ha a beiktatás nem egyszerű mandatum, hanem egy pert véglegesen lezáró bírói ítéletlevél (litterae adjudicatoriae) nyomán folyt le, érvényes ellentmondást csak „kivont karddal fölkelve, erőhatalommal” ellenállva lehetett tenni.⁷²

Határjárás (*reambulatio metarum*) esetén a kiküldöttek szintén az összehívott szomszédok jelenlétében végezték az illető birtok határjeleinek felülvizsgálását, megújítását. Gyakran előfordult, hogy egyik vagy másik szomszéd a határok adott helyzetét sérelmesnek ítélte, megújításukba nem egyezett bele. A vitát csak határperrel lehetett eldönteni. Evégett a két megbízott megidézte az ellentmondókat az illetékes bíróság elé.⁷³ A minden tiltakozás nélkül lefolyt határjárásról a királyi ember és a konventi kiküldött beszámolója nyomán oklevél (*litterae metales*) készült, mely részletesen felsorolta az illető birtok határjeleit.⁷⁴ Ezek a leírások annyira pontosak, hogy segítségükkel jórészt ma is bejárhatjuk, kijelölhetjük falvaink középkori határait.

A különböző fokú bíróságok főleg a perek előkészítő szakaszában kérték a konvent közreműködését. Hiteleshelyi kiküldött kísérte el a *homo regium* az alperes megidézésére (*evocatio*). A felperes panaszának állításait a két hivatalos megbízott útján folytatott vizsgálattal tisztázták. A kiküldöttek nyilatkozatokat kértek az ügyről tudó egyénektől. Eljárásukat azon helységben vagy környéken folytatták, ahol a jogsérelem történt.⁷⁵ Gyakran végeztek vizsgálatot a tordai *generalis congregatio*⁷⁶ vagy a megyei ítélőszékek ülései alkalmával,⁷⁷ mivel így nem kellett minden számbajöhető tanút a lakhelyén fölkeresni. A vizsgálat eredményét írásba foglaló jelentést (*relatio*) a konvent a parancslevelet kibocsátó törvényszéknek küldte el.

A középkori igazságszolgáltatásban a XIV. század óta az eskütétel volt a bizonyítás egyik módja. Ennek ceremóniája általában a hiteleshelyek előtt zajlott le. A kolozsmonostori konvent elé járuló peres felek ügyeik természetének megfelelően különböző módon esküdtek. Lássuk először a földre való esküvést (*iuramentum super terram*), melyet főleg határperekben alkalmaztak. A vitás földterületet a törvényszék megbízottja a konventi kiküldött jelenlétében felbecsülte, majd az alperes vagy a felperes megesküdött arra, hogy a vitás terület az övé. Okleveleink szerint a szertartás a következőképpen folyt le: a peres fél a vitatott földön mezítláb, megdoldott övvel, födetlen fejfel állt, és egy marék földet a feje fölé emelve esküdött.⁷⁸ Egyházi férfiak „nem az ország szokása szerint, amint más nemesek szoktak a földre esküdni, hanem az egyházi tisztségnek kijáró engedmény szerint ornatibusba öltözve és csupán kezüket a mellükre téve” tették le az esküt, ugyancsak a vitás földterületen.⁷⁹

Meg kell említenünk a középkori perekben igen gyakran használt tisztítóesküt is. Ennek segítségével bizonyította az alperes az ártatlanságát. Mindig többedmagával tette le. Eskütársai (*coniuratores*) nem arra esküdtek, hogy ő ártatlan, hanem az alperesi eskü hitelességeért kezkeskedtek. A tisztítóeskü bizonyító ereje, értéke az eskütársak számától és rendi hovatarozásától függött.⁸⁰ A gazdag főnemes esküje tehát többet nyomott a latban, mint a szegény kismemesé.

Érdemes egy pillantást vetnünk a hiteleshelyi külső munkára kiküldött konventi tagok működésére is. Az esetek túlnyomó többségében a királyi vagy vajdai embert csupán egyetlen szerzetes kísérte el. Néha két konventi tag kapott megbízást a kiszállásra, külön a felperes és külön az alperes részére.⁸¹ 1553-ban az is megtörtént, hogy a konvent két kiküldöttje *homo regius* nélkül végzett el egy birtokösszeírást.⁸²

Leggyakrabban a konvent egyszerű tagjai (frater) vagy papjai (presbyter, sacerdos) szerepeltek megbízottként. A tisztségviselők (dignitarii) közül a custos vett részt legtöbbször a hiteleshelyi külső munkában, a cantort és a priort már ritkábban küldték ki. Nagy fontosságú ügyek esetén maga az apát szerepelt megbízottként.⁸³ Néha a monostor birtokainak falusi plébánosai is közreműködtek konventi kiküldött gyanánt.⁸⁴ 1435 előtt a hiteleshelyi külső munkában a konvent szerzetesi fogadalmat nem tett iskolázott tagjai (a karbeli papok — clerici chori) vagy világi alkalmazottai (a notariusok) is részt vehettek.⁸⁵

Tanulságosnak ígérkezik a kolozsmonostori konventhez érkezett parancslevelek szemügyre vétele. E mandatumokat küldőik szerint csoportosítva választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy mely hatóságok kértek gyakrabban külső munkát a konventtől. Mivel anyaggyűjtésünk még nem teljes, alábbi összeállításunk csak az 1390—1440 közötti évekre szorítkozik. Az ebből az időszakból származó parancslevelek közül 127-et néztünk át. Ezek kiállítók szerinti megoszlása a következő:

alvajda	király	vajda	nádor	országbíró	királyné
53	35	28	5	4	2

Számszerű áttekintésünkből kitűnik, hogy Erdély közigazgatásában gyakorlatilag az alvajdáknak volt fontosabb szerepük. A vajdákat, lévén hogy tisztségük nem csupán helyi jellegű, országos jelentőségű ügyek gyakran távol tartották tartományuktól. A királyi kancelláriából érkező mandatumok közül igen sok rendel iktatást. E parancsokat az adományozásokat írásba foglaló privilégiumokkal egyidőben állították ki.

Ha a kolozsmonostori hiteleshelynek a középkori Erdély életében betöltött szerepét kívánjuk feltárni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a kérdést, hogy Erdély mely részeiből jöttek ide a bevallók, mely falvakba szálltak ki a megbízottak, egyszóval mekkora kiterjedésű volt a konvent illetékessége. Mivel a bevallók lakhelyét nem mindig ismerjük pontosan, felmérésünk a bevallásokban előforduló helységneveken alapul. A legtöbb fassio Kolozs megyei birtokokra vonatkozott. Torda, Doboka, Belső-Szolnok megyék, valamint Fehér megye északi része számíthatók még a konvent törzsterületéhez. Ritkábban fordulnak elő a bevallásokban Közép-Szolnok, Kraszna, Szatmár, Bihar és Küüllő megyei birtokok. Szórványosan olyan helységekre is vonatkoznak a bevallások, melyek a Duna—Tisza mentén (Heves, Külső-Szolnok, Pest, Nógrád megyékben) vagy a Dunántúlon (Veszprém és Győr megyékben) feküdtek. Erdély déli részén (Hunyad megyében, Brassó vidékén) fekvő birtokok szintén szerepelnek a bevallásokban.

A konvent hiteleshelyi külső munkájának illetékessége azokra a helységekre terjed ki, ahova a megbízottak kiszálltak. Ez a körlet szűkebb, mint a bevallásoké, nem érinti például a Dunántúlt vagy a Duna—Tisza mentét. Kiterjed viszont néhány, a fassiókban elő nem forduló megyére is (Ugocsa, Máramaros, Zaránd, Beszterce vidéke). A törzsterület ez esetben is ugyanabból az öt megyéből (Kolozs, Torda, Doboka, Belső-Szolnok, Fehér) tevődik össze. Meg kell jegyeznünk, hogy a konvent illetékessége nem jelentett valamiféle kizárólagossá-

got. „A hiteleshelyek a pártatlanság elvénél fogva egymás szorosan vett területén is működnek.”⁸⁶ Így például a leleszi konvent Kolozs és Doboka megyei birtokokra vonatkozó bevallásokat is felvett, a gyulafehérvári káptalan pedig Erdély déli részén (Fehér, Küküllő megyék) volt területileg illetékes.

A konventi kancellária és személyzete

A hiteleshelyi tevékenység előkészítő, jogi jellegű szakaszában (a fassiók felvételében, a hiteleshelyi külső munkában) a konvent minden tagja közreműködhetett, az ennek eredményeként létrejövő okleveleket azonban egy erre szakosodott szervezet, a kancellária állította ki. Nyilvánvaló, hogy kezdetben a szórványos igényeket a konvent külön kancellária nélkül is kielégíthette. Egyik jogi ügyekben járatos, jól fogalmazó és szép írású szerzetes is kiállíthatta az igényelt néhány oklevelet. A külön kancellária (iroda) működésének kezdeteit a XIV. század harmincas éveire tehetjük. 1334-ből a protocollumhasználatra van adatunk, 1340-ben pedig feltűnik Mihály magister, a konvent első ismert notariusa. Mindezek az iroda megalakulásának jelei. Mivel a kancellária munkája felől a fennmaradt oklevelek kevés adalékot nyújtanak, vizsgálódásaink során főleg a konvent jegyzőkönyveire, részben pedig analógiákra támaszkodunk.

A kancellária élén felelős vezetőként a perjel (prior) és az őrszerzetes (custos) állt. Ez utóbbi feladata volt — mint neve is mutatja — egyúttal a konvent levéltárának és pecsétjének őrzése is. Gyakorlatilag az iroda munkáját a jegyző (notarius) vezette, aki majdnem mindig világi ember volt, és fizetett alkalmazottként dolgozott a konventnél. Önként adódik itt a kérdés: miért volt szükség külső, világi alkalmazottra? A választ keresve figyelembe kell vennünk, hogy a kolozsmonostori szerzetesek művelődési igény szintje alig mérhető akár az erdélyi, akár a váradi káptalan kanonokjainak kultúrájához. Viszont a hiteleshelyi és oklevéladó munka a kancellária vezetőjétől jogi képzettséget és alapos íráskészséget kívánt. Ilyen képzettségű szakember a kolozsmonostori bencések között nem mindig akadt, így a jegyzői tisztelet tanult világiak látták el. Ez a társadalom igényeinek is jobban megfelelt, mivel a birtokjogaira féltékenyen vigyázó nemesség szívesebben látott a nagyforgalmú iroda élén a helyi jogszokásokat alaposan ismerő világi notariust.

E konventi jegyzőket jogosan nevezhetjük mai szóval értelmiségieknek, hiszen szellemi munkával keresték meg kenyerüket. A mindennapi munka során alapos szakmai gyakorlatra tettek szert, megismerték Erdély különböző területeinek sajátos jogszokásait, elsajátították az oklevelezés minden csínját-bínját. Származásukat tekintve kiskisnemesek vagy városi polgárok, „akik éppen írástudásuk és jogi ismereteik segítségével akartak vagyonhoz jutni és emelkedni a társadalmi ranglétrán”.⁸⁷ Néhányuk egyéni sorsa azt bizonyítja, hogy e társadalmi emelkedés nem maradt csupán vágyálom, a kolozsmonostori notariusi állás magasabbra törő értelmiségi pálya alapjává válhatott.

Az eddig átnézett forrásanyagból huszonkét konventi jegyzőt ismertünk meg név szerint, névsorukat itt adjuk:

Mihály mester (1340) ⁸⁸	István (1468) ⁹⁹
Syberkh fia Péter deák (1356—59) ⁸⁹	Mihály mester (1475) ¹⁰⁰
István fia István deák (1370—81) ⁹⁰	Wythnyedi Pál mester (1480) ¹⁰¹
Mátyás mester (1390—92) ⁹¹	Pál mester (1485) ¹⁰²
Miklós mester (1407) ⁹²	Barcha-i Pál (1492—97) ¹⁰³
Zegehaza-i János deák (1410—14) ⁹³	Zwchaky János (1497—99) ¹⁰⁴
Dees-i Illés fia Máté deák (1418—19) ⁹⁴	Kezthewlcz-i Sebestyén mester (1499—1519) ¹⁰⁵
Balázs deák (1437) ⁹⁵	Zwchaky Ambrus (1519) ¹⁰⁶
Colosvar-i Bulich János (1447) ⁹⁶	Zeged-i Chomay Benedek fia Miklós deák (1524—29) ¹⁰⁷
Slewning Gergely (1449) ⁹⁷	Ewrdegh János deák (1536—38) ¹⁰⁸
Coloswar-i Arcupar Gergely fia István (1460) ⁹⁸	János deák (1553) ¹⁰⁹

A felsorolt notariusok között aránylag nagy számban találunk polgári származású embereket. Syberkh fia Péter valószínűleg szász polgárcsaládból származott. Illés fia Máté deák dési, Chomay Benedek fia Miklós szegedi, Bulich János, Slewning Gergely és Arcupar Gergely fia István pedig kolozsvári polgárok gyermekei voltak.

Slewning neve nemcsak kolozsmonostori vonatkozásban ismert, minthogy jelentős karriert futott be. Előkelő szász patríciuscsaládból származott, tanulmányait 1446-ban a bécsi egyetemen kezdte. 1449 augusztusától a konvent notariusaként dolgozott, majd a következő évben kolozsvári plébános lett.¹¹⁰ Gyakran megfordult a királyi udvarban, ahol képzettségét megfelelően értékelték.¹¹¹ Életútjának nemcsak írásos, hanem kőből emelt emlékei is maradtak. Kolozsváron az ő idejében emelték a plébániaházat, és ugyancsak ő építtetett egy későgótikus stílusú kápolnát a Szent Mihály templomban. Kétségtelen, hogy a notariusi állás csupán átmeneti munkalehetőséget jelentett számára addig, amíg képzettségének megfelelő, jövedelmezőbb munkakörhöz jutott.

Értelmiségi pályájukat más jegyzők is kezdték Kolozsmonostoron. Barcha-i Pál 1497-ig állt a konventi hiteleshely élén, utána az országbíró notariusaként dolgozott Budán, majd 1506-tól kezdve az erdélyi vajdai kancellária secretariususa, később ítélőmestere volt.¹¹² Utóda Kolozsmonostoron Zwchaky János deák, aki 1496-ban a vajdai ítélőszék jegyzőjeként működött, majd 1497 decemberétől 1499 áprilisáig a konventnél dolgozott.¹¹³ A következő évben visszakerült a vajdai kancelláriába, ahol mint notarius, később mint secretarius működött. Fiát, Zwchaky Ambrust szintén értelmiségi munkára nevelte, megosztva vele tapasztalatait, szakismeretét. A fiatal Zwchaky hivatalnoki pályája ugyancsak a kolozsmonostori hiteleshelyen kezdődött, amelynek élén egy évig (1519) állt. Útja innen — a szokásos módon — a vajdai kancelláriába vezetett, ahol egy ideig az alvajda mellett látta el a notariusi munkakört, később pedig ítélőmesterként dolgozott.¹¹⁴

E néhány életrajzi vázlat is arra mutat, hogy a konvent kancelláriája, amellet hogy az erdélyi oklevelezés nagyforgalmú központja volt, a gyakorlati jogászrend egyik iskolájának számított. A hivatalnoki pályán feltörekedni kívánó kisnemesek vagy polgárok közül jónéhányan itt sajátították el a szükséges szakismereteket, mégpedig oly magas szinten, hogy az erdélyi tartományi kormányzat őket alkalmazta a legszívesebben irodájában.¹¹⁵

A kolozsmonostori kancellária azonban volt annyira jó értelmiségi munkahely, hogy notariusságát egyesek egész életre szóló hivatásként vállalják. Elsőként közülük Kezthewlcz-i Sebestyén mestert említhetjük, aki kereken húsz évig (1499—1519) vezette a hiteleshelyi iroda munkáját. Származásáról, életútjáról igen keveset tudunk. Valószínűleg rokonságban állt azzal a Kesztölci Mihállyal, aki esztergomi kanonok és királyi secretarius volt a XV. század végén. Tőle kaphatott indítást az értelmiségi pályára.

István fia István deák szintén hosszú ideig dolgozott a kancelláriában, de munkája nem sok dicsőséget hozott a konventre. Alacsony származású volt, de jól házasodott. Felesége, Szentmártoni Kalach leánya Erzsébet révén több birtokot szerzett.¹¹⁶ Bizonytalan társadalmi helyzetét vagyona növelésével próbálta megszilárdítani. Hogy célját hamarabb elérje, törvénytelen eszközökhöz is folyamodott, hamis pecsétet és okleveleket készített. Mesterkedéseit hamarosan leleplezték, és László vajda máglyahalálra ítélte.¹¹⁷

A kolozsmonostori kancelláriában a notariusok mellett minden biznnyal kisegítők is dolgoztak. Alkalmazásuk a XV. században vált szükségessé, amikor a tetemes mennyiségű írásbeli munkát a jegyzők már nem végezheték el egyedül. Az 1438-tól kezdve folyamatosan fennmaradt konventi protocollumokban egy éven belül is több kézírás váltja egymást, jelölül annak, hogy több írnok is dolgozott rajtuk. Sajnos nem tudjuk meghatározni, kik voltak ezek a scribák, annyit azonban feltételezhetünk, hogy a magisteri címet viselő karbeli papok¹¹⁸ ebben a munkakörben is dolgozhattak. (Mályusz megállapítása szerint a szerzetesrendek körében élő karbeli klerikusok nem voltak konventi tagok, tanulmányaik elvégzése után „felvéve az alsóbb papi rendeket, a monostorok szolgálatába” állottak, megélhetést keresve.)¹¹⁹

A konventi kancellária oklevéladó munkája

A hiteleshelyi iroda személyzetének bemutatása után ismerkedjünk meg munkájukkal, az oklevélkiállítás folyamatával is. A fassiók felvétele a notariusok jelenlétében folyt, akik az előadott ügyekről rövid, csupán a legfontosabb adatokat magukba foglaló jegyzeteket (signature) írtak.¹²⁰ Ezek alapján készültek el aztán az oklevelek fogalmazványai. A XV. század utolsó évtizedétől fogva a fogalmazványok már a formulás részeket is tartalmazták. Írásuk hanyag, sok bennük a törlés, betoldás.¹²¹

Még a tisztázás előtt vagy ezzel egyidejűleg az oklevelek szövegét megőrzés végett bevezették a protocollumba. Ezt követően a fogalmazványokat felolvasták a konvent megbízott tagjai előtt, és az esetleges hibákat kijavították. Végül gondosan letisztázták őket. A kész okleveleket a notariusok átolvasták, és az esetleg még előforduló hibákat kijavították.¹²² Csak az egyszerűbb (patens) formában kiállított oklevelekben fordulnak elő néha javítások, az örökérvényű, díszes privilegiumokba nem csúszhatott hiba.

A hiteleshelyi külső munkáról készített jelentések (relatio) szerkesztési módja némiképp eltért a fassionális oklevelektől. Alapul azokat a rövid jegyzeteket használták, melyeket a konventi kiküldöttek a helyszínen írtak fel a parancslevelek hátára. Csak a lényeges adato-

kat jegyezték fel: a két megbízott nevét, a végrehajtás időpontját, az összehívott szomszédok neveit.¹²³ Ezek segítségével fogalmazták meg — a kiszállástól számított két—hat nap eltelte után¹²⁴ — a relatiók szövegét. Az iktatásról szóló jelentések fogalmazványai csak tizenöt nap múlva készültek el.¹²⁵ A fogalmazványokat a parancslevelek hátára (verso), a jegyzet alá vagy mellé írták. Nem tartalmazzák a teljes szöveget, hanem csak a konvent ügyintézéséről szóló „Nos itaque...” (Mi tehát...) kezdetű részt.¹²⁶ Fejlettebb formájúak azok a jelentésfogalmazványok, melyek szövege a mandatum előlapjára (recto), az alul üresen maradt részre került (22. kép), a kész relatiók szerkezetéhez hasonlóan, amelyekben az átfirt parancslevél megelőzi az ügy elintézéséről szóló részt.¹²⁷

A kijavított fogalmazványokat letisztázták, de nem túl gondosan. Gyakran találunk a kiadott jelentésekben a notariusok kezétől származó javításokat.¹²⁸ A relatiók szövegét nem a protocollumokba való bemásolás útján őrizték meg, hanem a parancsleveleket — rajtuk a fogalmazványokkal — elhelyezték a konvent levéltárában.

A kancelláriai munka utolsó mozzanata a kész oklevelek megpecsételése volt. A kiadványokat hitelesítő, megerősítő konventi pecsét képe Szűz Máriát ábrázolja (23. kép), amint egy gótikus trónuson ülve a gyermek Jézust az ölében tartja. Körirata:

S·CONVENTUS·BTE·VIRGINIS·D·COL...MON...VRA.

Az első épen fönnymaradt pecsét egy 1357. április 16-án kelt oklevélen függ.¹²⁹ István fia István deák notarius nagyarányú oklevél- és pecséthamisításai miatt a konvent 1381 után kénytelen volt új pecsét-nyomót vésetni. Ez valamivel kisebb, mint a régi (átmérője 5,2 cm, a régié 6 cm). Szintén Szűz Máriát ábrázolja, de a gótikus trónus két oldalán egy-egy térdelő alak is látható (24. kép). Körirata is különbözik a régitől:

S·CONVENTUS·BETE·M·VIRGINIS·DE·COLOSMONAT.¹³⁰

Ezt az új pecsétet a konvent változtatás nélkül használta 1556-ig.

A kiadványokat formájuknak megfelelő módon pecsételték meg, erre a szövegek zárórészében megszabott formulákkal (corroboratio) utaltak. Privilegiális oklevelekre függőpecsét került, amelyet selyem- vagy kenderzsinórral erősítettek a pergamen felhajtott aljához (plica). Ha ritkán is, de előfordult, hogy a corroboratio függőpecsétet ígért, ám a privilegiumot mégis befüggesztett pecséttel erősítették meg.¹³¹ Az egyszerűbb formájú kiadványok (patensek) hátlapján hártvaszalagra befüggesztett pecsétet találunk. Sajátos módon megpecsételt pátensek maradtak ránk a XVI. századból. Egy kettőbe hajtott papírv külső oldalára írták a szöveget, majd a pecsét hártvaszalagját mindkét lapon átfűzték. Így a pecsét a hátsó külső oldalra került. Néha a szalagot csak az első lapon fűzték át, a pecsét tehát a két lap között található.¹³²

Az általában zárt (levélszerű) formában kiállított jelentéseket szintén befüggesztett pecséttel hitelesítették, de úgy nyomták rá az összehajtott oklevél hátára, hogy mindkét oldalt lezárja.

A középkori jogszokás szerint a konvent a jelentésekhez mellékelve az ítéletleveleket is visszaküldte a kibocsátó törvényszéknek. Visszaküldés előtt a végrehajtás jeléül megpecsételték őket, de csak a pecsétnyomó felső részével (Mária feje, „S·CON...” rész a körirat-

ból).¹³³ Ezt a pecsételési módot a szakirodalom „cum capite sigilli” (a pecsét fejével) néven tartja számon.

A kiállított oklevelekért a konvent illetékeket szedett. Összegük nagyságát a kiadványok formája és a bennük tárgyalt ügyek jelentősége szabta meg, ugyanakkor törvények is szabályozták.¹³⁴ A befizetett díjak nyilvántartására a protocollumokat használták. Bejegyzéseiket vizsgálva szemünkbe tűnik, hogy a beszedett összegek nagysága jelentős ingadozást mutat a törvények előírásaihoz viszonyítva. Zsigmond király 1435. évi Decretum maius-a például 24 dénárban szabta meg egy pápens oklevél kiállítási díját, míg a protocollumok bejegyzéseinek tanúsága szerint az effajta oklevelekért szedett illetékek 10—50 dénár között váltakoztak. A jegyzőkönyvek részletes áttanulmányozása bizonyára megadja e jelenség magyarázatát.

A kancelláriai munkában fontos segédeszközként használták a protocollumokat. Az oklevélszövegek megőrzésének szüksége hozta létre őket, hogy a felek kérésére bármikor kiállíthassanak oklevélmásolatokat a bejegyzések alapján. Mai történetkutatóink számára alapvető forráscsoportot jelentenek, hiszen sok azóta elveszett oklevél szövegét őrizték meg, egyben a hiteleshelyi iroda munkájának apró részletei is megismerhetők általuk.

Bár a protocollumvezetésre vonatkozó első adatunk 1334-ből való, a ránk maradt jegyzőkönyvek egy századdal későbbiek. 1436-ból maradt fenn egy töredék, 1438-tól kezdődően pedig folyamatosan maradtak ránk protocollumok,¹³⁵ amelyek kettőbe hajtott papírivekből alakított füzetek (20. kép). A bejegyzések zsúfolt elrendezésűek, minden kis helyet kihasználtak az íróanyaggal való takarékoskodás végett. Nagyjából időrendben követik egymást, bár olykor később bevezetett szövegek törlik meg a sort. Az évkezdeteknél felírták az évszámot, de az egyes bejegyzéseknél gyakran elhagyták a keltezésből az évet. Ha egy nap több kiadvány szövegét vezették be, a dátumot csak az elsőhöz csatolták, a többinél a „datum ut supra” (kelt mint fent) megjegyzés olvasható.

A kancelláriai gyakorlat szerint csupán a fassionális oklevelek szövege került be a protocollumokba. Csak a lényegét, a „quod” szócskával kezdődő, a jogi tény magába foglaló contextust írták be, elhagyva a sztereotip kezdő- és záróformulákat. Néha a bevezetőből a „memori[a]e commendamus, quod” (emlékezetre adjuk, hogy) rész is bekerült.

Kivételképpen néhány jelentést is találunk a jegyzőkönyvekben. Kettőben közülük a neveket és az időpontokat & jellel helyettesítették.¹³⁶ Ez megerősíti abbéli feltevésünket, hogy a protocollumok nemcsak az oklevélszövegek holt őrzői voltak, hanem állandóan forgatott mintakönyvek (formulariumok) is. Mivel a relatiók szövege szokás szerint nem került be a jegyzőkönyvekbe, később mintául használható jelentésfogalmazványokat másoltak be, elhagyva a neveket a könnyebb kezelés kedvéért. A protocollumok lapjain a sok tollpróba (nevek, imádság első sora stb.) is tanúsítja, hogy e füzetek állandóan a notariusok, írnokok kezeügyében állottak. Mintakönyvül szolgáltak tehát a megfelelő betűtípusok kiválasztásához, kikísérletezéséhez is.¹³⁷

A konvent okleveleinek diplomatikai sajátosságai

A kancelláriai munka ismertetése után az ennek eredményeként létrejött oklevelek jellegzetességeit tekintjük át. Örökérvényű bevalóságokról vagy ellentmondás nélkül lezajlott iktatásokról ünnepélyes formában kiállított oklevelek (*litterae privilegiales*) készültek. A nem döntő érvényű, egy ügy részleteiről szóló jelentések vagy bevallások kevésbé igényes patens formát (*litterae patentes*) kaptak. Ritka kivételnek számít három privilegialis alakban kiállított jelentés.¹³⁸

A konvent kiadványainak nyelve a középkori latin. Íróanyaguk a pergamen és a papír. Kezdetben minden oklevéladó az időálló pergament használta. Bár a papír a XIV. század folyamán elterjedt Közép-Európában,¹³⁹ a kancelláriák lassan szoktak rá a használatára. A papírra írt első ismeretes kolozsmonostori oklevél 1342. szeptember 9-én kelt.¹⁴⁰ A pergamen iránt a bevallók továbbra is nagyobb bizalmat éreztek, megkívánták, hogy a privilégiumokat ezután is hátyára írják. Pátensek és jelentések íróanyagaként a XIV. század második felében felváltva használták a pergament és a papírt, a következő század elejére már a papír vált általánossá.

Az oklevelek szövegelrendezése a hiteleshelyi működés első két századában nem változott, a sorok mindig a téglalap alakú íróanyag hosszabbik oldalával párhuzamosan futnak. Charta transversák, melyek sorai a számunkra megszokott módon a rövidebb oldallal párhuzamosak, a XVI. század elejéről származó oklevelek között fordulnak elő.¹⁴¹

A konvent notariusai és írnokai a XIV–XV. században a gótikus írás két fajtáját használták. Diszes cursiva diplomaticával írták a privilégiumokat, míg a lendületes vonalvezetésű, de hanyag cursiva currens a pátensek írásában volt szokásos.¹⁴² Ezeket az írástípusokat a XV. század nyolcvanas éveitől kezdve fokozatosan a kerekded betűket használó, olvashatóbb humanista írásstílus váltotta fel.¹⁴³

Díszített kezdőbetűkkel, iniciálékkal természetesen csak az ünnepélyes formájú privilégiumokat ékesítették (21. kép).¹⁴⁴ A szöveg megírása után rajzolták be őket, s ha erre valamilyen okból nem került sor, a helyük üresen maradt.¹⁴⁵

A konventi oklevelek fajtái nemcsak kiállításukban különböznek egymástól, szövegeik megfogalmazása, a használatos formulák is eltérőek. A privilégiumok belső szerkezete a legteljesebb, hosszú kezdő és záró rész fogja közre a jogügyletet tartalmazó contextust.

Jóval egyszerűbb a pátensek megfogalmazási módja. Bevezető- és záróformuláik rövidebbek, sallangmentesek. Mindkét oklevélfajta keltezésére az egyházi ünnepeket használták: „Kelt Szent György napja előtt való hétfőn az Úr 1415. évében.”¹⁴⁶ Kivételképpen fordul elő olyan pátens, melynek dátumában hónapot és napot olvashatunk.¹⁴⁷

A jelentések belső szerkezete összetettebb, a címezést tartalmazó kezdő rész után a tartalmilag vagy teljes szöveggel átírt parancslevél következik, végül a konvent ügyintézéséről szóló rész zárja a contextust. Keltezésüket mindig a kiszállásnak a szövegben feltüntetett időpontjához viszonyítva adták: „Kelt a fent említett terminustól számított tizenötödik napon, a mondott évben.”¹⁴⁸

A contextus megfogalmazása az írásba foglalt jogi ténynek megfelelően minden esetben más és más, a kezdő és záró részek azonban ismétlődő formulákból tevődnek össze. Ezek is változtak az idők során, de fejlődésük igen lassú. Részletes vizsgálatuk, összehasonlításuk unalmas, szörszálhasogató munkának tűnik, de valójában érdekes és igen fontos feladat, hiszen egy-egy szokatlan formula felbukkanása a kancellária személyzetében bekövetkezett változásra utalhat, és fogódzót nyújthat a történész kritikai vizsgálódásaihoz.

A kiadott oklevelek száma is jelzi a konvent hiteleshelyi működésének jelentőségét. Kétezernél több kiadvány maradt fenn napjainkig, ez azonban — a protocollumok tanúsága szerint — csak egy töredéke a Kolozsmonostoron kiállított oklevélmennyiségnek.

A nagyforgalmú konventi hiteleshely harmadfél évszázados tevékenysége során szoros kapcsolatban állt az erdélyi tartományi kormányzattal. Közreműködött az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban, mintegy a vajda „segédhivatalának” számított. Ez az állandó kapcsolat tette lehetővé a kolozsmonostori notariusoknak az előrelépést, a vajdai kancelláriába való bejutást. Tehát a konvent a gyakorlati jogászrend jónéhány tagjának nemcsak munkahelyet biztosított, hanem a hivatalnoki pályán való emelkedés lehetőségét is.¹⁴⁹ Ezen a ponton kötődik Kolozsmonostor hiteleshelyi működése az erdélyi laikus értelmiség századokon át tartó kialakulási folyamatához.

A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája

A reformáció nyomán kibontakozó nagy szellemi erjedés áramlatai az európai radikalizmus nem egy érdekes, haladó személyiségét sodorták el Erdélybe. A török torkában lévő fejedelemség ugyanis a protestáns Európa perifériájának számított, ahol — akár a világ végén — a konzervatív erőkkel szemben a XVI. század második felében fokozatosan háttérbe szoruló és üldözött radikális értelmiségiek menedéket remélhettek maguknak. E reformációs, pontosabban antitrinitárius összeköttetések szálán került Erdélybe és lett itt a nyomdaművészet előbbrevívója a XVI. századi tipográfia egyik jelentős alakja: Raphael Hoffhalter. Személyét és itteni működését egészen a legújabb időkig meglehetősen homály borította, mely csak az utóbbi évek kutatásai nyomán kezd oszladozni.¹

Ma már tudjuk, hogy Raphael Hoffhalter 1525 körül született Poznámban, Jan Skrzetusky és Margareta Ninieńska gyermekeként, nemesi eredetű, de városlakó és hihetőleg iparral foglalkozó, módos lengyel családból.² Onnan következtetünk erre, hogy testvérei közül az egyik ötvös, a másik pedig selyemszövő mesterséget űzött. Eredeti családneve tehát Skrzetusky volt, melyet azután változtatott németesre, amikor 1547—48 körül, bizonyára tanulás végett, elhagyta hazáját. Névváltoztatásának a régebbi irodalom különös jelentőséget tulajdonított, és erőltetett magyarázatokat adott felőle. Úgy vélte, hogy Bécsben való letelepedésekor a katolikus császárvárosban így akarta elkendőzni protestáns múltját, s mindebből Hoffhalter jellemére nézve vont le kedvezőtlen következtetéseket. Minthogy azonban Hoffhalter már a protestáns Zürichben és családi körben is németesen nevezte magát, illetve több bécsi nyomtatványán, címeres nyomdászjelvényén továbbra is Skrzetuskynak írta magát, egyszerűen arra kell gondolnunk, hogy józanul számolt lengyel neve kiejthetetlenségével, és német környezete érdekében tette ezt a gyakorlati engedményt. Művészi kivitelű nyomdászjelvénye is már németes nevére utaló ún. beszédes ábrázolás. Ez körülkerített gyümölcsfát ábrázol, mely a *Spes* (remény) szóból nő ki és, jelmondatával is bizonyíthatóan, a *Hoffnung* (remény) szóra utal. Felvett neve tehát reményét Istenbe vető személyt jelentene.

Hoffhalter nyomdásszá válásának útja még tisztázatlan. A külföldi magyar vonatkozások iránt különösen érdeklődő és általában jól tájékozott Szenczi Molnár Albert — évtizedekkel Raphael halála után — belgiuminak nevezte őt.³ Mindmáig ez az egyetlen olyan nyom, amely azt mutatná, hogy szülővárosából előbb Németalföld felé vette útját, ott szerezte meg a nyomdaművészetből az alapkiképzést, és talán onnan hozta magával rokonszenvét a reformáció radikálisabb, polgáribb áramlatai iránt. 1549. július 27-én Zürichben Hektor Göldli földbirtokos

Kathrin nevű lányával kötött házasságából arra következtethetünk, hogy már megelőzően Svájcba települt át és biztos életkörülményeket teremtett magának a családalapításhoz.⁴ Amikor Zürich tanácsa 1551-ben polgárjog nélküli lakosként összeírásba vette Hoffhaltert, foglalkozására nézve betűöntőnek és nyomdai formametszőnek mondja. Házassága révén az ottani polgárság módos, értelmiségi családjaival került összeköttetésbe. 1550. december 7-én keresztelt Rudolf nevű fia keresztanyaságát a zürichi főtemplom lelképásztorának, a reformáció történetéből jól ismert Heinrich Bullingernek a leánya, Margarete Lavater vállalta. Hoffhalter legkésőbb zürichi baráti köre hatására vált a lutheri mérsékelt reformáció hívéből Kálvin követőjévé és emelkedett a korszak ama sokoldalúan képzett könyvnyomtatói közé, akik nemcsak propagandistái az új eszméknek, hanem személyes ismerősei, sőt barátai is a reformátoroknak. Miután Svájcban a könyvkiadás minden csínját-bínját megismerte, Hoffhalter 1553-ban szülővárosába készült visszaszameni, de végül is 1555-ben Bécsben telepedett le.

Itt előbb Gaspar Kraft betűöntő műhelyében dolgozott, majd az uralkodóház egyes tagjairól készített fa- és rézmetszeteivel hamarosan felhívta magára a figyelmet: 1556 tavaszán császári privilégiumot kapott könyvnyomtatásra, nyomdai mintametszésre, valamint papírral és könyvvel való kereskedésre. Rövidesen Bécs legfelkapottabb könyvkiadója lett, aki a császári udvart is megrendelői közé számíthatta. Könyvel illusztrációit ekkor már nem saját maga metszette, hanem olyan neves művészeket foglalkoztatott, mint Hirschvogel, Hübschmann, vagy a nürnbergi Lautensack. A bécsi jezsuiták sajtóját szintén igénybe vette, hogy nagyszámú megrendelőinek eleget tehesen. Hét esztendei bécsi működése alatt közel 130 könyvet jelentetett meg.

Hoffhalter Bécsben korán megismerkedett a magyar könyvkiadás igényeivel és problémáival. Mégpedig a Bullingerrel szintén kapcsolatot tartó Huszár Gál útján.⁵ A nyughatatlan vérű magyar nyomdász-reformátor ugyanis 1557. október 26-án Bécsből Bullingerhez intézett levelére a választ már Hoffhalter címeire kérte.⁶ Valóban a következő esztendő tavaszán magyar nyelvű kiadvány került ki Hoffhalter sajtója alól, éspedig a Huszár Gáltól pártfogolt Bornemisza Péter *Elektra* fordítása. Még ugyanebben az esztendőben Oláh Miklós esztergomi érsek, cancellár, a humanista Zsámboki János, majd később Telegdi Miklós prépost, illetve egy magyar nyelvű kalendáriummal ismét Bornemisza Péter szerepel Hoffhalter magyar megrendelői között. Ezek a magyar összeköttetések és ismeretségek sorsdöntőkké váltak Hoffhalter életében, amikor 1563 elején, feltehetőleg protestáns érzelmei miatt, máról holnapra kénytelen volt elmenekülni a császárvárosból. Fényesen menő üzletét hátrahagyva, nyomdai felszereléséből matricákkal, metszőszerszámokkal és néhány kedves könyvdisze dúcával a szekerén — bizonyára Huszár Gál útmutatására és hívására — az erdélyi fejedelem joghatósága alatti Debrecenbe menekül új életet kezdeni.

Hoffhalter a magyar reformáció svájci ágának központjává lett alföldi városban, amíg új betűket önthetett magának, Török Mihály kiadványait illusztrálta fametszetekkel.⁷ Új műhelye felszerelésével a következő esztendőben már annyira jutott, hogy 1565 elejére saját neve alatt kinyomtathatta Melius Juhász Péter terjedelmes Salamon-

fordítását (RMNy 205). Ha e kiadvány még árulkodik is az újrakezdés nehézségei felől, ugyanebben az évben megjelentetett Werbőczy-kötetének (RMNy 207) kiállítása, fametszetű diszeinek művészi színvonala már arról tanúskodik, hogy Hoffhalter ismét rendelkezett igényesebb nyomdai feladatok ellátására alkalmas felszereléssel.

Az akkor már hihetőleg az antitrinitarizmussal rokonszenvező nyomdász azonban aligha érezhette jól magát a „kálvinista Róma”-ban. Az ott mindenható, harcias Melius Juhász Péter nem lehetett előtte kíváncsi mecénás. Egyébként is túl nagy volt a különbség a Habsburgok székhelye és a tözsérkedő civisek városa között, hogy Debrecen lakóhelynek se legyen vonzó számára. Amikor tehát a Werbőczy-kiadvány (RMNy 207) kapcsán még 1565 őszén megismerkedett Weres Balázssal, Várad literátus főbírájával és Bihar vármegye nótáriusával, e kötet fordítójával, könnyű szívvel átköltözött az erős humanista és reneszánsz hagyományú és a török elől odamenekült nagyszámú pesti polgársága folytán sokkal inkább városias légkörű Körös-parti városba.⁸ Hoffhalter Váradra kerülésének körülményei felől a Werbőczy-fordítás ajánlását aláíró W.M.I. személyének meghatározásától remélhető valami további felvilágosítás.

Várad azonban ismét csak átmenő állomás lett Hoffhalter életében és ideológiai fejlődésében Erdély legfontosabb művelődési központja: a fejedelmi udvar és a nyílt háromságtagadás felé. Hoffhalternek Váradon is főként Melius Juhász munkáit kellett nyomtatnia, de személyétől mégis már viszonylagos függetlenségben. 1565-ben megjelent első váradai kiadványát, Melius Juhász Jób fordítását (RMNy 213) más személy szedte, mint akivel addig dolgozott. Ennek a kötetnek a helyesírása ugyanis különbözik a Debrecenben megjelentekétől.⁹ Váradon tehát Hoffhalteren kívül legalább még egy személy bizonyosan dolgozott e műhelyben.

Raphael Hoffhalter következő váradai kiadványa protestáns énekeskönyv volt (RMNy 222), melynek anyagát bizonyos L.F. emendálta és állította össze korábbi gyűjtemények alapján. E monogram megfejtésével egyelőre adós a kutatás, pedig talán magyarázattal szolgálna Hoffhalter váradai környezete, esetleg pályájának újabb fordulópontja: Erdélybe kerülése részletei felől. Az a régebbi feltételezés, hogy e szigla mögött Melius sógorának, Literatus Ferencnek a neve rejtőzne, a felében latin, felében magyar névhasználat szokatlanságán kívül azért sem látszik valószínűnek, mert Melius nem nézte jó szemmel ezt a kiadványt, mivel énekei lutheránus szelleműek voltak.¹⁰ Nem meggyőzőbb az az újabb kísérlet sem, amelyik Laurentius Fronius brassói szász könyvnyomtatóval, fametszővel és festővel kívánja azonosítani az énekeskönyv rejtélyes összeállítóját.¹¹ Ennek még abban az esetben is kevés lenne a valószínűsége, ha csakugyan bebizonyosodnék, hogy Fronius Hoffhalter bécsi műhelyében szerezte képesítését. A címlap ugyanis L.F.-et világosan szerzőként és nem nyomtatóként említi. Olyan sajátos ismereteket viszont, amilyenek a magyar gyülekezetek és papság igényeinek megfelelő énekeskönyv összeállításához abban a forrongó időszakban szükségesek voltak, a mégoly sokoldalú Froniusról sem lehet feltételezni.

Hoffhalter sajtója harmadik váradi termékének Melius *Újszövetség* fordítását (RMNy 238) tarthatjuk. Jóllehet ebből a kiadványból ma már egyetlen példány sem ismeretes, egykori létezése XVIII. századi, bár nem teljesen pontos leírások alapján kétségtelennek tekinthető. Megjelenési idejét (1567) illetően teljes az egyetértés a szakirodalomban. Annál többen vitatják az említett leírások ama állítását, hogy e bibliafordítás Szegeden jelent volna meg.¹² Miután a XVI. századi szegedi nyomda létezését mind ez ideig valószínűsíteni sem sikerült, és a megjelenési hely körüli bizonytalanság, példány híján egyelőre nem dönthető el, a ma ismeretes nyomdahelyek közül 1567-ben Melius munkájával kapcsolatosan, Várad látszik a legelfogadhatóbbnak. Minthogy Hoffhalter feltehetően 1567 tavaszán Gyulafehérvárra költözött át, az *Újszövetség* tekinthető utolsó olyan váradi kiadványának, amelyet be is fejezett.

Raphael mester Váradról szintén viharos körülmények között, hirtelen távozhatott Erdélybe. Úgy látszik, összeütközött Melius Juhászszal, szakított ennek kálvinizmusával és nyíltan átment a fejedelmi udvar körül szerveződő antitrinitárius táborba. Mindez Hoffhalter váradi tevékenységének eddig legproblematisabb kiadványa elemzéséből legújabbán derült ki.

Melius *Az Szent Janosnac tött ielenesne... magyarazása* című és Raphael Hoffhalter műhelyének tipográfiai sajátosságait mutató kötete (RMNy 259) címlapján „Varadon MDLXVIII” áll, de a nyomdász megnevezése nélkül. Hoffhalter viszont már 1567-ben Gyulafehérvárt tevékenykedett, és ott élt megszakítás nélkül a következő esztendő elején bekövetkezett haláláig. Ezeket az ellentmondásokat a régebbi szakirodalom különféle magyarázatokkal próbálta feloldani — sikertelenül.¹³ Gondoltak arra, hogy az idősebb Hoffhalter a Váradon berendezett műhelyét, amikor Erdélybe távozott, Rudolf nevű, később valóban Váradon nyomdászskodó fiára hagyta. Rudolf Hoffhalter lenne tehát Melius idézett prédikációs kötetének kiadója. Minthogy Raphael Hoffhalter 1568 legelején még élt, a kötetben szereplő iniciálék viszont az 1569 nyarán készült gyulafehérvári kiadványokban szintén megtalálhatók, más feltételezések szerint Rudolf Hoffhalter — az akkor már az antitrinitáriusokat szolgáló apja tudtával vagy anélkül — Gyulafehérvárott nyomtatta ki Melius református szellemű könyvét, és Váradot nyomtatási helyként csupán az unitáriusok éberségének kijátszására tette a címlapra. Mindkét esetben nagyon különösen hangzanának a fiú kiadványában Meliusnak az apát becsmérő szavai. A kálvinisták szellemi vezére ugyanis a kötet előszavában azt állítja, hogy e könyvet „amaz Roszhalter Raphael ... acki az szent haromsagot meg czufolta, egyszer meg egette, de mint Judás a pénzért el arulta, mert meg faragta es czufolta az szent haromsagot, tudatlanul meg vesztögette és vissza forgatta” (RMNy 259).

Ennek a Hoffhalter-nyomda története szempontjából különösen jelentős kiadványnak a rejtélyét Borsa Gedeon alapos kutatásai legújabbban véglegesen tisztázták.¹⁴ Borsa a betűtípusok vizsgálata útján megállapította, hogy a Melius-kötet nagyrészt valóban Hoffhalter nyomdájából került ki, de az előszót és a hibajegyzéket tartalmazó első, illetve utolsó ívét más betűkkel nyomtatták. Ezek a betűk pedig pontosan meg-

egyeznek a debreceni tipográfiában 1567-ben használt típusokkal (Vö. RMNy 229). A zárósorok szerint Melius e könyvét 1566. szeptember 10-én fejezte be. Jogosan feltételezhető, hogy korábbi munkáihoz hasonlóan, ennek a kézírata is röviddel a befejezés után nyomdába, mégpedig Raphael Hoffhalter váradi műhelyébe került. Szedése az Újszövetséggel párhuzamosan folyhatott 1566 végén. Miután az a következő esztendő legelején megjelent, Hoffhalter ezt is kinyomtatta, de már nem hozhatta forgalomba, mert eközben — hihetőleg a szakramentárius-antitrinitárius ellentétek kiéleződése következményeként — kenyértörésre került a dolga Meliusszal. A kötet nyomdai kiállításának Hoffhalternél szokatlanul alacsony színvonala, a sajtóhibák számának hirtelen felugrása a „V” ívtől kezdődően, egyaránt sietős munkáról tanúskodik. Elárulja, hogy Hoffhalter ekkor már Váradról való távozását forgathatta fejében. A kötet megjelentetése azonban anyagi okokból neki is érdeke lehetett, hiszen munkája és pénze állott benne. Ha tehát a kész könyvet mégsem hozta forgalomba, hanem kinyomtatott íveket hátrahagyva távozott Váradról, elköltözését menekülésszerűnek kell elképzelnünk. Melius később kelt előszavának fentebb idézett, vádaskodóan éles szavai mindenki számára bizonyíthatják, hogy Hoffhalter Erdélybe jövetelét megelőzte a nyílt szakítás Meliusszal.

Összeütközésük okai felől, közvetlen adatok hiányában, a magyar reformáció akkori fejleményei szolgálhatnak némi magyarázattal.¹⁵ Hoffhalter mindjárt azután távozott el Váradról, hogy 1567 februárja végén Melius híveinek debreceni, illetve Dávid Ferenc követőinek ezt megelőző tordai zsinatán nyílt és végleges szakításra került sor a magyar reformáció szakramentárius (később református) és antitrinitárius (később unitárius) ága között. Az erdélyi magyar egyházakat vezető Dávid Ferenc és a tiszántúliakra felügyelő Melius Juhász Péter között teljes hevességgel kirobbant ellentét gyúanyaga legalábbis két esztendő óta halmozódott fel egyre vészjóslóbban. Dávid Ferenc ugyanis, Giorgio Blandrata befolyása alatt, 1564-től fogva lépésről lépésre közeledett az antitrinitárius nézetekhez, míg Melius hajthatatlanul kitartott a lutheranizmustól való elkülönüléskor elfogadott, szakramentáriusnak nevezett kálvini hitelvek mellett. Az új és egyre radikálisabb eszméket Svájc-ból Lengyelországba menekült észak-olasz racionalisták közvetítették Dávid Ferenc felé. Erdélybe vezető útjukon a lengyel és svájci összeköttetésekkel egyaránt rendelkező Hoffhalter ezekkel szintén kapcsolatba kerülhetett, és általuk ő is fokozatosan radikalizálódhatott. Amíg azonban 1566 folyamán a disputák és zsinatok egész sora igyekezett az ellentéteket elsimítani, Hoffhalter sem kényszerült nyílt színvállásra. Talán nem véletlen, hogy Raphael Hoffhalter Meliustól Váradon csak bibliafordításokat jelentetett meg, a háromságtagadók ellen írt vitairatiból viszont egyik sem került ki sajtója alól. Bármiként ítéljük is meg azonban Hoffhalter váradi „kiadói politikáját”, belső meggyőződése felől nem hagynak kétséget a két reformációs irányzat közötti nyílt kenyértörést követő cselekedetei. Ettől kezdve ugyanis minden kiadványával egyértelműen az antitrinitárius álláspontot támogatta. Melius egyenesen kihívásnak vehette egykori munkatársának azt az eljárását, hogy Csázmai István szövegéhez (RMNy 230) a szentháromságot kigúnyoló fametszeteket készített. Meglehet, hogy Hoffhalter e

képek metszését titokban már Váradon elkezdte, és ezek leleplezése miatt kellett a tervezett időpontnál korábban eltávoznia Váradról. A júdási árulás és e képek kifaragásának emlegetése Melius fentebb idézett kifakadásában azt sejteti, hogy ennek az incidensnek szerepe lehetett Melius és Hoffhalter kapcsolatai megszakadásában.

Hoffhalter „árulása” rendkívül érzékenyen érinthette Meliust. Raphael mester személyében ugyanis ő jól képzett nyomdászt veszített el, az ellentábor pedig ilyet nyert abban az időpontban, amikor döntő szakaszába jutott harca megvívásához feltétlenül szüksége lett volna könyvsajtóra. Melius helyzetét azonban tovább súlyosbította, hogy nem sokkal később, még 1567 folyamán, Török Mihály nyomdáját is elvesztette. Úgy látszik, valamiért a debreceni könyvnyomtató szintén összekülönbözött Meliusszal és átköltözött Váradra szerencsét próbálni. Érthető tehát Melius keserű kitörése prédikációs kötete többször említett előszavában a könyvkiadás siralmas viszonyai miatt: „ez nagy, sok háborúság miatt ... az Isten a nyomtatást is a mi országokban megfoggyatkoztatá ... jó szerszámot a szegény nyomtatók nem csenálhatnak ... és az szegény könyv nyomtatóknak is sem házok, sem jövedelmek” (RMNy 259).

Ilyen körülmények között Meliusnak nem lehetett más választása, mint az előregedett Törökkel bármi áron kiegyezni, noha sem ő, sem pedig műhelye Hoffhalternek és officinájának nyomába sem léphetett. Végül is az év utóján Török vállalkozott a Meliusszal való további együttműködésre. Ennek két újabb várad kiadvány köszöni létrejöttét. 1568. január 8-i keltezéssel Melius előszót csatolt a *Jelenések könyvét* magyarázó prédikációs kötetéhez (RMNy 259), melyet még Hoffhalter kinyomtatott, terjedelmes jegyzéket állított össze az 1567-ben elkészült fő rész sajtóhibáiról, és 1568 elején megjelentette a több mint egy esztendeje hanyódó íveket.

Ugyanennek az évnek az első felében *Propositiones de Jah et Jehovah* címmel adta ki Melius szintén Váradon azokat a latinul megfogalmazott tételeit (RMNy 258), amelyeket az augusztus 2-án (vagy 22-én) tartandó várad hitvitán az antitrinitáriusokkal szemben a háromságtan védelmére kifejteni kívánt. Minthogy e vitairatból ma már példányunk nincsen, csak az ismeretes körülmények alapján tekinthető ez is Török nyomtatványának. Ezt követően aztán — hihetőleg Török halála miatt — még 1568 folyamán egy időre valóban félbeszakadt Váradon a könyvnyomtatás. Melius tehát 1569 áprilisában joggal írhatta Bullingernek, hogy az ő vidékén „hiányoznak a tanult és megbízható nyomdászok”.¹⁶ Amikor pedig ennek az évnek a második felében, Komlós András személyében, Melius végre újra nyomdászhoz jutott, Török betűanyagát visszaszállíttatta Debrecenbe. A könyvnyomtatás XVI. századi folytatása Váradon — miként később látni fogjuk — szintén a Hoffhalterek tevékenységéhez kapcsolódik.

Raphael Hoffhalter áttelepedését Gyulafehérvárra általában János Zsigmond fejedelem hívásának szokták tulajdonítani. Véleményünk szerint azonban inkább a szakramentáriusok ellen döntő rohamra készülődő Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata, valamint Hoffhalter személyes érdekei azonossága mozdíthatta elő ezt a lépést. Az előbbieknél szükségük volt velük azonos nézeteket valló, megbízható, tanult nyomdász

fegyvertársra, az utóbbi pedig Bécs utáni hányódásából így remélt újra bekerülni a hatalom birtokosainak és a művelődési élet tekintélyeinek környezetébe. Hoffhalter megnyerésének fő mozgatója Blandrata lehetett. Ezért írta ő a nyomdász átköltözése után, 1568. január 27-én, lelkendezve Lengyelországba: Habemus typographum plane nostrum (Van már nyomdászunk, aki teljesen a miénk).¹⁷

Hoffhalter szíves fogadtatásra számíthatott mind az antitrinitarizmus vezetőinél, mind pedig a fejedelmi udvarban, mert mindkét körben ugyanannak a nemzetközi értelmiségi rétegnek a tagjai voltak a hangadók, amelyhez Hoffhalter is tartozott. A háromságellenes tanok terjesztői főként északolaszok, délnémetek, valamint olaszos kultúrájú lengyelek voltak. Pontosan olyan műveltségű személyek tehát, mint Raphael Hoffhalter. Számára a beilleszkedés a gyulafehérvári udvar erősen olaszos és lengyeles légkörébe nagyon könnyű lehetett. János Zsigmond környezetében olaszok, lengyelek, németek nyüzsögtek.¹⁸ Raphael mester Gyulafehérvárott korszerű reneszánsz udvart talált, a reformációs vitáktól felpeszditett, forrongó, eleven szellemi élettel, amelynek középpontjában olyan nemzetközi hírnévnek örvendő szabadgondolkodó állott, mint Giorgio Blandrata, a fejedelem Lengyelországból jött olasz orvosa. János Zsigmondról magáról is köztudott volt, hogy a könyvek, a tudományok és a művészetek nagy barátja, és híve a reformáció legradikálisabb tanainak. Melius „pápalkodása” helyett a művelt fejedelemmel, Dávid Ferencsel és Blandratával, literátus hajlandóságú udvari főemberekkel, vagy Erdély élvonalbeli humanistáival került összeköttetésbe. Hoffhalter Bécsből való menekülése óta itt ebben a környezetben érezhette magát először újból otthon. Kiszolgáltatottságának és anyagi gondjainak egy csapásra vége szakadt. Nyughatatlan természetének teljes hevével vethette most már bele magát a radikális reformáció győzelméért folyó harcba, mert többé nem alkalmi megrendelésekből élt, hanem „királyi könyvnyomtató” címmel a fejedelem költségére folytatta kiadói tevékenységét. Érezhette, hogy a perifériákról újra a művelődés központjába került és hogy sajtója fontos tényezőjévé lett az általa szintén vallott eszmék terjesztésének. Ez a tudat lendítette előre Hoffhaltert Gyulafehérvárott és avatta a Dávid Ferenc ekkor kibontakozó merész küzdelmével egybeforrott kiadói tevékenységét a magyar reformáció érdekében végzett munkássága legtermékenyebb szakaszává.

Hoffhalter lelkes közreműködése, mesterségbeli hozzáértése nagymértékben előmozdította, hogy Dávid Ferenc teljesen kibontakoztassa a szakramentáriusok ellen indított elsőpró erejű támadását. Az ő sajtója nélkül Dávid Ferenc még 1567-ben és a következő esztendő folyamán aligha onthatta volna bámulatos termékenységgel magyar és latin nyelvű vitairatait, melyekben formailag ugyan mértéktartóan, de a lényeget illetően igen hevesen, éles dialektikával és fölényes taktikával ostromolta Melius és a szakramentáriusok frontját. Ebben a küzdelemben Dávid Ferenc kezében a Hoffhalter-sajtó volt a legélesebb fegyver. Megesett, hogy a két ellenfél közül csak az egyik jelent meg személyesen a disputa színhelyén, de maga helyett elküldte az álláspontját kifejtő írását, melynek a nyomtatott forma biztosított nagy nyilvánosságot. Erre természetesen írásban kellett válaszolni. Ilyenkor

könyvek útján vívták tovább, változatlan hevességgel, szellemi párba-jukat. E kiadványok tehát az előszóval folytatott hitvitákkal teljesen azonos szerepet töltöttek be az erdélyi magyarság akkori szellemi életében. Éppen ezért Raphael Hoffhalter gyulafehérvári kiadói tevékenységét leghelyesebb az antitrinitárius-szakramentárius küzdelem tükröződéseként bemutatni.¹⁹

Hoffhalter Gyulafehérvárra költözésének pontos időpontja nem ismeretes. Kétségtelen azonban, hogy 1567 nyarán már Erdélyben működött. Hihetőleg a fejedelmi székvárosban jelentette meg Csázmai István gyulafehérvári lelkész háromságtan ellenes vitairatát (RMNy 230). Hoffhalter e könyvhöz — mint láttuk, talán még Váradon — a szentháromságot, valamint Melius és Stancaro arról szóló magyarázatait kigúnyoló fametszetes képsorozatot készített.²⁰ Bár Csázmai hihetőleg magyar nyelvű népszerűsítő művéből, mely „sokáig a leggyűlöletesebb könyve volt a XVI. század unitárius irodalmának”,²¹ máig egyetlen példány sem maradt fenn, Hoffhalter e harcos fametszetei, legalább részben, ismeretesek. Közülük ugyanis nyolcat felhasználtak a műhely egyik későbbi kiadványában is (RMNy 254).²² Hoffhalter e Csázmai-kötet kiadásával állott ki először nyíltan Dávid Ferenc oldalán, említett fametszeteivel tevékenyen is részt kérve a Meliusék ellen megindított támadásból.

Az 1567. esztendő hátralévő néhány hónapjából Hoffhalternek még legkevesebb négy kiadványa ismeretes, és ezek közül csupán egyetlen alkalmi nyomtatványnak (RMNy 234) nem Dávid Ferenc a szerzője. Hoffhaltert tehát magával ragadta Dávid Ferenc lázas tevékenysége, és, mint aki újból önmagára talált, teljes szenvedéllyel vetette bele magát a vallási-ideológiai küzdelembe. 1567 szeptemberének végén—októberének elején hagyhatta el sajtóját a szeptember 1-i marosvásárhelyi zsinaton kialakított antitrinitárius álláspontot Dávid Ferenc hatásos szövegezésében ismertető *Refutatio scripti Petri Melii* című kiadvány (RMNy 231), mely döntő módon előmozdította az unitarizmus további térhódítását a magyar lakosság körében. E kötet a Meliusék ez év február 24—26-i debreceni zsinatán elfogadott második Helvét Hitvallással nyíltan szembefordulva, nagymértékben hozzájárult az ideológiai arcvonalak tisztázásához.²³ Amíg Dávidék latin nyelvű kiadványukat a nemzetközi fórumok és a szakemberek befolyásolására szánták, a december folyamán elkészült *Rövid magyarázat és Rövid útmutatás* című kiadványaikkal (RMNy 232—3) a magyar papságot és közönséget óhajtották a maguk oldalára vonni. Az antitrinitárius tant a Bibliából és a történelemből vett érvekkel, részben filológiai módszerrel igyekeztek igazolni.

Közben, november 30-a előtt, napvilágot látott Hoffhalter officinájában Medgyes város szász papjának, Christian Schesaeusnak latin nyelvű lakodalmi köszöntő versezete Bekes Gáspár menyegzőjére (RMNy 234). A házasságra vonatkozó keresztyén tanításokat kifejtő költeményhez csatlakozó ajánlások jól mutatják, hogy Hoffhalter milyen szabású személyekkel került kapcsolatba János Zsigmond udvarában. Bekes Gáspár a fejedelem legbefolyásosabb tanácsosának számított, és maga is lelkes híve volt Dávid Ferencnek. A menyasszony apja, Harinaí Farkas, „a muzsák patronusa”, tehát az irodalom párt-

fogója, vagy a szintén művelt Kendi Sándor a szellemi élet kérdései iránt érdeklődő előkelőségek, Schesaeus pedig a korabeli Erdély legismertebb humanista költője. Irodalmi eszközökkel ünnepelni Bekest és baráti körét akkor áttételesen szintén az antitrinitarizmus népszerűsítését jelentette.

Hihetőleg az 1567. esztendő gyulafehérvári terméséhez kell besorolnunk Werbőczy *Hármaskönyve* magyar fordításának új kiadását is. Weres Balázs fordítását — miként már említettük — Hoffhalter 1565-ben Debrecenben jelentette meg (RMNy 207), és ez a könyv tekinthető Raphael mester leggondosabb, legszebb kiállítású magyarországi kiadványának. Benne négy lapnagyságú fametszet beszédesen bizonyítja Hoffhalter művészi képességeit: e metszetek versenyeznek a kor legjobb külföldi alkotásaival. Az allegorikus ábrázolásokkal, alakokkal díszített, piros és fekete színben nyomott, rangos címlapkereten kívül János Zsigmond fejedelem, Némethy Ferenc tokaji várkapitány, a protestáns könyvkiadás áldozatkész pártfogója, valamint Hoffhalter könynyedén és kitűnő dekoratív érzékkel megoldott címere található e kötetben.²⁴

A régebbi irodalom csak erről az 1565. évi debreceni kiadásról tudott, jóllehet Gulyás Pál már évtizedekkel ezelőtt felfigyelt arra, hogy a fennmaradt példányok nem teljesen azonos nyomásúak.²⁵ Egyesekben ugyanis az utolsó lapon ez a szöveg olvasható: „Debrecenbe nyomtatott Raphael Hoffhalter által”. Másokban viszont ugyanott a nyomdász címere alatt ez áll: „Raphael Hoffhalter által nyomtatta”. Ezen a nyommon elindulva, Borsa Gedeon újabban részletesen megvizsgálta a ma ismeretes összes példányokat.²⁶ Ezek egybevetése alapján kétséget kizáróan megállapította, hogy a *Magyar decretumból* Hoffhalter két külön kiadást jelentetett meg. A második kiadás során az első kiadásnak mintegy harmadrészét újraszedte, a szöveg érdembeli változtatása nélkül. A fametszetek dűcainak használtabb állapota is elárulja, hogy azokat a példányokat, amelyekben a nyomtatás helyét nem tüntette fel, későbbben jelentette meg. A könyv részbeni újraszédését Debrecenben, de még Váradon sem indokolhatta semmi sem. Egyes ívek újrányomása Gyulafehérvárt viszont nagyon jól megmagyarázható, ha feltételezzük, hogy Hoffhalternek Váradról történt menekülése során az 1565-ben ki-nyomtatott, de még el nem adott ívek egy része elveszett vagy tönkrement. Ezeket tehát új szedéssel pótolnia kellett ahhoz, hogy megmaradt készletét értékesíthesse. Erre a munkára Hoffhalter leginkább gyulafehérvári megtelepedése elején kényszerülhetett, amikor helyzete az udvarban még nem rendeződött, újabb rendeletei még nem voltak, s így csak régebbi kiadványai eladásából remélhetett bevételt.

Hoffhalter kiadói tevékenysége 1568-ban is hasonló lendülettel folytatódott. Ez év első hónapjára tehető Csázmai István újabb vita-iratának megjelentetése (RMNy 246). Ebben az antitrinitárius nézeteket valló gyulafehérvári prédikátor válaszol Tordai Sándor András dévai kálvinista lelkésznek az ő szentháromságtant kigúnyoló előbbi kiadványa (RMNy 230) elleni támadására. Ezt követhette Dávid Ferenc január 20-án kelt zsinati meghívólevelének és vitatételeinek kinyomtatása (RMNy 251). Amikor ugyanis Melius az ellentétek feloldására még egy utolsó kísérletet tett, Dávid és Blandrata kétszeri meghívására sem

jelentek meg Debrecenben, hanem ezzel az iratukkal március 3-ra Tordára ellenzsinatot hívtak össze. Ezen a fejedelem kívánságára végül is Gyulafehérváron, március 8-a és 18-a között, az egész udvar jelenlétében, Bekes Gáspár elnöklete alatt megtartott hitvitán Meliusék nem tudták felvenni a versenyt Dávid Ferenc vitakozó készségével: János Zsigmond, udvara és a nemesség legtekintélyesebb tagjai végleg a háromságtagadás álláspontjára helyezkedtek.²⁷

Raphael Hoffhalter maga azonban nem érte meg ezt a nagy diadalt, mert 1568. február legutolsó napjaiban váratlanul elhunyt. Andreas Irinaeus budaki szász lelkipásztor egykorú feljegyzéséből tudjuk, hogy pontosan hat nappal a hitvita kezdete, azaz március 8-a előtt temették el.²⁸ Hirtelen halálát ellenségei Isten büntetésének tüntették fel.²⁹ Az erdélyi közvélemény ekkor már az antitrinitárius tábor egyik számottevő alakjaként tekintette Raphael Hoffhaltert. Ez derül ki egyrészt az említett feljegyzésből, másrészt pedig azokból a mendemondákból, amelyek később Hoffhalter haláláról Erdély-szerte lábra kaptak. Ezek szerint a harcias antitrinitárius nyomdász a reformátusok gyilkolták volna meg a szentháromságot gúnyoló metszetei fölötti felháborodásukban, illetve kivégeztették volna radikális nézetei miatt. A fejedelem teljes jóindulatának élvezése idején és az erőviszonyok akkori állása mellett természetesen egyikről sem lehet szó, de Raphael mester jelentőségének egykorú értékelése jól kiviláglik e híresztelésekből.

Raphael Hoffhalter olyan pillanatban dőlt ki a csatasorból, amikor a támadásba lendült antitrinitarizmus egy percig sem nélkülözhetette a sajtó segítségét, ha itthon a magyar lakosság körében és a külföldi közvélemény előtt ki akarta használni a gyulafehérvári dispután aratott győzelmét. Dávid Ferencéknek érdekükben állott, hogy a hitvita lefolyásáról — ellenfeleiket megelőzve — az antitrinitarizmus álláspontja szerinti megfogalmazásokban mielőbb tájékoztassák a közvéleményt. Hoffhalter özvegyének tehát megállás nélkül folytatnia kellett az officina munkáját a mesterségben még bizonyára járatlan Rudolf nevű 17 esztendőes fia segítségével. Akár Rudolf, akár az elhunyt mester valamelyik alkalmazottja nyomtatta a műhely 1568. április havában megjelent *Brevis enarratio disputationis Albanae* című újabb kiadványát (RMNy 247), ennek rendetlen, zsúfolt szedése világosan mutatja, hogy a gyulafehérvári officina színvonala Raphael halálával egy csapásra mekkorát zuhant. A tiznapos hitvitának ez az antitrinitárius jegyzőkönyve napról napra haladva közli a hozzászólásokat, persze a háromságellenes álláspontnak megfelelő kivonatolásban. Ennek során Dávid Ferenc érvei mind súlyban, mind pedig terjedelemben annyira előtérbe kerültek, hogy a szakirodalom mellán őt tekinti e kötet szerzőjének. Egyesek azonban úgy vélik, hogy mellette Blandrata is részt vehetett a szövegezésben. Emellett szólna, hogy a kiadvány Hunyadi Demeter nevét ismételten is olaszos helyesírással *Hugnadinus*nak írja.³⁰ Megjegyzendő, hogy a disputa jegyzői között részt vett Wagner Gergely, a gyulafehérvári iskola egyik mestere is, aki később a nyomda életében szintén szerephez jutott.

Melius és Dávidék vitakozása a gyulafehérvári disputa után a sajtóban folytatódott, és 1568 egész folyamán egymást érték a Gyulafehérvárt kinyomtatott antitrinitárius kiadványok. Májusban vagy jú-

nibusban hagyta el a Hoffhalter-sajtót Dávid Ferenc *Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii* címmel névtelenül megjelentetett támadása Meliusék református háromságtana és Krisztus természetéről vallott felfogása ellen (RMNy 250). Amíg az előző kiadványban lépten-nyomon előbukkantak a nyomdász járatlanságának és az elsietésnek a jelei, e füzet kiállítása már azt sejteti, hogy időközben rendeződtek az officina ügyei, és a műhely vezetésére sikerült megfelelő tipográfust találni. Minthogy azonban Hoffhalter özvegyének vagy nyomdászának neve ettől fogva, egyetlen eset kivételével, nem szerepel a gyulafehérvári kiadványok impresszumában, arra kell gondolnunk, hogy Dávid Ferencék bizonyos, részleteiben ma már tisztázhatatlan átszervezést hajtottak végre az officinában. Ennek lényege azonban megállapítható: a nyomdai munkák színvonalának biztosítására gyakorlott mestert igyekeztek állítani a műhelybe, amelyet, hogy biztosan rendelkezessenek vele, valamilyen formában, esetleg bérbevétel útján, egyházi ellenőrzés alá vontak.

Erre annál is inkább szükségük lehetett, mert ekkor készült el, Blandrata szerkesztésében, az 1560-as évek antitrinitárius tanainak nagyszabású rendszerezése.³¹ Az 1568 júliusában vagy augusztus elején kinyomtatott *De falsa et vera unius Dei patris* című kiadvány (RMNy 254) nyugat-európai és lengyel háromságtagadók, valamint Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata műveiből nyújt válogatást a szakramentárius tanok cáfolata és az antitrinitárius álláspont igazolása érdekében. E külföldön legismertebb XVI. századi erdélyi antitrinitárius kiadvány széles körű elterjedtségét bizonyítja, hogy példányai ma is megtalálhatók a legkülönbözőbb európai országok könyvtáraiban.

Melius 1568. augusztus 22-re Váradra meghirdetett hitvitáján Dávid Ferenc nem jelent meg személyesen, de *Refutatio propositionum Petri Melii* címmel (RMNy 252) írásban adta meg válaszát az előzetesen Váradon kinyomtatott református tételekre (RMNy 258). Dávid ebben a szeptember elején kinyomtatott röpiratában közzétette a váradi vita során november 14-re Tordára kitűzött disputa elé terjesztett pontokat is. A kötetke második részét alkotó névtelen bibliamagyarázat szerzőjének — saját későbbi kijelentése alapján — Faustus Socinus tekintendő, noha régebben Blandrata, majd újabban — stilsztikai ismérvek alapján — Johann Sommer szerzősége szintén felmerült.³²

A háromságtagadók és szakramentáriusok között az őszi hónapokban változatlan hevességgel dúlt a szellemi harc, és ennek termékeit Dávidék, pártfogóik segítségével, gyors egymásutánban meg is jelentették gyulafehérvári officinájukban. Szeptemberben hagyta el a sajtót, Pókai Jakab „fejedelmi hopmester”-nek ajánlva, Dávid Ferenc vitaírata (RMNy 253) Károlyi Péter váradi református prédikátor ma már ismeretlen műve ellen. Ezt a munkáját Dávid valamivel korábban, Bekes Gáspár költségén, a külföldi közvélemény befolyásolására latinul szintén megjelentette (RMNy 249). Ehhez csatolva közzétette a németországi anabaptista Martin Borrahusnak az egyház reformációjáról még 1527-ben írt fejtegetéseit, minthogy ezeket az antitrinitáriusok jól felhasználhatták saját nézeteik alátámasztására. Ezt követhette ugyancsak szeptemberben vagy októberben Basilius István kolozsvári prédikátor

két magyar nyelvű vitairata (RMNy 242—3), szintén Bekes Gáspárnak és Pókai Jakabnak ajánlva.

A közelebbről nem datálható 1568. évi gyulafehérvári nyomtatványok közül meglehetősen bizonyossággal az esztendő végére tehető Dávid Ferenc latin nyelvű verses vitairatának megjelenése (RMNy 248). Ebben a magyarországi állapotokat festi le és a háromságtant gúnyolja ki. Blandrata két latin nyelvű rövid kiadványának (RMNy 244—5) megjelenését viszont a hibás besorolás elkerülése végett helyezzük az esztendő végére. Meglehet azonban, hogy mindkettő mindjárt a gyulafehérvári disputa jegyzőkönyve után, tehát még tavasszal hagyta el a sajtót. Blandratának a nyár folyamán megjelent *De falsa et vera* című kiadványában (RMNy 254) ugyanis e vitairatok egyes részei szintén benne találhatók.

A Hoffhalter-officina 1568. esztendei gazdag termése mögött Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata harci akarata állott hajtóerőként. Ők hajszolták keresztül a fentebb ismertetett, pontosan időzített kiadványok megjelenését a Raphael Hoffhalter halála után nehézségekkel küzdő műhelyben. Egyes kiadványok (RMNy 253) hanyag nyomtatása elárulja, hogy — bár minden érdekük ezt kívánta — nem sikerült állandóan képzett szakembereket foglalkoztatni a kizárólagos használatukban álló tipográfiában. Amikor tehát 1569 nyarán az addig tartózkodó öreg Heltai Gáspár is a háromságtagadás zászlója alá állott, Dávidék számára előnyösebbnek látszott a jobban felszerelt kolozsvári nyomdában kiadatni vitairataikat, mint a hanyatlásnak indult Hoffhalter-officinában tartani a lelket. Ezt a lépést az is sürgette, hogy Meliusnak ez év nyarán sikerült a debreceni nyomdát újra talpra állítania. Dávidék félreállása aztán megpecsételte az elárvult Hoffhalter-műhely sorsát. Wagner Gergely rövid kísérletezése után kénytelen volt egy időre félbeszakítani működését.

Az 1569 elején Gyulafehérvárt megjelent néhány kiadvány közül Johann Sommernek a brassói tudós Peter Bogner és a megyesi főbíró leánya, Anna Koch menyegzőjére készített *Elegia* című latin verse (RMNy 271) keltezhető legkorábbra. A február folyamán kinyomtatott versezet több mint egy esztendő óta első olyan gyulafehérvári nyomtatvány, amelyik nem a hitviták érdekében készült. A háromságtagadó táborral azonban ennek is világos a kapcsolata, hiszen Sommer az erdélyi antitrinitarizmus radikális irányának egyenesen kezdeményezője, Dávid Ferencnek pedig veje volt. Ezzel a füzetkével egyidejűleg készülhetett el Basilius Istvánnak egy ma már példányból nem ismeretes magyar nyelvű vitairata (RMNy 268), melyet a *De regno Christi* című, sok vitát kiváltott kötet követhetett (RMNy 270). A korai antitrinitárius irodalomból egyetemes eszmetörténeti jelentősége folytán kiemelkedő mű szerzőjének sokáig Dávid Ferencet tekintették, és csak legújában tisztázta a filológiai kutatás, hogy szövegéből mindössze 10—15 lapnak nincs pontos megfelelője Michael Servet *Christianismi restitutio* (1553) című főművében. Minthogy a mártírhalt szenvedett Servet könyvét mint eretnek tanokat hirdető írást forgalomba hozatala előtt elkobozták és néhány példány kivételével megsemmisítették, ez a szerző megnevezése nélkül megjelentetett gyulafehérvári nyomtatvány az egyetlen

olyan mű, amely Servet szövegének legalább 2/3 részét megőrizve, merész eszméit közvetítette a kortársaknak.³³

Miután a kolozsvári Heltai-nyomda is a háromságtagadó könyvkiadás szolgálatába szegődött, a gyulafehérvári tipográfia elvesztette addigi központi szerepét Dávidék ideológiai harcában. Ekkor Wagner Gergely iskolamester, aki eddig is segítségére volt Dávid Ferencnek munkái közzétételében, s aki talán az ő megbízottjaként egy ideig vezette a nyomda ügyeit, megkísérelte saját kockázatára folytatni a műhely tevékenységét. 1569 augusztusa végén kezdte el Dávid Ferenc magyar nyelvű prédikációi első részének kiadását (RMNy 269). Ez a kötet még elkészült, de a folytatása már aligha; legalábbis nem ismeretes. A gyulafehérvári XVI. századi latin betűs nyomdászatnak ezzel olyan váratlanul vége szakadt, mintha elmetszették volna. Megszűntét semmiképpen sem lehet az unitárius János Zsigmond fejedelem halálával (1571. március 14.) és a katolikus Báthori István trónra kerülésével magyarázni, miként eddig tették. Ezek a jóval későbbi események legfeljebb a műhely tevékenységének újrakezdését akadályozhatták, de bukásának okozói nem lehetnek. Az igazi okok felől csak azután lehet többet mondani, ha az ideológiai küzdelem vagy Rudolf Hoffhalter és Wagner Gergely életkörülményeinek alakulása felől újabb adatok kerülnek elő. Addig csak találgathatjuk, hogy Wagner halála vagy Rudolf Hoffhalter elköltözése vetett-e véget a fejedelmi székhely nyomdászata első korszakának.

Jóllehet a Hoffhalter-officinának a magyar művelődés javára végzett szolgálatai a gyulafehérvári műhely bukásával nem értek véget, mégis ezt a szakaszt, mint jól lezáródó egységet, itt kell értékelnünk. Raphael Hoffhalternek a Bécsből való eljövetele utáni első kiadványai nyomdai kiállítás tekintetében ugyan felülmúlják a gyulafehérvári korszak harcos nyomtatványait, mégis a lengyel könyvnyomtató ez utóbbiak révén jutott művelődéstörténeti szerephez nemcsak az erdélyi magyar, hanem a XVI. századi európai szellemi életben is. A Hoffhalter-sajtó segítette Dávid Ferenc radikalizmusának kibontakozását és külföldi visszhang keltését. A Gyulafehérváron latinul kinyomtatott háromságtagadó teológiai munkák valóban nemzetközi érdeklődést keltettek, és hozzájárultak annak a légkörnek a kialakításához, amely a hetvenes években egy időre az antitrinitárius radikalizmus európai központjává tette Erdélyt, ahol olyan kiváló külföldi gondolkodók is alkothattak, mint Johann Sommer és Jacobus Paleologus.³⁴

A Hoffhalter-nyomda Gyulafehérvár után egy időre ködbe vesző útját nyomozva, azt kell feltételeznünk, hogy a műhely átmenetileg Váradon állapodott meg. Az irodalom ugyanis nyilvántartja Sasvári Gergely váradai református prédikátor 1570-ben Váradon megjelent, de ma már példányból nem ismert munkáját, melyen a nyomdász nem tüntette fel a nevét (RMNy 293). Ha Kemény József leírása pontos az 1849 előtt Enyeden tanulmányozott könyvről, akkor az 1570-ben Váradon felbukkanó nyomdászt, a körülmények ismeretében, legtöbb joggal a huszadik életévében saját lábára álló fiatal Rudolf Hoffhalterrel azonosíthatjuk.

Az ezt követő újabb nyom Rudolf Hoffhalter életútjáról az osztrák és horvát határ közelében fekvő Alsólindváról való, ahol 1573-ban

Bánffi Miklós költségén négy lutheránus szellemű, magyar nyelvű könyvet nyomtatott ki (RMNy 319—21). Ide kerüléséről Miksa király 1574. február 7-i parancsa tájékoztat.³⁵ Ebben az uralkodó felszólítja Bánffit, hogy távolítsa el birtokáról azt az antitrinitárius nyomdászt, akit Báthori István Erdélyből kiűldözött. Ez a kétségtelenül Rudolf Hoffhalterrel azonosítandó tipográfus — a rendelet szavai szerint — nem sokkal azelőtt (non ita pridem) érkezett Bánffi birtokára. Hoffhalternek feltehetőleg Báthori István 1571. szeptember 17-i cenzúrarendelete következtében kellett távoznia Váradról. De hol tartózkodott 1571 végétől 1573 közepéig? Tekintettel arra, hogy apja halálakor csak 17 esztendő volt és később mégis alaposan képzett nyomdásznak mutatkozik, feltehetjük, hogy ebben az időben valahol külföldön, esetleg anyja svájci hazájában tökéletesítette mesterségbeli tudását.

Hoffhalter az idézett királyi parancs vétele után a közeli Drávavásárhelyre (Nedelica) költözött át, ahol még abban az esztendőben, Zrínyi György anyagi támogatásával, bizonyosan kinyomtatta Werbőczy *Hármaskönyvének* horvát fordítását és esetleg egyéb munkákat is.³⁶ Ezután újra eltűnik szemünk elől, és csak 1577-ben (esetleg már 1576-ban) bukkan fel megint Debrecenben. Ide azonban apjának még Alsólindván és Drávavásárhelyen is használt felszereléséből már egyedül csak a családi címerét ábrázoló fametszetet és a betűk matricáit vitte magával. Ezért régebben feltételezték, hogy Drávavásárhelyről felszerelését hátrahagyva kellett elmenekülnie. Bár jelenleg is meg lehetőségen homályos Rudolf Hoffhalter életének ez a szakasza, az újabb kutatások nyomán már kezd valami derengeni a műhely további sorsa felől. Remény nyílik tehát arra, hogy a nyomdász élete is fokozatosan megvilágosodik.

Soltész Zoltánné felismerte, hogy Johannes Manlius laibachi nyomdász 1576-ban olyan metszettel díszített egy szlovén nyelvű *Passiót*, amellyel 1573-ban Hoffhalter Alsólindván nyomtatott. 1588-ban pedig Monyorókeréken olyan fametszetet használt fel, amelyik Raphael Hoffhalter 1565-ben megjelent első váradi kiadványában (RMNy 213) szintén előfordul.³⁷ Ezek alapján talán megkockáztatható az a feltevés, hogy az 1574 végén újra hontalanná vált Rudolf Hoffhalter felszerelésével együtt a közeli Laibachba húzódott és részt vett Manlius 1575-ben létesült nyomdájának megindításában. Itt azonban rövid ideig maradt és amint a körülmények megengedték — hihetőleg szebeni ismerősei hívására — visszatért Erdélybe. A szebeniek ugyanis 1575-ben újra üzembe állították évtizedek óta raktáron heverő nyomdájukat és ehhez kérhették Rudolf Hoffhalter segítségét. 1576-ban, Báthori lengyel királlyá választása után Hoffhalter már veszélytelenül visszatérhetett a fejedelemség területére, részt vehetett a szebeni nyomda újjászervezésében, saját műhelye felszerelését is eladva a szebenieknek. Rudolf Hoffhalter azonban végül mégsem itt, hanem gyermekkorá színhelyén, Debrecenben telepedett meg, minthogy Melius már 1572-ben elhunyt, és az ottani nyomda ismét szakember nélkül tétlenül állt. Mindez Borsa Gedeonnak abból az újabb felismeréséből következtethető ki, hogy a Hoffhalter-officina felszerelésének jelentős részét még a XVII. század elején is a szebeni nyomda használta.³⁸

A Hoffhalter-rejtély megfejtéséhez a kulcsot Gernot Nussbächer szerencsés felfedezése szolgáltatta. Az ismert brassói kutató egyik segesvári városi számadáskönyv kötéstáblájából az 1602. évre szóló, Szebenben nyomtatott magyar nyelvű falinaptár-töredéket áztatott ki. Ezen olyan fametszeteket ismert fel, amelyekkel Rudolf Hoffhalter 1574-ben Alsólindván Kulcsár György Postilla-kiadványát (RMNy 334) díszítette.³⁹ Ugyanezeket a fametszeteket Soltész Zoltánné egy erősen megcsonkult perikópás könyvben is megtalálta. Erről aztán Borsa Ge-deon kimutatta, hogy szintén Szebenben nyomtatták 1597-ben.⁴⁰ Ezek a nyomokon elindulva ugyancsak Borsának sikerült bebizonyítania, hogy a könyvdíszeken kívül a Hoffhalter-műhely betűtípusai is sorra kimutathatók a szebeni kiadványokban. Az egykori váradi és gyula-fehérvári officina felszerelése tehát 1576-ban a szebeni nyomdát gazda-gította, és ott nyomtattak vele 1620 tájáig, amíg teljesen el nem kopott.

Rudolf Hoffhalter Debrecenben végre otthonra talált, és 1576-tól vagy 1577-től kezdve ott dolgozott 1586-ban bekövetkezett haláláig. Valószínűleg az 1575-ben elhunyt Komlós András özvegyét vette feleségül. Előbb annak kopott betűivel nyomdászkodott, mert saját felszerelését eladta a szebenieknek. Gulyás Pál megfigyelése szerint azonban 1578 folyamán félretette Komlós betűit, és az apjától örökölt matricák segítségével új típusokat öntött magának.⁴¹ Debrecenből csupán 1584 végén és 1585 első felében távozott el, hogy Váradon jelentessen meg három kiadványt. Eljárásának okát csak találgathatjuk. Az éhínség vagy a pestisjárvány készíthette erre a lépésre, vagy talán a nagy tekintélyű váradi református esperes, Beregszászi Péter kérte, hogy legyen közelében, amíg az ő és Decsi Gáspár munkájának nyomtatását végzi.⁴²

Hoffhalter rövid váradi tevékenységét Decsi Gáspár tolnai prédikátornak a részsegről, a paráznaságról, a táncról és egyéb „regnáló bűnökről” két évvel korábban megjelentetett prédikációi újabb kiadásával (RMNy 560) kezdte. A XVI. századi polgárság szigorú erkölcsi felfogása szellemében tartott prédikációknak ma is eleven értéke az akkori világi életből vett példákban rejlő gazdag művelődéstörténeti anyag. Rudolf Hoffhalter ugyancsak Váradon készítette el — talán éppen e kérdés iránt érdeklődő Beregszászi Péter szerkesztésében — az 1585-ik esztendőre szóló kalendáriumát (RMNy 559).⁴³ A naptárhoz csatolt versezet és a nyomában kibontakozott protestáns—katolikus vita érdekes emléke a XIII. Gergely pápától elrendelt naptárreform erdélyi bevezetésének. Beregszászi Péter *Apologia pro ecclesiis reformatis* című kötetének (RMNy 572) nyomdai munkálatai az 1585-ik esztendő tavaszára-nyarára átnyúltak. Ez a terjedelmes vitairat már a jezsuitákat támadja, jelezve, hogy a vitairodalom fő témájává a protestáns—katolikus ellentétek váltak.

A Hoffhalterek sokoldalú munkásságának jellemzésére végül fel-említjük, hogy az ő műhelyükből származtatják a legrégebbi magyar játékkártyákat is. Pesti Gábor 1568. évi szótárának egykorú kötéstáblájából négy kártyalap töredékei kerültek elő, melyek egyikén H.R. monogram, másikán pedig a készítés évét jelző számból 156... volt látható. Ezek alapján állítják, hogy a kártyalapokat Raphael Hoffhalter

metszette, és 1566-ban vagy 1567-ben Váradon vagy Gyulafehérváron nyomtatta ki.⁴⁴

A Hoffhalter-műhely erdélyi tevékenységét összefoglalóan jellemezve megállapíthatjuk, hogy különösen az apa, de több tekintetben a fiú is messze kiemelkedik XVI. századi nyomdászaink átlagából. Alaposan képzett, sokoldalú, munkájában igényes könyvkiadó volt mindkettő. Raphael a XVI. századi Európa legfontosabb központjaiban: Németalföldön és Svájcban sajátította el a nyomdászatot. Rudolfot — minden jel szerint — főként apja formálta mesterré, bár lehet, hogy 1571—1573 között ő is tanult külföldön. Kettőjük közül kétségtelenül az apa a nagyobb méretű, színesebb egyéniség. Raphael Hoffhalter olyan szabású nyomdász volt, mint a reneszánsz kor legjobb humanista tipográfusai. Nemcsak mestersége minden csínját-bínját ismerte, hanem műveltségénél fogva tevékenyen bekapcsolódott kora nagy szellemi küzdelmeibe, tényezővé vált azokban. A háromságtagadók radikális irányának erdélyi győzelméért a reformátorok megszállottságával küzdött. Tudását, anyagi érvényesülését, egész pályáját a reformáció eszméinek szolgálataért áldozta fel. Reneszánsz ember volt és művész, akinek a fény, a ragyogás életető eleme. A politikai és a szellemi élet arisztokratái körében érezte jól magát. Zürichben Bullinger társaságában a reformáció leghitelesebb forrásaiból merithetett. Bécsben a császári ház tagjai és az udvar hatalmasságai között éppen olyan otthonos, mint a művészetek és tudományok legjobbjai társaságában. Még debreceni és váradi számkivetettségében sem mindennapi személyiség: Melius Juhász Péter oldalán dolgozott. Élete utolsó szakaszában ismét fejedelmi udvar légköre vette körül. Gyulafehérvár ragyogása és méretei ugyan eltörpültek a bécsi udvaré mellett, de ott-tartózkodása idején János Zsigmond, valamint Dávid Ferenc, Giorgio Blandrata olyan környezetet biztosítottak az antitrinitárius meggyőződésű nyomdász számára, amely egyedül állott kora Európájában. A gyulafehérvári udvar ugyanis akkor egész Európában a radikális gondolkozók legfontosabb központja volt, ahol Hoffhalter ismét nemzetközi jelentőségű személyiségekkel kerülhetett kapcsolatba. Itt megtapasztalhatta, hogy sajtója nélkülözhetetlen fegyver az általa is vallott eszmékért folyó nemzetközi méretű küzdelemben. Raphael Hoffhalter Gyulafehérváron nőtte ki magát az erdélyi magyar reformáció legharciasabb és legöntudatosabb nyomdászává. Ő azonban itt is, Dávid és Blandrata támogatásával is, voltaképpen nemzetközi ügyet szolgált. Pályája végén azoknak a külföldi jövevényeknek az oldalán talált újra magára, akik a Nyugaton szorongatott európai radikalizmus sorsa megfordításaért küzdöttek a török szájában lévő, távoli Erdélyből.

Rudolf Hoffhalter már gyermekfővel magyar környezetbe került, megtanulta a nyelvet, és akkor sem illeszkedett be más művelődésbe, amikor pedig német vagy horvát-szlovén környezetbe sodródva arra alkalma nyílt volna. Visszatérése a kálvinizmushoz szintén jelzi, hogy az ő szellemi fejlődését már magyar környezete határozta meg. Ez magyarázza, hogy Rudolf Hoffhalter elsősorban a magyar művelődést kívánta szolgálni sajtójával. Jellemző öntudattal szállt síkra művelődési elveiért azokkal szemben, akik úgy vélték, hogy a magyar nyelv alkalmatlan tudományos művek írására. Véleménye igazolására más nemze-

tek tudósait is segítségül hívja, „kiknek io peldaiokból köniü meg er-
teni, minemü bolond itiletek legien azoknac, akic aszt kialtiak, hog
nem szükséges legen magar nieluen írni, miért hog az görög auag az
deac nielu az magyarazatra alkolmatosb legien“ (RMNy 539).

Mindkét Hoffhalter sokat adott könyvei szép kiállítására. Jó papír,
típusgazdagság, a szöveg nyelvi helyessége és tetszetős elrendezése,
egyenletes, tiszta nyomás és az igényes illusztrálás kiadványaik jel-
lemzői. Mindketten értettek a fametszéshez, Raphael a betűvéséshez és
a rézmetszéshez is. Kiadványaik díszeit részben Bécsből hozták maguk-
kal, részben itten maguk készítették. A Gyulafehérvárt nyomtatott
könyveik kiállítása azért szerényebb a megelőző szakaszból valókénál,
mert az officina ebben az időben került bele teljesen a reformációs
küzdelmek forgatagába, amikor is e harcos szövegek mielőbbi meg-
jelenésének minden más szempontot alá kellett rendelniök. A Hoff-
halter-nyomtatványok színvonala azonban ebben az időben is felette
áll az erdélyi átlagnak.

A Hoffhalter-officina alig öt esztendőt kitevő erdélyi működése
alatt mennyiségileg is számottevően gazdagította országrészünk könyv-
kultúráját. Váradon 1565—1567 között, összesen kb. két és fél év alatt
(Török Mihály jelentéktelen közreműködését is ideszámítva) kilenc
munkát jelentetett meg. Ezek közül három terjedelme, példány hiányá-
ban, nem állapítható meg. Az ismeretes hat kiadvány viszont összesen
1660 negyedrét nyomtatott lapot tesz ki. A nyomda termelése tehát
Váradon alig haladta meg a havi 50 lapot. E kilenc kiadványból hat
magyar és három latin nyelven jelent meg. Az előbbiek összterjedelme
1274 lap. A váradi kiadványok zöme tehát magyar nyelvű volt.

Gyulafehérváron szintén két és fél esztendő alatt 23 munka került
ki a Hoffhalterek sajtója alól. Közülük kettőnek a terjedelme, szintén
példány hiányában, nem ismeretes. A fennmaradó 21 könyv összterje-
delme 2896 nyomtatott lap. Ebben a mozgalmas időszakban tehát a mű-
hely havonta átlagban kb. 100 lapot nyomtatott ki. Minthogy ekkor
a Hoffhalterek sajtója jelentős mértékben a nemzetközi közvélemény
tájékoztatására is dolgozott, 23 kiadványukból 13-at latin nyelven je-
lentettek meg. A tíz magyar nyelvű mű összterjedelme viszont 1520
lapra rúg, minthogy a hazai közönségnek készült kiadványok jóval ter-
jedelmesebbek a külföldi tudós világnak szánt mozgékony kis vita-
iratoknál. A Hoffhalterek itteni munkássága a reformáció jegyében
folyt. Ezzel magyarázható, hogy 32 nyomtatványuk közül csupán négy
olyan világi tárgyú akad, amelyik nem a vallási vitáknak köszönheti
létrejöttét. Mégpedig Váradon egy naptár, Gyulafehérvárt viszont két
alkalmi költemény és egy jogi mű (Werböczy).

Az alábbi jegyzékben, időrendben haladva, pontos tájékoztatást
nyújtunk afelől, hogy az erdélyi művelődéstörténet miket köszönhet
a Hoffhalterek nyomdájának.

Várad

1565—1568, 1570, 1584—1585

1. Melius Juhász Péter: *A Szent Iob könyvenek ... fordítása ma-
giar nielure.* 1565. — 4° — 110 fol. (RMNy 213.)

2. *A keresztyeni gyülekezetben valo isteni diczeretek.* 1566. — 4° — 190 pag. (RMNy 222.)
3. (Újszövetség. Ford. Melius Juhász Péter.) 1567. — 4° — (RMNy 238.)
4. Melius Juhász Péter: *Az Szent Ianosnac tött ielenesnec ... magyarázása.* 1568. — 4° — 297 fol. (RMNy 259.)
5. (Melius Juhász Péter: *Propositiones de Jah et Jehovah.*) 1568. — 4° — (RMNy 258.)
6. Sasvári Gergely: *Az szent vallásnak igaz titka.* 1570. — 8° — 198 pag. (RMNy 293.)
7. Decsi Gáspár: *Az vtolso üdőben eginehani regnalo bünökről valo praedikatiok.* 1584. — 4° — 36 fol. (RMNy 560.)
8. (*Calendarium Iulianum pro anno 1585.*) 1584. — (RMNy 559.)
9. Beregszászi Péter: *Apologia pro ecclesiis reformatis.* 1585. — 8° — 386 pag. (RMNy 572.)

Gyulafehérvár

1567—1569

1. (Csázmai István: *Az Antichristus képei.* 1567). — (RMNy 230.)
2. (Dávid Ferenc:) *Refvtatio scripti Petri Melii.* 1567. — 4° — 55 fol. (RMNy 231.)
3. (Dávid Ferenc:) *Rövid magyarázat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről való tvdomant meg homalosította.* 1567. — 4° — 76 fol. (RMNy 232.)
4. Schesaeus, Christian: *Epithalamium in honorem nuptialem ... Casparis Bökes de Korniat.* 1567. — 4° — 12 fol. (RMNy 234.)
5. (Dávid Ferenc:) *Rövid vtmvtatas az Istennek igeienec igaz értelmere.* 1567. — 4° — 68 fol. (RMNy 233.)
6. Werbőczy István: *Magyar decretum.* (1567—8?). — 2° — 174 fol. (RMNy 255.)
7. (Csázmai István:) *Thordai Sandor Andras irasara valo felelet.* 1568. — 4° — 16 fol. (RMNy 246.)
8. (Dávid Ferenc:) *Litterae convocatoriae ad seniores ecclesiarum.* 1568. — 4° — 8 fol. (RMNy 251.)
9. (Dávid Ferenc:) *Brevis enarratio disputationis Albanae.* 1568. — 4° — 100 fol. (RMNy 247.)
10. (Dávid Ferenc:) *Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii.* 1568. — 4° — 14 fol. (RMNy 250.)
11. *De falsa et vera vnivs Dei patris, filii et spiritvs sancti cognitione.* (1568). — 4° — 194 fol. (RMNy 254.)
12. (Dávid Ferenc:) *Refvtatio propositionum Petri Melii.* — (Socius, Faustus: *Liber secundus.* 1568.) — 4° — 58 fol. (RMNy 252.)
13. (Dávid Ferenc:) *Az Szent Irasnac fvndamentomabol vött magyarázat.* 1568. — 4° — 47 fol. (RMNy 253.)
14. Basilius István: *Az apostoli credonac rövid magyarázattya.* 1568. — 4° — 110 fol. (RMNy 242.)
15. Basilius István: *Egynehani keresec a kereszteni igaz hitről.* 1568. — 71 fol. (RMNy 243.)
16. (Blandrata, Giorgio:) *Aequipollentes ex Scriptura phrases de Christo.* 1568. — 4° — 4 fol. (RMNy 244.)

17. (Blandrata, Giorgio:) *Antithesis Pseudochristi*. 1568. — 4° — 12 fol. (RMNy 245.)

18. (Dávid Ferenc:) *Dehortatio et descriptio Dei tripersonati*. 1568. — 4° — 4 fol. (RMNy 248.)

19. (Dávid Ferenc:) *De mediatoris Jesu Christi hominis diuinitate*. — Borrhaus, Martin: *Item de restauratione ecclesiae*. 1568. — 4° — 52 fol. (RMNy 249.)

20. Sommer, Johann: *Elegia in nuptias ... Petri Bogneri Coronensis*. (1569). — 4° — 4 fol. (RMNy 271.)

21. (Basilius István: *Hitvallás az Atya Istenről*. 1569). — (RMNy 268.)

22. *De regno Christi liber primus*. 1569. — 4° — 171 fol. (RMNy 270.)

23. Dávid Ferenc: *Első része az Szent Irasnac*. (1569). — 2° — 198 fol. (RMNy 269.)

Christian Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai

Christian Schesaeus (Scheser) a XVI. századi erdélyi szász humanizmus egyik legszámottevőbb alakja, de irodalmi munkássága szoros kapcsolatban áll a magyar művelődéssel is.

Schesaeus 1535-ben született Medgyesen,¹ tanulmányait a Honterus szellemét sugárzó Brassó után Bártfán végezte; itt viszont a másik neves reformátor, Stöckel Lénárd tanítványa volt. 1566 márciusában a wittenbergi egyetemre iratkozott be, két év múlva már Kolozsváron működött mint segédlelkész, ahonnan rövidesen a Berethalom melletti Tabiásra távozott. 1569-től Medgyesen volt plébános 1585-ben bekövetkezett haláláig. Ez a pár életrajzi adat is jelzi azt az erőteljes protestáns-humanista légkört, amelyben Schesaeus intellektusa formálódott, valamint azt, hogy írásainak egy része — prédikációk, vallásos költemények — papi hivatásával kapcsolatos. Nevét azonban nem vallásos írásai tették maradandóan ismertté, hanem mindenekelőtt világi, történelmi tárgyú hőskölteménye, a *Ruinae Pannonicae* (Pannónia romlása), melyben az 1540 és 1571 közötti erdélyi és magyarországi eseményeket foglalta hexameterbe.²

Schesaeus magyar vonatkozású írásait, keletkezésüket részben megmagyarázzák az élete során kialakult személyi kapcsolatai is, amelyek már az iskolázás során kezdődtek.

Magától Schesaeustól tudjuk, hogy Bártfán együtt diákoskodott Kendi Sándorral. A Bekes Gáspár esküvőjét ünneplő alkalmi költeménye elé egy Kendi Sándorhoz intézett kis verset mellékel, melyben kéri hajdani iskolatársát, mutassa be szerény művét az erényeiről híres völegénynek, s ajánlja be a fejedelmi udvarba is. E versben Kendit iskolatársának és asztaltársának (condiscipulus et commensalis) nevezi, és a közös diákévekre, tanulmányaikra emlékeztetve kéri közbenjárását. Kendi Sándor tekintélyes család tagja volt, művelt és tiszta jellemű férfi, akit Schesaeus méltán nevez „virtute, ingenio, nobilitate nitens”-nek. A közéletben igen fontos szerepet játszott,³ s általa Schesaeus a fejedelmi udvar legjelentősebb személyeihez nyert kapcsolódást.

Schesaeus sokoldalú irodalmi munkássága lehetővé teszi a betekintést az említett bártfai iskola világába, s megismerteti velünk az ott folyó oktató-nevelő munka módszereit és tartalmát. Az iskolát a híres Stöckel Lénárd irányította, akinek életét Schesaeus *Oratio describens historiam vitae precipuam clarissimi viri Leonharti Stöckelii, Rectoris Scholae Bartphensis...* (Wittenberg 1563) című írásában örököltette meg. Ebben Schesaeus, az egykori bártfai diák pontosan beszámol a különböző korosztályok tananyagáról, a tanulmányozott auktorokról s az egész tanrendről. Tőle tudjuk, hogy távoli országokból küldték ide

az ifjakat tanulni.⁴ Így Schesaeus révén értesülünk arról az oktatásról, amelyben számos korabeli erdélyi tanuló, köztük Kendi Sándor is részesült. A bártfai iskolában Melanchton pedagógiai elgondolásai érvényesültek, s az értelmi nevelésen kívül a gyakorlati vallásosságra való oktatásra is nagy súlyt fektettek. A wittenbergi egyetemen tanuló Stöckel hazatérése után is kapcsolatot tartott Melanchtonnal, állandó levelezésben állott vele és a Praeceptor Germaniae barátságát élvezte.⁵ Melanchton hatása a Bártfán tanuló fiatalok révén Erdélybe is kisugárzott.

Schesaeus kolozsvári tartózkodása kétségtelenül kedvezően hatott a magyarokkal való további személyi kapcsolatai kiépítésére és az eddigiek megerősítésére, s ezeket élete végéig fenntartotta, ápolta. Emellett szólnak a Dávid Ferenchez és Bekeshez írt alkalmi költeményei, a Báthoriakhoz és Forgách Ferenchez szóló ajánlásai.

Időrendben a Dávid Ferenchez 1558-ban intézett üdvözlő verse az első. Schesaeus kolozsvári lelkészkedése idején Dávid Ferenc, az erdélyi reformáció egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt a lutheránusok püspöke. Ismeretes, hogy Dávid Ferenc, az igaz hit szenvedélyes, nyugtalan keresője végigjárta a reformáció minden változatát; nem állapodott meg a lutheri irányzatnál, hanem a sakramentárius tanok, majd az antitrinitarizmus merész hirdetője lett. Schesaeus kolozsvári tartózkodása idején Dávid még nem szakított a lutheranizmussal — s még nem vált szét a szász és magyar egyház —, így költőnk mint igaz prófétát ünnepli Dávidot. A költemény kezdetén az ország sorsán bánkodik, hiszen

Vagy rabló török ontja miránk záporral a kopját,
Vagy a sok álpróféta, ez undok pokoli fajzat
Hinti közénk mérgét, rontva kegyes szíveket...⁶

Úgy véli, e válságos helyzet végromláshoz vezet, s az ég segítségét kéri. Majd azt bizonyítja, hogy a haza baján kell mindenekelőtt segíteni, és Dávid épp ezen munkál, ha nem is karddal harcolva a török ellen, hanem az eretnekek és tévtanok ellen küzd tehetségével és ékes-szólásával. Erdemeiért az egész ország hálája övezi, köszönetet mond ő is neki, s további harcra buzdítja.⁷

Az őszinte elismerés és tisztelet a dicsérő versek természetéből eredően patetikus túlzásokká méreteződött ebben az esetben is, de Schesaeusban valóban mély nyomot hagytak Dávidhoz fűződő egykori kapcsolatai. Mikor Dávid Ferenc messze eltávolodik tőle, akkor sem szól róla olyan ellenségesen, mint ahogy e kor szenvedélyes vitáiban megszokott volt.

Gyulafehérváron jelent meg 1567-ben Bekes Gáspár esküvőjére írott nászdala, az *Epithalamium*,⁸ melyben egyébként általános jellegű kérdést fejteget; a házasság intézményének előnyeit bizonygatja vallásos keresztény szellemben s ókori példák felvonultatásával. Schesaeusnak ez egyébként a legkevesbé ismert és méltatott, nyomtatásban megjelent műve, valószínűleg azért is, mert mindössze egy példánya maradt fenn.

A román eredetű Kornyáti Bekes Gáspár neves államférfia és hadvezére volt a XVI. századi Erdélynek. Petrovits Péter pártfogásával került János Zsigmond udvarába, ahol pályája rövidesen magasra ívelt és nagy befolyásnak örvendett, több ízben kényes és fontos diplomáciai feladatokkal bízták meg.⁹ Házasságkötése idején már egyik legszámottevőbb alakja a fejedelmi udvarnak, aki kétségtelenül saját tehetségének, személyes tulajdonságainak köszönhetette gyors felemelkedését. Bekes kiváló képességeiről egyöntetű elismeréssel szólnak a korabeli feljegyzések,¹⁰ s a *Ruinae Pannonicae*ban Schesaeus is megállapítja róla, hogy a fejedelem udvarában nem volt nála nagyobb tehetségű, ragyogóbb ékesszólású.¹¹ Érthető, hogy ilyen ismert személy esküvője, menyegzői előkészületei eseményszámba mentek az akkori Erdélyben. Erre utal maga a költő is az előszóban, jelezve, hogy tehetségéhez mérten e nászdallal kíván részt venni a lakodalmi készülődésekben, s ajánléknak szánja írását, amely egyúttal művészi alkotó tevékenységének is bizonyítéka.

A menyasszony apjához, Harinnai Farkashoz intézett konvencionális jókívánságait tartalmazó előszó tulajdonképpen keretül szolgál Schesaeusnak az irodalom, a költészet erejét, nevelő szerepét hirdető, a nagy protestáns humanista, Melancthon szellemében fogant szép hitvallása számára.

Schesaeus nagyszabású hős költeménye 1571-es wittenbergi kiadásában Báthori István fejedelemnek szóló dedikációt találunk, amelyben arról vall, hogy mindenben az igazság feltárásának őszinte szándéka vezette. Ezekben a Báthorihoz írott sorokban idézi az ókor nagy szónokának, Cicerónak a történetíróval szemben felállított követelményét: „Ne quid falsi dicere audeat, et ne quid veri non audeat” (Semmi valótlan ne merészeljen írni és semmit, ami igaz, ne hallgasson el), s biztosítja a fejedelmet arról, hogy ő maga is eszerint járt el.

A közvetlen ajánlásban kívül más úton is igyekezett előkészíteni, hogy művét kedvezően fogadja Báthori: Forgách Ferenc, a neves történetíró, Báthori kancellárja közbenjárását kéri egy hosszabb költeményben. Ez a vers is — az ilyen szerű írásokra jellemzően — a szerző szokványos mentegetőzéseit és a patrónus túlzott dicséretét tartalmazza, de ezek mellett itt is kicsendül az a gondolat, amely eposzának egyik központi eszméje. Tárgyának komoly voltát hangsúlyozza; arról a népről ír, amely hazájaért és az összes keresztényekért ontotta vérért, Európát pajzsként védelmezve a török ellen. Kéréssel fordul Forgáchhoz: hogyha szerény műve kedvére lesz, továbbítsa a fejedelemnek is dicsérő, elismerő szavak kíséretében, hogy jobban elnyerje az ő tetszését is.¹²

Báthori István utódjának, Báthori Kristóf fejedelemnek ajánlotta Schesaeus egy másik művét, egy prédikációgyűjteményt, az 1580-ban ugyancsak Wittenbergben kinyomtatott *Enarratio Psalmi XC-t*.¹³ A beszédeket, mint ő maga írja a Báthori Kristófnak szóló ajánlásban, az 1578-as pestisjárvány válságos napjaiban tartotta, és kéri az uralkodót, fogadja kegyesen ezt a kötetet. Az is kiérződik az előszóban mondotakból, hogy a szász lutheránusok bizalommal tekintettek a katolikus Báthori felé, akinek valláspolitikája főképp az unitáriusok (antitrinitáriusok) ellen irányult. Ezt látszik alátámasztani Nikolaus Selnecker (Sel-

neccerus)¹⁴ lipcsei teológus Schesaeushoz írott s a kötet elején kinyomtatott levele, amelyben a távoli város lutheránus papja is helyesli, hogy erdélyi barátja Báthori fejedelmet választotta patrónusául.¹⁵

Schesaeus beszédei az adott körülményeknek megfelelően az emberi élet és boldogság ingatag és változékony jellegéhez s a halálhoz kapcsolódnak. Az itt egybefogott prédikációk, példázatok vallásos-sztoikus világába új színt hoz egy terjedelmes, az utóbbi esztendők eseményeit elemző kitérés,¹⁶ amely arról tanúskodik, hogy a szerző eleven érdeklődéssel követte Erdély sorsának alakulását. Az 1560 utáni háborús időszakot ismerteti, János Zsigmond Habsburg Ferdinánd elleni harcának főbb mozzanatait taglalva. Aránylag hosszasan időzik itt is Balassi Menyhárt árulásánál, s e váratlan fordulatnak az erdélyiekre nézve kedvezőtlen következményeinél. Azokat az esztendőket idézi fel tehát vallásos beszédgyűjteménye e darabjában, melyeket a *Ruinae Pannonicae* kéziratban maradt részeiben jóval részletesebben ad elő.

Schesaeus pártfogói, magyar barátai között az előbbieken már szólottunk Kendi Sándorról. Kétségtelen, hogy a közös tanulmányok, az egykori diákbárság tartósan befolyásolták a két ember viszonyát, s úgy véljük, nincs minden alap nélkül az a XVII. századból való értesítés,¹⁷ mely szerint hőskölteményének ki nem nyomtatott részét Schesaeus 1584-ben Kendi útján küldte el az akkor már lengyel király Báthori Istvánnak. Tudjuk, hogy Schesaeus már előzőleg egyszer Kendi Sándorhoz fordult, őt kérte fel 1567-ben, juttassa el esküvői dalát az ünnepelt Bekesnek, s vegye őt pártfogásába. Nem lehetetlen tehát, hogy ez alkalommal is hasonló közvetítő szerepet vállalt a nagytekintélyű főúr a vele közelebbi kapcsolatban levő Schesaeus ügyében. Annál is inkább feltételezhetjük ezt, mivel egyrészt Kendi köztudomásúan kedvelt híve volt Báthorinak, másrészt pedig Schesaeus ugyancsak Báthorinak ajánlotta műve első, kinyomtatott részét is.

Schesaeus és Kendi kapcsolata nyújtja a magyarázatot a későbbi eposzköltő egész fiatalon írt, ugyancsak latin nyelvű költeményéhez, amelyben Kendi Anna tragikus sorsát énekli meg.¹⁸ Ez a szerelmi elégia friss élmény hatására íródott, 1557—58 körül, közvetlenül a hősnő kivégzése után. Később a szerző beleszötte a *Ruinae Pannonicae* VI. énekébe, mintegy Vergiliust követve,¹⁹ szerelmi epizóddal tarkítva a csaták, harcok szakadatlan láncolatát. Az eredetileg önálló elégia a XVI. századi magyar irodalomban rendkívül népszerű verses széphistóriák csiszoltabb, latin nyelvű változataként tekinthető, azzal a megkülönböztető sajátossággal, hogy míg a széphistóriák főleg ókori vagy mese-szerű regényes történeteket énekeltek meg, Schesaeus költeménye a valóságban megtörtént esetet választott tárgyául.

Szereplői az erdélyi nemesség jól ismert alakjai. Török János — Török Bálint fia — és felesége, Kendi Anna, aki titkos szerelmi kapcsolatba került Szalánczi Jánossal, vajdahunyadi várnagyával. Anna hűtlensége egy elfogott levélből férje tudomására jut, aki házasságtörő feleségét lefejezteti, bűntársát lovakkal tépeti szét. Az esemény valóban költő tollára kívánczolt; számos eleme gyakori a hasonló jellegű költött történetekben: végzetes erejű szerelmi szenvedély, titkos találkozások, a véletlen révén kipattant titok s a bűnösök lakolása. Az egész

feltűnően hasonlít az irodalmunkban jól ismert, népszerű *Gismunda* és *Gisquardus* históriájára.²⁰ A humanista Schesaeus megérezte Kendi Anna valós történetében a költői feldolgozás lehetőségét, és sikerült kis írással gazdagította latin nyelvű irodalmunkat. Hangulatosan, néhol drámai erővel adja elő a tragikus kimenetelű szerelmi történetet, például ott, ahol a megtévedt asszony bánva bűnét életéért könyörög s gyermekeire hivatkozva hasztalan eseng kegyelemért. A téma valósággal felkínálja a moralizálás, oktatás, tanulságlevonás lehetőségeit. Schesaeus él is velük, de korántsem olyan mértékben, mint Enyedi teszi a *Gismunda* és *Gisquardus* történetében, amelyben túltengnek az erkölcsi intelmek, figyelmeztetések. Schesaeus is utal a féktelen szerelmi szenvedély veszedelmes, romboló voltára, de az ő költői feldolgozása a szerencse forgandóságát is példázza. Az „ingatag szerencse” (*Fortuna labilis*) kedvelt motívuma a humanistáknak, s klasszikus ókori forrásokból táplálkozik. Schesaeust is ez ragadta meg a tekintélyes Kendi család e tagjának bukásában s erre figyelmeztet:

Hej, a szerencse milyen forgandó, fölvisz, aládob,
Koldus lesz hamar az, dús aki volt az imént.
Éppen azért a csalóka szerencse kegyébe ne bizzál.
Törbe, veszélybe sodor játszi kedélye hamar.²¹

Schesaeus költeménye jellegzetes terméke e kor humanista irodalmának, mintegy latin nyelvű előfutára az Enyedi-féle *Gismunda* és *Gisquardus* történetnek, s csak sajnálhatjuk, hogy kéziratban maradván nem hathatott a hasonló próbálkozásokra.

Schesaeus ismertetett kapcsolatai a magyar művelődéssel a tárgyváltásban és az anyagszerzésben is mutatják hatásukat. Ennek jegyében született főműve, a *Ruinae Pannonicae*, melynek 12 énekéből csak 7 jelent meg nyomtatásban 1571-ben (az első négy és a 9–11. ének; ez utóbbiakban Szigetvár ostromát és elfoglalását tárgyalja). 1797-ben ismét megjelentették az első négy éneket, a többi rész viszont mindmáig kéziratban maradt.²²

Zaklatott és tragikus eseményektől terhes időszak megörökítésére vállalkozott a száz humanista, olyan események versbefoglalására, melyek egyrészt fordulópontot jelentettek Erdély sorsában, másrészt sok szenvedést, bajt s pusztulást idéztek elő, valóban „romlását” okozva Pannoniának.

Schesaeus krónikás hűséggel örökíti meg az említett három évtized eseményeit, s jóllehet nem történetíró a szó igazi értelmében, hős-költeménye megbízható, hiteles forrásként használható. Szavahihetőségét e kor kiváló történetírói, Forgách Ferenc és Szamosközy István munkáival való egybevetéssel ellenőrizve megállapíthatjuk, hogy a tények előadásában nagyrészt megegyeznek, sőt egyes erdélyi eseményekről Schesaeus jóval részletesebben számol be, új adatokkal bővítve eddigi ismereteinket.²³ A terjedelmes elbeszélő műben a központi helyet a harcok, várostromok, csaták monotonosságukban is színes, antik eposzokra emlékeztető leírása foglalja el. Szinte meglepő, hogy a tollat és Bibliát forgató költő mennyire vonzódik a harcok, hőstettek részletekbe menő megénekléséhez. Mozgalmas történelmi freskó szem-

lélőjének érezzük magunkat a *Ruinae Pannonicae* sorait olvasva. Buda elfoglalása, Temesvár, Drégely, Eger, Szigetvár ostroma, János Zsigmond hadjárata e körkép egyes részei, melyeket sikeresen egészítenek ki olyan drámai jelenetek, mint Török Bálint és Majláth István foglyul ejtése,²⁴ a Kendi testvérek és Bebek Ferenc kivégzése, koronás fők halála és komor pompájú temetése, Martinuzzi meggyilkolása: mindmennyi hatásos, festő ecsetjére kívánczó téma. Érthető, hogy ilyen események előadásában a szerző nem mentes a humanistákra jellemző túlzásoktól, a szereplőknek antik hőroszokkal való, olykor erőltetett rokonításától, a pogány mitológiából és klasszikus irodalomból kölcsönzött párhuzamoktól, átvételektől s bizonyos szónokiasságtól, oktató célzatú erkölcsi intelmekről. Művének erényei, sikerült részletei azonban túlsúlyban vannak s feledtetik velünk fogyatékokait. Gondolunk itt elsősorban az elmondott események alapos ismeretére, gyakori helyes meglátásaira, emberséget, magasrendű erkölcsiséget árasztó ítéleteire, s gördülékeny, olykor drámai erejű előadásmódjára, melyek a kor illyenszerű írásainak átlaga fölé emelik e művet.

Schesaeus eposzának irodalomtörténeti jelentősége, hogy megelőzve a *Zrínyiászt*, költői feldolgozását adja Szigetvár ostromának és elfoglalásának, s mint ilyen, minden bizonnyal forrásként, illetve közvetítőként szolgált a költő Zrínyinek. Irodalomtörténészeink részletekbe menően kimutatták a *Zrínyiász* és Schesaeus műve közötti egyezéseket,²⁵ valamint azt is, hogyan közvetített Schesaeus feldolgozása a XVII. századi *Zrínyiász* és a valószínűleg 1566-ban íródott névtelen ének: *Historia az Szigetvár veszéséről* között,²⁶ mely egyik fő ihletője lehetett Schesaeusnak is. Az egyes részletekben megállapítható hasonlóságok mellett eszméi, felfogásbeli összecsengések is megfigyelhetők a két költemény között. Így például Schesaeusnál is Zrínyi nemcsak Szigetvárért és hazájáért harcol, hanem az egész kereszténységért, s Bécs védőpajzsát látja elbukni Zrínyiben.²⁷ Mindezek alapján helyénvalónak tarthatjuk azt a megállapítást, hogy Schesaeus műve vagy gyermekkori olvasmánya volt Zrínyinek, vagy midőn írta eposzát, előtte feküdt.

Itt említjük meg, hogy Schesaeusnak a törökverő Zrínyi iránti elismerése más formában is kifejezésre jutott; 36 soros költeményben állított emléket a nagy hadvezérnek, amely 1587-ben jelent meg Wittenbergben²⁸ a Zrínyit magasztaló latin versek és prózai művekből vett szemelvények között. A költemény a dicsérő versek jellegzetességeit mutatja, antik hősök példái mellé sorolva a magasztalt személy tettét, vezérmotívumként emeli ki a hazáért elesettek örökké élő hírnevét.

Schesaeus a *Ruinae Pannonicae* megírásában személyes értesülései mellett magyar nyelvű verses históriákra támaszkodott. A *Szigetvár veszéséről* szóló névtelen szerző éneke és Tinódi művei,²⁹ főképpen *Eger vár viadaljáról* és *Az vég Temes várban Losonci Istvánnak haláláról* szóló a legfelismerhetőbb ilyen kútfői. Ez utóbbival való azonossága Schesaeus művének annyira szembetűnő, hogy az 1797-es szebeni kiadásban Eder függeléként közli Tinódi e verses históriáját. Érdekes a kétféle feldolgozás egybevetése. Schesaeus oly híven követi Tinódit, hogy nyomban felismerhetővé válik, de amit Tinódi nehézkesen, darabosan, de izes magyarsággal ad elő, az a görög—latin klasszikusokon is-

kolázott humanistánál változatos stíluséktémékkel díszített, antikizáló válogatban olvasható.

Schesaeus terjedelmes művében fontos hely jut az erdélyi eseményeknek. Hogyan látja költőnk az erdélyi fejedelemség helyzetét, az erdélyi társadalmat? Fenntartás nélküli híve János Zsigmond fejedlemnek, az elismerés és túlradó hódolat hangján szól róla, minden tétét helyesléssel fogadva. A nemesség vezető szerepet játszó képviselőit általában helyesen, érdemeiknek megfelelően mutatja be, s igen találóan jellemzi Balassi Menyhártot is. Elismeri katonai, hadvezéri rátermettségét, ügyességét, de elítéli nagyratörését, álnokságát, harácsoló kincsszomjas lelkét. Árulásának okait latolgatva úgy véli, a fő ok, mely a sorsdöntő árulásra vezette, a bűntudat volt, amely a három főúr (a két Kendi és Bebek Ferenc) elárulása és meggyilkolása miatt³⁰ mardosta lelkét, s a félelem, nehogy az ő egykori bűnrészesége is kiderüljön s hasznót húzzon jusson maga is.³¹ Nem érdektelen megjegyezni, hogy az első fennmaradt magyar nyelvű dráma, a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* meglepő egyezést mutat Schesaeus felfogásával. A dráma negyedik részében ugyanazt halljuk magától a főszereplő Balassitól, amit Schesaeus is kiemel. Az összes többi vétkével szemben közömbös Balassi egyedül ennek a bűnének terhétől nem tud szabadulni³² — s mint mondja — a lelkiismeret-furdalás és a büntetésből való rettegés vezette az újabb árulás útjára.

A mű egy másik érdekes mozzanata rávilágít Balassi jellemére,³³ gonoszságára, és személyes érdekeinek messzemenő politikai következményeire. Eszerint Balassi mint após szövi a csejt a Kendiek ellen, hogy hasznót húzzon elítéltetésükből, tudniillik Török János első feleségének, Kendi Annának a kivégzése után Balassi lányát vette el, s így különösen jól jött az új apósnak a régi rokonságra zúduló csapás.

Schesaeus művéből közvetett módon értesülünk a feudális nemesség és a jobbágyság közötti viszonyról is,³⁴ s bíráló hangvétel, kérő figyelmeztetés hatja át sorait. Az 1556-os kolozsvári országgyűlésről³⁵ megjegyzi, hogy ezen semmi emlékezetes nem történt azonkívül, hogy a nemesség követelte eltávozott jobbágyságainak karhatalommal való visszaszerzését. Schesaeus méltatlannak és igazságtalannak találja ezt a rendelkezést a parasztok szempontjából. Őszinte megértéssel, meleg együttérzéssel fordul a jobbágyság felé; megdöbbenő képekben mutatja be munkaerejük kíméletlen kihasználását, nyomorúságos életmódjukat, utalva közben a nemesek fényűzésére és önkényességére. Kéri a nemességet: „Non supra vires miseros onerate colonos, meta sit atque modus graviorum fixa laborum” (Ne terheljétek erejükön felül a szegény jobbágyságokat; legyen biztos határa és mértéke a nehezebb munkáknak). Hosszas intellemmel figyelmezteti a továbbiakban a jobbágytartó urakat az igaztalanul szerzett javak áldás nélküli, bizonytalan voltára, s a nép kíméletlen elnyomásával előidézett felkelés veszélyére. Mérsékletre, belátásra buzdítja a hatalmon levőket, kéri, hogy a népet méltányosan, igazságosan kormányozzák. A téma kínálta lehetőséget kihasználva a költő itt is a valódi nemesség: az erény felsőbbrendűségére, igazi értékére oktatja a születési nemességet. Szavainak „merészségét”, bíráló élet bocsánatkéréssel, intő-segítő szándékának bizonygatásával igyekszik ellensúlyozni.³⁶

Schesaeus élénk érdeklődéssel kísérte a vallási kérdéseket, külön munkát is szentelt a reformáció erdélyi történetének.³⁷ De a *Ruinae Panonicae*-ben is részletesen kitér a reformáció alakulására Magyarországon és Erdélyben. Szól Kálmáncsehi Mártonról, Dévai Bíró Mátyásról, „a magyar Lutherről”, és Dávid Ferencről, s a XII. ének elején a híres 1568-as gyulafehérvári hitvitát ismerteti. Mint lutheránus pap, Schesaeus természetesen a lutheri álláspontot védi, s e szemszögből ítéli meg a reformáció különböző irányzatait, azoknak képviselőit. Hevesen szembeszáll az antitrinitárius eszmékkel, de legkövetkezetesebb képviselőjével, Dávid Ferencsel szemben — kinek ugyan elítéli vallásváltoztatásait, s tanításait határozottan elveti — mértéktartóbb. Dávid iránti egykori tisztelete és együttműködésük emléke — melyről már szóltunk — megóvják a bántó gyűlölködéstől.

Jóllehet Schesaeus is némileg elfogultan szemléli a hittel, a reformációval kapcsolatos kérdéseket, tudatában van a vallási megoszlás és a belőle eredő viszályok káros, az egész országot sújtó következményeinek. Kiderül ez mindjárt a mű első soraiból, ahol, mint az igazi történész, aki nemcsak regisztrálja és előadja a tényeket, hanem az okokat is feltárja — meglepő tisztánlátással foglalja össze Magyarország romlásának, hanyatlásának okait. Itt említi az uralomvágyat, a széthúzást, a különböző pártok és vezérek áldatlan küzdelmét, a nép elnyomását, a gazdagság hajszolását, a mértéktelen kapzsiságot és a vallási kérdések miatti viszálykodásokat. Mindezek a bajok a végsőkig leggyengítették az országot s elősegítették a török térhódítást. Másutt meg így foglalja össze a két nagyhatalom — a török és a Habsburg birodalom — között vergődő, belső bajoktól tépett hazája sorsát:

Oh te nagy Isten, jaj, könnyörülj meg végre mirajtunk,
Drága hazánkat szánd meg, oh szánd meg, bősز gyűlölet ne
Dúljon köztünk, ved már végét a harci viharnak,
Íjas trák legyen úr lenni a Boszporus északi táján,
A bugyogós német harcoljon a Rajna vidékén,
Hajh, mi közöttük, két nép közt mi vagyunk csak az üllőn,
Melyre lecsap szörnyű kalapácsa a zordon időknek.³⁸

Az üllő és kalapács közötti helyzet képével a költő találóan érzékelteti a magyar nép XVI. századi válságos állapotát, s fohásza őszinte együttérzésből és aggodalomból fakad.

Schesaeus humanizmustól áthatott gondolatai és eszméi minden olvasó számára értékes mondanivalókat tartalmaznak, említett művei pedig a magyar művelődés szempontjából kiváltképpen jelentősek.

A magyar–szász nyelvi érintkezés kutatásának eredményei és jövődő feladatai

1. Az erdélyi szász nyelvjárás tanulmányozásának kérdése szorosan összefügg a szászág eredetének sokat vitatott elméletével. Az eredet tisztázása és eldöntése rendjén terelődik rá a figyelem a nyelv egyes jelenségeire és szókészletére. A XVI. században általában két ellentétes álláspont alakul ki a szász nyelvjárás eredetére vonatkozólag. Az egyik és még ma is általánosságban érvényes — a Honterusé — a németországi, közelebbről a Rajna vidéki és a szászországi nyelvjárásokhoz kapcsolja az erdélyi szászok beszélt nyelvét, és azt állapítja meg, hogy a kialakult felfogással ellentétben ez a nyelv a legkevésbé sem „elrontott” (*lingua corrupta*), hanem „ösi és romlatlan” (*prisca et integra*).¹ A másik felfogás szerint az erdélyi szászok nem Németországból bevándorolt telepések, hanem Erdély őslakosságához tartoznak, mégpedig a népvándorlás korabeli gótok egyes leszármazottai. E Németországból, Melanchtontól eredő felfogásnak az erdélyi szászág körében is erős visszhangja támadt. Johann Tröster *Das Alt und Neue Teutsche Dacia* (Nürnberg 1666) című munkájában nyelvtörténeti és az élő nyelvjárásból vett adatokkal igyekszik a szász nyelvjárás nem német eredetét bizonyítani. Állításának igazolására — elsőnek a maga nemében — szójegyzéket is közöl, amelyben egész sor erdélyi szász tájszót sorol fel és hasonlít össze svéd, dán, cimber és gall szavakkal. Nyelvi vonatkozásban figyelemre méltó az a megállapítása, hogy a szászok beszéd közben sok, Németországban ismeretlen szót használnak. Tröster itt valószínűleg a szász nyelvjárás tájszavaira gondol. Felsorolásában egy-két magyar elemmel is találkozunk (*Dschuka* 'csóka', *Temlötz* 'tömlöc', *Schallewaren* 'salavári'). Ő azonban ezeket — állításának igazolására — valamelyik germán nyelvből eredezteti.

Bár következtetéseiben Trösternél is merészebb, mégis a szász nyelvjárás jellegére vonatkozólag nagyon is figyelemreméltó megállapítással szolgál a medgyesi Laurenz Töppelt. *Origines et occasus Transsylvanorum* (Lyon 1667) című munkája VII. fejezetében foglalkozik az erdélyi szászok által beszélt és írásban használt nyelvvel (*De lingua et literis Saxonum*). Itt azt állapítja meg, hogy bár a szászok írásban a német irodalmi nyelvet használják, és a nyelvjárási sajátságokat mellőzik, mégis nyelvük — Honterus állításával ellentétben — annyira romlott, hogy „a német nyelvet rosszul lehet megérteni, még tőlük is alig értjük meg a *magyarral való kevertsége* (tkp. romlott volta) miatt”.² Töppelt szerint tehát a romlott nyelvi állapot oka nem annyira a fel-német nyelvet beszélő magasabb társadalmi rétegek nyelvének hatásában rejlik, mint ahogy ezt Tröster állította, hanem abban, hogy a szász nyelvben sok francia, olasz, spanyol, angol, török, tatár, de mindenek-

előtt magyar kölcsönszó él, amiért ezt maguk a németek sem értik meg.

A tapogatódzó, nem egyszer légből kapott adatokra támaszkodó törekvéseket konkrét tudományos tartalommal tölti meg és számukra határozott irányt szab a XVII. század utolsó harmadában Leibniz érdeklődése az egyes német nyelvváltozatok (irodalmi, szak- és népnyelv) kapcsolata iránt. Az irodalmi nyelv felfrissítése és gazdagítása érdekében Leibniz kívánatosnak tartja, hogy az egyes nyelvváltozatok szókincsét szójegyzékekbe gyűjtsék össze. Figyelme azonban nemcsak a német nyelvterületre terjed ki, hanem szükségesnek látja a „német” eredetű más nyelvek (holland, dán, angol stb.) szókincsének összegyűjtését is.³ Az általános nyelvészeti érdeklődésen kívül egy politikai vonatkozású körülmény is az erdélyi szászokra tereli figyelmét: 1713-ban az erdélyi kancelláriai tisztségre pályázik. Bár terve meg hiúsul, érdeklődni kezd a szászok eredete és nyelvi hovatartozása felől. Egy nép eredetének és nyelve hovatartozásának földerítésére — véleménye szerint — semmi sem alkalmasabb, mint a „collatio linguarum”, vagyis a nyelvek szókincsének összegyűjtése.⁴ Ismeri az ebben a kérdésben kialakult különböző felfogásokat, és hogy ebben a kérdésben ő is határozottan foglaljon állást, egyik barátjához, a turkológus Podestához írt levelében így fogalmazza meg kívánságát: „Ajánlatos volna összeállítani az Erdélyben élő szászok szókészletének és sajátos beszédének szójegyzékét, de nem a műveltekét, hanem ahogyan a nép beszél, hogy össze lehessen hasonlítani a mi szászaink nyelvjárásával. Azt mondják ugyanis, hogy az erdélyi szász nyelvjárásban sok olyan szó él, amelyik sem magyar, sem szláv, és mégis más németek általában nem értik meg.”⁵ Ez a közismert leibnizi desideratum alapja és kiindulópontja annak az évszázadokra terjedő tudományos törekvésnek, amelynek végső célja az erdélyi szász nyelvjárás szókincsének összegyűjtése és a szász tájszótár szerkesztése.

2. A Leibniz kívánsága nyomán meginduló szász nyelvészeti törekvések legnagyobb részben arra irányultak, hogy minél több, az irodalmi nyelvtől eltérő népnyelvi anyagot, tájszót gyűjtsenek össze, és ezeket szójegyzékekbe, idiotikonokba foglalják. Az idiotikonok vagy glosszáriumok tartalmaznak — Leibniz óhajtása szerint — egy nép régi és népnyelvének szókincsét (alte und Landworte), s ezeknek segítségével lehetne fényt deríteni a szászok eredetére és nyelvi hovatartozására is. A szászok tudományos érdeklődésének előterében ekkor éppen ez a kérdés állott, és ennek eldöntését óhajtották előmozdítani nyelvi bizonyítékok alapján.

Az első szójegyzékek összeállítói megelégedtek egy-egy vidék vagy község tájszavainak felsorolásával, vagy rövidebb népnyelvi szöveg közlésével. Fejtegetésekbe nem bocsátkoztak.⁶

Sokkal szélesebb alapon, történeti, nyelvi és néprajzi adatok segítségével vizsgálta a szászok eredetének kérdését Martin Felmer az *Abhandlung von dem Ursprung der sächsischen Nation* című, 1764-ben írt, kéziratban maradt⁷ munkájában. Műve második részében — elsőnek a maga nemében — nevek (hely-, személy-, folyó-, patak-, hegy- és szorosnevek) elemzésével foglalkozik és végső következtetésként azt állapítja meg, hogy 1. a szász helynevek legnagyobbrészt német vagy magyar eredetűek; néhány közülük a szlávból ered; 2. legtöbbjük má-

sát német- vagy magyarországi helynevekben találjuk meg; 3. Németországban a felsőszász, Magyarországon pedig leginkább a szepesi helynevek egyeznek meg velük; 4. a magyar eredetű szász helynevek nagyobbára német végződésűek vagy melléknévvvel összetettek (16. §).

Felmer a szókincs vonatkozásában is utal a szász nyelvjárás magyar eredetű jövevényszavaira, és azt állapítja meg, hogy ezek a magyarokkal való érintkezés folytán kerültek a szász nyelvjárásba (51. §). Fel is sorol mindjárt néhányat: *mente, dolmány, salavári, csizma*. Néprajzi szempontból nagyon értékesek Felmernek azok a megállapításai, amelyek a szászok szokásaira és ruházatára vonatkoznak. Kéziratának ebben a részében hű és részletes leírását nyújtja a korabeli szász polgári és népi öltözetnek, s közli az egyes ruhadarabok köznyelvi elnevezéseit is. Ezek között számos magyar elnevezés fordul elő (*Gatchen* 'gatya', *Csismen, Dollmann, Galler, Mente, Kalpag, Felső*); ez nemcsak a szó, hanem a ruhadarab eredetére is utal. Ezt állapítja meg végső következtetésként maga Felmer is.⁸

Az együttélés következtében az életformában jelentkező hatáson kívül a nép nyelvében észlelhető kapcsolatokra utal Felmer egyik kortársa, Johann Binder is. A szászok nyelvjárásáról írt tanulmányában⁹ rámutat arra, hogy a szász nyelvjárás szókincsét formáló tényezők között nemcsak a bécsi kancellária hivatalos nyelvének a szókészletét, hanem a román és a magyar népnyelv szókincsét is számon kell tartani, minthogy a szászság a német hivatalos nyelven kívül e két utóbbi nyelvet is birtokolja.¹⁰ Munkáját, melyet bevezetésnek szánt, szójegyzékkel szándékozott kiegészíteni. Ebből azonban mutatóványként csak néhány tájszót közölt.

A magyar és a román nyelv tudásából eredő nyelvi állapotot akarta felmérni a szókincs területén Daniel Josef Leonhard is, aki 1817 és 1819 között gyűjtött szójegyzékében¹¹ a szász nyelvjárás szókincsének alkotó elemei között román és magyar szavakat sorol fel.¹² A századforduló körül több kisebb-nagyobb szójegyzék keletkezik, s ezekben — anélkül hogy erre külön hivatkoznának — szép számmal fordulnak elő magyar elemek is.

3. Szervezettebb formát öltött a szógyűjtés a XIX. század második felétől kezdve, amikor a szász tudományos élet központi szerve, a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* vette kezébe az irányítást. A dilettáns nyelvészkedés helyét a tudományos alapokon nyugvó és filológiai pontosságra törekvő kutatás foglalja el. A század második felétől kezdve megjelenő nyelvészeti munkák szerzőinek már rendelkezésre áll Jakob Grimm történeti nyelvtana,¹³ Andreas Schmeller bajor tájszótára¹⁴ és a bajor nyelvjárásokról írt összefoglaló nyelvjárásstudománya.¹⁵ Ezeknek az alapvető munkáknak a módszerét igyekeznek átvenni és alkalmazni a szász nyelvjárás kutatók is.

Az első tennivaló az eddig gyűjtött anyag számbavétele: ezt a munkát Johann Karl Schuller igyekezett elvégezni, és a beérkezett anyag alapján 1849-ben szótártervezetet (*Siebenbürgisch—sächsische Etymologien und Analogien*) nyújtott be a bécsi tudományos akadémiának. Ebben a tervezetben ugyan nem utal külön a szász nyelvjárásokban található jövevényszókra, de ezeket is fölveszi a csaknem háromezer tájszót tartalmazó gyűjteményébe. Ebből a kéziratban maradt gyűjtemény-

ből azonban csak élete végén jelent meg néhány száz szóból álló *Beiträge zu einem Wörterbuche der siebenbürgisch-sächsischen Mundart*¹⁶ című tanulmánya.

Schuller szógyűjteményének Josef Haltrich lett az örököse.

Fő törekvése az, hogy az eddig összegyűjtött, de szerinte kiegészítésre szoruló szóanyagot újabb tervszerű gyűjtésekkel tegye teljesebbé. Elgondolását tervezetben dolgozza ki.¹⁷ Ez nemcsak azért tanulságos, mert a jegyzékbe kerülő szóanyag összetételéről tájékoztat, hanem azért is, mert elgondolását elég gazdag példaanyagon szemlélteti. Elképzelése szerint a jegyzékbe kerülő szavak két nagy csoportra oszthatók fel: 1. általános és 2. különleges csoportra. Az általános csoportba azok a szavak tartoznak: a. amelyek az irodalmi nyelvben nem vagy csak ritkán fordulnak elő (valódi tájszók); b. amelyeknek alakja az irodalmi nyelvi alaktól eltér (alak szerinti tájszók); c. amelyeknek jelentése az irodalmi jelentéstől eltér (jelentés szerinti tájszók). A különleges csoportba a népi életforma egyes területeinek (névadás, a háztáj és mesterségek, az állattartás és mezőgazdaság, gyermeknyelv stb.) szókincse és az idegen szók tartoznak.

Haltrich tehát elsőként figyel fel a valódi, meg a jelentés és alak szerinti tájszókra, és szójegyzék-mintájában ezekből több százat be is mutat. Szógyűjteménye szempontunkból nemcsak azért fontos és hasznos, mert a korábbi gyűjtések anyagát szintén tartalmazza, hanem azért is, mert benne mintegy másfélszáz, a szász nyelvjárásban élő magyar szót közöl. Ezek a szók a valódi, az alak és jelentés szerinti tájszók, az állat- és növénynevek, a ruhadarabok nevei, az ételek és italok elnevezései, a gyermeknyelv, valamint az úgynevezett idegen szók csoportjában lelhetők föl. Ez utóbbi csoportba tartozó szók felsorolásakor megállapítja, hogy minden idegennek látszó szót fel kell venni a szójegyzékbe, s a későbbi vizsgálat fogja majd eldönteni, hogy valóban idegen eredetű szóval van-e dolgunk, vagy csak látszólagosan ilyen. Sok német szó ugyanis — állapítja meg — a magyar nyelv közvetítésével került a szászba. Ő maga az idegen szók csoportjának az összeállításakor a teljességre törekedett, és minden egyes szónál feltüntette, hogy az illető szó melyik nyelvből származik. A későbbi vizsgálat hivatott azt is eldönteni, hogy vajon ezek az idegen eredetű szók általánosan elterjedtek-e, vagy pedig csak egy tájszólásból valók. Továbbá azt is fel kell deríteni, hogy ezeket a tájszókat milyen környezetben, milyen alkalommal használják. Haltrich abban is úttörő, hogy figyelmeztet a jövevényszók elterjedésének területi és társadalmi kritériumaira. A nyelvtörténeti adatokra nézve szerinte az élő nyelv szolgálhat útmutatásul, mert ha az oklevelekben előforduló idegen szó nem található meg a népnyelvben, lehetséges, hogy azt csak az oklevélíró vagy -másoló használta.

Haltrich szóközlése azonban nemcsak az anyag mennyisége tekintetében jelent haladást a korábbi gyűjtőkéhez képest, hanem a közlés minősége szempontjából is. Igyekszik a magánhangzók időtartam-viszonyait és zártsági fokát diakritikus jelekkel rögzíteni (ā : á, ä : e, é : é, î : í, ô : ó, û : ú). Az átvett szók sok esetben a szó helyi magyar nyelvjárásváltozatát tükrözik: *pakruz* 'pokróc', *túlak* 'tulok', *bidusch* 'büdös', *faitäsch* 'fojtás', *fitê* 'fűtő' stb. A közölt szavakat tárgykörök szerint

csoportosítja, s ezzel mintegy hozzásegít minket ahhoz, hogy a szász nyelvjárásban élő magyar szók elterjedési köréről fogalmat alkothassunk. Ebből a szempontból különösen a mezőgazdaság, az állattartás és az öltözet köréből közöl több magyar szót. A szavak eredeztetését illetően Haltrichot a mértéktartás jellemzi. Szófejtésbe csak egy-két esetben bocsátkozik. Óvatossága az eredeztetés terén talán túlzottnak is minősíthető, mert bár a tőle idegen (magyar) eredetűnek tartott szavak felsorolásakor többnyire feltünteti az átadó nyelvet, több, nyilvánvalóan nem szász tájszónál elmulasztja ezt jelezni. Így jár el például a *koterázen* 'kutat, kotorász', *piskálen* 'piszkál', *bogel* 'bagoly', *bekesch* 'bekecs', *käntesch* 'köntös', *mäntê* 'mente', *kizi*, *kitzi* 'kicsi' szók esetében.

Haltrich és a Segesvár környéki gyűjtők munkásságával párhuzamosan Beszterce környékén is megindult a gyűjtés. Az itteni gyűjtők a segesváriakkal szemben már nem elégedtek meg csak a szógyűjtéssel, hanem a gyűjtött szóanyag eredeztetésére és megfejtésére is törekedtek. E törekvésükkel a szászok eredetének és őshazájának földértéséhez akartak hozzájárulni nyelvi anyag segítségével.

Az első jelentősebb tájszójegyzéket Friedrich Kramer állította össze.¹⁸ Ismerte és felhasználta a korábbi gyűjtők anyagát, de nem elégedett meg csak ezek közlésével, hanem szívesen vonta vizsgálódási körébe a különböző német nyelvtörténeti és tájszótárak anyagát, és fedte föl egyik-másik szó nyelvi hovatartozását. Több száz szót tartalmazó szójegyzékében közel száz magyar eredetű tájszót találunk. Ezeknek eredetére legtöbb esetben utal is. Utalásai általában helytállóak. Csak néhány szónál kalandoz el messzire, és a természetes, a közvetlen nyelvi környezetből való származtatás helyett a tetszetősebb, távoli nyelvi kapcsolatok meglétét föltételező hipotézisnek enged. Így a *fejti* 'fejtő', *gup* 'guba', *gáler* 'gallér' szavak esetében. Néhány szó eredeztetése pedig — bár hovatartozásuk nyilvánvaló — megoldatlan marad: *bitschki* 'bicska', *mängeliz* 'mangalica', *mäslöch* 'maszlag', *tapèschen* 'tapos' stb.

Kramer tájszógyűjteményét földije, Georg Keintzel, a Beszterce vidéki szász nyelvészeti iskola nesztora örökölte. Összehasonlító nyelvészeti munkásságában, mellyel a szászok eredetének földértéséhez akart hozzájárulni, jelentős helyet foglal el szógyűjtő és szófejtő tevékenysége is. Haltrich felhívása benne is visszhangra talált. Beszterce meg Szászrégen vidékén honos, magyar eredetű jövevényszavakat tartalmazó adalékával¹⁹ Haltrich *Planját* egészíti ki, és járul hozzá a szász tájszótár anyagához. A szójegyzék elé írt néhány soros tájékoztatóból megtudjuk, hogy a közölt több mint félszáz szót tartalmazó gyűjtemény anyaga nem egyformán használatos, mert bizonyos szók csak ritkán vagy csak tréfás beszédben fordulnak elő. Ezt a használatban megmutatkozó különbséget Keintzel fel is tünteti. A közölt szavak többsége a régeni nyelvjárásból való. Ennek szerinte az az oka, hogy itt a szászok nagyobb számú magyar lakossággal élnek együtt, és mindennapi beszédükben gyakran használják a magyar nyelvet. A Beszterce vidéki tájszólásban előforduló magyar eredetű tájszók néhány a román nyelv közvetítésével került be a helyi tájszólásba. Újabb adatokkal gazdagítva 1897-ben újból közzéteszi ezt az anyagot Nösner *Idiotismen* cím-

mel.²⁰ Ebben a szógyűjteményében már arra is törekszik, hogy a szavakat példamondatokban közölje, vagyis használatukat és jelentésüket jobban érzékeltesse.

A Beszterce vidéki nyelvészek között végül a századfordulón élt Gustav Kisch kell megemlítenünk. Ő szintén egyik fő feladatának tekintette, hogy tájszógyűjtéssel és szófejtéssel járuljon hozzá a „communis opinio”, a szász eredet- és őshazakutatás kérdésének tisztázásához és ennek egyik legfőbb eszköze, a szász tájszótár megteremtéséhez.

Számos lexikológiai jellegű tanulmánya közül bennünket legjobban a Beszterce környéki szász tájszólásból összeállított szó- és szólásjegyzéke érdekeli.²¹ Szójegyzékével nemcsak Kramer és Keintzel szógyűjteményének kiegészítésére törekszik, hanem több szóval kapcsolatban állást is foglal az eddigi eredeztetésekkel szemben, és viszonylag kevés bizonyító adat alapján messzemenő történeti következtetéseket von le. Az a célja, hogy minél több nyelvi adatot sorakoztasson fel a Beszterce környéki szász tájszólás moselfrank és alsó-rajnai eredetének bizonyítására (vö. a *gup* 'guba', *lāntš* 'lencse' szavak eredeztetését). E törekvés szolgálatában áll a szófejtő munkásságát betetőző *Siebenbürgen im Lichte der Sprache* című munkája²² is. Ebben főleg tulajdonnevek (földrajzi nevek) és a köznevek bizonyos csoportjaiból (növény-, állatnevek, mesterségek műszókincse) kiválogatott szavakat hasonlít össze és fejt meg. Magyar elemeket főleg a szász helynevekben és tükörfifejezésekben állapít meg.

4. A különféle szász nyelvjárások köréből különböző időben gyűjtött és a magyar nyelv hatását feltűntető tájszójegyzékek anyagának összefoglalására a századforduló táján kerül sor. Két szintézis készül el: az egyik Julius Jacobié, a másik Hans Ungaré.

Julius Jacobinak az a törekvése, hogy lehetőleg teljes egészében fölmérje és összefoglalja a szász nyelvet ért magyar hatás fokát. A *Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen* című²³ terjedelmes tanulmánya bevezető sorai szerint két nehézséggel kellett megbirkóznia. Az egyik abból adódott, hogy szülőföldje, Segesvár tájszólása kivételével a többi dialektus szóanyagát az eddig nyomtatásban megjelent forrásokból kellett merítenie, s a fonetikus feljegyzés tekintetében meg kellett elégednie az ott talált hiányos feljegyzési móddal. A másik nehézség a kölcsönszók területi elterjedésének és az átvétel időpontjának megállapításában jelentkezett. Nem ellenőrizhette, hogy vajon az előtte jó fél évszázaddal gyűjtött tájszók most is élnek-e a tájszólásban, vagy pedig már ismeretlenek. Nem állapítható meg továbbá az átvétel és a szó elterjedésének időpontja sem, mivel a szász nyelvemlékeket nem szász nyelvjárásban írták. A nyelvemlékekben található magyar elemekről azonban megállapítható, hogy sok az olyan kölcsönszó, amely az ő korában már nem él az erdélyi szász nyelvjárásban. Utal itt Albert Huetnek a XVII. század elején keletkezett hagyatéklevelére, amelyben több olyan magyar elnevezés fordul elő, mely az ő korában teljesen ismeretlen.²⁴

Minthogy Jacobi csak adalékot akart gyűjteni a készülő tájszótárhoz, nem törekedett a szászba bekerült magyar elemek diakronikus szemléletű bemutatására, hanem csak szinkronikus módon közölte anyagát. Ezzel az eljárással megállapította, hogy a szavak közül nagyon sok

nem általánosan elterjedt, hanem csak egyik-másik tájszólásban vagy csak éppen egy község nyelvében él. Haltrich nyomán ő is igyekezett felmérni a szó használati körét nemzedéki és társadalmi vonatkozásban. Például a *betyár* szónál arra hívja fel a figyelmet, hogy a szónak 'könnyelmű, felfuvalkodott, felületes ember' jelentése csak a városi lakosság körében él, a népnyelvben viszont mint lónév használatos. Utal arra is, hogy néhány jövevényszó szópárként fordul elő, vagyis az anyanyelvi szó mellett él a jövevényszó is.

Jacobi szógyűjteményében az egyes szócikkeknek a következőképpen állítja össze: a szó nyelvjárási alakja után következik a szó neve, jelentése, előfordulási helye (melyik tájszólásból való és ki jegyezte már föl), esetleges alakváltozatai, magyar megfelelője, jelentése a magyarban és végül a szóra vonatkozó fontosabb irodalom, valamint néhány magyarázó megjegyzés és állásfoglalás az eddigi megfejtési és eredeztetési kísérletekkel kapcsolatban. Ez utóbbiakból kétségtelenül kiderül, hogy Jacobi kellőleg tájékozott a korabeli német és magyar lexicológiában.

Szófejtései tárgyilagosak, mert nem egy esetben igazítja helyre honfitársainak túlzott vagy egyoldalú szóeredeztetését. Így például a *bak*, *balmesch*, *kapó*, *monasch* szó esetében is. Szófejtései közül különösen azok tanulságosak és jelentenek haladást a korábbi hasonló próbálkozásokhoz képest, amelyekben a szó jelentésének körét és a vele jelölt fogalom tárgyi vonatkozásait igyekszik tisztázni. Például a *fälsche* 'felső' (ruha, kabát) szónál közli, hogy a szó a szászban a szász hivatalnokok ünnepi felsőruhadarabját jelölte, s ezt vállra vetve viselték. Utal a XVII. század eleji forrásokra is, amelyekben szintén ilyen jelentésben fordul elő. A magyar szó jelentésének körét vizsgálva rámutat arra is, hogy a NySz. és a Tsz. szerint a szó ilyen formában nem fordul elő a magyarban, hanem csak összetétel előtagjaként. A szász nyelvjárásban élő jelentése alapján viszont feltételezhető, hogy ezelőtt a magyarban is előfordulhatott ilyen önálló alakban. A *gula* szónál pedig először leírja a szóval jelölt tárgyat, majd pedig felsorolja a tőle ismert összes szóföldrajzi névváltozatokat.

Ezek a példákon kívül még több más példával is igazolhatnók azt, hogy Jacobi mind a szavak jelentésének, mind szóföldrajzi elterjedésének és változatainak vizsgálatával nagy előrelépést jelent a korábbi vizsgálódásokhoz képest. Fejlődést mutat azonban módszere más vonatkozásban is. Érdeklődése ugyanis kiterjed a hangtani jelenségekre, és néhány tanulságos következtetést von le a szász nyelvjárásokba került magyar szók hangtani tulajdonságairól. Így például a *len* 'legény' szó *ge* szótagjának eltűnésére nézve utal a szász nyelvjárásnak arra a sajátására, hogy a szóbelseji *g* palatális magánhangzó után *j*-vé változik, és sokszor el is tűnik. Például: *Vogel: Fijel, klagen: klön, gegen: kên*. Vagyis a jövevényszó sem kivétel e szabály alól.

Hasznos adalékot szolgáltat Jacobi szóközlése a magyar szók korabeli nyelvjárásváltozatának lokalizációja szempontjából is. A szavakat ugyanis nem köznyelvi alakjukban, hanem a szász nyelvjárásban élő változatukban közli, mint például a *párszeik* 'pohárszék' (Szászrégen), *påkrúz* 'pokróc' (uo.), *luhär* 'lóhere' (Széplak), *biresch* 'béres' stb.

Míg Jacobi törekvése elsősorban az volt, hogy a szászba bekerült magyar elemeket teljességében összefoglalja, Hans Ungar az *Ungarisches Lehngut im Siebenbürgisch-Sächsischen* című²⁵ dolgozatában a szóanyag bemutatásán túlmenve a belőle kiolvasható nyelvészeti és művelődéstörténeti tanulságok levonására is törekedett. Ezzel az eljárásával mintegy betetőzte az eddigi kutatásokat. Dolgozata két részre tagolható. Az első részben a jövevényszavaknak a szász nyelvjárásba való bekerülése kritériumát vizsgálva megállapítja, hogy a kölcsönzés lehet elsődleges (primäres Lehngut) és másodlagos (sekundäres Lehngut). Elsődleges a kölcsönzés akkor, ha a jövevényszó magyar eredetű és közvetlenül a magyarból került a szász nyelvjárásba, másodlagos akkor, ha a jövevényszó a magyarban is idegen eredetű, de megmagyarosodott, és ebben az alakban került be a szászba. Például: *káptalan* (<l. *capitulum*)> erd. sz. *captalan*; *hengér* (<n. *Hänger, Henker*)> erd. sz. *hänger* stb. A kölcsönzés további kritériumát vizsgálva megállapítja, hogy a magyarból való átvétel mellett a következő bizonyítékok szíhatnak: a. ha a szó magyar eredetű (*almesch* 'Kauftrunk' <(m. *áldomás*); b. ha a szó jelentése a magyar szóval azonos (*part* 'kleine Abteilung' ∞ m. *párt*); c. ha a szó ugyan idegen eredetű a magyarban is, de hangalakja alapján világos, hogy a szászba közvetlenül a magyarból került (m. *porkoláb* [<n. *Burggraf*]> e.sz. *pwrgraff* és *purcklaw* ∞ e.sz. *porkolab* is; *Schaffer*> m. *sáfár*> e.sz. *Schaffaren* 'städtische Wirtschafter' stb.); d. habár idegen eredetű a szó, de magyar toldalékos alakban került a szászba (*pasák* [<t. *pasas*]> e.sz. *Passaken*); e. a tükörszerkezetek is az átdó nyelv mellett szólnak (*szavának áll*> e.sz. *seiner Zusage stehen* 'sein Wort halten'; *élni valamivel*> e.sz. *leben mit etwas* 'benützen, gebrauchen' stb.).

Az átvétel ellen szól az a körülmény, ha a szó hangalakja mindkét nyelvben ugyanolyan és a germán nyelvekben is megvan (a *Rent* 'Reihe' ezek szerint nem a magyar *rend* szó átvétele, ahogy ezt Jacobi tartotta, hanem a bajor *ranti* 'ordentlich, sauber' szóból ered). Kétséges az átvétel a hangutánzó szók és az indulatszók esetében, mert ezek hangalakja mindkét nyelvben egymástól függetlenül is azonos lehet (e.sz. *tschurren* ∞ m. *csurran*, e.sz. *korren* ∞ m. *korog* stb.).

A másodlagos kölcsönzők esetében nem lehet mindig tudni, hogy vajon melyik nyelv volt a közvetlenül átdó. Ilyen esetben a szóhangsúly segíthet hozzá az átdó nyelv felderítéséhez. A magyar *papucs* szó előfordul mind a románban (*papuci*), mind a szászban (*Paputsch*), A szászba mégis nem közvetlenül a magyarból, hanem a román nyelvből került, mert a szász nyelvjárási alak hangsúlyozása a románéval és nem a magyaréval egyezik meg: ott ugyanis a szó második szótagján, itt pedig az elsőn van a hangsúly. Vannak viszont olyan jövevényszók is, amelyeknél a hangsúly nem segíthet hozzá az átdó nyelv eldöntéséhez: a hangsúly ugyanis az egyik nyelvjárásban a román szóéval, a másikban pedig a magyaréval egyezik meg. Például a *Pizulchen* és *Pizula* '10 krajcáros' szó esetében.

A jövevényszók alaki sajátságairól szólva a következőket állapítja meg: a. a jövevényszó megőrizheti alakját az átvevő nyelvben (általában csak a töszók); b. a jövevényszóra az átvevő nyelvben különféle toldalékok tapadnak: *Katonaken* 'katonák', *Hadnagyen* 'hadnagyk',

Szaszeszipcher 'százsorszép', *Falusi Biraken* 'falusi bírák' stb.; c. az összetett szó esetében megtörténhetik, hogy az összetételnek csak az egyik tagjában fordul elő magyar elem: *Harz szipchen* 'százsorszép', ostadio 'óváros', *tharwagen* 'társzekér'; ez különösen földrajzi nevekben gyakori: *Nagyscheuer* 'Nagycsűr', *Kisryuzel* 'Kisoroszfalu' stb.

A szavak jelentésének alakulására nézve is tanulságosak Ungar megállapításai. Előfordul, hogy a jövevényszó csak az egyik jelentésében honosodik meg, mint például az *Almesch* szó is, amely a magyar *áldomás* szónak csak 'Kauftrunk' jelentésében fordul elő a szász nyelvjárásban. Olykor pedig éppen a szó egyik kevésbé ismert vagy csak a nyelvjárásban élő jelentésváltozata honosodik meg, mint a Szeben környékén használt *zankasen* szóé is, amely ugyan szerinte a magyar *szánkázik* szóból ered, de jelentése 'mulatozik, mulat' ('einem Trinkgelage beiwohnen').²⁶ Némelykor az átadás, illetőleg az átvétel tükörszerkezetekben és tükörszókban nyilvánul meg. Oklevelekben sokszor fordul elő, hogy az oklevélíró nem értette meg vagy helytelenül értelmezte a magyar szót, s így került be a német nyelvű szövegbe, mint például Miles egy helyen a 'hazafi' szót *Hauskind*-nek fordítja: „sollten derwegen jenen billig lassen, von ihm abstehen und diesen Hausz-Kindern nehmlich den 2 Wayden huldigen”.²⁷ Így üt át az átadó nyelv Krausnál is, amikor a magyar *levő*, *való* melléknévi igealakokat a nekik megfelelő *beindlich* helyett a *habend* szóval tükrözi vissza: „Derweil der Edle Herr, sampt anderen bei ihm *habenden* Edelleuten, eine lange Zeit nur mit hüpschen Worten aufgehalten wurde”.²⁸ Krausnál még több példát találhatunk erre. Természetes, hogy ez a jelenség mindaddig csak egyéni sajátságnak tekinthető, és a szász oklevélíró vagy fordító meggyöngült nyelvérzékének vagy elégtelen magyar nyelvi tudásának tulajdonítható, míg több és különféle oklevélírótól származó adat nem erősít meg bennünket ellenkezőjéről, vagyis arról, hogy ezt a használatot általánosanak minősítsük.

A szó jelentésének vizsgálata során az a kérdés is fölmerül, hogy milyen helyet foglal el a jövevényszó az átvevő nyelvben, mi történik az anyanyelvi szóval, amelynek helyét elfoglalta. Így foglalta el a *keimen* 'cikázik' szó helyét a magyar eredetű *zikāsen* szó a régeni nyelvjárásban. Máskor a kiszorított szó más jelentésben él tovább, mint például a *Tasche*, melynek eredeti jelentését a *Schāp* 'zseb' jövevényszó vette át, mert a *Tasch* a szászban 'táska' jelentésű. Van példa arra is, hogy a jövevényszó és szász megfelelője egymás mellett fordul elő, az oklevélíró vagy másoló azért használja, mert úgy érzi, hogy a jövevényszó jobban kifejezi a szóban forgó dolgot. Például „Unter dieser Zeit kame Post, dass die Waradiner Türken ... alle die leut *holdalten* und *unter sich brächten*”.²⁹ Vagy: „zudem wurde auch dem armen Stull (Stuhl) vill *Eles* und *Proviand* vom Fürsten aufgeschlagen”.³⁰

Krausnál még ilyen szópárokat találunk: *rabbeln*: *rauben*, *tiszten*: *Verwaltern*, *Hinto*: *Lustwagen*, *Tarwagen*: *Lastwagen*, *Schattert*: *Zelt* stb.³¹ A kölcsönszó azonban a legtöbb esetben azért is honosodott meg, mert olyan fogalmat jelölt, melyre a szász nyelvjárásban nem volt megfelelő szó, mert maga a fogalom is ismeretlen volt, mint például a közigazgatás egyes szavai: *járas*, *szolgabíró*, *alispán*, *főispán* vagy az élet-

forma különbözőzéséből eredő szók és kifejezések: *Retescher* 'rétes', *Béltschen* 'béles' stb.

Az átvétel erősségének fokát vizsgálva Ungar azt állapítja meg, hogy ha a nyelvemlékeket az élő nyelvvel hasonlítjuk össze, feltűnően erős magyar hatás mutatható ki az írott nyelvben egészen a XVIII. századig. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a magyart a fejedelemség idején hivatalos nyelvként használták. Viszont a fejedelemség megszűntével csökkent a magyar nyelv használata a hivatalos életben és helyét a társalgásban, a társas érintkezésben a latin, francia és a német nyelv foglalta el, s ezzel egyidejűleg csökkent az oklevelekben előforduló magyar jövevényszók száma is.

Az élő nyelvben előforduló magyar elemek elterjedése területi vonatkozásban is különböző erősségű. Szászrégen környékén a hatás erősebb volt, mert többen ismerték és beszélték a magyar nyelvet. A XX. század elejétől fogva lényegesen megváltozik a helyzet: csak ott fordulnak elő magyar elemek a szász tájszólásokban, ahol a két népcsoport együtt vagy egymás közelében lakik és egymással állandóan érintkezik. Így különösen Segesvár és Szászrégen környékén.

Külön foglalkozik Ungar két alfejezetben a hely- és személynévek kérdésével. Itt utal arra a jelenségre is, hogy a magyar nyelvbe is bekerültek a szászból fordított vagy éppen magyaros alakban átvett hely- és személynévek. A magyarra fordított szász helynevek nemegyszer hasznos felvilágosítással szolgálnak az egyes szász helynevek megfejtését illetően. Például a *det Reizsel* határnév -el végződésében a 'völgy' jelentésű -*döl* 'Tal' szó rejtőzik. Ez a föltevés igazolható a határnév magyar változatával, amely egy 1570-ben kelt oklevélben így fordul elő: „in valle *Ryuzynaghveulgh*”, vagyis *Rüszinagyvölgy*. A helynév második része tehát világosan feltűnteti a rejtőző *Tal* szó jelentését. A helynevekről szólva Ungar felsorol néhány helynévadási változatot. Ezek között említi azokat a helyneveket is, amelyekben magyar szó él tovább, mint például a *Rösch* 'rovás', *Zepling* 'Széplak' stb. helynév, és azokat a helyneveket, amelyek a magyar szó lefordításával keletkeztek: *Blasendorf* <m. *Balázsfalva*, *Frauendorf* <m. *Aszszonyfalva* stb.

A helynevekhez hasonlóan a XVIII. századig, vagyis a fejedelemség megszűnéséig nemcsak a magyar és latin, hanem a német nyelven írt oklevelekben, sőt a magánlevelekben is sűrűn találkozunk szász személynévek magyarra fordított alakváltozataival. Ez a névhasználat — állapítja meg Ungar³² — nemcsak egyszerű magánemberek, hanem a szász vezető személyiségek körében is általános volt. Így *Chwkas*-ként fordul elő *Georg Hecht*, *Süveg*-ként *Albert Huet*, *Szentágotai*-ként *Michael Agnethler* stb. *Kraus* is *Johannes Schneider* és *Andreas Kaiser* segesvári szász polgárokat *Szabó János*nak és *Császár András*nak írja. Ennek a névhasználatnak — jegyzi meg Ungar³³ — nem kényszerűség volt az oka, hanem egyszerűen az, hogy a szász polgárság a magyarokkal való érintkezéskor szívesen beszélt magyarul, és német körben is szívesen használta nevének magyar változatát, amelyet társadalmilag előkelőbbnek, rangosabbnak érzett.

Dolgozata második felében Ungar a magyar jövevényszók művelődéstörténeti jelentőségét vizsgálja, hogy bepillantást nyújtson a magyar

jövevénytörök elterjedési körébe. Ezért ezeket a következö fogalomkörök szerint csoportosítja: 1. tulajdonságot; 2. természeti jelenségeket, növényeket, állatokat; 3. falu- és városrészeket; 4. rokonságot jelölö török; 5. a feudális társadalmi rend közigazgatásának; 6. alkotmányos életének; 7. címeinek; 8. tisztségeinek; 9. a fejedelmi udvar rendjének és a nemesi életformának szavai és elnevezései; 10. a jogi élet egyes szavai; 11. a hadviseléssel, háborúval, katonáskodással kapcsolatos kifejezések; 12. a közlekedés és kereskedelem; 13. a mezögazdaság; 14. az állattenyésztés; 15. a ház és berendezése; 16. az egyes háztáji eszközök, szerszámok; 17. az öltözetdarabok és az öltözetben viselt ékítmenyek nevei; 18. a sütés-főzés köréböl: az egyes készítmények, ételek, tészták neve; 19. a mértékegységek nevei; 20. az affektív törökészet egyes szavai; 21. gyermeknyelvi török, gyermekjátékok elnevezései; 22. a társadalmi élet bizonyos — főleg a mulatozásra vonatkozó — szavai. A szöanyag összeállításához Ungar az eddig megjelent munkákat használta fel, kiegészítve ezt Kraus, Miles és a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*³⁴ szövegéböl összetallózott szavakkal. Sajnos, hogy nem mindig tünteti fel a szavak lelöhelyét, s ezért nem derül fény arra, hogy melyik török melyik vidékröl és melyik korböl való.

Végül a jövevénytörök néhány nyelvtani jellegzetességét: nemét, hangtani és alaktani sajátosságát mutatja be. A jövevénytörök a török török nemét kapja, ha mellette még használatos az anyanyelvi török: *der Almesch* \rightarrow *der Kauftrunk*; vagy neme a török török törököt eltér, s ez szintén annak a bizonyítéka, hogy még nem szorította ki az anyanyelvi török. A jövevénytörök nyelvtani nemére általában a következö szabályszerűség állapítható meg: 1. a török neme a vele jelölt élölény neméhez igazodik; 2. a dolgok nevei mind a három nemet megkaphatják: a. himneműek az -er végződésű török: *der Tower* 'török'; b. nőneműek az -a-ra, -e-re végződö (tehát latin, illetöleg a német nőnemű szavakra emlékeztetö) szavak: *de Gatch* 'gatya', *de Säkē* 'zeke' stb. Hogy melyik török lesz semleges, nem állapítható meg. Jacobi — Ungar szerint — több török esetében más nemet tüntet fel. Ennek az a magyarázata, hogy sok esetben — így a Jacobiétöl eltéröekében is — a jövevénytörök nem közvetlenül a magyarböl, hanem a román nyelv közvetítésével került a törökbe, és a közvetítö nyelv nyelvtani nemét vitte magával. Például: *der Paprika* (Jacobinál) \rightarrow *de Paprika* (Nagyszeben környéke) \rightarrow *r. paprica* nn.

Hangtani vonatkozásban a jövevénytörök általában úgy viselkednek, mint a felnemet török, kivéve az *sz-szel* kezdödö magyar szavakat, amelyeknek a törökben a török elején *z* felel meg: m. *szegü* \rightarrow e.sz. *zäck-wih* 'kamilla', m. *szírom*, *szírony* \rightarrow e.sz. *zirm* 'arany fonal'. Felvetödik tehát az a kérdés, hogy ha két alakváltozatban fordul elő egy jövevénytörök, akkor föltétlenül az tekinthetö igazi és általános használt változatnak, amelyik a törökbe bekerült kölcsöntörök általános hangtani sajátosságait hordja magán. Így például a *Taber* \rightarrow *Tower* 'török' alakváltozat esetében a *Tower* alak az, amelyik teljes jogú török lett a török szónak. Ebböl továbbmenöleg az a kérdés vetödik fel, hogy milyen fokú átvételnek vagy egyáltalán átvettnek tekinthetök-e azok a szavak, amelyek változatlanul, tehát eredeti nyelvi alakjukban fordulnak elő

a szász oklevelekben és a nyelvjárásokban. Átvétel esetén ugyanis általában csak a szó töve nem változik meg (l. előbb); ehhez csatlakoznak a különböző szász (német) toldalékok. A toldalékokkal (képzőkkel és prefixumokkal) új és újabb jelentést nyerhet a szó, például *zalesch* <m. szállás 'Quartier'; továbbképzett alakja az *erämzaleschen* 'ide-oda utazni' és *det Erämgezälesch* 'vándorlás' jelentésben használatos. Sokszor a képzett szó továbbképzett alakban fordul elő, mert a képzett alak elhomályosult: *hibäsich* <m. hibás+ig melléknévképző. Olykor ragozott formában kerül át a szó, s ehhez az alakhoz járul hozzá a képző: *der Mäschtergitchen* <m. mesterkét (tárgyragos alak)+-chen kicsinyítő képző.

Ungar tanulmányára azért tértünk ki részletesebben, mert minden korábbi munkánál mélyrehatóbban és módszeresebben foglalkozott a szászba bekerült magyar jövevényszók kérdésével. Erdeme a körültekintő és alapos eljárásmódon kívül a történeti szempont érvényesítése a kutatásban. Eredményeire támaszkodva utalt erre a kérdésre Hermann Hienz *Die Mundart der Siebenbürger Sachsen* című, 1922-ben megjelent népszerűsítő jellegű dolgozatában.³⁵

5. A jövevényszók kérdése végül három összefoglaló szótári munkában vetődik fel. Ezek *Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch*³⁶; Friedrich Krauss: *Nösnerländische Pflanzennamen*³⁷, valamint az ugyancsak tőle szerkesztett *Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerks-sprachen*.³⁸

Az első, torzóban maradt³⁹ szász tájszótárnak szintén célkitűzése a közé tartozott a szászba bekerült jövevényszavak összegyűjtése és szótározása. Az együttélés következtében — írja Adolf Schullerus a szótár bevezető tanulmányában — évszázadokon át több száz magyar jövevényszó került a szász nyelvjárásba. Különösen erős volt ez a hatás az önálló erdélyi állam idején, amikor a fejedelmi udvarban a szász vezetők szívesen látott és tekintélynek örvendő férfiak voltak. Ők szívesen vették át a fejedelmi udvar szokásait és életformáját, beszédükben pedig gyakran használtak magyar nyelvi kifejezéseket és fordulatokat. Ez a szokás azonban nemcsak a felsőbb rétegekben volt honos, hanem a nép is élt vele egészen a fejedelemség megszűnéséig. Ettől kezdve, vagyis a Habsburgok uralma alá került Erdélyben, ez a hatás észrevehetően gyengült, s a szászban — különösen a hivatalos érintkezésben — használatos kölcsönszók száma csökkent. A nép nyelvén azonban továbbra is fennmaradt a szoros kapcsolatból eredő nyelvi hatás.⁴⁰

A szász tájszótár pontosan feltünteti a jövevényszók előfordulási helyét, jelentését, nyelvjárási változatait, példamondatokban szemlélteti a szó jelentését, használati körét, ha tárgyat jelöl, a néprajzi hátteret, és utal a vele kapcsolatos irodalomra. Minthogy elsősorban élő szóanyagra támaszkodik, az okleveles adatokat csak kis mértékben használja fel. Viszont ebben a tekintetben első a maga nemében.

A megjelent kötetekből kicédulázott mintegy 250 tö-, származék- és összetett szó hozzávetőlegesen tájékoztat bennünket a szász nyelvjárásba bekerült magyar elemek számáról, mely ennek mintegy három-négyszeresére rúghat, ha tekintetbe vesszük, hogy a megjelent kötetek az egész szókészletnek körülbelül csak negyedét tartalmazzák.

Hátrányára írandó a szótárnak az, hogy az egyes szócikkek kidolgozásában a szerkesztők az okleveles adatoknak kisebb fontosságot tulajdonítottak, s csupán minimális mértékben követték nyomon a szavak múltbeli előfordulásait, életét, noha ezt a szempontot Wolff, a szótár anyagának megalapozója, a szótár egyik célkitűzésének tartotta.⁴¹ Igaz viszont, hogy annak eldöntése, mi tartozott a XV—XVII. század szókincséből a nyelvjárások szókészletébe, minthogy az okleveleket túlnyomó részben hivatalos nyelven és nem a nyelvjárásokén írták, a rendelkezésünkre álló források alapján nagy nehézségekbe ütközik.⁴²

A másik két szótár, bár érdeklődési köre már szűkebb, mert csak a Beszterce vidéki szász növénynevek és kézművesség szókészletét tartalmazza, jelentős adalékokat szolgáltat a kérdés megismeréséhez, mert a Beszterce vidéki földművelő lakosság és az iparos mesteremberek nyelvében előforduló kölcsönszókát is felöleli a századforduló utáni első két évtizedből. E jövevényszavak vizsgálatából az derül ki, hogy nemcsak a földművelő nép, hanem a városi polgárság és kézművesség nyelvében is számottevő magyar elem mutatható ki. A magyar és szász földművelő és kézműves lakosság ugyanis szoros kapcsolatban állott egymással. Nemcsak egymás termékeit vásárolták meg, hanem sok szász mesterember töltötte — különösen Régenben — magyar mesterembernél inaséveit és megfordítva. Az egymás nyelvét jól beszélő, azonos szakmában dolgozó földművesek és iparosok nyelvhasználatában tehát nemcsak kölcsönszók, hanem tükörszók és tükörkifejezések is meghonosodtak. Ezt tükrözi a két Beszterce vidéki szász szakszótárból kicdülázott mintegy 150 növénynév és 190 mesterségbeli kölcsönszó. Ezeknek legtöbbje szerves része lett a földművelő lakosság és a mesteremberek szakszókincsének, mert hangalakjukban fölvtették a szász nyelvjárásra jellemző sajátságokat, vagy — ahogy a szerző ezt a beolvadást kifejezi — „gut eingelaute Fachwörter“-ré váltak.⁴³ Nagyban elősegítette és meggyorsította ezt a folyamatot az a tény, hogy a magyar szavak hangsúlyozása sok esetben megegyezik a szász szók hangsúlyozásával, és a második vagy a harmadik szótag hangsúlytalansága miatt könnyen elveszthették szóvégi magánhangzójukat és kaphattak szász (német) nyelvi toldalékot.

6. Rövid áttekintésünkből világosan körvonalazható az elvégzendő munka, ha átfogó képet akarunk kapni a magyar—szász nyelvi érintkezés vizsgálatában megoldásra váró feladatokról.

Az eddigi vizsgálatok — mint láttuk — csaknem kizárólag az egy tájszólásban vagy egy vagy több nyelvjárásban föllelhető jövevényszókat vették számba, s csak egészen kis mértékben fordultak az írásos emlékekben található nyelvtörténeti anyag felé. Hans Ungar is elsősorban csak egyetlen krónikaíró, Georg Kraus művére támaszkodva utalt az írott forrásokban föllelhető és még lappangó nyelvi elemekre, a szász tájszótár pedig csak olyan mértékben támaszkodott a történeti nyelvi anyagra, amely legendónek bizonyult a nyelvjárási alakok történeti hátterének megvilágosításához. Ez a tény arra figyelmeztet bennünket, hogy föltétlenül nagyobb teret biztosítsunk az okleveles anyagban és más kézíratos forrásokban előforduló jövevényszavak vizsgálatának. Ily módon nemcsak történeti fejlődésében vizsgálhatjuk a kérdést, hanem a nyelvtörténeti szóanyag birtokában fényt deríthetünk a jöve-

vényszók használatának társadalmi vonatkozásaira, vagyis arra, hogy általánosan ismert és elterjedt volt-e a szó, vagy pedig használata egy szűkebb társadalmi körre, egy nyelvjárásra vagy éppen csak az egyén — az okiratíró vagy másoló-fordító — szókincsére korlátozódott.⁴⁴

Ezt a követelményt tartottuk szem előtt, amikor vizsgálódásainkat a levéltári írásos forrásanyag kiaknázásával kezdtük meg. Ebből a még nagyon kis mértékben felkutatott, de igen jelentős történeti nyelvi elemeket tartalmazó anyagból először Beszterce város hagyatéki leltárait (Teilungsbücher) vettük vizsgálat alá, mert noha a vidék nyelvjárásával sokat foglalkoztak,⁴⁵ levéltári anyaga nyelvtörténeti vonatkozásban kiaknázatlan maradt. Márpedig „ha a nyelvet vizsgáló számára — hangsúlyozza Andreas Scheiner — előny az, hogy a szót valahol a vele jelölt tárggyal szoros összefüggésben vizsgálhatja, akkor a szász levéltári anyag hagyatéki leltárainak gyűjteménye a legfigyelemreméltóbb tárgyi szóanyagot bocsátja a kutató rendelkezésére; ebben tükröződik ugyanis az élet a maga igazi valóságában. A hagyatéki leltárakat összeállító osztóztató bíró ugyanis a tárgyakat közvetlenül maga előtt látta és megnevezésükre bizonyára mindig az érdekeltek szempontjából legismertebb és leghasználatosabb kifejezéseket, szokat használta.”⁴⁶

Vizsgálódásaink kezdeti eredményei igazolták Andreas Scheiner szavait és feltevésünket, hogy a nyelvi érintkezés vizsgálata szempontjából igen alkalmas és bővizű forrásból merítünk. Az 1573—1614 közötti besztercei hagyatéki leltárak csaknem ötven évi anyagából⁴⁷ kijegyzett mintegy félszáz magyar elem jelentése szerint a következő tárgykörökbe sorolható: 1. jogi élet: *aldamasch* (áldomás), *veralmaschung* (áldomástétel); 2. ház és háztáj: *aproleck* (aprólék), *bodon* (bödön), *carpit* (kárpit), *csisse* (csésze), *hidwanig* (hitvány), *maradecka* (maradék), *pinzetock* (pincetok), *pocrotz* (pokróc), *tarkich* (tarka), *weka* (véka), *wankosch* (vankos), *zifrascht* (cifrázva); 3. földművelés, állattenyésztés: *barhan* (bárány), *hatter* (határ), *resz* (rész); 4. hadviselés, fegyverzet: *bossgan* (buzogány), *csack* (csáklya), *darda* (dárda), *hegyesteor* (hegyestör), *hußarisch* (huszáros), *kopia* (kopja), *kopiatock* (kopjatók), *mordal* (mordály), *paisch* (pajzs), *pallosch* (pallos), *schakan* (csákány), *schissak* (sisak), *zabia* (szablya); 5. öltözet: *bogaschi* (bagazia), *bundesch* (bundás), *primosch* (prémes), *dolman* (dolmány), *faraschi* (farazia, ?firis), *felsche* (felső), *granat* (gránát), *fatchel* (fátyol), *faitee* (fejtő), *gatch* (gatyá), *kapeneck* (köpenyeg), *kentesch* (köntös), *kof-tany* (kaftán), *kurta* (kurti), *mente* ('idem'), *patchalat* (patyolat), *petschit* (pecsét), *razesch* (rácos), *schagesch* (sáhos), *schaya* (sája), *schäb* (zseb), *schubiz* (subica), *secke* (zeke), *zipick* (cepők). Ezek a szavak és a velük jelölt tárgyak fényt vetnek a magyar—szász gazdasági, művelődési kapcsolatokra és hasznos adalékot szolgáltatnak a gazdaság- és művelődéstörténet számára az együttélésből eredő kölcsönhatások hatékonysági fokának, társadalmi vonatkozásainak feltárásában. A kölcsönzők jelentéstani vizsgálatából az is kiderül, hogy nagyobb részük egy bizonyos időszak életformájára vonatkozik, ennek megváltozása a vele kapcsolatos tárgyaknak a mindennapi életből való fokozatos eltűnését, az őket jelölő szavaknak pedig kihalását vonta maga után. Megválto-

zott a ruházat, a hadviselés és a fegyverzet, a jogi élet, eltűntek a rájuk vonatkozó fogalmak elnevezéseikkel együtt.

A kölcsönszók nyelvi (hang- és alaktani) vizsgálata viszont betekintést nyújt nemcsak az átvevő nyelvbe való beilleszkedés minőségére, hanem — közvetve — az átadó nyelvre az átvétel idején jellemző nyelvi, nyelvjárási sajátságokra mint megőrzött régiségekre is.⁴⁸

Vizsgálódásainkat tovább folytatjuk, és a jelenlegi helyzet szinkronikus fölmérésével, vagyis a nyelvjárásokban élő és a nyelvatlaszokban meg különféle tájszótárakban és -szójegyzékekben, közleményekben található nyelvi (nyelvjárási) anyaggal kiegészítve reméljük, hogy három-négy évszázad történeti kölcsönszóanyagának birtokában diakronikus módon is megkísérelhetjük a magyar—szász érintkezés nyelvi vonatkozásait a nyelvtudomány és művelődéstörténet számára hasznosítani.

A magyar—szász nyelvi kölcsönhatás vizsgálata terén elért eredmények és megoldásra váró feladatok felvázolása azonban nem volna teljes és méltányos, ha nem mutatnánk még rá röviden a kérdés szász—magyar vonatkozásaira is, vagyis arra, hogy milyen eredmények és feladatok mutatkoznak a szászból a magyarba bekerült elemek vizsgálata terén. Már csak azért is szükségesnek tartjuk ezt, mert ezen a téren jóval több tennivaló vár a két nyelvtudomány művelőire, illetőleg a nyelvi kölcsönhatások vizsgálatával foglalkozó kutatókra. A magyar nyelvtudomány végzett ugyan kutatásokat a magyar szókincs német elemeinek megállapítására. Ezek közül különösen Melich János,⁴⁹ Thienemann Tivadar,⁵⁰ Mollay Károly,⁵¹ Hutterer Claus Jürgen⁵² és Gudrun Kobilarov-Götze⁵³ rendszerező és összegező szókincs-tanulmányait és ez utóbbi szerző szótárát kell kiemelnünk. Bár ezek az összefoglaló jellegű művek a német kölcsönszók teljes felölelésére törekednek, ahogy ezt a félbemaradt *Magyar Etimológiai Szótár*⁵⁴ és a *Történeti-Etimológiai Szótár*⁵⁵ is teszi, mégis ezek a művek a német jövevényszóknak csak egy bizonyos rétegét — időben, társadalmi és területi vonatkozásban — ölelik fel. Csak itt-ott találunk utalást az átvétel nyelvföldrajzi vonatkozásaira, tehát az átvett szó területi elterjedésére, használatára. A romániai magyar és német nyelvtudomány területén a nyelvi kölcsönhatás kérdéseivel foglalkozó kutatók számára éppen ezért elsőrendű feladat, hogy az eddig közzétett anyagból számba vegyék azokat a német jövevényszókat, amelyek az erdélyi szász nyelvjárás közvetítésével vagy éppen magából a nyelvjárás szókincséből kerültek be a magyar nyelvbe és elsősorban a romániai magyar nyelv szókincsébe. Ilyen vonatkozásban eddig csak néhány szerény kísérlet történt.⁵⁶

Rendszeres és átfogó kutatásra van szükség, hogyha valóban teljes és tiszta képet akarunk nyerni a szóban forgó kérdésről. Ehhez pedig nem elégséges csak a jelenlegi helyzet szinkronikus fölmérése, hanem arra kell törekednünk — akárcsak a szászbba bekerült magyar elemek esetében is —, hogy időben fokozatosan visszafelé haladva, diakronikus módon a legkorábbi forrásokig, vagyis az oklevelekben található adatokig jussunk el és ezeket kutatási körünkbe vonjuk. A vizsgálódásnak csak ebben a távlatában kísérelhetjük meg, hogy arra a kérdésre feleljünk: melyek a romániai magyar nyelv vagy ennek egyes nyelv-

járásai kölcsönszórétegének német (szász) elemei a múltban és ma, melyek azok a kölcsönszók, amelyek évszázadokon át használatban voltak, adatolhatók és ma is használatosak.

Ehhez a tervszerű nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi jellegű munkához elsőrendű forrásnak tekintjük annak a több évtizedes kutató- és feldolgozó munkának a most beérő termését, amelyet Szabó T. Attila az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* című több kötetes művében nyújt.⁵⁷ Ez a hatalmas szótár-vállalkozás nemcsak az erdélyi magyar nyelv fejlődéstörténetét vizsgáló számára páratlanul gazdag forrás, hanem mindazoknak is, akik a nyelvi (román—magyar, szász—magyar) kölcsönhatás kérdésében tiszta képet akarnak kialakítani. A Tár ugyanis szakít az eddigi magyar nyelvtörténeti szótárak⁵⁸ purista felfogásával, és az idegen és kölcsönszókat is felveszi anyagába, mert az a célja, hogy a hajdani — a XV. század közepétől a XIX. század végéig használatos — szókészletet a maga lehető teljességében mutassa be. Ilyen módon világos, hogy a latinból, a románból átvett kölcsönszókkal együtt a németből, illetőleg az erdélyi szászból kölcsönzött szók is szerves részei a szótár szóállományának.

Ezt a történeti kölcsönszó-anyagot szervesen egészítheti ki a jelenlegi köznyelvben és nyelvjárásokban használatos kölcsönszók számbavétele. Ennek felkutatására és rögzítésére elsősorban a népnyelvi gyűjtések (tájszójegyzékek, mesterségek műszókincse stb.), de mindenekelőtt a szerkesztés alatt levő Romániai Magyar Nyelvjárások Népnyelvi Térképének⁵⁹ nyelvi adatai használhatók fel.

A diakronikus és szinkronikus, illetve történeti és földrajzi szemléletű kutatás révén alakítható majd ki a kép a magyar—szász és szász—magyar nyelvi kölcsönhatás fokáról, minőségéről. A nagyarányú és sokfelé ágazó nyelvtudományi tevékenység, amely hazánkban napjainkban végbemegy, a vizsgált kérdés szempontjából a román, magyar és szász nyelvjárási atlaszoknak a sorozatos megjelenése és megjelenítése, a szász tájszótármunkálatok folytatása és az erdélyi szász tájszótár újabb köteteinek megjelenése,⁶⁰ az erdélyi magyar szótörténeti kutatás alapkötetetele — mind kézzelfogható és igen gazdag természettel kecsegtető forrásai a további, körvonalaiban felvázolt tudományos kutatásnak.

Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről

Az önálló erdélyi fejedelemség létrejötte (1541) után, a politikai és művelődési viszonyok kedvezőre fordultával az udvarban helyet kapott a zenélés is. Zenei tekintetben az új fejedelmi udvar előtt legvonzóbb példaként kétségtelenül Mátyás király udvarának emléke lebeghetett. Marzio Galeotto munkájából tudjuk, hogy Mátyás asztalánál még élő zenei gyakorlat volt a hősénekmondás. Ismeretes az is, hogy a budai kórus részére Francia- és Németországban toborozták az énekeseket, s a pápai követ is igen nagy elismeréssel nyilatkozott erről az együttesről. Az énekkar mellett fuvalások, trombitások, hegedűsök, hárfások, organisták működtek az udvarban. Több jelentős külföldi zeneszerző járult hozzá közvetlenül vagy közvetve az udvari zenei élet színvonalának emeléséhez; például a királynőnek, Beatrixnek zeneelméleti munkát ajánlott a kor egyik köztisztjeletben álló zenetudósa, Johannes Tinctoris.¹ A színvonalas zenei élet folytonosságáról tanúskodnak a források a Jagello-korszakból is (1490—1526); ennek beszédes bizonyossága többek közt Thomas Stoltzer és Adrian Willaert tevékenysége Budán, a Mátyás korabeli magas szintű kórusművészet felélesztése II. Lajos udvarában.² Ezzel a zenekultúrával állott közvetlen kapcsolatban Szapolyai János erdélyi udvara, ahol jőnevű zenészek találtak pártfogóra, tehetséges ifjak pedig taníttatásra.³ Ez az indulásakor nyugati alapozású zenei élet a Havasalfölddel és Moldvával, majd Lengyelországgal kiépült összeköttetések nyomán új, részben keleties színekkel gazdagodott. A Báthoriakkal kezdődően az olasz reneszánsz zene hatása lesz uralkodó jellegű. Felszínesebb a francia és a német zene alakító hatása. A XVII. század utolsó évtizedeitől kezdve azonban egyre erőteljesebben bontakozott ki Bécs befolyása.

E másfél századnál hosszabb időt felölelő fejedelmi zenekultúra kibontakozása, fejlődése nem volt zavartalan, és nem kedvezett hagyományt teremtő zenei élet kialakulásának. Például a puritán protestáns egyházi felfogás a világi zenélést egy sorba állította a mulatozással, tobzódással, és elmarasztalta vagy éppenséggel eltiltotta a szerelmi líra műfajait s általában a hangszeres zenélést.⁴ Bethlen Gábornak az 1619-i kükküllővári református egyházi zsinat határozataival szemben kellett megvédenie a komoly zenét.⁵ Geleji Katona István (1589—1649) kálvinista püspök hangszerellenes felfogásának még az orgonák is áldozatul estek. Ezzel a merev állásponttal magyarázható a fejedelmi udvar zenei életének viszonylagos elszíntelenedése I. Rákóczi György idején (1630—1648).⁶ Mindezek ellenére az erdélyi fejedelmek környezetében színes, európai viszonylatban is számon tartott zenei tevékenység alakult ki. Jóllehet ez a XVIII. század elején — az önálló fejedelemséggel együtt — szinte nyomtalanul eltűnt, hatása hosszabb időn át nyomon követhető, egyes szálai pedig éppenséggel századunkig vezetnek.

Zenebarát erdélyi fejedelmek

Az erdélyi fejedelmeknek a zenéhez való viszonya — a zenéléstől a zeneszerzésig — változatos formában jelentkezett. Izabella királynőt (1519—1559) fiatal korában, a zenekedvelő lengyel udvarban színvonalas zenei megnyilatkozások vették körül, ő az olasz reneszánsz zene neveltjének tekinthető. Férje, Szapolyai János (1487—1540) erdélyi udvarában szintén fejlett zenei életbe került. Mindezek lehetővé tették, hogy ne csak zenebarát, hanem hangszerjátékos is lehessen.⁷ Fia, János Zsigmond (1540—1571) zenei érdeklődése gyermekéveire vezethető vissza, s ebben kétségtelenül anyjának s apjának jótékony hatása is szerepet játszott.⁸ A források szerint nemcsak szerette a zenét, hanem jól játszott lanton és orgonán.⁹ Báthori István (1533—1586) Padovában tanult s ott szerette meg a muzsikát, a somlyói várbeli szobájában levő virginál, hordozható orgona és kottáskönyv beszédesen tanúskodik erről.¹⁰ Báthori Zsigmondról (1572—1613) feljegyezték, hogy „valamennyi hangszeren kiválóan muzsikál s oly műveket szerez, melyek a legjelesebb zeneszerzők alkotásaival egy szinten vannak”.¹¹ Forrásaink tanúsága szerint Báthori Endre (1566—1599) római tartózkodása idején egyetemes értékű művekkel ismerkedett meg, vendégei számára is ilyen zenét szólaltatott meg, fejedelem korában (1599) pedig virginálon játszott.¹² Bethlen Gábor (1580—1629) széles körű művelődéspolitikai érdeklődéséből a zene sem hiányzott. Mátray Gábor szerint játszott hegedűn és lanton is, ez azonban bizonyíthatatlan.¹³ I. Rákóczi György viszont „táncot, zenét nem tűrt meg s ebben papja, a hihetetlenül merev, szigorú és érzéketlen Geleji Katona István is pártolta”.¹⁴ Ezek ellenére néha elhangzott tánczene az ő asztalánál is, mint például 1632-ben.¹⁵ Apor Péter szerint I. Apafi Mihály (1632—1690) kedvenc hangszere a duda volt.¹⁶

Az erdélyi fejedelmeket a bőkezű mecénások között tartották számon itthoni és európai muzsikuskok egyaránt. János Zsigmond az akkori Európa leghíresebb lantosát, Bakfark Bálintot (55. kép) Alsógárdon birtokkal ajándékozta meg.¹⁷ Báthori Zsigmond nagylelkűen gondoskodott muzsikusairól; Pietro Bustónak például 1595-ben Gyulafehérvárt, az Olasz utcában házat ajándékozott.¹⁸ A XVI. és XVII. században kivételes és különös értékelésnek számított, ha valakit zenei tevékenysége révén emeltek a nemesség soraiba. Bakfark Bálint Szapolyai János királytól, Dombói Székely János kántor, énekes, orgonista és hárfás pedig I. Apafi Mihálytól kapott nemességet (Székely címerében a hordozható orgona képét örököltette meg a festő).¹⁹ Az erdélyi fejedelmek művészetpártolásáról azonban legbeszédesebben a zeneművek ajánlásai szólnak. Giovanni Pierluigi da Palestrina, az olasz reneszánsz zene legkiemelkedőbb alakja 1584-ben Báthori Istvánnak s az akkor éppen Rómában tartózkodó unokaöccsének, Báthori Endre bíborosnak ajánlotta motettáinak ötödik könyvét. Az első két műben név szerint is megénekelte a Báthoriakat.²⁰ Báthori Zsigmond egyik karmestere, Giovanni Battista Mosto a fejedelemnek ajánlotta Olaszországban kiadott hatszólamú madrigálkötetét. Báthori Zsigmond mecénási hírnevét további két ajánlás öregbítette: Philippe de Monte németalföldi zeneszerző madrigálkötetét, Girolamo Diruta olasz muzsikusk pedig *Il Transilvano* (1593) című, kétkötetes orgona- és virgináliskoláját szánta ilyen hódolatul.²¹

Zene a fejedelmi udvar életében

Milyen alkalmakkor szólalt meg zene a fejedelmi udvarban? Mindenekelőtt a fejedelmek beiktatási ünnepének hangulatát fokozta a muzsika. Báthori Zsigmond 1588. december 23-iki medgyesi, II. Rákóczi Ferenc 1704. évi marosvásárhelyi beiktatását említik forrásaink, de ide sorolhatjuk II. Rákóczi György, Barcsai Ákos országgyűlési zenés üdvözlését is.²²

Lakodalom alkalmával az udvarban is elmaradhatatlan volt a zene. Báthori Zsigmond esküvőjekor, útban a fejedelmi székváros felé, Kolozsvárt muzsikával üdvözölték az ifjú párt. Vacsora után táncra perdült a 12 asztalnyi násznép, közben a városháza tornyán, majd a lakodalmas ház előtt trombitások és dobosok szórakoztatták a hallgatóságot. Az olasz muzsikuskok egyházi zenét, énekes misét szólaltattak meg az ünnep alkalmával.²³ Bethlen Gábor 1626-ban Kassán tartotta esküvőjét Brandenburgi Katalinnal. A fejedelem kíséretében trombitásokat, síposokat és hegedűsöket említenek a krónikák.²⁴ Kemény János egy német s egy francia gyermeklantost látott a fejedelemasszony hintájában, kíséretében pedig egy Cserkesz nevű hegedűs is felbukkant. Bethlen udvarában korábban is emlegettek két ifjú lantost, Konrádot és Dietrichet.²⁵ Nem lehetetlen, hogy őket öltöztette be a fejedelem s állíttatta a fejedelemasszony szolgálatába.

II. Rákóczi György menyasszonyát, Báthori Zsófiát 1643-ban, az esküvőre való érkezésekor török és lengyel síposok üdvözölték, a lakodalmon pedig magyar, német és cigány muzsikuskok szolgáltatták a tánczenét.²⁶

Régi hagyományokhoz híven, követfogadáskor is helyet biztosítottak a muzsikának. A török császár megérkezésekor Báthori Endre dobokat veretett s trombitákat fúvatott a vendég tiszteletére.²⁷ Báthori Zsigmond követe mellé is rendelt trombitást, amint ezt az 1601. március 4-én Besztercén időző s Moldvába készülő követség példája tanúsítja.²⁸ Mihály vajda 1601 júliusában Gyulafehérvárt Pezzen császári követet fogadta „szép muzsikával”.²⁹ Ilyen alkalmakkor vonultatott fel zenészeket Bethlen Gábor és I. Apafi Mihály is.³⁰

A feljegyzések ritkán tesznek említést olyan esetről, amikor a fejedelem a maga kedvtelésére, szórakozására, időtöltésként vagy éppen gondúzásul muzsikál, mint Báthori Endre a sellembergi ütközet előestéjén.³¹ Sokkal gyakoribbak voltak az olyan esetek, amikor a fejedelmet és környezetét szórakoztatták zenével, udvari ünnepség, esetleg mulatozás keretében. Közismert volt például Báthori Zsigmond zene iránti vonzódása, s ezért a városok, környezetéhez tartozó magánosok is gyakran kedveskedtek neki muzsikával. Így például egyik Aranyosmenti kirándulásán hegedű- és sípszóval szórakoztatták a fejedelmet, Szamosújváron besztercei muzsikust hallgatott, Beszterce, majd Brassó is zenés szórakozásról gondoskodott az éppen ott időző Zsigmond számára. Arra is kerül példa, hogy maga a fejedelem küldött utasításokat zenés-táncos ünnepséggel kapcsolatban Besztercére.³² Báthori Zsigmond zenekedvelése, a színelőadások, táncos mulatozások jelentős pénzt emésztettek fel, a muzsikuskok, színészek egy része pedig visszaélt a fejedelem jóindulatával. Az olaszok néha csapatostul utazgattak Erdély-

ben közköltésen. Mindez nemcsak a fejedelem népszerűtlenségét fokozta, hanem végül is az olasz művészek kiűzésére vezetett.³³

Udvari táncmulatságokra leginkább külföldi vendégek vagy követek jelenlétekor került sor. Ezeket Bethlen, II. Rákóczi Ferenc idején mértéktartás, Báthori Zsigmond korában pedig némi hivalkodás jellemezte.³⁴ Bethlen második házasságának esztendeiben forrásaink balettelőadásokat is említene a gyulafehérvári udvarban. Egyik ilyen alkalommal maga a fejedelemasszony is fellépett mintegy harminc személy közreműködésével.³⁵

Hosszabb időn át szokás volt a fejedelmet neve napján, ünnepek alkalmával s a hadi év kezdetén zenés ébresztővel köszönteni. Kuruc kori feljegyzések, számadáskönyvek tanúskodnak e szokásról. Ilyenkor, nyugalmasabb táborozás idején vagy békés időkben, hangszeresek mellett éneklő csoportok is felvonultak, s a fejedelem rendszerint megajándékozta őket.³⁶ Viharosabb esztendőkhöz az effajta megnyilatkozások elmaradtak. A száműzetésben élő II. Rákóczi Ferenc életéből teljesen kiesett a zene. Mikes Kelemen csak örmény és görög lakodalmaikon „rángatott” hegedűkről tesz említést. A dobokat mindössze ébresztésre és étkezéshez való hívásra használták. A „tehénhús-nóta” s a menyasszonytánc Bercsényi második rodostói házasságakor elmaradt.³⁷

Az udvari ünnepségekkel azonos fontosságú szerepe volt a zenének a temetésen. Fejedelmi temetési menetből sohasem hiányoztak a muzsikuskok. Erre akkora gondot fordítottak a fejedelmek, hogy nem egyszer maguk határozták meg a zenei apparátus összetételét, a zenész-csoportok helyét a menetben. János Zsigmond temetésén dobosok és trombitások vonultak a menetben.³⁸ Báthori Kristóf temetésén fekete posztóból, külön erre az alkalomra készített gyászruhába öltöztetett kürtösök, dobosok és énekes diákok szolgáltatták a gyászzenét.³⁹ Bethlen Gábor zenével kapcsolatos utolsó foglalatosságaként végrendeletben határozta meg a rézdobosok, a trombitások s az énekesek helyét a gyászmenetben.⁴⁰ I. Rákóczi Ferenc (1645—1676) igen tekintélyes zenei együttest írt elő saját temetésére: a menetben, különböző helyeken, más-más színű ruhába öltöztetett 24 trombitást, 20 éneklő diákból álló kórust s két dobost, tehát majdnem félszáz tagból álló imponáló együttest. Igaz, hogy elképzelése nem valósult meg, de így is figyelemre méltó jelenség, hiszen ez az együttes tisztán hangszeres és tisztán vokális anyag mellett vokál-hangszeres művek megszólaltatását is lehetővé tette volna.⁴¹ Báthori István temetésén — akárcsak a Kristófén — kürtösök is jelen voltak, I. Apafi Mihályén kornétás, II. Rákóczi Györgyén pedig úgynevezett siralmasok is vonultak közvetlen a koporsó után, az özvegy és az asszonyok között. A katonaság trombitásaival, dobosai-val és fekete zászlókkal vonult fel. Ilyenkor a dobokat rendszerint bevonták posztóval s így tompább, gyászosabb hangot adtak. A hangszeres muzsikuskok a koporsó előtt — hol előbb, hol hátrább vonultak, az énekes diákok a menet elején haladtak a kántorokkal.⁴²

Udvari muzsikuskok

A fejedelmi udvar tanult, hivatásos muzsikuskok nagyobbára külföldiek voltak. Már János Zsigmond udvarában találunk olasz zenetanítót,

és a zenekar többségében lengyelekből, németekből állott.⁴³ Báthori István idejében vette kezdetét az olasz muzsikuskok alkalmazásának divatja. Báthori Zsigmond zenei vonatkozásban is folytatta Báthori István művelődéspolitikáját: olasz muzsikusait Jósika István szerződtette 1591-ben. Közülük egyeseket — Szamosközy révén — név szerint ismerünk.⁴⁴ Basta generális két tábori muzsikusa is olasz volt.⁴⁵ Bethlen Gábor szintén szép számmal alkalmazott — néha nagy áldozatok árán — külföldi zenészeket. Mindjárt uralkodása elején, 1615-ben, Bécsben kerestetett hangszerjátékosokat, de később is figyelemmel kísérte az egyes külföldi zenei központok életét.⁴⁶ Udvarában — Hatvani István, Rózsás István, Thurzó Imre, Cseffey László, Székely Bálint és mások közvetítésével — osztrák, cseh, morva, lengyel, olasz, német és francia muzsikuskok alkalmazott.⁴⁷ Tárgyalásokat folytatott a pápai udvar lantművészeivel, Giovanni Baglionival is, hogy tekintélyes fizetés ellenében megnyerje udvara számára. Tervének megvalósítását Baglioni közbejött halála akadályozta meg.⁴⁸ Karmestere, Johann Tesselnis szintén külföldi volt.⁴⁹

Brandenburgi Katalin (1604—1649) kíséretével érkezett Erdélybe többek között a jogvégzett Michael Hermann, aki itt előbb udvari orgonista, majd pedig Brassó városának bírása lett.⁵⁰

Külföldi muzsikuskok nagyobb arányban később Thököly Imre (1657—1705) szerződtetett: 1682-ben német és francia trombitásokat, majd lengyel síposokat alkalmazott. Hangszeresek tekintetében éppen olyan igényes volt, mint korábban Bethlen; orgonistáját Eperjesről hozatta, de szeretett volna megnyerni udvara számára egy jeles szebeni hangszerjátékost is.⁵¹

II. Rákóczi Ferenc (1676—1735) udvarának zenei életét is olasz, német, francia muzsikuskok alakították, de egy árnyalattal szerényebben, mint Bercsényi Miklós környezetében. A fejedelem jelesebb külföldi zenészei közül kiemelkedett Deplume Jakab és Czedron Imre karmester, valamint Borberger (Boxberger, illetőleg Probszberger) János főtrombitás.⁵²

Még Barcsai Ákos (1619—1661) szolgálatában is állott külföldi muzsikuskok: Daniel Speer, akinek néhány korabeli magyar tánc lejegyzését köszönhetjük.⁵³

A fejedelmi muzsikuskok másik csoportját a hazaiak alkották. Izabella udvarában már 1543-tól olyan muzsikuskok cigányokat említenek, akik nemcsak hangszeren játszottak, hanem énekeltek is.⁵⁴ János Zsigmond idejében az udvari lantos Bakfark Mihály, az európai hírv Bakfark Bálint testvére. Néhány esztendeig (1568—71) maga Bakfark Bálint is gyönyörködtette művészetével a gyulafehérvári udvart.⁵⁵ A belföldiek közé sorolhatjuk Mihály vajda török síposait, rézdobosait és cigány hegedűseit is.⁵⁶ Bethlen Gábor hazai muzsikuskok között találunk lantost, hegedűsöket.⁵⁷ A számadáskönyvek leggyakrabban I. Rákóczi György udvarában emlegetnek hazai muzsikuskok, muzsikuskok inasokat (diákokat).⁵⁸ I. Apafi Mihály tábori zenészei között fogarásföldi származásúak is szerepelnek.⁵⁹ Barcsai Ákosnak szintén volt két cigány síposa, de ezek — Speer felfogása szerint — nem a legstílusosabban fújták a lengyel s a német darabokat.⁶⁰ A múlt századi vélemény szerint Thö-

köly Imre és II. Rákóczi Ferenc udvari zenészei elsősorban cigányok voltak. Az újabb kutatások kiderítették, hogy az előbbi zenekarában egyetlen cigányhegedűs működött, a másodikát pedig képzett muzsikuskok alkották.⁶¹

Allandó alkalmazottain kívül a fejedelmi udvar kölcsön is kért hosszabb-rövidebb időre egy-egy muzsikust, együtttest. Báthori Zsigmond egyik szamosújvári időzésekor Keresztúri Kristóf Beszterce várostól kért zenészt a fejedelem szórakoztatására.⁶² Bethlen Gábor 1615 februárjában a szebeni királybírótól vette kölcsön Virginás Györgyöt és társait, hangszereikkel együtt.⁶³ Néhány évvel később (1619) Esterházy Miklós nádorhoz fordult hasonló kéréssel, ezúttal hárfásra lévén szüksége, mivel muzsikusai előzőleg eltávoztak.⁶⁴ Bár Esterházy zenészei a nehézkes postai és közlekedési viszonyok következtében nem érkeztek meg idejében, Bethlennek mégis jólesett a nádor gesztusa, aki — úgy látszik — nemcsak hárfását, hanem más hangszeresét is a fejedelem rendelkezésére bocsátotta.⁶⁵ Bethlen 1624-ben a Bécsből Besztercére került Johannes Preussingert (előbb udvari virginást) rendelte udvarába.⁶⁶ De szükség esetén a fejedelem is kölcsönzött muzsikusokat. Például a gyulafehérvári templomban megszólaltatott zenés istentiszteletre.⁶⁷ 1704 szeptemberében Bercsényi kölcsönözte Bács megyei nevű jó lantosát II. Rákóczi Ferenc számára, az 1709. évi pataki zászlószentelésre pedig teljes együttesének kölcsönzésével kedveskedett a fejedelemnek. Feltételezik, hogy ez alkalommal az ünnepélyes jelleg fokozására a fejedelem együttese a Bercsényiével egyesítve játszott.⁶⁸

A fejedelmek muzsikusai nemcsak az udvarban teljesítettek szolgálatot. A XV—XVIII. század szokásainak megfelelően, a patrónus az együtttest vagy annak néhány tagját magával vihetett útjaira, szórakozásaira, táborozásaira. Báthori István a lengyel trón elfoglalásakor (1576) Erdélyből magával vitte a teljes zenekart. Halála után ez az együttes Báthori Zsigmond udvarába került.⁶⁹ A kolozsvári polgárok hol a fejedelem hegedűsét és lantosát, hol virginálját fuvarozták Kolozsvárról vagy Kolozsvárra az utazó udvar után.⁷⁰ Báthori Zsigmondot hegedűse és síposa az Aranyos mentén tett kirándulására is elkísérte.⁷¹ Bethlen Gábor 1624 májusában muzsikusait három szekéren szállíttatta egyik helyről a másikra.⁷² I. Apafi Mihály muzsikusainak egy csoportját 1664—65-ben magával vitte az érsekújvári táborba is.⁷³ Thököly Imrét viszont néha hegedűse és virginása kísérte el útjain.⁷⁴ II. Rákóczi Ferenc néhány régi muzsikusát a marosvásárhelyi országgyűlésre hozta magával.⁷⁵

Ritkán, de futárszolgálatra is alkalmazták a fejedelmi muzsikusokat; Bethlen Gábor Verdugo nevű trombitása teljesített ilyen feladatot.⁷⁶ I. Apafi Mihályról jegyezte fel Georg Kraus, hogy Kucsuk basa 1662-ben bepanaszolta a Portán: trombitásaival gyakran küldözgetett leveleket a császáriaknak.⁷⁷ Egyetlen olyan esetről tudunk, amikor az udvari muzsikust a fejedelem ellenségei ennek meggyilkolására akarták felhasználni.⁷⁸

A muzsikuskok javadalmazása általában élelemből, ruházatból, készpénzből, ritkábban szállásból állott. Összehasonlítási alapul álljon itt néhány adat: Hieronymus Ostermayer brassói orgonista majdnem akkora fizetést kapott, mint a Honterus-iskola rectora. Az iskola rectorá-

nak járandóságával azonos a besztercei orgonistáé a XVI. század közepén (40 forint — természetben lakás, fa, bor). Beszterce város kürtöse 1554-ben 50 forintot s egy rend ruhát kapott.⁷⁹ A fejedelmi udvar zenészeit nyilván jobban megfizették, nem is szólva a kivételes esetekről Báthori Zsigmond és Bethlen Gábor idejében. Barcsai Ákos Daniel Speernek havi 10 aranyat fizetett kosztján felül s évente egy rend finom német posztóból készült ruhát adott neki.⁸⁰ Megbízható adataink eddig mindössze II. Rákóczi Ferenc udvarából vannak. Íme néhány példa:⁸¹

Járandóság	A muzsikus beosztása					
	Kar- mester	Trom- bitás	Fő- síp	Vice- síp	Cimbal- mos	Énekes
Készpénz	12 arany	?	30 m. forint	30 m. forint	?	?
Csizma (pár)	—	—	3 kor- dován	3 kö- zönséges	—	—
Posztó (sing)	—	—	7 faj- landis	7 radnai	—	—
Nyers hús (font)	2	1	—	—	1	1
Étel (tál)	—	—	2	2	—	—
Cipó (darab, napjára)	2	2	3	2	2	2
Bor (icce, napjára)	2	1	1	1	—	—
Lótartás (pénz, abrak)	2 ló	—	1 ló	—	3 ló	—

Együttesek, zenekarok

A fejedelmi udvar zenei életével kapcsolatban emlegetett hangszerek: *hegedű, virginál, hárfa, púzon, cimbalom, citera, furulya, theorba* (basszus-lant), *viola, viola da gamba* (öreg hegedű), *oboa, gitár, lant, orgona*. A *dob, trombita, síp* népszerűsége a hadi élettel is magyarázható. A dobnak társadalmi, politikai szimbólum-jellege is volt a hajdúknál. A trombita jelzőhangszerként szintén előfordult, szívesen használták a lakodalmakon, temetési menetben, mulatozáson is. A síp-
nak török, lengyel, magyar és német változatát ismerték.⁸² A duda főúri zenekarokban népi jövevény volt, szólóhangszerként, tánczene kísé-
rőjeként egyaránt szerepelt, Erdélyben általában népszerű volt, I. Apafi Mihálynak kedvelt hangszere. A *kürt* szintén a tábori életben kapott szerepet, de nem volt ismeretlen kísérőhangszerként a templomban sem, míg Dávid Ferenc ki nem tiltotta.⁸³

A fenti hangszerek, alkalomtól függően, különböző csoportosításban szerepelhettek. Néhány jellegzetesebbet talán mégsem árt kiemelni. A XVII. századi főúri zenében négy típus-együttest különböztet meg a zenetörténet:⁸⁴

- a) egyszerű vonóst,
- b) egyszerű fúvóst,

- c) szokatlanabb népies kombinációt, és
- d) ritkább fúvós összetételt.

Az egyes típusoknak több változata lehetséges, főleg az énekhang bevonásával. Az alábbi konkrét példák csupán ízelítőt nyújtanak:

- hegedű — lant — citera (Bethlen, 1622),
- hegedű — lant — síp — trombita (Bethlen, 1626),
- trombita — török síp — dob (temesvári basa, I. Apafi),
- trombita — síp — dob — (Speer, Thököly),
- trombita — dob — ének (I. Rákóczi Ferenc),
- trombita — dob — síp — ének (Thököly),
- trombita — hegedű — virginál (Vásárhelyi Daloskönyv),
- duda — hegedű — cimbalom — furulya (Apor),
- duda — hegedű — síp — virginál — koboz (Udvarhelyi György, 1669).

Kisebb-nagyobb udvari zenekarról János Zsigmond óta beszélhetünk. Az erre vonatkozó feljegyzések azonban annyira szegényesek, hogy I. Apafi, Thököly és II. Rákóczi Ferenc kivételével nem ismerjük még feltételelesen sem az együttesek összetételét, pedig János Zsigmondnak, Báthori Istvánnak, Báthori Zsigmondnak, Bethlen Gábornak kétségtelenül volt zenekara. Apafi zenekara változó összetételű lehetett. Az egyszerű sípos — hegedűs — trombitás kombinációtól az énekest és orgonistát is foglalkoztató változatig sokféle összeállítás előfordult. Zenekari muzikusai száma 8 és 18 között ingadozott.⁸⁵

A hangszeregyüttesekkel kapcsolatos a *hangszerállomány* kérdése. A muzikus rendszerint saját hangszerral rendelkezett. Természetesen megvolt az udvarnak is a maga hangszerállománya s ennek felfrissítése, gyarapítására szintén találunk példákat: a fejedelmi udvar és a katonaság számára dobokat rendeltek Beszterce, illetve Szeben városától.⁸⁶ Báthori István muzsikaházában orgona, virginál volt, Brandenburgi Katalin, vagy I. Apafi Mihály virginálját, lantját és hárfáját említi az udvar ingóságeltárai (56. kép).⁸⁷ Az elhasználódott vagy megrongálódott hangszereket általában Besztercére vagy Kolozsvárra küldték, ha maga a játékos nem tudta helyrehozni, hiszen apróbb javításokhoz értettek a muzikusok.⁸⁸ Nagyobb befektetést új orgonák felállítása igényelt. Báthori Zsigmond, amikor Gyulafehérvárt az Izabella korabeli régi orgona elromlott, új építését vette tervbe. Ehhez Albert Huet szebeni királybíró 1590 júliusában megfelelő fát küldött. Az új hangszert a Huettől ígért s útnak is indított mester építette volna fel.⁸⁹ A gyulafehérvári székesegyház orgonája Bethlent is foglalkoztatta.⁹⁰

Hogy egyes fejedelmek hangszerállománya, illetve muzikusai létszáma a gyakorlatban milyen együttes összeállítására nyújtott lehetőséget, szemléltesse az alábbi táblázat, melybe összehasonlításképpen néhány más, kisebb-nagyobb udvar együttesét is felvettük.⁹¹

Muzsikuskok száma

Mecénás	Év	Trombitás	Sípos	Hegedűs	Cimbalmos	Dobos	Virginás	Organista	Lantos	Furulyás	Viola	Oboista	Dudás	Púzonos (nélkül)	Kántor	Karmester	Vonós (részletezés)	Énekes	Meg nem nevezett	Össze- sze- sen
III. Zsigmond lengyel király	1592	×	×	×	×	×	×									×	×			38
Báthori Zsigmond	1598	×	×			×								×	×	×				18
Mihály vajda	1599	8	8	10																26
Esterházy Miklós	1628	1		3	1		1						1			4				11
Batthyány Ádám	1641			2					1	1										4
	1658	7	1	4			1		1	1								3		18
Vasile Lupu	1647	×	×	×		×														?
Matei Basarab	?	×	×	×		×														?
I. Apafi Mihály	1663	7	2	1	1															11
	1666	5	1	2		1														9
	1672	6	2	2	1	2										4				17
	1681	6	2														1			9
	1683	5	2	4		1														12
Bornemisza Anna	1683	10	3	5		1														19
I. Rákóczi Ferenc	1668	7	6	2		1	1		1							1				19
Esterházy Pál	1675	4	4	?	?		1	1		1						1				12+?
Thököly Imre	1683	15	6	4	2	1	1			1							2			32
	1685	11	5	2	1	1	1			1						2				24
II. Rákóczi Ferenc	1706	5	2		1			1				?						1		10
Temesvári basa	1709	6	8		7															21

Itt kell szólnunk az udvar zenei életével szervesen összefüggő tábori együttesről is. A fejedelmi katonai egységeknél is főként dobot, trombitát és sípot használtak. Ritkán utalnak forrásaink a kürtre vagy hegedűre.⁹² Részletesen és rendszeresen csak a II. Rákóczi Ferenc idejéből fennmaradt és feldolgozott mustra- és számadáskönyvek tájékoztatnak a tábori muzsikáról. Esze Tamás számba vette Vay László lovasez-

× ismeretlen számú muzsikusk

redének, az erdélyi kuruc seregnek, Kós Mihály partiumbeli gyalogezredének, a székelyek és a vármegyék egységeinek muzsikusállományát. Arra a megállapításra jutott, hogy a síposok és dobosok túlnyomó többsége magyar, a trombitásoké viszont német volt. A sípost (58. kép) igen gyakran vették igénybe a tisztek és katonák mulatozásánál is. A hegedűsöket inkább a kuruc főtisztek személyi szolgálatára rendelték. A dobosok nagyobbára, mint pl. Esze Tamás hajdúezredében, serdülő jobbágyfiúk voltak, akiknek tehetségesebbjét a fejedelem a munkácsi várban taníttatta.⁹³ Az ónodi országgyűlés szabályozta a tábori muzsikát is: századonként és ezredenként egy-egy (század-, illetőleg ezred-) dobost, a seregnél pedig egy-egy sípost vagy egy-egy trombitást rendelt. A tábori muzsikások — néha az udvari zenészekkel együtt — muzsikával ébresztették vagy köszöntötték a fejedelmet.⁹⁴ A tábori muzsikásokat néha az udvari muzsikások csoportjából választották ki.

Kedvelt művek, műfajok

Milyen zenei anyag lehetett otthonos a fejedelmi udvarban? Egykorú kottaanyag hiánya következtében korabeli s későbbi gyűjtemények, elszórt utalások, esetleg más udvarral való óvatos összevetés mindössze sejteti: mit szólaltathattak meg a muzsikások.

János Zsigmond idejében az énekes-lantos rendelkezésére állott Hofgreff nyomtatott énekeskönyve (1553) és Tinódi *Cronicája* (1554). Tinódi költészetét a fejedelem Csáki Mihállyal együtt maga is tanulmányozta.⁹⁵ A *Cronica* iránti érdeklődését fokozhatták családjára s az ország történetére vonatkozó utalások is. János Zsigmond zeneértő lévén, jogosan feltételezhetjük, hogy nem voltak idegenek számára a dalmok sem. Liszti János feljegyzése (1568) utal arra, hogy az erdélyi énekesek műsorán históriás énekek is szerepeltek, sőt sajátos változatokat is alakítottak ki.⁹⁶ Századunkig fennmaradt balladák az elbeszélő műfaj elterjedt voltáról, népszerűségéről vallanak.⁹⁷ A Kájoni-kódex s más XVII—XVIII. századi gyűjtemény darabjai mellett elszórt adatok bukkannak fel a vokális líra udvari használatára vonatkozóan. Báthori Gábor históriáját Tinódi dallamára énekelték a XVII. században. II. Rákóczi György énekére utal a Kájoni-kódex *Nyúl-éneke*. A Rákóczi-nóta változatai — román, szlovák, rutén elemekkel színezve — kéziratos énekeskönyveinkben maradtak fenn, de néhány variáns nyomtatásban is megjelent. II. Rákóczi Ferenc éneke (*Győzhetetlen én köszálom*) századunk református énekeskönyveiben él tovább, népi változataival egyetemben. A Rákóczi-nóta dallam-családjából nőtt ki később a híres *Rákóczi-induló*. A kuruc táborban már elhangzott a *Két szegény legény beszélgetése*, az *Őszi harmat után* kezdetű s más szöveges dal, valamint a *Rajta kuruc, rajta* című, melyet Esze a Csinom Palkóról szól énekkel azonosít. A *Széki keserves* ma is *Rákóczi keserves*eként él a köztudatban. Szabolcsi Bence és Major Ervin 20 élő kuruc dallamot tart számon. Teljesebbé válik majd képünk erről a zenéről, ha hozzánk is eljut az Apponyi-kódex anyaga.⁹⁸

A kórus-repertoárral kapcsolatban emlékeztetünk a Báthori Zsigmond medgyesi beiktatásán megszólaltatott motettákra.⁹⁹ Elképzelhetetlen, hogy a Báthoriaknak ajánlott Palestrina-, valamint de Monte-dara-

bokból ne adtak volna elő a fejedelmi udvarban. Barlay feltételezi, hogy Mosto karmester Monteverdi madrigáljaiból is tűzött a fejedelmi együttes műsorára, saját kötetének 20 madrigálja pedig az európai reneszánsz kórusirodalom legjavát képviselte, s e művek részben a fiatal Báthori Zsigmond buzdítására születtek.¹⁰⁰

A hangszeres darabok számbavételét Bakfark-művekkel kell kezdenünk. Nem képzelhető el szereplése János Zsigmond udvarában előadóművészetének gyakorlása nélkül. Igaz, nem ismerjük műsorát, de tudjuk, hogy saját fantáziái mellett átirrt Gombert, Arcadelt, Jannequin, Josquin műveiből, s mindezekből elő is adott a gyulafehérvári udvarban. Több mint bizonyosra vehetjük egyes Diruta-darabok elhangzását is, az *Il Transilvanóban* levő Merulo, Gabrieli, Luzaschi és mások darabjain kívül. Balassi Bálintról feltételezik, hogy Báthori István udvarában hallotta a *Gianeta Padovanát*, melynek nótájára később verset írt.¹⁰¹ Báthori Zsigmond már említett medgyesi beiktatásán az olasz együttes fúvós hangszereken is előadott eredeti darabokat, vagy esetleg madrigál-átiratokat.¹⁰² A hajnali ébresztők között bizonyára szerepelt vokális dallamok hangszeres átírata is. Egyik fennmaradt *Hajnal-nótánk* részben gregorián, részben pedig protestáns zsoltárkezdetre is emlékeztet.¹⁰³ Több forrásunk utal az asztali zenére, az ún. fogásnótákra.¹⁰⁴

Fejedelmi ebédek, vacsorák után, követszolgálatkor, lakodalmakon tánczene is hangzott el. Báthori Zsigmond gyulafehérvári esküvőjén a vacsora utáni tánchoz a lakodalmas házban olaszok muzsikáltak, a ház előtt összegyűlt hallgatóság számára pedig dobosok és trombitások. Ebben az esetben Albert Huet feljegyzése alapján kétféle zenére gondolhatunk: az utcán szórakozó katonák, polgárok, közrendűek számára egyszerűbb tánczenét, a teremben levő zenekedvelők s főrendűek tiszteletére pedig klasszikus szvit-muzsikát, vagy legalábbis valami ehhez hasonlót.¹⁰⁵ Bethlen s a Rákócziak idejéből szintén vannak utalásaink ilyen zenére.¹⁰⁶ Kájoni kódexének zenei anyaga arról tanúskodik, hogy ha a XVII. századi főrendűek előtt sem voltak ismeretlenek a nyugati táncok: chorea, baletha, courrante, lauf, allemande, passamezzo, volta, sarabanda stb.,¹⁰⁷ akkor ezek még otthonosabbak lehettek a fejedelmi udvarban. Ezek egyikének-másikának magyar változatáról is tudunk (pl. chorea hungarica, saltarello ongaro, passamezzo ongaro, paduana ditta la ongara, magyar polonica, magyar allemanda).¹⁰⁸ E táncok legtöbbször páros-páratlan változat formájában, kettős tagolásban hangzott el. E kettős tagolás mellett említenek hármas felépítésű táncot is, mely a variált *Hajnal-nótával* bevezetve egész kis szvitnek hathatott. Pl. ilyen volt Speer rögtönzésében a Barcsai Akos ébresztésére előadott szám.¹⁰⁹ Éppen Speer nyomán feltételezhetjük, hogy az általa feldolgozott magyar táncokból is megszólaltatott. A XVII. század gyakorlata kedvelte szomszéd népek dallamanyagának együttes felhasználását, amint ezt többek között Kájoni és Speer gyűjteménye tanúsítja. Ezekben a sokszor emlegetett német, lengyel táncdarabok mellett román, szlovák, kozák, orosz, vagy éppen görög táncdallamokat is találni.¹¹⁰

A XVII. század végéről két kimondottan erdélyi vonatkozású táncdarab is fennmaradt. Az 1600 táján keletkezett Jacobides-féle prágai gyűjteményben található a *Batori-Tantz*. Ennek elnevezése — Szabolcsi szerint — Báthori Istvánhoz vagy Báthori Zsigmondhoz kapcsolódik.

E tánc, a reneszánsz gyakorlathoz híven, páros-páratlan változatban maradt az utókorra. Másik fontos kottapéldánk *Az erdélyi fejedelem tánca* (Ungarischer Tantz des Fürsten aus Siebenbürgen) a Stark-féle virginálkönyvből. Szabolcsi feltételezi, hogy ez azonos *Thökölyi Imre táncával*, mely szintén táncpár formájában ismeretes. Ennek két első sora feltűnően emlékeztet a *Tyukodi nótára*, illetőleg a *Szegény legény énekére*.¹¹¹

Ritka példaként említhetjük a Bethlen idejében előadásra került baletteket, amelyek valószínűleg nem a későbbi tematikus cselekményű darabok lehettek, hanem inkább stilizált táncok sorából keletkeztek, a hangszeres szvit szellemében.¹¹²

Megemlítjük még a zenés istentiszteleteket Báthori Zsigmond, illetőleg Bethlen Gábor idejéből. Nálunk ebben az esetben nem kell feltétlenül nagy együttesre gondolnunk. Ha Rómában, 1639-ben, a hangszeres részt (bevezető, kíséret) 1—2—3 hegedű s orgona játszhatta,¹¹³ ilyen formáció az erdélyi udvarnak is többnyire rendelkezésére állott. A templomokban is foglalkoztatott kisebb hangszeregyüttesről Dávid Ferenc tiltó rendelete és az *Öreg Graduál* előszava tanúskodik.¹¹⁴ A vegyes műfajú — énekehang hangszerkíséréssel — megnyilatkozások közé sorolhatjuk a temetéseken ritornellszerűen elhangzott muzsikát, amikor az énekes strófát következetesen fúvós muzsika váltotta fel. Ilyenkor nyilván temetési dallamanyagot szolgáltattak meg, a hangszeres változatokban ékítésekkel körülírva az énekszólamot, a melódiát. Külön is ki kell emelnünk a fejedelmek temetéséhez kapcsolódó változatos gyakorlatot, mely az elhunyt rangját hangsúlyozta a zene eszközeivel. E zenei megnyilatkozások fontossága azért számottevő, mert a fejedelmi temetés bizonyos mozzanatait nemcsak a főnemesség, hanem a középső és kismemesek, sőt a köznép is figyelemmel kísérte s így hatásuk szélesebb körben érvényesülhetett.¹¹⁵

*

Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről fentebb rajzolt kép bizonyára nagyon töredékes. Arra azonban mégis alkalmas, hogy az eddigi elképzelések felülvizsgálásának szükségét bizonyítsa.

Találkozunk azzal a felfogással, hogy az erdélyi fejedelmi udvar zenei életének, zenei gyakorlatának nem lehetett jelentősebb hatása, mivel ezek a hivalkodást, az udvari pompát szolgálták csupán. Mint-hogy a mecénás halálával a külföldről toborzott együttes felbomlott, ez a zenekultúra elszigetelt maradt és nyomtalanul eltűnt.¹¹⁶ Ezzel szembenáll az a felfogás, mely az egyes részeredmények folytonosságát hangsúlyozza a XVI. század vokális lírájától és történelmi ihletésű zeneköltészetétől kezdve a magyar udvarházi (rezidenciális) zene nagy századán át a XVIII. századig,¹¹⁷ illetőleg napjainkig.

A fejedelmek zenekedvelése, zenepártolása, vagy éppenséggel muzsikálása serkentőleg hatott környezetükre. Valóban, a zenekedvelés példái a XVI. századtól egyre szaporodtak, Erdélyben is a zene kisebb-nagyobb mértékben szerves részét alkotta nemes és paraszt, polgár és diák életének. Ezzel a megállapítással látszólagos ellentmondásban állanak a zenélést tiltó egyes rendelkezések (Marosvásárhely: 1649, Kolozsvár: 1653). E tilalmak azonban a késő esti, éjjeli mulatozásokra,

csendháborításra s a vasárnapi istentisztelet idején kocsmákban való muzsikálásra, muzsikáltatásra s a vándorzenészekre vonatkoztak. Hiszen — tudjuk — a városok is tartottak muzsikusokat (Brassó, Szeben, Kolozsvár, Beszterce stb.). Van adatunk arról, hogy a gyulafehérvári szabó céh „tisztességes musikások, hegedűsök s cimbalmosok” fogadását engedélyezi. Néha, mint például az 1657-es sikertelen lengyel hadjárat után az országgyűlés rendelt el zenélési tilalmat, de máskor a fejedelem maga kelt a komoly zene védelmére.¹¹⁸

A zenés ébresztőt, névnap, ünnepi zenés köszöntőt, zenés temetést, muzsikusoknak a szűkebb kíséretbe való beillesztését s más zenés szokásokat a rezidenciák és udvarházak átvették a fejedelmi udvartól. Ha nyilvánvaló túlzás is Daniel Speer meglátása, hogy minden magyar nemesnek muzsikusa volt, tény, hogy a tehetősebb főurak muzsikust is tartottak udvarukban.¹¹⁹ Apor Péter azt írja, hogy némelyik régi erdélyi főrendű 10—11 gyaloginast, 15—16 étekfogót s emellett trombitásokat, töröksíposokat, hegedűsöket, dudásokat, furulyásokat, cimbalmosokat, énekeseket is tartott.¹²⁰ Ha nem volt saját muzsikusa a nemesi udvarnak, kölcsönként illet az élet ünnepélyes alkalmaira.¹²¹

A fejedelmi udvar nemcsak zenével kapcsolatos megnyilatkozásai révén hatott környezetére, hanem együttese játék- és harmonizálási technikájával is. Közép-erdélyi cigányzenekarok repertoárja, zenélési módja — a rézfúvók (főleg a trombita) előtérbe állítása — századunkig megőrzött valamit a hajdani rezidenciális, udvarházi zene emlékeiből.¹²²

Végigkísérve az erdélyi fejedelmi udvar zenei életének majdnem kétszázados útját, megállapíthatjuk: jelentősége abban áll, hogy felfigyelt az európai fórumokon kibontakozó eredményekre, szerencsés szakaszaiban találkozott ezekkel s adott lehetőségeihez képest azokat nagy áldozatokkal — több-kevesebb sikerrel — közvetítette is Közép- és Délkelet-Európa felé.

Az udvar zenei életében népi és egyetemes, népi és nemzeti elemek találkozása Európa más tájaihoz hasonlóan ment végbe. Szabolcsi Bence szavaival élve, az udvar művészete „főúri művészet, de ami benne társadalmi elkülönülés és kifinomodás, legtöbbször halvány reflex a népi gondolat benne izzó, vagy mögüle előtörő, időtlen fénye s ereje mellett. S itt találjuk meg magyarázatát annak, hogy e korszak főúri irodalmának, énekköltészetének jelentős — zenei szempontjából talán legjelentősebb — dokumentumait újabban a nép között sikerült megtalálni.”¹²³

Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez

A hazai köztudat Váradot a barokk és szecesszió városaként tartja számon. Művészettörténeti összefoglalások és néhány, nehezen hozzáférhető szakdolgozat lapjaira szorult vissza az a kevés, amit a fennmaradt csekély emléanyag alapján a város középkori művészetéről elmondhatunk, holott az írott forrásokból európai jelentőségű művészeti központ képe bontakozik ki. Kezdetei a XI. század végére nyúlnak vissza, amikor elkezdik a püspöki székesegyház építését.¹ Ez az épület, a város kolostoraival és a korai püspöki várral együtt a tatárjárás során pusztult el. A székesegyház gótikus stílusban épült újjá.² A XII—XIII. század folyamán kibontakozó Szt. László-kultusszal kapcsolatosan itt dolgozhatták ki a kunverő király legendáját bemutató falfestmény-sorozatok előképét is. A XIV. századi Várad püspöki udvarának művészetpártolására mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy a Kolozsvári testvérek itt készítették el a 60-as években Szt. István, Szt. Imre és Szt. László állószobrai, majd itt alkották meg 1390-ben az európai protoreneszánsz első köztéri lovassobrát, László király életnagyságú emlékművét.³ Ahogyan Vitéz János váradi udvara bölcsőjévé válhatott a magyar humanizmusnak, úgy lett a püspöki aula egyikévé reneszánsz művészetünk első központjainak. A XV—XVI. század fordulóján reneszánsz stílusban építették át a püspöki palotát. Néhány fennmaradt töredék tanúsítja, hogy az itt dolgozó mesterek stílusa szorosan kapcsolódott Mátyás budai műhelyének megvalósításaihoz, és az olasz reneszánsz formáit Erdély, különösen Gyulafehérvár felé közvetítette.

A XVI. századi események forgatagában kihunytt a középkori Várad ragyogása. A reformáció előretörésével elnéptelenedtek a kolostorok, a püspöki palota pedig sokat veszíthetett pompakedvelő gazdáinak távozása után. Nem kímélte a város épületállagát az 1556-os ostrom sem.⁴ Ugyanakkor, az erdélyi fejedelemség kialakulásával megváltozott a vár és a város szerepe: püspöki székhelyből a fejedelemség legfontosabb nyugati végvára lett, annak a hadszíntérnek a szélén, ahol a következő másfél évszázad folyamán egymásnak feszült a két hatalmas szomszéd, a török és a Habsburg birodalom. Vásárain, ahol addig hegyvidék és alföld terményeinek cseréje zajlott, ezentúl Erdély, a török hódoltság s a Habsburg uralom alatti Felvidék kereskedői adtak egymásnak találkozót.

Számunkra a legfontosabb a végvárrá alakulás folyamata, mert ez vezetett legnagyobb, ma is álló reneszánsz épületegyüttesünk létrejöttéhez. Az új szerep betöltésére a püspöki vár alkalmatlan, elavult volt a tűzfegyverek használata előtti időből származó védműveivel. Az új várat az erdélyi fejedelmek az olasz későreneszánsz szellemében, az akkor modern újolasz erősítési rendszer elvei alapján építették, lénye-

gében 1570 és 1596 között. A hatalmas, szabályos ötszögű, szögletein fülesbástyákkal erősített vár tervezőjét nem ismerjük. A várat építő olasz építészek közül csupán a 70-es és 80-as években ott dolgozó Pietro Ferraboscót és Ottavio Baldigarát, valamint a század utolsó évtizedében említett Simone della Gengát ismerjük név szerint. A több mint negyedszázadig tartó építkezés egyes szakaszait, a haditechnikai követelmények módosulását, az építészek váltakozását a bástyák egyre növekvő méretei jelzik. A János Zsigmond (1540—1571) korában épült Királyfia-bástyát két nagyobb, a Csonka- és az Aranyos-bástya követte. Az utolsó építési szakaszban került sor a hatalmas méretű Veres- és az egykori Földbástya megépítésére. A törökök 1598. évi öthetes, sikertelen ostroma már csak a Földbástyát találta befejezetlenül: földtöltését csak palánk védte, nem került sor a külső kőborítás megépítésére. Az erődövezet teljes kiépítésének nem kedveztek a Basta-korszak eseményei sem.⁵

Az építkezés történetének új szakasza Bethlen Gábor (1613—1629) korában kezdődik. Az 1598-ban megrongálódott vár javítására 1615 körül került sor. 1618-ban „elfundálják” és hamarosan be is fejezik a Földbástya (ezentúl Bethlen-bástya) kőborítását. A bástya oromköveibe vésett 1618-as évszám, valamint az északnyugati homlokfalon látható, Bethlent dicsőítő, latin nyelvű felirat⁶ nem hagy kétséget az építető személye és az építkezés befejezésének ideje felől.

De Bethlen legjelentősebb váradi alkotása nem ez a hatalmas bástya, hanem a várfalakon belül épített későreneszánsz palota, az ún. belső-vár.⁷

Az egykori püspöki palota, amely szabálytalan ötszögmintát vett körül a székesegyházat, nem felelt meg a pompát kedvelő fejedelem igényeinek, de nem felelt meg a várban betöltött szerepének sem. Gondoljunk csak arra, hogy Váradon mintegy 3000 főnyi őrség tartózkodott. Ennek elhelyezését és élelmezését éppúgy a várban kellett biztosítani, mint ahogy itt kellett biztonságos körülmények között elraktározni a felvidéki hadjáratok szükségleteire felhalmozott élelmet és hadiszereket. Ugyanakkor sem a fejedelem, sem a váradi főkapitány (az építkezés kezdetén a fejedelem sógora, Rhédei Ferenc, utóbb unokaöccse, ifj. Bethlen István), a fejedelem után következő legmagasabb erdélyi katonai és közjogi méltóság, nem találhatták kényelmesnek, igényeikhez illőnek a több mint százéves épületet, amelyet az előző ostromok bizonyára súlyosan megrongáltak. Az új palota művészi megformálásában, arányaiban és kivitelezésében is kiemelkedő épület kellett hogy legyen, hogy méltóan képviselhesse az országba belépő idegen előtt a fejedelemség fényét és magát a korai abszolutisztikus törekvéseiről ismert fejedelem személyét is. Ezekkel az építkezésekkel kapcsolatban rendelte el a fejedelem a székesegyház lebontását.⁸ A romjaiban is túlságosan kiemelkedő templomépület ugyanis kitűnő közvetlen célpontot kínált ostrom idején az ellenség tűzérsege számára. Bethlen érdeme, hogy mindezek tudatában valóban nagyvonalú, építésznek és építetőnek egyaránt dicséretére való elképzelést segített megvalósítani. A bethleni mű csodálata csendül ki a krónikás Szalárdi János leírásából is: „a belső épületeket nagy munkával elrontván, minémű pompás királyi épületeket fundált, és kezdett volt azok helyében, láttam lerajzolva; melly

ha akképen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezzeg erősségére is meghaladta volna az előbbieket, mint csak a melly része megkészhethetett volt is, azokat egybevetvén a régiekkel, akik azokat érték és látták volt, ítéletet tehetnek felőle".⁹ Szalárdi leírásában nincs okunk kételkedni; bihariként is, Várad 1660-as védelmezőjeként is jól ismerte az épületet. Láttá — mint írja — tervrajzait a fejedelmi levéltárban, leírása tehát építészetileg is pontos. Neki köszönhetjük, hogy elkülöníthetjük a terv Bethlen uralkodása alatt megvalósított részeit azoktól, amelyeket utódai építettek: „Az belső vár a mint Bethlen Gábortól a külső vár kerítésének formája szerint mindenik öreg kásamátás bástyák eleibe egy-egy öreg temérdek bástyaházakra fundáltatott, és a csonka s Bethlen-bástyák ellenében való toronyházak mindenestől fogva boltokra s azok között levő fejedelmi szép házak is, alsó részei azoknak is mindenütt erős boltozásokkal, felső sor házai pedig gerendázással egészen megépítettet vala. Ez dél felől való toronybástyától fogva és az királyfia bástyája ellenében üszögében való toronnyal épen felrakatott s az alsó sor házak mindenestül meg is boltoztattak és olosz fokok között az a sor is héjazat alá vétetett vala, az toronybástyának építése csak üszögében maradván.”¹⁰ Bethlen fundálója tehát, kitűnően alkalmazkodva a külső vár szabályos ötszöge által határolt terület adottságaihoz, a palota kompozícióját a várbástyák tengelyében elhelyezett „toronybástyákat” (tulajdonképpen ólasz rendszerű bástyákat) összekötő öt épületszárnyból alakította ki, újabb szabályos, azonos központú ötszöget hozván létre a vár belsejében (59. kép). Ennek az épületnek Szalárdi szerint 1629-ig a nyugati (a Királyfia- és Bethlen-bástya közötti) és déli (a Bethlen- és Veres-bástya közötti) része készült el, a sarkaikon álló palotabástyákkal együtt.

A palota építészeti felfogásának a rekonstruálásában nagy segítségünkre vannak az 1691—2. évi ostrom során készült rajzok és metszetek,¹¹ valamint két¹² alaprajzi felvétel, amelyeket 1775 körül készített egy Mariny nevű hadmérnök (61. kép). Összevetve ezeket az alaprajzi felvételeket a korábbi metszetekkel és rajzokkal, valamint a korabeli leírásokkal, a nyilvánvaló hozzáépítéseket elhagyva, kibontakozik előttünk a Bethlen—Rákóczi-kori palota alaprajza. Világosan kirajzolódik a két szabályos ötszögből álló kompozíció, tengelyein az egymással megfeleltetett ó- és újolasz rendszerű bástyákkal. A vár főbejáratától (a nyugati oldalon) kiinduló szimmetria-tengely a palota főbejáratán (a nyugati palotaszárny közepén), a keleti palotabástyán és a Veres-bástyán halad át. A beépíthető terület tökéletes kihasználásával Bethlen építész a XVII. század Közép- és Kelet-Európájában egyedülálló, eredeti építészeti megoldást hozott létre. Tökéletes szimmetriájával, kompozíciós egyensúlyával a palota alaprajza olyan fundáló kezét dicséri, akinek nagyvonalúsága, tervezésbeni biztonsága, elméleti és gyakorlati ismereteinek alapossága elképzelhetetlen az olasz későreneszansz légkörén kívül. Jellemzi őt az a törekvése, hogy — a korabeli építészeti kézikönyvek „iconographia” elvének szellemében — az alaprajzi formák egyszerűsítésével lerövidítse az összekötő szárnyak hosszát s így a kör eszményi kerület—terület viszonyához közeledjék.¹³

Nagyon nehéz a palota eredeti homlokzati kiképzéséről képet alkotni. A Mariny-féle rajzokat a mai állaggal összevetve láthatjuk, hogy

az eredeti palotaépületnek csak töredékei maradtak meg napjainkig. Részben átalakítva áll az épület legrégebbi része, a nyugati szárny. 1881-ben valószínűleg csak az utólag hozzáragasztott árkádsor egy részét rombolták le;¹⁴ kaszárnyaépülettel helyettesítették a másik Bethlen-kori szárnyat, a délit és a Rákócziak idejében kiépített templomszárnyat, a délkeletit. Az északkeleti szárnynak már 1775-ben is csak a külső fala állott, és hiányzott a keleti bástya déli része. A XVIII. század utolsó negyedében építették ennek a szárnynak az oldalvonalába az új templomot. Romosan, átépítésektől eltorzítva, érződik még az északnyugati szárny tömege is, bár a jelenlegi kétemeletes épület annak csupán külső falát használhatta fel. A nyugati, északnyugati és — részben — az északkeleti szárny előtt húzódó árkádsorok a XVIII. századi átépítéseknek tulajdoníthatók. Későbbi építésük mellett szól — régies formáik ellenére — azonos kialakításuk a régebbi (nyugati) és az újabb (északnyugati) szárnyon. A nyugati épületszárny földszinti, befalazott árkádsorát csehsüveg boltozatok fedik, amelyek nem lehetnek korábbiak a XVIII. századnál.

A váradi épületegyüttest főleg hadtörténeti szempontból tanulmányozták.¹⁵ Építéstörténetének első vázlatos összefoglalása, a palota művészettörténeti jelentőségének felismerése Balogh Jolán érdeme, aki 1947-ben megjelent dolgozatában a palota tervezőjét Bethlen olasz építészeivel, Giacomo Restivel azonosította.¹⁶ Resti személyiségét új megvilágításba helyezik az alvinci kastélyra vonatkozó újabb eredmények¹⁷, az ott felfedezett 1617-es építési emléktábla és a kastély Bethlen-kori alaprajzi felfogásának rekonstruálása (60. kép) bizonyítja, hogy a hat-szögű, ellipszisbe írható kompozíció Várad alaprajzi előzménye. Feltehetőleg ugyanakkor az is, hogy Resti 1615-től működött Erdélyben,¹⁸ valószínűleg Gyulafehérvárott és Alvincen, és csak 1617 után szabadult fel a váradi munkálatok számára. Kivételes tehetségre valló alkalmazkodó képességgel oldja meg — az olasz építészet szellemében, annak újító elveivel összhangban — korábbi épületrészek beolvasztását Alvincen és meghatározott kiterjedésű tér beépítését Váradon.

Bethlen Gábor valóban nagyvonalú egyéniségére vet fényt az a következetes gondoskodás, amellyel a váradi építkezések befejezését siettetni igyekszik. Lankadatlan buzgalommal összpontosítja Váradra Erdély művészi erőit, építkezéssel foglalkozó mestereit, valamint a fejedelmi udvar külföldről szerződtetett szakembereit, kőműveseket, kőfaragókat, ácsokat, asztalosokat, képirokat, stukkátorokat és másokat. A fejedelem szervező tevékenységére vonatkozóan nagyszámú adatot szolgáltatnak a kolozsvári számadáskönyvek.¹⁹ A váradi építkezés menete azokból az apró bejegyzésekből bontakozik ki, amelyekkel a sáfárpolgárok nap nap után elszámolták a fejedelmi parancsra utazó mesterekkel kapcsolatos kiadásait.

A fejedelem fundálja 1618 januárjától kezdve tölt évente hosszabb-rövidebb időt Váradon. 1624-ben együtt említik egy Márton nevű fundálóval, aki valószínűleg a lőcsei Medvés Mártonnal azonos²⁰. 1618-ban, a bástya építésekor a fejedelem parancsára mintegy félszáz kőműves dolgozott Váradon. 1619-ben Kolozsvárról faragott köveket és kőműveseket vittek oda. Valószínű, hogy már a palota építésén dolgozott az a kilenc kolozsvári kőműves, aki 1620-ban volt Váradon. A következő

években megélénkülő építőtevékenységet a harctereken távol levő fejedelem helyett öccse, Bethlen István és felesége, Károlyi Zsuzsanna irányítja. Májusban kőműveseket, októberben kőműveseket és asztalosokat küldenek Váradra. Deszkát, zsindelyszeget, Fogarásból pedig „ablakraváló üveg tányérokat” szállítanak oda. Ezek az építőanyagok arra utalnak, hogy az épület egy része már elkészülhetett. 1622-ben Gyulafehérvár és Beszterce felől indítanak téglavetőket Váradra. Ugyanebben az évben több mint száz szekér faragott követ szállítanak oda Kolozsvárról. Tizenöt kolozsvári kőművessel együtt nyolc eperjesi kőműves is dolgozott ott. Az építkezés szükségleteire három német kőszegő mester egészen a következő év tavaszáig fejtí az alabástromot Kalotaszegen, Kapus és Győrővásárhely között. Szebeni téglavetők, brassai téglavetők és ácsok, segesvári és medgyesi kőművesek és ácsok dolgoztak a palotán 1623-ban. Udvarhelyszéki és szász ácsok, az Andreas Neblinger vezette német asztalosok dolgoztak ott 1624-ben. Kolozsvári kőművesek, brassai ácsok, német asztalosok dolgoztak a palotán a következő évben. 1626-ban a sáfárpolgár kolozsvári kőművesek, ácsok és tölcséreszek kiküldését jegyezte fel. A következő két évi bejegyzések elpusztulásáért az 1628—9-es váradi kiadásjegyzék kárpótol valamennyire.²¹ Bizonyítja, hogy a munkálatok lankadatlanul folytak a fejedelem haláláig. 1629-ben ott dolgozott Brassai Képiró János, és ugyanabban az évben visznek Váradra udvarhelyszéki ácsokat, „nemes székelyeket, akarattiok ellen kötözve némelyeket”. Ott dolgoztak az alvinci újkeresztény (morva) asztalosok is. 1620—29 között több ízben említik a források Váradon a „fejedelem kőművesét”, udvari képiróját és lakatosát is. A sok mesterember, a fejedelemség minden részéből Váradra szállított építőanyagok tanúsítják, hogy a fejedelem a váradi építkezés szolgálatába állította Erdély teljes építési potenciálját, kedvelt tervének valóráváltásában nem riadva vissza olykor erőszakos eszközöktől sem.

Szerencsés véletlen, hogy a Bethlen-féle palota egykori belső díszítésének fennmaradt egy részlete, amely — különös módon — mindaddig elkerülte a kutatók figyelmét. A nyugati palotaszárny földszinti szobasorának végén, a délnyugati toronybástya szomszédságában egy stukkókkal díszített terem található. Az enyhén trapéz alaprajzú helyiség tengelyei 10,50, illetve 7,80 m-esek. Jelenleg csupán az udvar felől, egy — a boltozatok tanúsága szerint — XVIII—XIX. századi folyosón közelíthető meg, amely az árkádívek elfalazásával jött létre. A helyiséget 3—3, szimmetrikusan elhelyezett fiókkal tagolt dongaboltozat fedi. A boltozat középtengelyének magassága 4,40 m, a fiókok magassága 4 m. A falvastagság 1,75 m a keleti és a nyugati falon. A keleti fal tengelyében nyílik a bejáratú ajtó, a nyugatit két, aszimmetrikusan elhelyezett ablak töri át. A stukkók a keleti és a nyugati falon a boltívtől, a délin és az északon a fiókoktól határolt félköríves felületeket díszítik. A kompozíciókat — függetlenül a természetes arányoktól — úgy méretezték, hogy kitöltsék az ívmezőket. Jelenleg bronzal vannak patinázva. A Mariny-féle rajzokból kiderül az is, hogy a középső boltíkok tengelyében, a déli és az északi oldalon is, egy-egy ajtó volt.

A bejáratú oldalon, az ajtónyílás tengelyével szimmetrikusan egy kárpáti és egy dámszarvas ágaskodik (62. kép). A túlsó oldalon, a két

ablak között egy szárnyatlan, két lábon álló griff látható, az ívmező középtengelye felé fordulva (68. kép); kétségtelen, hogy egykori párdarabja az ablak létesítésével semmisült meg. A terem déli — hosszú — oldalának középső fiókjában két ágaskodó, szembeforduló címertani oroszlán látható (63. kép). Az oldalsó fiókokban, a középtengely felé fordulva, egy ló és egy egyszarvú ágaskodik (64. és 65. kép). Az északi oldal középső fiókjában két gyűrűn átvetett levélfonat, végein árticsókákkal tartja a közepén függő, levelekből, gránátalmákból, szőlőfürtökből és fügekből álló gyümölcsfüzért (69. kép). Kelet felől egy vadászgepárd fordul a füzér felé, nyakán örv és a tarlólánc néhány szeme látható (67. kép). A füzér másik oldalán elefánt lépked, hátán turbános, dolmányos, szakállat viselő, kezében lándzsát tartó férfival, aki fejét hátrafordítva az elefánt fölött repülő madárra néz (66. kép).

A vastag patinarétegtől, néhány bemeszelt részlettől vagy letöredezett éltől eltekintve, a domborművek jó állapotban vannak. A szarvasalakok és az ágaskodó ló néhány feltűnően erőtlen, „lapos” részlete utalhat esetleges későbbi beavatkozásokra. A griff elhelyezése valószínűsíti, hogy elpusztult párdarabjával együtt címert vagy más jelvényt szerező ábrázolást tarthattott.

A helyiség egykori funkcióját nem ismerjük. Földszinti helyiségnél szokatlanul gazdag díszítése, az egykori fejedelmi lakópalota, a délnyugati toronybástya közelsége arra utalnak, hogy a fejedelmi reprezentációt szolgálhatta. Így a kompozíció főtengelye a lakópalota felé irányult, a füzéres és oroszlanos domborművek koronázta ajtókat kötötte össze. A terem hosszú oldalainak kompozíciója is ezt az orientációt juttatja kifejezésre és másodlagos jelentőségűvé teszi a hosszanti tengely szerepét.

Az alakokat csoportosíthatjuk aszerint, hogy természetes, illetve képzeletbeli állatokat ábrázolnak-e; ez a csoportosítás azonban csak formai szempontból lehet helytálló, mert a XVII. század embere valószínűleg fogadta el a griff és az egyszarvú létét éppúgy, mint a baziliszkuszt vagy a főnixét.²² A valós előképek hiánya magyarázza tehát a címertani állatok (oroszlán, griff, egyszarvú) hagyományosan európai, sőt Alpokon-inneni megfogalmazása, a „természetes” állatalakok és a gyümölcsfüzér valós előképekre visszavezethető ábrázolásai közötti különbségeket. Az elefánt ábrázolásának európaias egzotikuma, a gepárd²³ és a helyi állatfajták természetű ábrázolásai, akárcsak a gyümölcsfüzéré, az olasz művészetből származó előképekre utalnak. A címertani állatok formáinak kezelésében az alkotó az európai heraldikában évszázados hagyományokra visszatekintő ikonográfiai előképeket követ. A mesterség hosszas gyakorlata érződik a körvonalak megrajzolásában, a részletek kidolgozottságában, és sehol sem bántó a kecses alakok megformálásából, a vonalak ritmikus összehangolásából kicsengő tisztelet a hagyományos formák iránt. Az alakok plasztikusak, a mester, ha nem is követi, de ügyesen láttatja a testeket, mesterségbeli tudását bizonyítja a felületek kidolgozottsága, a legösszetettebbektől a legaprólékosabbakig.

Más a helyzet a valós állatok esetében: itt a mestert nem kötik, de nem is segítik kialakult, kánonná vált szobrászati hagyományok, nagyobb hangsúlyt kap ábrázoló tehetsége, közelebb kell kerülnie a há-

romdimenziós látásmódhoz. Az ábrázolt állatok tényleges anatómiai részleteinek visszaadására törekszik, hangsúlyozza a különbségeket a két szarvasfajta között, bemélyített köröcskékkal adja vissza a gepárd pettyeit, naiv elmélyültséggel ábrázolja az elefánt fiziognómiáját, alaposan megnyújtja, talán a térkitöltés érdekében, ormányát. Sokkal nehezkesebb, gyengébben sikerült a vadász (vagy hajtó?) alakja. Erőltetett a testtartása, aránytalanságai bántják a szemlélőt. Hasonló a helyzet a repülő ragadozó — inkább valami kacsához hasonlító — madár alakjánál. Az ábrázolás gyengeségeit részben feledteti a három alak kompozíciós egysége.

Az állatalakok kidolgozásában megmutatkozó különbségek tehát csupán formálisak, és az előképek különbözőségéből fakadnak. A kompozíció tartalmának meghatározásához, véleményünk szerint, akkor sem jutunk közelebb, ha az állatalakokban közkedvelt erkölcsi és fizikai tulajdonságok hordozóit keressük. A tartalmi azonosítás kiindulópontjaként az a megállapítás szolgálhat, hogy — esetleges oktató szimbolikájukon túl — ezek a domborművek elsősorban díszítő jellegűek.²⁴ Elsődleges céljuk a szemlélő figyelmének felkeltése, kihívása, és így az európai művészetnek ahhoz a XVI—XVII. századi vonulatához tartoznak, amely különös előszeretettel, programszerűen közeledett a furcsa, rejtélyes vagy egzotikus témák felé. Az egyszarvút és a griffet tehát nem fantasztikuma teszi az együttes egyenrangú tagjaivá, hanem egzotikumuk, az, hogy szemlélőjük számára távoli földrészek, a táguló világ jelképeivé válnak. A váradi stukkók nem manierista programot valósítanak meg, céljuk nem az, hogy meghökkentsenek, hogy mesterük fölényes technikai tudását bizonyítsák. Nem tagadhatjuk viszont, hogy végső soron ugyanazokat az elemeket használják fel, amelyeket a manierizmus szobrászai, festői, építészei. Itáliában főleg a villaépítészettel kapcsolatban kialakult *grották*, *sala terrenák* díszítésében találkozunk hasonló elemekkel, de az olasz művészet erősen klasszicista beállítottsága ezeket is a realitás birodalmában tartja, bár nem hiányzanak a kivételek sem, mint a híres bomarzó park gigászi, sziklába faragott szörnyalakjai. Az Alpoktól északra viszont nyomát sem találjuk e klasszicista indítékú tartózkodásnak: ebben a környezetben úgy módosul a művészi átfogalmazás igénye, hogy az elvont formákat természetessé, a természeteseket pedig elvonttá alakítja; a vitruviusi rend tagadásával az épületeket szerkezetükben bontja meg fantasztikus, különös, hieratikus szörnyszülötteivel.²⁵ Számtalan példa illusztrálja ennek az áramlatnak az elterjedését az Alpokon innen. Kiemelkedő képviselői közül Wendel Dietterlint említünk, akinek építészeti kézikönyve Nürnbergben jelent meg 1598-ban.²⁶ E könyv metszeteire alapozta Tafuri Dietterlin formaellenességére vonatkozó véleményét. Valóban, ha rusztikus kapuzatát nézzük, melynek szerkezete szinte eltűnik a seregnyi állatot ábrázoló szobor és dombormű mögött, vagy meghökkentő enteriőrrajzát, amelyen kandalló előtt elefánt áll, hátán majmok és madarak nyüzsögnek, egzotikus ruhájú emberalakok pedig hatalmas gyümölcskosarat emelnek, csatlakoznunk kell a kiváló olasz építészettörténész véleményéhez (70—71. kép). A váradi együttes az állatalakok halmozásával, egzotikus elemek felhasználásával, díszítő „tartalmatlanságával” áll közel a két rajzhoz. Természetesen a stukkótechnika nem

teszi lehetővé a Dietterlin-féle grafikai kompozíciók alkalmazását. A morvaországi bucovicei kastély stukkókkal díszített boltozatfiókjai (1590) is csak megközelítik azokat több síkban elhelyezett stukkószobrokat és domborműves háttérrel egyesítő kompozícióikban.²⁷ A stukkó technikai lehetőségeit a váradi domborművekhez hasonló színvonalon használták ki a Hohenlohe-család weikersheimi (NSZK, Közép-Frankország) kastélyának nagytermében.²⁸ A mintegy 30 m hosszú termet 1605 körül díszítették. Mennyezetének kazettái Jost Amman stílusát követik, ablakközeiben pedig a tizenötéves háború magyarországi ütközeit ábrázoló festményeket helyeztek el.²⁹ A mennyezet alatt stukkódomborművekből álló kompozíciósor húzódik, tagjai különböző szarvasfajtákat, elefántot, medvéket ábrázolnak. A terem bejáratát ágaskodó oroszlánpár őrzi (72. kép). A „vadászterem” elnevezést, amelyet leírói használnak, újabb kor adta és éppúgy nem illik rá, ahogyan a váradi együttesre sem. Borostyán (Bernstein, Ausztria) és Vöröskő (Cervení Kamen, Csehszlovákia) várkastélyainak sala terrenái a XVII. század közepe táján készültek. Csak földrajzilag vannak Váradhoz közelebb, stílusuk az Itáliából osztrák közvetítéssel érkezett, fejlettebb, korabarrokk jegyeit mutatja.³⁰

Az elmondottak alapján a váradi domborműveket a XVII. század első évtizedeire keltezhetjük. Feltevésünket megerősítik azok az adatok, amelyeket a korabeli elbeszélő forrásokban találhatunk. Szalárdi említi a gyulafehérvári palota „különb-különb aranyozott és mész metszésbeli mennyezeit”,³¹ Georg Kraus *Siebenbürgische Chronik*-ja pedig Bethlen Gábor idegenből hívott mészmeteszöiről beszél.³² Ezzel szemben egyetlen ismert forrásban sem találunk Rákóczi-kori stukkátorokra vonatkozó adatot. A váradi stukkók tematikájára szolgáltat közvetett adatot, Bethlen egykorú gyulafehérvári palotájának díszítéséről szólva, Háportoni Forró Pál a Curtius Rufus-féle Nagy Sándor életrajz fordításának előszavában:³³ „...az maradékoknál ez is dicsőreteklesen, hogy Felsőged [ti. Bethlen] ugyan Gyulafehérvárra az fejedelmi házakat híres imperátoroknak, királyoknak, fejedelmeknek és legnevezetesebb hatalmas városoknak képeivel és annak felette az egész világnak bölcsen leíratott figuráival... oly ékessé tette, hogy az kik beléjének mennek, azt vélhessék, hogy azokban nemcsak Erdélyt, hanem mind az egész világ kerekességét lássák, és hogy nem házakban, hanem némelyképpen valami gyönyörűséges földi paradicsomban sétáljanak.” Az „egész világ kerekességét”, „földi paradicsomot” láttatni: ez lehetett a váradi együttes célja. Forrásai, mint láttuk, az európai manierizmusban gyökereznek. Maga a megrendelő fejedelem is láthatott hasonló sorozatokat, nemcsak könyvvillusztrációk között, hanem hadjáratai során, amikor csapataival Alsó-Ausztriáig és Morvaországig nyomult.

A kolozsvári számadáskönyvek segítségével elég nagy valószínűséggel meghatározhatjuk a váradi stukkók mestereinek személyét is. A 20-as években számos, Alsó-Ausztriában, Morvaországban és Felvidéken fogadott mesterember utazott át Kolozsváron. Közéjük tartozott Mathias Halász és Conradus Funk (vagy Fünk) is, akik családjukkal együtt 1625. szeptember 28-án érkeztek Kolozsvárra Gyulafehérvárról és másnap indultak tovább, Várad felé.³⁴ A sárfárpolgár „Urunk eö Fel-sége mész meczeöi”-nek nevezi őket. Keresztneveik latin formája a fe-

jedelmi útlevel nyelvét tükrözi. Családneveik viszont arra utalnak, hogy vegyes, németek és magyarok lakta vidékről származnak. Ismeretes, hogy a Bethlen első hadjáratát lezáró nikolsburgi béke (1622) Erdélyhez csatolta az addig Habsburgok bírta Felvidék hét megyéjét. Valószínű, hogy innen, talán e terület legjelentősebb központjából, Kásáról származott a két stukkátor. Bizonyosra vehetjük, hogy dolgoztak Gyulafehérváron, és feltételezhető, hogy a munkájukkal elégedett fejedelem Váradon is foglalkoztatta őket. A terem elhelyezéséből arra is következtethetünk, hogy a stukkókat az építkezésnek egy olyan, viszonylag korai szakaszában készítették, amikor az emeleti helyiségeket még nem lehetett díszíteni.

A domborművek olyan műfaj és technika erdélyi jelenlétét dokumentálják, amelyről mindeddig csak írott források szűkszavú megjegyzései nyomán alkothattunk képet magunknak. Bizonyítják ugyanakkor, hogy a Bethlen-kori palota legkorábbi része, ha átépítve is, de őrzi a nagy fejedelem építkezéseinek maradványait és a remélhetőleg közelebbről meginduló restaurálások során még számos meglepetéssel szolgálhat.

Ioan Zoba és a puritanizmus

Az erdélyi román nyelvű könyvnyomtatás a XVII. század utolsó negyedében az alvinci Ioan Zoba nevéhez fűződik. Ő az, aki újraéleszti a század első felében megszakadt erdélyi román könyvnyomtatást. Noha ezt senki sem vonja kétségbe, mégis a román irodalom- és művelődéstörténeti munkák változatosan ítélik meg alvinci Ioan Zoba tevékenységét. Ion Gheorghe Sbiera szerint: „... a kor férfiai között az egyik legtevékenyebb és legtanultabb volt... Csodálatra méltó odaadása, amellyel az erdélyi románok felvilágosodásának ügyét felkarolta; adományok igénybevételével Szászsebesen új román nyomdát létesített, ahol az egyház és a kereszténység és a mi román népünk hasznát és épülését szolgáló könyveket nyomtatott.”¹ Nicolae Iorga viszont a következőképpen minősíti Ioan Zoba kiadványait: „...egy — társainál némileg képzetebb — pópa ósláv vagy orosz nyelvből készített, gyenge fordításai ezek...”² Bár kálvinistáskodónak tekinti,³ jelzi propagandisztikus céloktól mentes szertartáskönyveinek hasznosságát.⁴ Sextil Pușcariu minden kommentár nélkül emlékezik meg Ioan Zobáról, a fordítóról.⁵ Nicolae Drăganu Iorga véleményét eleveníti fel ugyan,⁶ közvetve — a Ioan Zoba tevékenységének ismertetésére szánt terjedelem révén — mégis elismeri a román könyvek nyomtatása és fordítása terén szerzett érdemeit és jelentőségét.⁷ A XVII. századi erdélyi román irodalmi és művelődési mozgalmakat áttekintő Nicolae Cartoian meg sem említi nevét.⁸ Ștefan Ciobanunak Ioan Zobával kapcsolatos adatközlései pontatlanok. Arra a tényre támaszkodva, hogy a *Ceaslovețul* (Imádságos könyvecske) című munka ósláv nyelvből készült fordítás, feltételezi, hogy a *Cărarea pre scurt spre fapte bune îndreptătoare* (Jócselkedetekre vezérlő rövid ösvényke) útmutatásai esetleg szintén ósláv nyelvből készült átültetések. Erdélyi írástudónk tevékenységét egyébként előnyösen értékeli: „Az alvinci János pópának Apafi Mihály erdélyi fejedelem támogatásával és Varlaam erdélyi metropolita irányításával kifejtett tevékenysége azért is figyelmet érdemel, mert az erdélyi ortodox egyház nagy vajúdasainak, küzdelmeinek korában bontakozott ki.”⁹

Az újabb irodalomtörténeti munkák nagyobb jelentőséget tulajdonítanak Ioan Zoba működésének. Kiadványait mérlegelve, Alexandru Piru különösképpen a *Sicriul de aur* (Aranykoporsó) és *Cărare pre scurt spre fapte bune îndreptătoare* című munkáival foglalkozik. Az utóbbival kapcsolatban Alexandru Piru megjegyzi, hogy: „...felépítése a XVI. századi orosz irodalom *Házirend* (*Domosztroj*) című, igen elterjedt könyvének felépítésével egyezik. Akárcsak a *Domosztroj*, a *Cărare pre scurt* is a mindennapi élettel kapcsolatos — természetesen hűbéri és egyházi szellemű — gyakorlati útmutatásokat tartalmaz.”¹⁰

Az akadémiai irodalomtörténet, az *Istoria literaturii române* I. kötete, alaposabb bizonyítékokra támaszkodva, ugyancsak eléggé előnyös

megvilágításban láttatja Ioan Zoba alakját. „Az előszavaiban, nyomtatványaikban kifejtett eszmék révén Ioan Zoba megérdemli, hogy művelődésünk múltjának jeles román írástudói között emlegessük. Az alvinci nyomdász, úgy tűnik, a kor viszonyaihoz mérten gazdag műveltséggel rendelkező, jól képzett ember volt, aki nyilvánvalóan törekedett arra, hogy tájegysége lakói számára hozzáférhető, kiegyensúlyozott nyelvezetű, jól szerkesztett, tökéletes szövegeket forgalmazzon. A nyelvezet vonatkozásában is a *Noul Testament* nyomtatójának nyomdokain halad, bár az ő szövegei csekélyebb értékűek.”¹¹

Nem egységesek a vélemények Ioan Zobának az egyházi életben játszott szerepét illetően sem. Iorga kálvinistává lett esperesnek tartja, aki Apafi Mihály fejedelem előtt hajbókol, s a vladikák vádaskodásaiba-pereskedéseibe ártotta magát.¹² Ștefan Meteș is a kálvinista hitre tért, ismert nevű román esperesek közé sorolja.¹³ Ioan Lupăș Sava Brancovici metropolitával szemben tanúsított ellenséges magatartására, valamint az erdélyi metropolitásra áhítózó Görög Ioasaffal való szembenállására hívja fel a figyelmet. Bizonyos fontos tisztségeivel kapcsolatban tartózkodóan fogalmazza meg ítéletét: „Úgy tűnik, hogy az alvinci Ioan Zoba pópa egyrészt egyházi íróként és fordítóként szerzett írástudói érdemei, másrészt pedig Apafi Mihály fejedelemhez fűződő jó kapcsolatai folytán jutott vezető tisztségbe; a fejedelem őt — Oprea nevű fivérével és minden utódjukkal együtt — még 1664. május 20-án nemesi rangra emelte.”¹⁴

Mivel magyarázható a Ioan Zoba tevékenységére vonatkozó vélemények sokfélesége?

A kultúra a történelmi fejlődés egészének függvénye. Akik a múltban a román irodalom kérdéseivel foglalkoztak, nem mindig tartották ezt szem előtt. Különösképpen a feudalizmus korát vizsgáló művek kellő jelentőséget tulajdonítottak az egyháznak, illetve az egyház vezetőinek, a feudális államélet e fontos tényezőinek, akik azonban híveik léteértékeiért is nemegyszer sikraszálltak, s szerepet játszottak a kultúra és sajátlag az egyházi irodalom terjesztésében. Ez volt a helyzet Erdélyben is, ahol az egyház a román lakosság, illetve — egy haladotabb szakaszban — a román nemzet érdekvédelmének nemes hivatását töltötte be.

A központi hatalom társadalmi-politikai szerepének növekedését és a főnemesség befolyásának gyengülését a XVII. század első felében, majd az erőviszonyok megváltozását és e változás kihatását a nemzetközi kapcsolatokra a század második felében a múltbeli értekezők nem elemezték kielégítő módon. Elmulasztották ezért Sava Brancovici gyulafehérvári metropolita helyzetének és magatartásának árnyalt elemzését is. Nem tisztázták a maga összefüggéseiben a dolgozó nép társadalmi-gazdasági és politikai helyzetének, törekvéseinek kérdéskörét sem. Az erdélyi politikai rendszer, valamint az itteni társadalmi valósághoz hasonló új eszmeáramlatok sajátosságainak nem kielégítő ismerete megnehezítette e tájegység román irodalmának és művelődésének pontos értékelését.

Nem véletlen, hogy a fentebb említett irodalomtörténeti munkák közül a legutóbbiak (I. a 10. és 11. számú jegyzetet) új mozzanatokkal egészítik ki az alvinci Ioan Zoba tevékenységéről alkotott képet. E mun-

kák szerzői a dialektikus és történelmi materializmus szellemében megírt újabb művekre támaszkodhattak: az *Istoria României*¹⁵ című összefoglalásra, valamint a *Din istoria Transilvaniei*¹⁶ című kötetre és annak előkészítő tanulmányaira.

Ioan Zobának a román irodalom és művelődés történetében elfoglalt helyét azért sem lehetett megfelelőképpen kijelölni, mert korábban nem vizsgálták meg tüzetesen sem kiadványait, sem pedig a XVII. század második felének mozgalmaiban játszott szerepét. Még a kérdésben pillanatnyilag a legtájékozottabbnak tekinthető *Istoria literaturii române* is nyomdásznak tartja őt, akinek érdeme csak az, hogy harmonikus és tájegysége lakói számára érthető nyelven nyomtatta könyveit.¹⁷ Ioan Zoba nyelvezetének kérdéseivel most nem kívánunk foglalkozni. Itt csupán a román művelődés és irodalom történetében elfoglalt helyét próbáljuk kijelölni.

Ioan Zoba az erdélyi román ortodox egyház papja, illetve esperese volt a Gyulafehérvár melletti Alvincen. A román irodalomtörténészek többsége szerint szélesebb körű műveltséggel rendelkezett, mint papi rendjének többi tagja. Szászsebesen nyomdát szervezett, s ezt rövid időn belül Gyulafehérvárra költöztette át. Ioan Zoba nem nyomdász volt — ezt a tisztséget mások töltötték be¹⁸ —, hanem írástudó, akinek rövid idő alatt több könyvet sikerült kinyomtatnia: szertartáskönyveket, egy halotti beszédeket tartalmazó gyűjteményt és egy másikat, amely a puritán társadalmi és családi élet szabályait foglalja magában. Ez utóbbi a társadalom minden egyes tagjának embertársai, a család és a társadalom egésze iránti kötelességeit megjelölő kalauz, amely még az anyáknak gyermekeikért való felelősségére is kitér.

Első pillanatban megmagyarázhatatlannak tűnik egy olyan embernek a felettesével szembeni ellenséges magatartása, aki a felettesek, a vezetők iránti lojális magatartás eszméit hirdeti. De az ellentmondás csak látszólagos. Valójában egy és ugyanazon törekvés kétféle megnyilvánulásával van dolgunk.

A haladó európai eszmeáramlatok, igaz, bizonyos késéssel, a kelet-európai országokba is behatoltak, és itt termékeny talajra találtak. Hogy csak néhány példát említsünk, Nicolaus Olahus, Mihail Halici, később pedig Miron Costin, Constantin Cantacuzino és Dimitrie Cantemir a humanizmus legjelentősebb román képviselői voltak.¹⁹ A társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésével összefüggésben, a kultúra területén új eszmék, új áramlatok jelezték a haladás irányát. A humanizmus korát követően a puritanizmus, presbiterianizmus és karteizianizmus készítette elő a felvilágosodás korát.

A puritanizmus az angliai egyházi reformmozgalom demokratikusabb változata, s mint ilyen, a polgárság társadalmi-politikai törekvéseinek kifejezője. Hűbériségellenes mozgalom, amely a püspökségek és a kegyuraság intézménye ellen irányult.²⁰ A püspöki vezetést a világias sorából választott testület (presbiterium) vezetésével kívánta helyettesíteni, társadalmi-politikai téren pedig a királyi egyeduralom ellen is fellépett. A bibliai egyszerűségű életmód, a szigorú munkafegyelem és a gazdasági téren érvényesítendő józanság elveit hirdette.²¹

Az angliai, belgiumi és hollandiai egyetemeken tanuló diákok révén a puritanizmus Erdélybe is behatolt.²² Első jelentős képviselője a mi tá-

jainkon Johann Heinrich Bisterfeld volt, aki 1630-ban a herborni főiskoláról jött professzornak a gyulafehérvári akadémiára.²³

Nyugaton a puritanizmus reformista és forradalmi ágra szakadt. A mérsékeltebb ágat presbiterianizmus, a radikálisabb ágat pedig independentizmus néven ismerjük. Erdély kevésbé fejlett társadalmi-gazdasági és politikai viszonyai között a mérsékeltebb ág vert gyökeret. Azonnali és közvetlen célja az oktatás korszerűsítése, a népi tömegek kulturális fölemelése és az egyház megújítása volt.²⁴

A műveltsége és tevékenysége révén kitűnt Ioan Zoba kétségtől fogékony lehetett az új iránt. Ily módon sajátíthatta el a puritanizmus eszméit. Ennek a hatásnak tudható be a Sava Brancovici-csal szemben tanúsított ellenséges, kritikai magatartása. Az a tény, hogy Ioan Zoba a metropolita vádlóival vállalt közösséget, az inszINUÁLÁSTól sem tartóztatva meg magát, a püspökségek, a feudalizmus e támaszai ellen harcot hirdető puritánus-presbiteriánus eszmék befolyását bizonyítja. Valószínű, hogy Ioan Zoba elégedetlen lehetett a nép és az egyházi szolgák nevelésében egyaránt nélkülözhetetlen román iskolák és a román nyomda megnyitásának, illetve működtetésének halogatásával. Alapvető hibája Ioan Zobának, hogy nem ismerte fel az erdélyi román egyház vezetőinek sajátos helyzetét. Ezeknek az egyházférfiaknak — amellet hogy híveik szellemi vezetői, a keresztény tanítás terjesztői voltak — a tartomány román lakossága politikai védelmének feladatát is el kellett látniok. Tagadhatatlan tény, hogy a politikai képviselőket nélkülöző erdélyi románság hosszú évszázadokon keresztül a román egyházat és annak vezetőit érdekei képviselőjének és védelmezőjének tekintette. E körülmény szem elől tévesztése folytán vált Ioan Zoba tevékenységének az egyházban betöltött tisztségeihez, illetve a Sava Brancovici eliteltetésében játszott — a politikai hatalmat kiszolgáló — szerepéhez kapcsolódó része negatív jellegűvé. A helyzet fel nem ismerése mellett talán Ioan Zoba emberi gyengesége is okolható azért, hogy közreműködést vállalt egyes olyan akciókban, amelyeket még Cserei Mihály is elítélt.²⁵

Nem felel meg a valóságnak az az állítás, hogy Ioan Zoba kálvinistává vagy kálvinistáskodóvá lett volna. Mint írástudó szükséges és hasznos szertartáskönyvekkel gazdagította a román egyházi irodalmat. *Molitvenicul* című szertartáskönyve viszonylag hosszú ideig az egyik legsikerültebb kiadványnak számított a maga nemében, s a Kárpátokon túli románság körében szintén elterjedt. Sőt újra is nyomatták, illetve két havasalföldi szertartáskönyv mintájául választották. *Molitvenicul* és *Ceasloveful* című kiadványainak sincs közük a kálvinizmushoz. *Sicriul de aur* című könyve az első román nyelvű halotti beszéd-gyűjtemény. Ennek minden darabját az ortodox tanítások szűrőjén szűrte át. Végül a *Cărare pre scurt spre fapte bune îndreptătoare* című munkája, amely angol szerzők nyomán, Kézdivásárhelyi Matkó István átdolgozásának közvetítésével készült,²⁶ a puritanizmus eszméinek bélyegét viseli magán (73—74. kép). De ez a könyv sem kálvinista szellemű, hiszen Ioan Zoba nemcsak a pravoszláv egyházra utal benne gyakran, hanem olyan elemeket is beleépít — például az Isten Anyjának dicséretét —, amelyek a kálvinista felfogásnak kifejezetten ellentmondanak. Úgy véljük,

ez a tény önmagában véve is meggyőzően bizonyítja az alvinci román esperes művének nem kálvinista jellegét.

Alvinci Ioan Zoba, aki a XVII. század második felének legtöbb román nyelvű könyvét írta és adta ki, nemcsak termékeny írástudó, hanem egy haladó — a karteizianizmussal együtt a felvilágosodást előkészítő — európai eszmeáramlat képviselője is volt. Az európai műveltség egyik áramkörébe a román kultúra az alvinci esperes révén kapcsolódott. Mint a puritánus eszmék híve és terjesztője, Ioan Zoba az új kor két nagy eszmeáramlatát — a humanizmust és a felvilágosodást — összekötő vonulat részecskéjévé lett.

A nagybányai ötvöscéh a XV–XVII. században

Nagybánya városa az emberek tudatában elsősorban régi bányatelepülésként él. A bányászat mellett azonban falai között a mesterségek is rohamosan fejlődtek, s együttesen a középkori bányaváros gazdasági és művelődési felemelkedését eredményezték.

A művészi jellegű iparszámba menő foglalkozások közül a pénzverés és a hozzá szorosan kapcsolódó ötvösség¹ főként a XV–XVII. században virágzott. A város közvetlen szomszédságában feltárt gazdag ezüst- és aranybányák s kivált a XV. század kezdetétől működő nagybányai pénzverde döntő módon befolyásolta az ötvösség korai meghonosodását és gyors fejlődését.

Erdély nevesebb ötvösközpontjairól és ötvöscéhei belső életével kapcsolatosan több szakmunka is megjelent.² Ezenkívül több tanulmány vagy közlemény³ tartalmaz nagybányai ötvösökre vonatkozóan is értékes utalásokat vagy adalékokat, de az itteni ötvösökről és az ötvöscéh életéről egyetlen összefoglaló közlemény sem látott nyomdafestéket napjainkig.

A nagybányai városi levéltár XV. és XVI. századi iratanyagának jelentős hányada, sajnos, háború vagy tűzvész áldozata lett, kivéve a XVI. század utolsó három évtizedének okmányait. A XVII. század forrásanyaga, s kiváltképpen a jelzett levéltár ún. „gazdasági és politikai” részlegének adatgazdagsága azonban mintha az előző évszázadok szegénységéért is kárpótolna.

Kutatásainkat elsősorban ennek felhasználására alapoztuk, de igyekeztünk beépíteni tanulmányunkba általunk ismert és hozzáférhető más természetű forrásanyagot, beleértve a még itt-ott fellelhető tárgyi emlékeket is.

1. Nagybánya első aranyműveseiről Omechin János 1408. június 28-án kelt végrendeletéből⁴ értesülünk, melyet Simon Aurifaber városbíróként, Conradus Aurifaber pedig esküdt minőségében erősít meg.⁵ A XV. század első éveiben a városi tanácsban tehát két ötvössel is találkozunk. Ez arra enged következtetni, hogy akkoriban az ötvösség Nagybányán már elterjedt mesterség lehetett, de jelzi azt is, hogy az itteni ötvösök a város legtehetősebb rétegéhez tartoztak és a város vezetésében jelentős szerepet vittek.

A XV. század utolsó évtizedeiben a nagybányai ötvösök országszerte ismertté váltak. Erről tanúskodnak Hyppolit esztergomi érsek megrendelése, s ezt bizonyítja Mátyás király 1482-ben kelt parancsa is, melyben elrendelte, hogy a nagybányai Cristianus Aurifaber által készített két nagy kupát szálláshelyén mutassák be neki.⁷

A korai nagybányai ötvösök között találjuk továbbá Martinus Aurifaber de Rivulo Dominarum nevét is, aki 1476-ban Kassán halt meg

és akit a város leggazdagabb polgárai között emlegettek. Hagyatékában feljegyzett több értékes ötvösművét még nagybányai éveiben készítette. 1470-ben Kassára költözve az ötvösmesterség gyakorlásáról lemondott s haláláig kereskedőként tevékenykedett.⁸

A fennmaradt viszonylag szegényes forrásanyag ellenére a XV. századból hét nagybányai ötvös nevét sikerült felderítenünk.⁹ A következő évszázadból már mintegy 27, illetve 31 olyan ötvös neve ismeretes, akik több-kevesebb ideig Nagybányán dolgoztak.¹⁰ Amint kimutatásunkból is látható, közülük csupán az 1570—1600 közötti harminc évre 25 ötvös esik, akik közül nyolc személy mesteri, négy legényi és öt tanulói státusa biztosan megállapítható. Az ötvösök a város vezetésében korábban betöltött szerepüket a XVI. században is megőrizték: ez időből tíz esküdtnek és egy városbírónak megválasztott nagybányai ötvöst ismerünk.¹¹

A nagybányai ötvösség a XVII. század első felében élte virágkorát. Bizonyosága ennek az ötvösök nagy száma s az általuk készített művészi kivitelű tárgyak sokasága. A mesterek egy részét tősgyökeres nagybányaiak alkották. Többségben vannak azonban azok, akiknek ősei vagy ők maguk is más városokból vagy falvakból kerültek Nagybányára. A XVII. századból 82, illetve 112 helybeli ötvös nevével találkozunk (a különbség magyarázatát lásd a 10. sz. jegyzetben), akik közül 21 bizonyíthatóan mesterként dolgozott. A város vezetésében betöltött korábbi szerepüket a század hatvanas évéig megőrizték. Ez időszakban öt nagybányai ötvös viselt városbírói tisztséget. Közülük egyiket-másikat — mint Dévay Eotweos Andrást (1615, 1618, 1619)¹² és Szigethi Eottweos Miklóst (1636, 1638)¹³ többször is újraválasztották. A század folyamán 28-an esküdtként, 12-en diétai, fejedelmi, kamarai vagy egyéb küldetésben szerepelnek.

A XVII. század utolsó három évtizede a nagybányai ötvösség hanyatlásának időszaka. A korábbi évtizedekben megindult rétegződési folyamat a század közepén felgyorsul, némelyek jelentős vagyonra tesznek szert. A 60-as években kezdődő pangást követően a nagybányai ötvösök legnagyobb része anyagilag tönkrement, s ezzel párhuzamosan a város közéletében vitt egykori vezető szerepük teljesen eltörpült.

Más városbeli társaikhoz hasonlóan a nagybányai ötvösök is céhbe tömörültek. Céhük meglétét igazoló első általunk ismert írásos bizonyíték 1601-ből maradt ránk. Ebben az évben 12 nagybányai ötvösmester elfogadta váradi testvércéhük javaslatát, hogy a két céh társuljon.

Ismeretes, hogy az erdélyi ötvöscéhek legkorábbi írásos emlékei a XV. század második és a XVI. század első feléből származnak: a kolozsvári ötvöscéhre 1473-ból, a szebeni és medgyesi céhre 1494-ből, a brassóira 1511-ből, a szatmárra 1534-ből, a németüre 1547-ből maradtak az első említések, noha e céhek megalakulása már jóval korábban megtörténhetett.¹⁴ Hasonló a helyzet a nagybányaiakkal oly szoros kapcsolatot tartó kassai ötvöscéh esetében is, amelynek megalakulását 1376-ból számítják, bár első szabályzatuk 1601-ből származik.¹⁵

Figyelembe véve a nagybányai ötvösökre vonatkozó adatok koraiságát, az aranyműveseknek a város vezetésében játszott jelentős szerepét, az általuk készített ötvösművek hírnevét és keresettségét, úgy

véljük, hogy itteni céhük 1601-nél sokkal régebbi. Megítélésünk szerint megalakulása a XVI. század első felére vagy még korábbi időpontra tehető.

A nagybányai ötvöscéh szabályzata, a céh más jellegű iratanyagával együtt, elveszett. Mégis biztosan állíthatjuk, hogy ilyen rendtartás létezett. Erre a megállapításra jogosítanak azok a főként törvénykezéssel összefüggő beadványok és tanúvallomások, amelyekben a szóban forgó szabályzat hol mint „céhlevél” vagy „privilegium”, hol pedig mint „céhünk törvényei és artikulusai” elnevezéssel szerepel. Így Peleskei Eötvös Pál özvegye, a nagybányai ötvöscéh ellen 1638-ban a városbíró előtt viselt perének vádiratában a következőket mondja: „azért azt kívánom (...) hogy ű kegyelmek producálják céhleveleket és azt mutassák meg, hogy az özvegy asszonynak, ki az ura nevét viseli, mester leginy fiát nem szabad a tábla mellé ültetni”, majd később „(...) azért mostan is (...) azt kívánom hogy ha ű kegyelmeknek privilégiumok nem tartja (...)”¹⁶ Egy másik per kapcsán Hatházi Eötvös János 1669-ben a következőket írja: „Hogy pedig mi ő kegyelmével Jeremiás urammal ez mocskos hír alatt együtt ülünk céhül azzal nem tartozunk, mert céhünk törvénye és artikulusink azt meg nem engedik”.¹⁷

1601-ben a nagybányai ötvöscéhnek saját pecsétje volt. A váradi ötvösökkel kötött megegyezést is ezzel erősítették meg.¹⁸ A szóban forgó céhpecséten kívül a nagybányai ötvösöknek külön céhjelük is volt. A kor szokásainak megfelelően, a céhjelet a közösség tagjai által saját anyagukból készített ezüst tárgyakra nyomták rá. Ha a megrendelőktől kapott anyagot dolgozták fel, e jelet csak különleges esetekben tették rá készítményükre. A nagybányai ötvösök céhjele két keresztbe helyezett bányászkalapács (helyesebben egy bányászvő és egy kalapács), mely a város középkori címerének egyik járulékos eleme volt. Ennek a céhjelnek legkorábbi előfordulása egy aranyozott ezüstpoháron figyelhető meg ovális címerpajzsban. E pohár 1576-ban készült, s jelenleg a nagybányai református egyház tulajdonában van (78. kép). A fentebb leírt céhjelet ezenkívül még két ötvösműről ismerjük, de mindkettőn kissé változott formájú pajzsban. Közülük az első a XVIII. század végéről, a másik pedig megközelítőleg 1800-ról keltezhető¹⁹ (84. kép). Az elkészült ötvösművet, mielőtt azt a céhjellel látták volna el, próbának vetették alá, melynek célja az ezüst tisztaságának és az elkészült ötvösmunka szakszerűségének ellenőrzése volt.

Az anyag minőségének vizsgálatáról, ennek módszeréről, valamint a céhjeleknek az ötvösművészet tanulmányozásában való fontosságáról a szakirodalomban többen írtak már.²⁰ Ebben a vonatkozásban szeretnők leszögezni, hogy a próbavétel cseppet sem egyszerű műveletét Nagy-bányán is próbátük segítségével végezték. E próbátük a nagybányai ötvöscéh birtokában 1693-ban még megvoltak és használták őket.²¹

A feltárt adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a nagybányai ötvöscéh is olyan szakmai társulat volt, amely megerősített céhszabályok alapján a termelés megszervezésével és ennek felügyeletével, a tanoncok és segédek alkalmazásával és szerződtetésével, a mesterek és alkalmazottaik személyes életének ellenőrzésével foglalkozott; védte tagjainak érdekeit a városi magisztrátus, a város határában levő kincs-

tári bányák és a pénzverde vezetősége, valamint a szomszédos területek nemeseivel szemben; ugyanakkor kapcsolatot tartott más városok ötvöscéheivel, és kíméletlen harcot folytatott a céhen kívüli „kontárok” ellen.

A kolozsvári, szebeni vagy brassói ötvösmesterek és a pénzverdék közötti szoros kapcsolat²² ismeretében úgy véljük, állíthatjuk, hogy a nagybányai ötvöscéhnek kezdetben a pénzverdénél dolgozó mesterek szintén tagjai voltak. A XVI. század végén azonban (lehet, hogy éppen a század utolsó éveiben) a pénzverdei választó és pénzverő mesterek kiváltak a helybeli ötvöscéhből. 1601-ben a váradi ötvösökkel kötött egyezség aláírói között már egyetlen pénzverdei alkalmazottat sem találunk. Hasonlóképpen az 1669. évi ötvösperben felvonultatott mesterek között sincs egyetlen pénzverői alkalmazott sem. Öt évvel korábban a városi magisztrátushoz intézett beadványt az „aranyválasztók és pénzverők egész társasága” írta alá,²³ következésként ezek 1664-ben már külön társaságot alkottak. Ezt az elkülönülést azonban nem szabad véglegesnek tartanunk. Fél évszázad múlva a „vasmetsző” Ocsovai Dániel II. Rákóczi Ferenc egyik szakembere a nagybányai pénzverdénél. Ugyanakkor kitűnő pecsétvéső és ötvös. Ez utóbbi minőségében főként a kuruc fejedelem és a gróf Károlyi család részére dolgozott. 1707 körül Czipra Ferenc, a későbbi nagybányai ötvösmester Ocsovainál sajátította el a mesterség csínját-bínját. Márpedig ha a magát „sculptor monetarius”-nak valló Ocsovai nem lett volna az ötvöscéh tagja is, tanoncát nem tudta volna felszabadítani.²⁴

A céhtagságnak két alapvető követelménye volt: a városi polgárság és sikeres mestermű készítése a tanonc- és segédévek kitöltése után.

Ami az első követelményt illeti, a nagybányai ötvösök éberen örködték afelett, hogy ne essen csorba a „céh becsületén”. Később, a XVII. század második harmadától kezdődően, amikor a városok felé irányuló jobbágyszökések általánossá váltak, a nagybányai céhek — köztük az ötvösöké is — műhelyeikbe könnyebben fogadtak jobbágy származású fiatalokat. Ennek a helyzetnek kívánt véget vetni a nagybányai városi tanács 1646. január 23-i határozatával, melyben az ötvöscéhre vonatkozóan is kimondja: „Végeztek ő kegyelmek tanácsul és városul, hogy a céhbe addig senkit a céhes mesterek céhül az céhmesterekkel együtt be ne fogadjanak társaságokba, míg városunk főbírája eleibe menvén magát szabados személynek nem comprobálja, ha pedig jobbágy ember, földesurával végezze dolgát, azután recipiál-tassék...”²⁵

A remekmű az erdélyi ötvöscéhek esetében egy ezüstkupa, egy pecsétnyomó és egy drágakövekkel díszített aranygyűrű elkészítéséből állott.²⁶ Valószínű, hogy a nagybányai ötvöslegények is hasonló feladatok teljesítésével nyerték el a céhtagságot. Az erre vonatkozó levéltári adatok azonban csupán egy több részből álló, úgynevezett „öszve-járó kupa”, másutt egy „bokor kupa” elkészítéséről tanúskodnak. Váradi Eötvös László és a nagybányai ötvöscéh között 1651-ben zajlott perben a város ítélőszéke kimondja: „Eötvös László remekbe egy kupát csinálván, a céhbe beállhat”.²⁷ Ezzel a határozattal azonban az ügy nem zárult le. A következő év elején a szóban forgó ötvöst felszólítják,

hogy bizonyítsa be, hol tanulta a mesterséget, majd az ítélőszék elhatározta: „Eötvös László keresse kedvét a céhnek, és csináljon egy bokor kupát”.²⁸ Más okmányok is azt tanúsítják, hogy a remekmű sikeres elkészítése a nagybányai ötvöscéh esetében is a mesterré nyilvánítás egyik lényeges feltétele volt. Kivételt ez alól az elhalálozott mester fia sem alkotott. 1638-ban Peleskei Eötvös Pál özvegye a következőket vallotta: „... fognak ű kegyelmek ilyen dolgot reám, hogy az mivelletisnek színé alatt remek nélkül akartam fiamat mesteremberré tenni; rá én is ezt felelem, hogy soha bizony meg sem gondoltam, se ű kegyelmeket arra nem kírtem.”²⁹

A remekmű elfogadása után a céhbe újonnan belépőnek „mesterasztalt” kellett adnia, melyen a céh összes mestere részt vett. Ezenkívül belépődíjat, „beállópénzt” fizetett, amely 1601-ben hat forint volt.

A nagybányai és váradi ötvösök 1601-ben kötött szövetsége alapján a nagybányai céh a kölcsönösség tiszteletben tartásával vállalja, hogy „valamely ötvös Váradon remekét megcsinálja, és az céhnek igazságát megadja, és az váradi céhnek egyik tagja, valamely időben Váradról ide az mi városunkba akar jönni lakásnak okáért és az váradi céhtől levelet hozván, itt az mi céhünkbe azon Váradon csinált remekkel beállhasson és itt remeket ne csináljon, hanem egy mesterasztalt és az beállópénzt, tudniillik hat forintot, tartozzék megadni és mindjárat az mi céhünknek egyik tagja legyen”.³⁰

Hasonló megegyezés született 1669-ben a nagybányai és szatmári ötvöscéh között is.³¹

A céh költségeinek fedezésére a tagok különféle díjakat fizettek. A mi esetünkben a „bejárópénz” és a „próbaszedés-pénz” érdemel figyelmet. A már többször is idézett Peleskei Eötvös Pál özvegye erre vonatkozóan azt állítja, hogy „... idvezült uramnak holta után is bejáró pinzt, próbaszedis pinzt, szintén úgy, mint ű kegyilmek közül egy, beszolgáltattam.”³²

A XVII. században a nagybányai ötvösök élén két céhmester állott. Bár az okiratok szó szerint nem tesznek különbséget közöttük, a valóságban az első és a második céhmester között ez mégis fennállott. Úgy tűnik, hogy a céhben külön „látómester” nem volt, s a különböző műhelyekben készült ötvösművek ellenőrzése a két céhmester feladatai közé tartozott. Állításunk igazolására újra Peleskei Eötvös Pál özvegyét idézzük: „Céhmester uramhoz oda mentem és hírre tevéen megmondottam, hogy immár az műhöz én is kezdettem, hanem kegyilmetek mikor próbát szed én hozzám is eljüvén, melyre ű kegyilme is megfelelén, hogy meg lehet.”³³

A céh közgyűlését rendszerint az első céhmester lakásán tartották. Ezekre a céhet érintő minden kérdést megvitattak: így az új mesterek avatásáról a közgyűlés döntött, tanonc és segéd felvétele csak a közgyűlés beleegyezésével történhetett; első fokon bíraskodtak a céh tagjait érintő peres ügyekben. Mint a közrend éber őrei, a nagybányai ötvöscéh is, a tagjai által elkövetett sértegetések, rágalmak esetén és egyéb kisebb jelentőségű ügyekben birsággal sújtotta a vétkeket. Az izgága, vádaskodó mesterektől megvonták azt a jogot, hogy a közgyűlésen szót kérjenek.³⁴ Azokat az ötvösöket, akikről bebizonyosodott,

hogy loptak, vagy mások által eltulajdonított anyagot dolgoztak fel, a céhből való kiközösítéssel büntették.³⁵

Azok a céhgyűlések, amelyekről a mesterek egy része hiányzott, csupán kisebb horderejű kérdésekben voltak határozatképesek. Általános érvényű és a céh életével kapcsolatos fontosabb döntések meghozatalához a mesterek teljes számú jelenlétére volt szükség. Így 1669-ben, amikor a szatmári ötvösökkel kötendő szövetségről tanácskoztak, az első céhgyűlésről a 11—12 nagybányai mester közül három hiányzott, s ezért nem tudtak véglegesen határozni.³⁶ Azokat a céhhatározatokat, amelyekkel az érintettek elégedetlenek voltak, a városi tanácshoz fellebbezték.³⁷

A magisztrátus vigyázott arra, hogy a céhszabályokat mindenkor betartsák. Bírsággal sújtott mindenkit, aki a céhmesterek ellen áskálódott. Ezek az erélyes intézkedések a legtöbb esetben példát statuáló céllal születtek: megelőzni, illetve még csírájában letörni mindenféle ellenszegülést. Ellenszegülésért vonták felelősségre Váradi Eötvös Lászlót, amikor hosszas huzavona után 1663-ban kontárnak nyilvánították, és elkobozták a mesterség gyakorlásához szükséges szerszámaikat is. Ilyen, alapjában elégedetlen személy volt a szatmári ötvösökkel való szövetség megkötését ellenző Jeremiás Ötvös István is.³⁸

Hasonló indítékokat vélünk feltételezni más nagybányai ötvösmesterek tiltakozó akciói mögött is, akik azonban már nem csupán a céhmesterek, hanem a város bírása ellen is lázongtak, a tanács rendelkezéseinek ellenszegültek. Ezért „rebellis”-nek nyilvánították és ezt követően összes céhbeli és városi tisztségeiktől megfosztották őket. Első ilyen esettel még 1579-ben találkozunk, majd 1605 és 1666-ból ismerünk hasonló ellenszegülést. Közülük a legjellemzőbb Hatházi Eötvös György esete 1666-ból, aki egy másik szószólóval egyetemben, tehetetlenséggel vádolta a város bíráját. Ezért a merészségért mindkettőjüket keményen megbüntették és viselt tisztségeiktől végleg megfosztották.³⁹

Visszatérve az ötvöscéh belső szervezetének kérdéseire, emlékeztetnünk kell a középkorban általánossá vált jogszokásra, melynek értelmében a mester halála után örökösei bizonyos előjogokkal élhettek. Így a kolozsvári ötvöscéh egy év és három hónapi időtartamra az elhalálozott özvegye részére biztosította azt a jogot, hogy a volt férj műhelyét nyitva tartsa, s ez időre az özvegy egy legényt alkalmazhatott.⁴⁰ Az özvegynek ezt a jogát a nagybányai ötvösök szabályzata szintén elismerte, de egy lényeges módosítással: a mesterség folytatását nem kötötte semmilyen időhatárhoz, az özvegy volt férje műhelyét akár élete végéig is megtarthatta. Legalábbis ez volt a helyzet még 1638-ban, amikor Peleskei Eötvös Pál özvegyének pere zajlott. Erre vonatkozóan az özvegy kijelentette, hogy „...sem az céhről, sem az míveltetisről le nem mondtam s ez után sem akarok lemondani míg ilek...” Ezt a jogot ismerte el a városi tanács határozata is: „Megengedtetett hogy Eötvös Pálné míveltesse az mívet.”⁴¹

A mesterek mellett az ötvösműhelyekben többnyire inasok (más néven apródok) és segédek (legények) is szép számmal dolgoztak. Adattárunk ötvöseinek egy részéről megállapítható, hogy inasok vagy legények voltak.

Alkalmazásuk szabályairól, az inasévek számáról vagy a nagybányai ötvöslegények vándorlásáról viszonylag kevés az adat. Az inasok száma már a XVI. század második felében magas volt. Ennek érzékeltesére csupán arra az 1583-as tanúkihallgatásra utalunk, amelyben egy Ferenc nevű borbélylegény erkölcstelen életének bebizonyítása során öt ötvös tanuló is kihallgattak, akik közül három egyazon mesternél dolgozott.⁴² A mesterétől megszökött ötvösinast börtönbüntetéssel sújtották.⁴³

Az inasévek elvégzése után az ifjúból segéd lett. A kor követelményeinek megfelelően a legények számára több-kevesebb vándorév („bujdosó” év) következett. Ez a szabály a nagybányaiakra is érvényes volt. Az idevonatkozó levéltári iratanyag tanúsága szerint a Nagybányán dolgozó segédek többsége Váradon, Kolozsváron, Kassán vagy más, közelebb fekvő ötvösközpontokban inaskodott, és a nagybányai eredetű segédek szintén főként ezeket a városokat keresték fel. Ez utóbbiak többsége a vándorévek letelte után visszatért Nagybányára, de gyakran találkozunk más városokban is véglegesen letelepedett nagybányai eredetű ötvösökkel. Bánffyhunyadi Ötvös János személyében pedig olyan nagybányai eredetű aranyművest ismerünk meg, aki külföldön korának neves személyiségévé vált.

A nagybányai városi tanács jegyzőkönyvei másolatban két „Hunyadi Eöttweös János Nagybányai” aláírású és egy „Bánfihuniadi” eredetjeltzővel élő, az előbbi személy fiának tollából származó levelet is tartalmaznak. Az első levél 1606. május 3-án Kassán íródott, s benne a levél címzettjét, Thagy Bálintot meghatalmazzák, hogy a Nagybánya határában fekvő és Hunyadi Ötvös János tulajdonában levő szőlőt gondozza. Minket a levélnek főképpen az a része érdekel, amelyben Ötvös János külföldre menetelének szándékát közli.

A második levelet, amely 1613. április 2-i keltezésű, a levélíró ugyancsak Thagynak, sógorának címzi, s egyebek mellett közli, hogy „Itt Angliában, Londonban lakom, nem vagyok senki szolgálja, hanem magamnak való bires házban lakom és az ötvös mívet művelem. Szándékom nem volt, hogy ennyi ideig haza ne menjek, de mostan Isten kegyelmessége velem lévén, minden szándékom az, hogy ez jövőendő Pünkösd napján ti kegyelmeteket meglátogassam.” Kéri sógorát, hogy ezután is viselje gondját szőlőjének és a prэшázna, de főként azokra a ládákra vigyázzon, amelyek mostohaanyjánál maradtak: „... az ládáknak, melyeket ő kegyelminél hagytam volt, könyvekkel és ónszerszámokkal rakva, melynek regestruma nálam vagyon, Te kegyelmed viselné gondját, hogy valamiképpen el ne tékozoltassák.” Majd így folytatja: „János uramnak is Forintvereő uramnak, írtam, az mely portékám ő kegyelminél vagyon, hogy őkegyelme viselné gondját; az kisláda, melyben ezüst és arany portékám vagyon és viszontag szerszámok láda, melyet Kassáról küldöttem vala haza...”⁴⁴

Az idézett szövegrészből is kitűnik, hogy az ifjú Hunyadi Ötvös János munkavágygyal és tudásszomjjal, képzett emberként, célkitűzéseinek eléréseért külföldre távozott. 1613-ban Londonban már mint önálló ötvös dolgozott. Közben belekóstolt a természettudományok s főként a vegytan titkaiba, olyannyira, hogy rövidesen lemondott az ötvös-

mesterség gyakorlásáról, és 1648-ban bekövetkezett haláláig kizárólag a tudománynak élt. Idővel a londoni Gresham Collegium tanára lett, s kora tudományos életének reprezentatív személyiségévé vált. Róla még halála után egy évszázaddal is mint egyik legkiválóbb angol tudósról beszéltek.⁴⁵

Külföldön dolgozó más nagybányai eredetű ötvösökről nincsenek adataink. Egy dolog azonban bizonyos: az ötvöslegények hosszú vándorévei a nagybányaiak esetében is hozzájárultak a mesterségbeli tudás gyarapodásához, az anyagmegmunkálás módszerének tökéletesedéséhez, és nem utolsósorban az új formák és kifejezési eszközök elterjedéséhez. S mindez biztosította az itteni ötvösművészetnek a kor színvonalára emelkedését.

2. Mielőtt a nagybányai ötvösök által készített alkotások ismertetését megkísérelnők, úgy véljük, előljáróban még tisztáznunk kell az ötvösművek alapanyagával, ennek beszerzésével és a munka megszervezésével kapcsolatos néhány problémát.

Az általunk ismert esetekben a nagybányai ötvösök számára is az ezüst jelentette az alapanyagot. Az aranyat elsősorban az ezüsből készült tárgyak díszítésére, ezek befuttatására használták. Kivételt alkotnak egyes ékszerek (gyűrűk, karperecek, nyakláncok stb.). Ezek többnyire aranyból készültek. Díszítőelemként drágaköveket, csontfaragványokat és sokszínű gyöngyöt használtak. Úgy tűnik, hogy az itteni mesterek önnal vagy egyéb kevésbé nemes alapanyaggal csak elvétve dolgoztak.

Az erdélyi fejedelemség időszakában az arany és ezüst beszerzése legtöbb város ötvösének nehézséget okozott. Az arany tudvalevőleg a kincstár részére fenntartott anyag volt, kereskedelmi forgalmával és az ezzel kapcsolatos visszaélésekkel több országgyűlési végzés is foglalkozott. Bár a rendelkezések az ötvösök számára bizonyos előnyöket biztosítottak, arany és ezüst beszerzése általában nehézkes volt.⁴⁶

Ebben a tekintetben a nagybányai ötvösök előnyös helyzetben voltak. A pénzverdét 1620–1636 között a város bérelte. Számadásaiból kiderül, hogy az aranyat az ezüstitől a pénzverdében választották szét.⁴⁷ Az ötvösöknek kötelességük volt az aranyos ezüstöt szétválasztás céljából a pénzverdénél „beváltani”. Az említett számadásokból kitűnik, hogy a nagybányai ötvösök a pénzverdétől a szükséges ezüstmennyiséget bármikor megkaphatták. Ennek ára I. Rákóczi György uralkodásáig a beváltási árhoz igazodott. Idővel azonban ehhez különféle illetményeket, így a „példázóbert” is hozzávették. Ezt még akkor is felszámolták, ha az ötvösök az ezüstöt nyers vagy szemcsés alakban vásárolták. Ezeket a többletköltségeket sérelmezte a nagybányai ötvöscéh 1665-ben, amikor megbízottját Kassára küldötte. A szepesi kamarának ez ügyben a nagybányai városi tanácshoz intézett levele egyebek között a következőket tartalmazza: „Váradí Eötwes László az több kegyelmetek városában lakozó ötvösök nevével instála előttünk, jelentvén miként ennek előtte ha az öfelsege pénzverő házából műre ezüstet kívántak volna, az olyat példázóbér nélkül attanak volna nekik, hanem öregbik Rákóczi fejedelem idejében Proczner Bálint kezdte először rajtok meg-

venni az példázóbért, mely mivel ennek előtte nem volt, könyörge azon, hogy mi is megengednök nekik."⁴⁸

A nagybányai ötvösök azonban nemcsak a saját anyagukból dolgoztak. A városi tanács számadásaiból megállapítható, hogy főképpen a XVII. század első hat évtizedében a város évenként több ötvöstárgy elkészítését rendelte meg, és az ezekhez szükséges anyagot (aranyat, ezüstöt, nem egy esetben drágaköveket vagy gyöngyöket is) a városi tanács adta. Ezek súlyát mindig pontosan megállapították, de az ötvözet próbázására nincsenek adataink. Annál több ilyen hivatkozással találkozunk magános megrendelők esetében. Úgy tűnik, hogy főként a Nagybányától távolabb fekvő helységeekben lakó tisztségviselők vagy nemesek, mindig próbának vetették alá az általuk megmunkálásra átadott nemesfémeket. Így például Bethlen István huszti várkapitány a következőket írja a városbírónak 1639. november 28-i levelében: „Valami poharakat akarván csináltatni, kegyelmedet akarom requirálni, hogy ez levelem vévén, küldjön egy értelmes és tudós ötvös embert ide Husztban hozzánk, kinek magam érettem is adhassam eleiben, miképpen kellessék az poharokat csinálni s az ezüstöt is magam adhassam kezében; de kegyelmed adja eleiben, hogy az mérték mellett próbakövet is hozzon magával.”⁴⁹

A fenti levél következményeként a nagybányai városbíró és a céh megbízásából egy Ágoston István nevű ötvösmester jelentkezett Husztban. Tizenkét és fél gíra ezüsttel tért vissza Nagybányára, Bethlen István azon kérésével, hogy ezt a céhmesterek osszák szét a városban dolgozó ötvösök között, és félretéve minden egyéb munkájukat, szorgoskodjanak, hogy számára „hat egybenjáró poharat” minél előbb elkészítsenek.⁵⁰

A hasonló eset, amikor egy nagyobb megrendelésen a céhmesterek irányításával több ötvösmester is dolgozott, nem volt ritka. Így 1646 nyarán a szatmári várkapitány határozott sürgetésére Nagybánya összes ötvösei egy ideig az általa kért „szerszámok” elkészítésén szorgoskodtak.⁵¹

A mesterek legtöbbször saját műhelyeikben dolgoztak, de előfordult az is, hogy hosszabb-rövidebb időre a fejedelmi udvarba vagy főtisztségviselők rezidenciájára utaztak, hogy ott készítsék el a rájuk bízott munkát. Így 1640, 1646 és 1647-ben Gyulafehérváron,⁵² egy másik esetben pedig a kövári várban dolgoznak nagybányai ötvösök. Ez utóbbira vonatkozik Reöthy Orbán kövári kapitány 1644 augusztusában írott levele: „Kegyelmedet kérem, ne neheztelje az ötvöst, Végh Jánost által küldeni hozzám, valamit akarnék vele csináltatni, mértéket is had hozna magával és valami szablya és hegyes [tör]jelyére való formákat is.”⁵³

Az ide vonatkozó szakirodalom bizonyága szerint az a szokás, hogy egyazon nagyobb megrendelés kivitelezésére több mestert is bevontak, Erdély majd minden ötvöscéhében megfigyelhető. Ezzel ellentétben bármilyen ötvösmunkának a városon kívül történt elvégzését a legtöbb céhszabály tiltotta.⁵⁴ A nagybányai ötvöscéhben meghonosodott szokások valószínűleg ebben a tekintetben különböztek a másutt ismert céhtörvényektől.

3. A nagybányai ötvösök tevékenysége és a céhélettel kapcsolatos szabálytöredékek számbavétele során már eddig is több ötvösművet említettünk. Ezeket azonban csupán mint egyszerű kézműves termékeket kezeltük, pedig tudvalevő, hogy az ötvöstárgyak használati értékük mellett tagadhatatlan művészi értéket is képviselnek.

Sajnálatos módon a XV. és XVI. századból nagyon kevés tárgyi és írott emlék maradt fenn, s ez a hiány szinte lehetetlenné teszi, hogy a korszakunkban Nagybányán készült ötvösművek művészeti értékének vagy ezek stílusjegyeinek részletes ismertetésére vállalkozzunk. Bizton állítjuk viszont, hogy az itteni ötvösműhelyekből nagyon szép tárgyak kerültek ki. Bizonyítja ezt a művészi ízléséről híres Hyppolit esztergomi érsek rendelésére és megelégedésére készült tárgyak nagy száma. Megállapításunkat támasztja alá azoknak az 1476-ban összeírt ötvösműveknek a jegyzéke is, amelyeket az 1470-ben Kassára költözött Martinus Aurifaber de Rivulo Dominarum hozott magával Nagybányáról.⁵⁵

A felsőbányai református egyház tulajdonában egy nagyon szép, későgótikus kehely található (77. kép). A kelyhet teljes egészében filigrán szálakból szőtt sodronykosár vonja be, amelyet ezüstszemcsék és 24 gránátkő díszít. Sem céhjeggy, sem mesterjeggy nem található rajta, és a tulajdonos leltárai vagy egyéb iratai sem utalnak a mű eredetére. Ennek következtében egyelőre nem lehet eldönteni, hogy a szóban forgó ötvösmű nagybányai alkotás-e vagy pedig Felsőbányától távolabb eső ötvösközpontban készült-e.

A XVII. századból fennmaradt levéltári anyag a nagybányai műhelyekben készült ötvösművekről is nyújt adatokat. 1606-tól kezdve a század végéig a számadások a városnak rendelt ötvösművek pontos leltárát is tartalmazzák. Ezek szinte kizárólagosan helyi mesterek alkotásai. A város ezeket a tárgyakat erdélyi fejedelmeknek vagy befolyásos főuraknak adományozta.

A kutatók számára felbecsülhetetlen értékűek a városi tanács közreműködésével készült végrendeletek és vagyoni összeírások. Ezek a források is nagy számban sorolnak fel változatos kivitelű ötvösműveket és ékszereket.⁵⁶ Pl. ötvenhét kupát, kelyhet és ezüstkanalat sorol fel az 1660. évi tatársarcra összegyűjtött 10 000 tallérról készült kimutató.⁵⁷

A nagybányai ötvösök által a XVII. században készített tárgyak elemzése alapján megállapítható, hogy ezeknek kb. 70%-a különféle típusú és alakú ivóedényekből állott. Közöttük az első helyet kétsegtelenül az ezüstpoharak és kelyhek foglalták el; a két elnevezés között a források ritkán tesznek különbséget.

A leggyakoribbak a fedeles vagy anélküli lábaspoharak, amelyek egyébként az erdélyi reneszánsz tipikus alkotásai.⁵⁸ A pohár közönséges ezüsből, ritkábban fehérezüsből készült. A virágmintákkal és indadíszítéssel ellátott poharat „bokrétás poharak”-nak nevezték. Ennél egyszerűbb díszítésűek voltak a „verejtékes poharak”. A század közepén tűnnek fel a „lábas, aranyos, bokrétás poharak”. A virágmintákat máskor gombokkal vagy pikkelyekkel helyettesítették. De a korszak termékei között gyakran fordulnak elő „szőlőgerezdes” díszítésű vagy „körtvélyes” formájú poharak is. E munkák díszítőelemeit főként trébeléssel (domborítással) dolgozták ki, de ismerték és széles körben

használták a vésett és forrasztott díszítés technikáját is. A viszonylag csekély számban fennmaradt ötvöstárgyak között mindhárom díszítési módra találunk példát.⁵⁹

A nagybányai készítmények között gyakoriak az Erdély-szerte nagyon elterjedt, 2—5 darabból álló „összejáró poharak” vagy „összejáró serlegek”. Mint már jeleztük, úgy tűnik, hogy remekműként a mesterjelöltnek ilyen egybejáró poharakat kellett készítenie. A fenti típusok mellett más formájú, például „teszállásos” vagy „csapós, felserdült, aranyos csepegtetésű” poharakkal is találkozunk.

Keresettek voltak a nagybányai ötvösök készítette, henger alakú, karcsú és magas, lefelé kissé szélesedő ezüstkannák is. Ezeket gyakran a megrendelő család vagy város címerével díszítették. Példaként hivatkozhatunk a felsőbányai református egyház kis keresztelő kannájára. Ennek külső falát két keresztbe helyezett bányászkalapács díszíti, melyet babérkoszorú övez, körülötte ezzel a felirással: „FELYSO x BANYA x A x D x 1 x 6 x 4 x 9 x”. A kanna szája körül „PALICKO x SOFIA x DE x SZENT x KIRALI x ANNO x DOMINI 1592” olvasható. Fedelének belső részét, aranyozott lapon, a Palicskó család címere (mellette megismétlődik az 1592-es évszám), külső részét gomb díszíti, a kanna füle pedig stilizált női fejben végződik.

Más esetekben a kannák falait finoman vésett stilizált levél- és indadísz ékesíti. Díszítésre a nagybányai ötvösök is gyakran használtak régi pénzeket. Az ilyen munkákat „pogánypénzes kannák”-nak hívták. A nagybányai református egyház tipikus „pogánypénzes kanná”-ját több más ötvöstermékkel együtt Myskovszky mutatta be 1908-ban.⁶⁰ Az ő ismertetéséhez hozzáfűzzük, hogy a pogánypénzes ezüstkannához hasonló alkotásokról egyebek között 1643-ban és 1658-ban készült összeírásokban is olvashatunk. Sőt 1679-ből fennmaradt az a végrendelet is, melyben a Myskovszkytól leírt kannák egyikét a nagybányai református egyháznak adományozták.⁶¹ Úgy véljük tehát, hogy mindkét kanna nagybányai ötvösmester remeke lehetett.

Az ismertetett poharak és kannák, kultikus rendeltetésük ellenére, mit sem különböztek a kor profán célokra használt hasonnemű tárgyaitól. Amint arra Julius Bielz is rámutat, e megállapítás egész Erdélyre érvényes: számos világi használatra készült ivóedényt a reformáció után kultikus célokra fordítottak.⁶² Egyébként azon ezüstitányérok többségének is kimutatható világi eredete, amelyek főúri, ritkábban polgári lakások pohárszékeiből kerültek a Nagybánya környéki egyházak tulajdonába.

A legrégibb ilyen alkotás az aranyozott ezüstből készült felsőbányai (80. kép) kerek tányér. Szélét, babérkoszorútól övezve, címerként kiképzett két keresztbe helyezett kalapács díszíti; 1533-as évszáma nyilván a tányér elkészülésének éve. Van még Felsőbányán egy másik kerek tányér is. Ezüstitét csupán keskeny sávban aranyozták a szélén, s ott a hátán a következő felirat olvasható: „HUNC ORBEM AD SACRUM COENAE MENSAE USUM FECIT FIERI, GEORGIUS BARAT”. A tányér közepén, babérkoszorúval övezve két keresztbe helyezett kalapács és „F.B.” (nyilván Felsőbánya monogramja), valamint az 1646-os készítési évszám látható. Egy másik nagybányai eredetű kerek tányér (5. kép) a misztótfalusi református egyház tulajdona. Ezt vésett fel-

irata alapján 1623-ban készítették és adományozták. Nagybányán is van egy 1659-ben készült négyszögletű aranyozott ezüstitányér, amely négy stilizált kosfejen áll (81—82. kép). A tányér közepét kör alakban képezték ki. Külső szögletein egy-egy szárnyas angyal látható, s ezeket indadisztítés köti össze. A nagybányai ötvösöktől ismert munkák közül ez a tányér vitathatatlanul az egyik legszebb alkotás.

A nagybányai ötvösök számos megrendelést kaptak ezüstcsészek és kanalak készítésére is. 1606-ban csupán a városi tanács 11 kanál elkészítését rendelte meg tőlük. Formára nézve ezek főként a nyelvek kiképzése tekintetében különböztek. Az általunk ismert levéltári források lapos és csavart nyelvű kanalakról beszélnek; közülük egyesek dísztelenek, mások pedig makk- vagy gombdísszel ékesítettek, de ezek is lehetnek simák vagy virágdíszítésűek.

A kardok és szablyák markolatainak kiképzésénél is tág tere volt a díszítésnek. Nagybányai mesterek 1628-ban kardmarkolatot és kardkötő övet ezüstboglárokkal ékesítenek, 1646-ban ezüstsablyát és ennek hüvelyét, 1677-ben aranyozott szablyát készítenek. A kard- vagy szablyahüvelyt türkizkövekkel (1657), láncocskákkal és drágakövekkel (1658) díszítették. Nagybányán készült az az aranyozott ezüstpallos is, amelyet 1606-ban a város kincstára őrzött. 1676-ban Nagybánya városa a kassai kamara vezetőjének két aranyozott ezüst tintatartót ajándékozott, melyeket 20 gyöngyszem és 34 türkizkő díszített.⁶³ Az ünnepélyes alkalmakkor használt lószerszámok díszeit szintén ötvösök készítették, mégpedig a zablát vagy a kengyelt aranyozott ezüstből. A nagybányai tanács gyakran fordult a helybeli ötvösökhöz, amikor lószerszámokat akart ajándékozni magasrangú tisztségviselőknek.⁶⁴

A női viselet legfőbb dísze a pártaöv volt, amely — ha csak mód volt rá — nem hiányzott egyetlen tehetősebb leány ruhatárából sem. A pártaövek főként gyöngyökből készültek, s ezek többnyire más szakmabeliek termékei, de a díszítésükre használt boglárók, aranyláncocskák és csatok vagy ezüstalmák már ötvösművek voltak. A leggazdagabban díszített pártaövekkel 1633, 1637 és 1657-ből keltezett iratokban találkozunk. A leltárakban ritkábban említik a gyöngyfűzéses női nyakdíszeket. Viszonylag gyakran szerepelnek azonban a különböző típusú gyűrűk. Ezeket általában aranyból készítették s különféle drágakövekkel díszítették. Vagyonösszeírásokban különös mintájú gyűrűkről is történik említés. Így 1628-ban egyazon leltárban zománcozott gyűrűt, drágakövekkel díszített címeres ezüstgyűrűt és arany pecsétgyűrűt jegyeztek fel. Egy másik, 1633-ban készült leltárban két aranygyűrűről olvashatunk. Közülük az egyiket „sárga kövekkel”, a másikat „cseh gyémánttal” ékesítették. 1658-ban ismét két különös gyűrűről tudósítanak a feljegyzések: az egyiket háromszögű gyémánt és három rubinkő, a másikat pedig egy „caledoniai kő” díszítette. Övekről, karkötőkről az általunk ismert forrásokban ritkábban történik említés. De annál több olyan aranyozott ezüstkapocsról, különböző típusú gombról és csatról olvashatunk, amelyeknek többségét nagybányai ötvösök díszítették. 1633-ból „pikkelyes kapcsokat” ismerünk, melyeket kézelők vagy szoknyák összefogására, biztosítására használtak; 1694-ből gyöngyökkel ékesített csatokról hallhatunk és olyan gombokról (1628), amelyeket zománcozással, esetleg gyöngyökkel díszítettek.⁶⁵

A nagybányai ötvösök termékeit messze földön ismerték és kedvelték. Műveik nagy része azonban a városban talált gazdára, és a polgárok kincsesládáinak féltve őrzött értékévé lett. A nagybányai céhek többsége is őrzött a város ötvöseitől készített serlegeket és a céhlakomákon használt más ivóedényeket.⁶⁶

Arról is ismerünk XVII. századi adatokat, hogy nagybányai ötvösterméket gabonaneműek ellenében, a várossal szomszédos falvakon lakó, nyilván tehetősebb parasztoknak adtak el.⁶⁷ Mindez közvetve a reneszánsz művészi ízlés terjedését eredményezte.

*

A XVII. század utolsó évtizedeiben Nagybánya és környéke fokozatosan hadszínterré vált, majd Habsburg fennhatóság alá került. Ezzel egyidejűleg megindult az itteni ötvösség gyors hanyatlása. Az ötvösök egy része más városokba költözött, a fiatalok jövedelmezőbb foglalkozást kerestek. Következésként az a város, amely még 1669-ben is 11—12 ötvösmester megélhetését biztosította, a XVII. század végén már alig néhányat foglalkoztatott falai között. 1693-ban a nagybányai ötvösök céhe még megvolt, de több mint valószínű, hogy rövidesen megszűnt. Amikor Mária Terézia rendeletei alapján a nagybányai céhek is megújították statútumaikat, az itteni ötvösökről már említés sem történik. Mindez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egynéhány ötvös továbbra is a városban dolgozott, de csekély számuk és viszonylag jelentéktelen anyagi erejük a céh fenntartását már nem tudta biztosítani.

A céh felbomlásával iratai szétszóródtak. Részben ez is közrejátszott abban, hogy szinte teljesen feledésbe ment az a jelentős szerep, amelyet egykor vittek városuk és a Partium művészi életében.

Nagybányai ötvösök a XV—XVII. századból*

1. Simon Aurifaber 1408; városbíró.
2. Conradus Aurifaber 1408; esküdt.
3. Martinus Aurifaber de Rivulo Dominarum 1470. Ez évben Kassán házat vásárol.
4. Conradus Aurifaber 1477.
5. Simon Aurifaber 1479.
6. Cristianus Aurifaber 1482. Ismertebb munkái (M): 2 nagy kupa. Ez évben Kassán telepedett le.
7. Nicolaus Aurifaber 1491.
8. Martinus Ewtwes 1535; esküdt.
9. Ioannes Ewtwes 1535; esküdt.

* Összesítő adattárunk a NbLvt Jkv és Gpi sorozatának, valamint a SchGyűjt, továbbá Mihalik és Szász i.m. adatait tartalmazza.

10. Stephanus Auricursor 1535; esküdt.
11. Ioannes Aurifaber (Eotwos János) 1547, 1555; városbíró.
12. Joachimus Eottwos alias Iwachon 1556.
13. Stephanus Eotwos 1571.
14. Paulus Eottwos Pechy (Paulus Aurifaber Pechy) 1570—1584; mester, esküdt.
15. Nicolaus Otvos 1571.
16. Laurentius Eotthweos (Laurentius Aurifaber) 1573—1583; mester, esküdt.
17. Matthias Aurifaber 1574.
18. Eottwes Jakab (Jacobus Eottweos) 1579—1587; mester, esküdt.
19. Borsoos Eotthweos Imre (Borsoos Aurifaber) 1578, 1588.
20. Emericus Igiartho alias Eottweos 1579, 1583.
21. Waradi Eottwes János (Ioannes Eottweos Wáradj) 1582—1606; mester, esküdt, proconsul.
22. Kopasz Eottwes János 1583 előtt; mester.
23. Helfer Eottwes András 1583; mester.
24. Eotwes András 1583 előtt; legény.
25. Zakmáry Eottwes János (Ioannes Eottweos Zakmary) 1583 előtt — 1614; legény, mester; esküdt, a sörház gondnoka. Valószínűleg azonos a 22. sz. ötvössel. (=Vsz. a.)
26. Károly Bálint 1583 előtt; legény.
27. Ferencz (Eottwes Jakab legénye) 1583; legény.
28. Balas (Eottwes Pál tanulója) 1583 előtt; tanuló. Vsz. a. 48. sz.
29. Janky Mihály 1583 előtt; tanuló.
30. Eottwes Péter (Eottwes Pál tanulója) 1583 előtt; tanuló. Vsz. a. 35. sz.
31. János (Eottwes Pál tanulója) 1583 előtt; tanuló.
32. Apai Bodoghi Bálint (Várad Eöttwes János tanulója) 1583; tanuló.
33. Ioannes Eottweos Wykos alias Chyeoff 1585—1604; esküdt.
34. Futaki Ötwös Ferenc 1586. 1588-ban Kassán telepedett le.
35. Iffiu Eöttwös János 1589 előtt.
36. Stephanus Eöttweos Gywlaj 1593.
37. Dévai Eöttweös András (Eottweos András, Andreas Eotweos Dévay) 1598—1624; céhmester; városbíró, esküdt, proconsul.
38. Eottweos Gáspár 1599—1614; M: 1 udvari pohár. 1616 előtt halt meg.
39. Csengeri Eöttweös András 1601; céhmester.
40. Várad Eotves Pál (Paulus Eottweos Váradj) 1601—1624; mester; proconsul. M: 1 aranyozott ezüstkupa, 1 udvari pohár, 11 ezüstanál. Nem azonos a 43. sz.
41. Lónai Eotweos Fábián (Fabianus Eotthweos) 1601—1613; mester; esküdt.
42. Banyai Eotves István (Eotwes István, Stephanus Eottweos Bányay) 1601—1630; mester; esküdt; proconsul. 1631 körül halt meg.
43. Wárad Eotwes Pál 1601; mester. Nem azonos a 40 sz.
44. Deési Eotweos Gáspár 1601; mester. V.sz. a. 38. sz.
45. Lónai Eotwes Bálint 1601; mester.
46. Paládi Eotveos István (Stephanus Paladj Eöttweös) 1601—1604; mester.
47. Mohácsi Eöttveos János (Ioannes Eotthweos, Otwoch Ianusch) 1601—1620; mester. 1621-ben halt meg.
48. Károlj Eöttweös Balázs (Eöttweös Balás) 1604—1613. M: 1 kupa. 1618 előtt halt meg.
49. Walentinus Eöttweös 1604; tizedes.
50. Desi Eöttweös Balázs 1606—1624; a város küldötte.

51. Peleskei Eötvös Pál (Otvesch Pál, Paulus Eötvös Peleskey) 1605—1631; városbíró, proconsul. M: 1 udvari pohár, 1 ezüstkánál. A város főterén volt háza. 1631-ben halt meg.

52. Nagy Eötvös Pál 1606. M: 1 ezüstkánál.

53. Hunyadi Eötvös János Nagybánai (Johannes Eotthwes Bánfihuniadi) 1606—1648. 1613-ban Londonban telepszik le. A város főterén volt háza.

54. Johannes Eotthwes Jakab 1607.

55. Bányai Eötvös János (Johannes Otvos de Rivulino) 1612—1631.

56. Jeremias Eötvös János (Ioannes Jeremia Otvos) 1614—1648; esküdt.

57. Johannes Eötvös Brassaj 1616.

58. Dioszeghi Eotwes János (Johannes Eötvös Dioszegi Mészáros) 1617—1640; esküdt. M: „porthaleó”. 1640-ben halt meg.

59. Váradi Eötvös István (Stephanus Eötvös Váradj) 1617—1642; tizedes. 1642 körül halt meg.

60. Ötvös Miklós (Nicolaus Eotthwes) 1618—1642; tizedes, esküdt. M: 1 pohár.

61. Baniaj Eöthwös Daniel (Daniel Eötvös) 1618—1648. A Híd utcán volt háza. 1648 után halt meg.

62. Ötvösch Fieseschi Andreas (Fyzesy) 1620—1622.

63. Kapusi Eötvös Márton (Martinus Eötvös Kapusi) 1620—1640; proconsul. 1640. szeptember 7-én halt meg.

64. Eötwes Péter (Ötvösch Péter Deák) 1620—1650; számvevő. M: 1 pohár. A Selyén utcán lakott.

65. Ötvösch Ferenc 1620—1631.

66. Felseo Bányai Oetwes Mihály (Otvesch Mihály) 1620—1634. Meghalt 1646 előtt.

67. Váradi Eötvös Miklós (Nicolaus Eotweos Váradj) 1620—1641; városbíró. A Híd utcán volt háza. 1641-ben halt meg.

68. Zygethy Eötvös Miklós (Nicolaus Szigethi Aurifaber) 1621—1645; városbíró, esküdt. M: 1 pohár. A Szt. Miklós és Magyar utcán volt háza.

69. Kis Eötvös Pál 1621.

70. Szász Eötvös János (Záz János) 1621.

71. Feyérváry Zygeti Eötvös János (Ioannes Eötvös Szigethy) 1621—1647. 1640-ben Gyulafehérváron van, a fejedelem udvarában.

72. Pataky Eotwes János 1622.

73. Nicolaus Eötvös Kovácsy 1624.

74. Ioannes Eötvös Nyreo 1631.

75. Herges Eotwes Péter (Petrus Eötvös Herges) 1631—1665; esküdt, számvevő, proconsul, consul, a sörház gondnoka. M: 8 ezüstpohár. A Híd utcán és a város főterén volt háza. 1665. február 17-én halt meg.

76. Váradi Eötvös János (Váradi Eötvös Pál fia) 1632—1659. A Selyén utcán volt háza.

77. Georgius Paladj Eötvös 1632.

78. Varga Eotvos István (Stephanus Eötvös Varga) 1633.

79. Eötvös Gáspár (Ioannes Gaspar Eötvös) 1633—1646.

80. Ötvös László (Ladislaus Eötvös) 1636—1657. Előbb a Szatmár utcán, majd a Selyén utcán volt háza.

81. Végh Ötvös Ferenc (Franciscus Végh Eötvös) 1638—1661; esküdt. M: 2 ezüstpohár. A Vár utcán volt háza.

82. Ágoston István (Stephanus Ágoston Eötvös) 1639—1645; esküdt. M: serleg, 1 lábas fedeles ezüstpohár. A város főterén volt háza. 1646-ban halt meg.

83. Iohannes Eotwos Munkátsi 1640—1642.
84. Augustinus Eötvös Stephanus 1640—1644.
85. Debreczeni Eötvös István (Stephanus Eötvös Debrecziny) 1640—1662; tizedes.
M: 5 ezüstpohár. A Magyar és Szatmár utcán volt háza.
86. Josephus Eotweos 1641.
87. Szigeti Eötweös István (Stephanus Zigeti Eötvös) 1641—1649. Szigeti Eötveös Miklós fia. A Magyar utcán volt háza.
88. Liskai Eötweös Michael (Lizkai Eötvös Mihály) 1642—1656. A Magyar utcán volt háza.
89. Geönczi Eotweos János 1642—1647. A Magyar utcán volt háza.
90. Végh Eötwes János (Ioannes Véezh Eötvös) 1639—1646; esküdt, tizedes.
M: 1 pohár. 1646-ban halt meg.
91. Váradi Eötweös István 1643—1649. A város főterén, majd a Selyén utcán lakott.
92. Végh Eötweös István 1643—1673; városbíró, esküdt, proconsul, consul. A város főterén, majd a Szatmár és Magyar utcán volt háza.
93. Hatházi Eötvös János (Ioannes Eötweös Hatházi) 1643—1675; esküdt, tizedes.
M: 1 ezüstpohár és 1 kanná. A Szatmár utcán, majd a Selyén utcán lakott.
94. Ujheli Eötweös György (Georgius Eötvös Uyhelyi) 1643—1653; proloquitor.
M: több ezüstpohár. A Híd utcán lakott.
95. Gonda Eötvös Mihály (Michael Gonda) 1644—1648. M: kupára való fedél.
96. Váradi Ötves László (Ladislaus Eötwes Váradi) 1645—1677; kontár, mester; esküdt, prókátor. M: 1 kupa, 1 csésze. A város főterén volt háza. 1679-ben halt meg.
97. Ilvoj Eötvös Gáspár 1645—1646. A Felsőbánya utcán lakott.
98. Kimczemi Eötvös János 1645. M: 2 mesterkupa ezüsből.
99. Eötwes László 1646; legény.
100. Tordai Ötvös János 1646.
101. Nyirő Ötvös Mihály 1646. A város főterén volt háza.
102. Némethi Ötvös Pál (Paulus Eötvös Némethi) 1646—1686; céhmester; számvévő, esküdt, consul. M: 1 ezüstpohár. A város főterén volt háza. 1686. dec. 12-én halt meg.
103. Dési Ötvös István (Stephanus Dési Eötvös) 1646. A város főterén lakott.
104. Bányai Eötvös István (Stephanus Bányai Ötvös) 1646. A Szatmár utcán lakott.
105. Gönczi Ötvös Mihály 1646.
106. Makkai Ötves István (Stephanus Ötvös Makai) 1646. A Híd utcán lakott.
107. Hatházi Eötvös György (Georgius Hatházi Ötves) 1646—1678; esküdt, consul, városbíró. 1678-ban halt meg.
108. Alberti Ötvös István 1646.
109. Hatházi Ötvös Mihály 1651. A Szatmár utcán lakott.
110. Szathmári Eötvös László 1653—1658. A város főterén lakott.
111. Pap Eötvös Mihály 1656—1660. A Vár utcán lakott.
112. Erszéngyártó Eötvös István (Stephanus Erszéngyártó Ötvös) 1658—1676.
M: 1 aranygyűrű. A Magyar utcán lakott.
113. Nyirő Ötves Mihály 1658—1689; mester; tizedes, esküdt.
114. Jeremias Ötvös István (Stephanus Ötves Jeremia) 1658—1676; mester; esküdt. M: 1 ezüstkancsó és több más ezüstitárgy.
115. Dési Eötweös Mihály 1660.
116. Makkai Ötves István 1661—1694. M: 1 aranygyűrű. 1661-ben jött fiatalon Váradról.

117. Michael Bojtos Ötves 1662.
118. Zok Ötves Péter 1663—1691; esküdt. M: 1 pohárra való aranyozott ezüstdél.
119. Desi Eötvös István 1663—1676; mester; a város küldötte. M: 1 aranygyűrű. Vsz. a. a 103. sz.
120. Bányai Eötvös István 1663—1670. A Szatmár utcán lakott. Vsz. a. a 104. sz.
121. Tordai Ötves János 1665—1692; mester. M: 2 kupa és 1 bokor kupa.
122. Gömöri Ötves Mihály 1665—1676. 1666-ban ideiglenesen elhagyta a várost. Valószínűleg legény volt.
123. Végh Ötvös János 1666—1675. 1677-ben már nem él.
124. Váradi Eötvös Ferenc (Franciscus Ötvös Kapusi, Kapusi Váradi Eötvös Ferenc) 1665—1693; mester; tizedes, számvető, esküdt, gondnok. M: 2 aranyozott ezüst tintatartó, lószerszámok, 1 ezüstpohár.
125. Jenei Ötves Péter 1666—1675.
126. Albert Ötves István 1666—1700; mester; esküdt.
127. Váradi Ötvös János 1666.
128. Váradi Eötvös Gáspár 1668—1675. Valószínűleg csak legény volt.
129. Munkácsi György 1668; mester.
130. Gimesi Eötvös György 1668.
131. Kotsis Mihály (Ötvös Mihály tanulója) 1668.
132. Pálfi Istók 1669; tanuló. Elszökött a városból.
133. Szigeti Ötvös Sándor 1671.
134. Nagy Eötvös István (Bányai Eötvös István, Nagy alias Piros Eötvös István) 1668—1700; mester; a város küldötte. M: lószerszámok 2 aranyozott ezüstpohár, 2 csésze. A Szentmiklós, majd a Felsőbánya utcán lakott.
135. Verő Eötvös György (Georgy Eötvös alias Hatvany) 1675.
136. Ötvös György 1676 előtt; legény. Valószínűleg azonos az előbbivel.
137. Eötvös János (Falábú) 1686.
138. Desi Mihály alias Ötvös 1687—1691. Másutt mint Ötvös Mihály fia szerepel.
139. Jeremias Ötvös István 1691—1700; esküdt. M: 1 ezüstpohár.
140. Pap Ötvös István 1691—1700; tizedes.
141. Ocsovai Daniel 1694—1699; consul.
142. Debreceni Ötvös Pál 1696—1699.
143. Ötvös Samuel 1699—1700.
144. Felsőbányai Ötvös Mihály 1700.
145. Pöze (Bányai) Eötvös György 1700.

Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig

A középkori falusi elemi oktatás művelődéstörténetünk kevésbé ismert területe. Az eddigi kutatások aránylag kevés adatot hoztak felszínre, neveléstörténeti irodalmunk e téren a résztanulmányok közlésénél tart. Az elemi oktatásra vonatkozó kutatómunka kiterjesztése, újabb résztanulmányok közlése sürgető feladat. Megoldása lehetővé tenné az általánosítások megfogalmazását, középkori elemi oktatástörténetünk megírását. Kalotaszeg népoktatásáról írott dolgozatunkat ebben az irányban tett első lépésnek szánjuk.

Az iskolahálózat kialakulása

Neveléstörténeti irodalmunk szerint Erdélyben a XV—XVI. században a falvak többségében már működött iskola.¹ Ebből az időszakból a kalotaszegi falusi iskolákra sajnos csak szórványosan maradtak fenn adatok. Többnyire adóslevelekben, vagyonleltárakban, végrendeletekben fordulnak elő a tanítóról, az iskoláról szóló tudósítások.

Az egeresiek 1444. július 3-án egyezséget kötnek lelkipásztorukkal, aki kötelezi magát, hogy ő és utódai káplánt és az istentiszteleten kívül az iskolában is hasznosítható „scolares”-t fognak tartani. Egerezen tehát ezóta bizonyítható az iskola létezése, melynek mestere 1533-ban János „scolasticus”.² Hasonlóképpen a közeli Türenek is lehetett iskolája, mert 1446-ban Domonkos helybeli plébános mellett János „litteratus”-t említik³, majd két évtized múlva, 1466-ban a türei „scolaris”-ról tudósítanak.⁴ Ugyanebben az évben Gyaluban is működik iskola, melynek mestere Lőrinc deák.⁵ Kispetriben 1486-ban Sebestyén clericus a helybeli tanító.⁶ A következő szórványadat a bikali iskolára vonatkozik: 1541. május 10-én Hunyadi Tamás bikali iskolamester fogalmazza és írja azt a zálogoslevelet, amely nevét megőrizte.⁷ 1551. január 19-én Kiskapuson is van iskola, „Ferench deák Kis-Kapussy mester”-t ekkor említi egy adóslevél.⁸

Bánffyhunyadiról első iskolatörténeti adatunk a XVI. századból való, de Kalotaszeg központjának bizonyára már korábban is volt iskolája. „A bánffyhunyadi bíróságról írt Constitutio” (1578) a bíró kötelességévé teszi az iskolával való törődést: „legyen gondja az iskolának építésére” — szól az utasítás.⁹

A reformáció elterjedése után a kalotaszegi iskolák hálózata is kibővül, az iskolatörténeti adatok gyakoribbakká, beszédesebbekké válnak. Gyalu mezőváros iskolamestere 1610—1614 között Péter deák¹⁰, Szucságban 1621-ben a „mester házhely”-ét említik.¹¹ Gyerőmonostoron 1632-ben Váradi István deák¹², 1641-ben pedig Ombózi Tamás deák a tanító.¹³ Gyalu 1642. évi urbáriumában Takácsi István jobbágy mostohafiáról feljegyzik, hogy „schola mester itt”.¹⁴ Szászfenesen 1642-ben Verebesi Tamás deák,¹⁵ Kalotaszentkirályon 1653-ban Berkeszi Márton

az iskolamester.¹⁶ Bánffyhunyadi a név szerint is ismert első tanító Erdélyi István, 1670 táján. Őt követően tömötte válik az ismert iskolamesterek sora: Szentgyörgyi Mihály (1672), Kézdi-Vásárhelyi Kelemen (1673), Küküllővári Péter (1674), Nyíri István (1681), Kállai Lőrinc (1686) stb.¹⁷

Kalotaszeg szellemi fejlődését visszavetették a vidéken a XVII. század közepén több hullámban végigseprő török—tatár dúlások. A gyalui uradalom csaknem teljesen elpusztult, sokat szenvedtek az Almás-völgy falvai is. A tanítókat az ellenség legyilkolta, elhurcolta. Erről az időszakról írja a verselő krónikás:

Együtt veszél te is Kalotaszegh,
Kiben az ifjuság volt mint virág seregh;
Belőlled el vit nép mostan csak keseregh,
Kiknek étek itok az keserű méregh.¹⁸

Ilyen események után nagy jótéteményt gyakorol I. Apafi Mihály, amikor 1674-ben Gyalu, Vista, Türe, Nagykapus, Daróc, Mákó, Körösfő, Almás, Középlak, Lóna és Fejérd községnek ajándékozta a kincstárnak járó dézsmajövedelmet.¹⁹ A fejedelmi adomány lehetővé tette az elpusztult iskolák újjászervezését.

A XVIII. század kezdete újra nagyon szomorú korszak Kalotaszeg történetében. A kuruc szabadságharc az 1711-es fegyverletétellel véget ért ugyan, de a feldúlt falvak még sokáig romokban hevernek. A század közepén Mária Terézia rendeletére készült egyházi vagyonösszeírás alkalmával kihallgatott tanúk visszaemlékeznek az iskolák pusztulására is: „Tudom bizonyny, hogy mikoron ezen református Ecclesia épségének állapotjában volt a Revolutio előtt, amely helyen most vagyunk ez volt... a mesternek lakhelye” — vallják Farnason. „Tudjuk hallomásból, hogy ezen a funduson régetén, a háborús idők előtt, az oskolamester lakott” — szól az egeresi vallomás. „A mester háza... pusztájában hever még ma is” — panaszolják Deritén.²⁰

A XVIII. század közepére Kalotaszeg kiheveri a pusztításokat, a gazdasági fejlődést követően az iskolamesteri telkek újra benépesülnek. Valkón 1722-ben új iskolaház épül „a temető falu felőli részén”,²¹ Almáson ugyancsak 1722-ben a „Középlak felé Mesterága Torokban” elnevezésű kaszálót és a „Mesterága patakja” nevű patakot említik.²² Mérában 1728-ban a tanító házhelyet kap: „Adatott a tanítómester számára egy kis házhelynek való fundus az ivókút táján”²³ — szól a tudósítás.

Az újjáépült kalotaszegi iskolahálózatról az egyházmegye 1754. évi vagyonösszeírása alapján alkothatunk képet, amely összesen huszonnégy faluban említi az iskolaházat, a tanítót vagy annak járandóságát. Ezek a következő falvak: Bánffyhunyadi, Damos, Egeres, Farnas, Gyalu, Gyerőmonostor, Gyerővásárhely, Inaktelke, Jákótelke, Kalotaszentkirály, Kiskapus, Kispetri, Körösfő, Középlak, Magyarbikal, Magyaróke-reke, Mákó, Méra, Nagykapus, Nyárszó, Sárvásár, Valkó, Váralmás, Zentelke.

A XVIII. század végéig a vidék iskolahálózata alig változott. Az 1780-as és 1790-es vizitációs (az egyházi ellenőrző látogatások alkal-

mával írott) jegyzőkönyvek alapján Kalotaszeg református iskoláinak összesített számadatai a következők:²⁴ tanítóval rendelkező iskolák száma 1780-ban 22, 1790-ben 23, lévitával (lelkésztanítóval) rendelkező iskolák száma 1780-ban 3, 1790-ben 3, a vizitáció idején tanító nélküli iskolák száma 1780-ban 5, 1790-ben 3.

A XVIII. század végén román egyházi iskolák működtek Alsó- és Felsőfüldön, Egeresen, Szászfenesen (Gheorghe Șincai szervezte meg), Gyaluban, Gyerőmonostoron, Szucságon és Váralmásan.²⁵ A középkor folyamán római katolikus iskolája volt Bácsnak, Szászfenesnek és Jegenyének.

Az iskolamester

A középkori falvak világában a tanítónak igen jelentős szerep jutott. „...lehet látni egész falvakat — írja Apáczai Csere János —, amelynek szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester...”²⁶

A tanítókat a falvak közössége rendszerint Szent György napkor (április 24-én) alkalmazta, a hagyománynak megfelelően egy-két, legfeljebb három évre. Az évenként tartott vizitációk döntöttek a tanító további alkalmazásáról, ekkor ugyanis megkérdezték a falu népét, hogy elégedett-e a tanító magaviseletével, buzgalmával, marasztalják-e jövőre vagy sem.

A tanító egy személyben falusi kántor, nótárius (jegyző) is, kötelessége a temetések alkalmával való éneklés, a harangozás. A szegényes jövedelem gyakran arra kényszerítette, hogy más mellékereset után nézzon, ezért néha uradalmi tisztartó, postamester stb. éppen valamilyen mesterséget űz, sokszor fuvarozással, italméréssel stb. foglalkozik. A többirányú elfoglaltság elvonta a tanítót az iskolai munkától és akadályozta a gyermekekkel való foglalkozásban.

Kalotaszegről a XV. századtól 1848-ig terjedő időszakból név szerint összesen 362 tanítót ismerünk: a XV—XVII. századból 32-t, a XVIII. századból 168-at és a XIX. század első feléből 162-t.²⁷

Ezek a falvak a XVI. század második felében és ezt követően tanítóikat többnyire a Kolozsvári Református Kollégiumból hozták. A diákok tanulmányaikat félbeszakítva, rendszerint 1—3 évig tanítóskodtak, majd tovább tanultak, vagy más jövedelmezőbb állást vállaltak. Az ezt megelőző időszak tanítóinak alma matere ismeretlen, de hihetőleg szintén a kolozsvári schola volt. A tanulmányaikat külföldi akadémiákon tovább folytatni szándékozó diákok az „academia promotio”-nak nevezett iskolákban tanítottak. Kalotaszegen ilyenek voltak a bánffy-hunyadi, gyalui és kalotaszentkirályi iskolák. Egy-két évi tanítóskodás után a bánffy-hunyadi iskolából indult külföldre pl.: Tatai A. K. János, aki 1723—1724 között az Odera menti Frankfurtban és a hollandiai franekerai egyetemen tanult.²⁸

Az oktatás mint élethivatás

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje jelentős változásokat hozott a középkori viszonyokat konzerváló falusi kisiskolák világában. A tanítói pálya ekkor vált önálló értelmiségi foglalkozássá. Az academia promotiók megszűntek, s az egy-két évig időző kollégiumi diákok helyett letelepedett családos tanítók vették át az oktatást. A felettes

iskolai szervek, a patrónus földesurak ellenezték az academia promotiók megszüntetését, de a falvak közössége ragaszkodott az állandó tanítóhoz. Gyaluban 1796-ban Bányai Jánost a felettes hatóságok tiltakozása ellenére alkalmazták állandó tanítónak. Kalotaszentkirályon az iskolatanítói állomás Szőnyi József (1774—1822) idejében állandósult. Emiatt a Bánffy család az eddig adományként fizetett évi 24 véka búzát, 24 véka zabot, 12 veder bort, valamint a kismalom szombati vámját megvonta az iskolától.²⁹

A századforduló körül azonban a kalotaszegi falvak többsége mégis állandó tanítót nyert, akik közül sokan több egymást követő nemzedéket oktattak a betűvetés mesterségére. Kispetriben Gyalui Sámuel 40 évig tanít, halálakor, 1819-ben, az anyakönyv a következőket írja róla: „Gyalui Sámuel 5 esztendőktől nyugalomban lévő, de 75 esztendőig a körösfői, magyarvalkói, damosi végre ... a kispetri ecclesia ... igen jó emlékezetű Oskola Mestere ... eltemettetett ... több helyiségből is megjelent igen szépszámú gyülekezet előtt ... életének a 101. évében.”³⁰ Szucságban Apáczai Csere Márton (1777—1820) 43 évig, Bikalon Damosi Simon (1809—1842) 33 évig tanított. Ezeknek az iskolamestereknek a tanítóság már nem ideiglenes pénzszerzési lehetőséget, hanem életre szóló hivatást jelentett.

Érdekes, hogy Kalotaszeg legjelentősebb iskolája, a bánffyhunyadi rektoria egy ideig még academia promotio maradt. A határozást 1808-ban a felettes hatóságok így fogalmazzák meg:

„1. A bánffyhunyadi rektorságot ezután is Academia Promotioval csinálják ... erre mindenkor a legérdemesebb ifjút kelletik kiválasztani, aki sokszor Publicus Praeceptorságot³¹ is viselt.

2. A Rector mindenkor július 15. napján változik.

3. A Collegiumból való kimenetelével tartozik magát a Rectornak kimenendő az éránt rezolválni, hogy bizonyosan academiákra megyen, ha pedig nem menne, tartozik minden esztendei jövedelméből 30 forintot visszafizetni, melynek két része a Collegiumban valamely academiákra készülő jó legénynek adassék.”³²

A tanító munkájára, szakmai tevékenységére az ellenőrző látogatások jegyzőkönyvei minősítő véleményeket jegyeztek fel. 1780-ban a valkói tanító „ditsértetik”, a kalotaszentkirályi „szolgálata kedves”, a farnasi „kedveltetik”, Apáczai Csere Márton szucsági iskolamester „igen nagy kedvességben vagyon”. A nagykapusi tanítót a vizitáció megint: „a gyermekek tanítására szorgalmasabban figyelmezzon, ne táncoljon”, elégedetlen a falu a türei tanítóval és „változását kívánná”, a középlaki tanító „illetlen magaviseletű, részegeskedő, káromkodó, a vizitáció suspendálja”.³³ Az 1791-es vizitáció megdicséri a kalotaszentkirályi mestert: „Az oskolája szép és számos, jól tanít, mindenek kedvelik, a szolgálatjával megelégedtek.” A győrmónostori tanítót viszont megintik: „A mester keményen megfeddetett, hogy öltözetére s magaviseletére nézve magát illendőleg viselje.”³⁴ „Tanítani tud” — írja az 1822-es vizitáció a vistai mesterről, „alkalmas” jegyzi fel a tüerei-ről.³⁵

Az 1831-es iskolai összeírás minősítései szerint a bánffyhunyadi tanító „eminens”, a körösfői, zsoboki, egeresi, mérái „dicséretes”, de a

legtöbbször a „középszerű”, „alkalmas”, „meglehetősen” minősítést kapják.³⁶

A tapasztalt hiányosságokat is felsorolják: a mákói tanítónak „nagyon rossz az írása” (1822), a bogártelki „nem elég tudós tanítani” (1817), a váralmási „a kottához keveset ért ... hibásan énekel” (1818).

Az 1848-as népiskolai összeírás szerint a kalotaszegi tanítók közül csak nyolcan „tanulták a tanítóságot”.³⁷ Ebben az időben ugyanis a mai értelemben vett tanítóképzésről nem beszélhetünk. A kalotaszegi tanítók többnyire a kolozsvári kollégiumban tanulták az „iskolamesterséget”. „Alkalmos tanító mert 7 esztendő deák volt” — írja a vizitáció 1822-ben a középlaki tanítóról.

Érdekes adatokat szolgáltat az 1848-as összeírás a tanítók nyelvismeretére vonatkozóan is: az összeírt 30 magyar anyanyelvű tanító közül 13-an beszélték a román nyelvet és 9-en a latint. Több nyelvet csak a bánffyahunyadi tanító, Ágoston György ismert, aki a magyar, román, latin nyelveken kívül a német, görög és héber nyelvekben volt jártos.

Díjlevelek, adományok

A tanító létalapját a falu közössége által megállapított díjlevél biztosította. Kalotaszegről 1754-ből ismerjük az első díjleveleket, amelyeket az egyház javainak összeírásakor állítottak össze, az akkor kihallgatott tanúk vallomásai alapján, de amelyek évszázadok gyakorlatát tükrözik. Íme a damosi díjlevél:³⁸

„Anno 1753 ... a damosi református ecclesia ilyen fundamentumon hozta mesterét:

1. Ősszel vetnek el minden fordulóra négy vagy öt véka³⁹ búzát, tavasszal pediglen három véka tavasz-búzát, vagy egyéb afféle gabonát.

2. Adnak az ecclesiából négy szekér tűzifát, emellett minden két tanuló fiútól és lánytól egy szekér fát.

3. Míg olvasni megtanul a gyermek nyolc polturát,⁴⁰ azután, ha katechézist repetálni kezd, feljebb nevekedik a fizetése.

4. Minden bért fizető ember ad négy polturát.

5. Ezek mellett adnak minden háztól harangozásért egy kenyeret, egy fazék ételt, vagy pediglen az egyszerű főzésért kettő polturát.

6. Adnak egy szekér szénára való fűvet is.

7. Minden tanuló gyermek szombati napokon viszen szülejének tehetsége szerint tanítójának kevés honoráriumot is.

Ultimo, halott felett való éneklésért négy, ha pediglen a halott felett prédikáció nem tétetik, nyolc polturát.”

Lakonikusabb fogalmazásúak, de nagyobb jövedelmet biztosítottak a bánffyahunyadi és középlaki tanítói díjlevelek.

Bánffyahunyadon: „Ezen reformáta ecclesia mesterének pediglen jár minden háztól dénár 6.⁴¹ Két ejtel⁴² búza, egy veder⁴³ bor jár és minden háznál esztendőnként háromszor tartoznak főzni. Az özvegyek pediglen mindenkinek felét praestálják. Halott felett való éneklésért nyolc poltura. Amely bort az ecclesia ad, a bírónak hírt adván, elárultathatja városunkon. A papnak járó 52 pénzről⁴⁴ tartozik a praedikátor adni 4 forintokat⁴⁵ fára.”

Középlakon: „Az oskolamesternek pediglen minden házas ember, akár nemes, akár nemtelen 3 polturát ad. Háromszor főz. A nemes ember egy véka búzát, a nemtelen vagy paraszt pediglen fél vékát. Insuper a dézsmából tartozik évente a prédikátor 25 véka búzát adni. Az ecclesia ad évente nyolc szekér fát. Négy véka búzáját a mesternek az ecclesia a maga földjébe elveti.”

Kiskapuson közös megegyezés alapján állapítják meg a tanító járandóságát: „Az oskolamesternek úgy fizetünk, amint megalkudhatunk.” Minimális jövedelmet biztosított a gyerővásárhelyi és a nyárszói díjlevél: „Az oskolamesternek, amit akarunk, azt adunk” — írják Gyerővásárhelyen; „A mesternek, amit akar adni az ecclesia, azt ad” — szól a nyárszói határozás.

A kalotaszegi tanítók járandóságát az 1754-ben összeírt díjlevelek alapján a következőkben összegezhetjük: a XVIII. század elejéig az iskolamesternek a telkek száma szerint fizettek, a század közepe táján többnyire már családonként rótták a bért. „Az elmúlt revolúcióig⁴⁶ elejítől fogva az iskolamester csak egy bért kapott, akárhányan laktak a házban ... mostan minden gazda ember külön fizet” — írják Nagykapuson.

A tanító fő járandósága a telekhasználat, amelyhez a falu határán kisebb-nagyobb szántóföld és kaszáló tartozott, valamint a falu lakóinak különféle természetbeni szolgáltatása. Kalotaszeg nehéz gazdasági viszonyai, a pénz szűkössége a természetben való fizetést tették túlnyomóvá. Búzából — akár telkek, akár családok szerint fizettek — fél véka, ritkábban egy véka járt. Körösfőn összesen 20 véka búza és minden pár embertől fél véka zab, Inaktelkén összesen 20 véka búza a tanító fizetése. Szőlőtermő falvakban bort vagy mustot is kapott a tanító, Bikalon „minden háztól fél veder bort”, Mákóban „gazdánként 2 éjtel mustot”. A nőtlen diák-tanítók jövedelméhez tartozott a „fazék éték” és a „darab kenyér”: „A gazdák évenként egyszer főznek és egy darab kenyeret adnak” — írják a díjlevelek. A tanító nősülését ugyanis az iskola törvényei tiltották, az egyszobás tanítói ház — ahol a gyermekek tanulás céljából összegyűltek — alkalmatlan volt arra, hogy a tanító családosul ott lakjék. Bényei György gyalui tanítónak 1745-ben csak olyan feltétellel engedik meg a nősülést, ha kötelezi magát, hogy feleségét nem költözteti az iskolaházba. Boér András gyalui tanítót még 1782-ben is eltávolítják az iskolából, mert megnősült.⁴⁷ A „fazék éték” helyett Kalotaszentkirályon, Damoson 1—2 poltura, Sárvasáron „egy font⁴⁸ hús”, Jákótelkén „egy tyúkfi vagy egy garas”⁴⁹ a tanító járandósága. Később — a XIX. század elején — a letelepedett, családos iskolamestereknek főzés helyett — melyre igényt már nem tartottak — 2—4 polturát fizettek.

A természetbeni szolgáltatásokhoz tartozott „minden gazdaembertől fél szekér fa” és az „egy szekér szénára való fű” is.

A tanító részére a község a mesteri telek után járó szántóföldön általában 4—8 véka búzát vetett és hordott be. Az iskolamester pénzbeli jövedelme csekély, minden családtól „egy susták”,⁵⁰ de olykor a gyermekek tanításáért pénzben fizetett a falu: pl. Sárvasáron „az egész ecclesia 4 forintot ad”. A XIX. század elején (az 1813-as díjlevelek sze-

rint) Kalotaszeg falvaiban egyforma a tanulószám szerint fizetett tandíj: „az ábécistákért 12 krajcár, a soltárosokért 34 krajcár”.⁵¹

A tanító jövedelmeként említik az úgynevezett „sabbathare”-t is. Elterjedt szokás volt, hogy a gyermekek szombatonként tanítás helyett egész nap játszhattak, vagy szüleiknek segíthettek a tanítónak vitt „kevés honorárium” (egy tojás, egy cső kukorica stb.) ellenében. Damoson 1813-ban „Sabbatharében fél véka zab” járt az iskolamesternek.

A temetéseken végzett kántori szolgálataiért a tanító külön javadalmazásban részesült, harangozásért általában 2—4 poltura, „a halott felett való éneklésért, ha nincs prédikáció 8 poltura, ha prédikáció van 4 poltura” a járandósága.

Egyes falvakban a források a mester egyéb jövedelmeit is felsorolják: Farnason a XVIII. század elején a malom bevételeiből részesült a tanító,⁵² Kalotaszentkirályon „a kis malom szombati vámjából”,⁵³ Egerezen a báránydézsmából,⁵⁴ Gyerőmonostoron a tanítói telken levő két mészárszék bevételeiből.⁵⁵

Néhány faluban: Középlakon, Bicalon, Nagypetriben, Kalotaszentkirályon a földesurak is hozzájárultak különféle adományokkal az iskola fenntartásához, a tanítói jövedelem kiegészítéséhez. A bikali 1794-es díjlevél a következő adományokat sorolja fel: „Az Intzédi udvar 6 kalangya⁵⁶ búzát, 6 veder bort, fél véka törökbúza vetését, egy szekér szénát, kender vetését és fát, a Tekintetes Perceptor úr egy kalangya őszbúzát és egy fél veder bort, Bíró Anna kisasszony két kalangya búzát, két veder bort, Bíró Kata asszony két kalangya búzát, két veder bort” adott évente a tanítónak.

A XVIII. századtól kezdve a katolikussá vált központi kormányzat az iskoláknak az előbbi időszakban fejedelmi adományként sóban folyósított fizetést a református iskoláktól fokozatosan visszavonja. „A mestereknek a sót néhol ugyan kiadják, de többnyire nem ... holott pópápa mestereknek s románoknak kiadják...” — írja egy 1752. évi beadvány.⁵⁷ Később a sóadás teljesen megszűnt: „A Nemes sódarab a ... kalotaszegi és kolosi Schola Mestereknek ... ki nem adatik”,⁵⁸ bár többször is kérték a kincstártól.

A tanítók gyakran elégedetlenkedtek fizetésük elmaradása miatt. A vizitációs jegyzőkönyvek tele vannak ilyen vonatkozású panaszokkal.

A XIX. század első felében a tanítók nehéz anyagi helyzetén közös erővel igyekeztek javítani. 1809-ben létesült az első önszegélyező egyesület, a „Kolos-Kalotaszegi traktus (egyházmegye) Papi és Mesteri özvegyek és árvák felsegélyezésére felállítandó Institutio”.⁵⁹ A tizenegy alapító tag közül kilenc mester neve olvasható, akik a közös alapra évente két rhénes forintot fizettek.⁶⁰

A kalotaszegi iskolák 1831. évi összeírása a gyermekek után szedett szegényes tandíjakról tudósít:

„Az iskola tanítók fizetése mindenik Ekllesiában nagyon csekély, annyira hogy általában fel lehet tenni, hogy kezdőktől csak 12 krajcár a fizetések Váltó Czédulában,⁶¹ a fellyebbvalóktól 30—60 krajcár Váltó Czédulában, sok helyen fél-fél szekér fa is.” Kivételnek számít a bánffy-hunyadi rektoria, ahol az 1832. évi vizitációs jegyzőkönyv szerint a következő tandíjat fizették: „kezdőktől 50 krajcár Váltó Czédulában,

legfelsőbb leckékért 150 krajcár Váltó Czédulában, egy leány tanításáért 50 krajcár Váltó Czédulában".

Az 1837-es vizitációs jegyzőkönyvek „pengőben” összesítve sorolják fel a tanítók fizetését. A jövedelmek között a falu anyagi állapotától függően nagy eltérések mutatkoznak. Eszerint Gyaluban 72 rajnai forint pengőben, Váralmásan 60 rajnai forint, ellenben Gyerővásárhelyen, Damoson 34 rajnai forint ezüstben „mindent pénzzé összetéve”, Nagypetriben 33 rajnai forint „mindössze”, Farnason pedig csak 20 rajnai forint a mester teljes rendszeres jövedelme.

„A lehetőség szerint minél több gyermek nevelése”

Kalotaszegről a fiúgyermekek életkorát is tartalmazó első urbáriumot 1727-ből, a gyalui vártartományból ismerjük.⁶² Eszerint a fiúgyermekek száma az itteni falvakban a következő:

A község neve	Családfők száma	A fiúgyermekek száma		
		0—5 év	6—12 év	13—18 év
Gyalu	93	31	27	17
Körösfő	32	8	12	6
Nagykapus	29	17	19	8
Jegenye	24	7	12	6

(A gyermekek összlétszáma általában a fiúgyermekek kétszerese.)

Hány gyermek járt iskolába a fentiek közül, arról a források nem tudósítanak. Annyi azonban bizonyos, hogy a feudalizmuskori falusi iskolázás egyik nagy kérdése a rendszertelen iskolalátogatás. A jobbágyterhek lefoglalták az egész család és benne az iskoláskorú gyermek idejét és erejét. A gyermekek munkára való igénybevétele miatt a tanulási idő is rövidül, többnyire novembertől márciusig terjed. Sokan a szegénység, ruhátlanság, a hideg, a nagy sár miatt nem járnak iskolába. Az 1780-as vizitációs jegyzőkönyv panaszol, hogy „az atyák a gyermekek taníttatásában felettébb restek”. Pedig az iskolába járás nem a jóakaraton múlt, a baj társadalmi oka a jobbágyrendszer.

Az iskolalátogatás, a tanulók létszáma a XIX. század első évtizedeiben a következő képet mutatja.⁶³

Sor-szám	A község neve	A vizitáció éve					
		1813	1823	1831		1840	
		iskolások száma		iskolába járók száma	iskolába nem járók száma	iskolába járók száma	iskolába nem járók száma
1	Bábony	—	4	5	1	14	—
2	Bánffyhunrad	96	110	72	27	109	12
3	Bikal	30	31	25	4	—	—
4	Bogártelke	8	14	24	2	—	—

0	1	2	3	4	5	6	7
5	Egeres	—	22	10	3	7	3
6	Farnas	9	5	16	—	9	3
7	Gyalu	—	21	12	15	15	25
8	Gyerőmonostor	—	22	20	8	22	6
9	Gyerővásárhely	—	20	17	3	19	11
10	Inaktelke	—	32	42	2	33	—
11	Jákótelke	—	12	9	2	4	3
12	Kalotadamos	—	13	11	5	8	2
13	Kalotaszentkirály	91	64	65	18	76	—
14	Ketesd	12	7	14	—	—	—
15	Kiskapus	—	—	—	—	15	15
16	Kispetri	—	16	9	2	15	10
17	Körösfő	—	32	19	—	31	9
18	Középlak	12	15	6	3	19	3
19	Magyarókereke	12	9	14	7	16	10
20	Mákó	—	8	31	—	41	19
21	Méra	9	19	31	5	55	—
22	Nagykapus	10	17	33	—	13	3
23	Nagypetri	—	—	16	—	12	6
24	Nádasdaróc	1	9	9	1	—	—
25	Nyárszó	13	6	17	3	14	14
26	Sárvásár	—	10	12	4	11	11
27	Sztána	14	14	25	—	13	17
28	Szucság	—	—	6	4	—	20
29	Türe	—	10	18	3	6	19
30	Valkó	—	20	12	14	19	6
31	Váralmás	38	41	26	8	17	17
32	Vista	22	14	12	9	8	22
33	Zsobok	28	21	46	—	38	—
	ÖSSZESEN:	405	638	648	153	659	266

A vizitációk alkalmával készült kimutatások bizonyára a lehető legnagyobb tanulólétszámot rögzítik, mégis 1840-ben Kalotaszegen a gyermekek 40 %-a beiskolázatlan maradt.

Az iskolák 1831. évi rövid összeírása a következőképpen indokolja a fennálló állapotokat:

„Az iskolában való fel nem járás oka: a szülék szegénysége, tehetlensége s a gyermekeknek azok miatt való ruhátlansága, sok faluban pedig a gyermekek betegsége.” A következőkben utasítja a falvak előljáróságát „... hogy a szülőket külső erővel is gyermekeiknek az iskolába való feljására kötelezzék.”

Egy 1801. évi körösfői rendelkezés ezt mondja: „Mind a legények, mind pedig a leányok szülei, ha az ő gyermekek vakmerőképpen elmulatya a tanítást, fizessen egy vonás forintot.”⁶⁴

Minden falusi gyermek rendszeres iskolába járása a feudális gazdálkodási viszonyok között megvalósíthatatlan. A lehetőség szerint minél több gyermek nevelése a cél, amelyet a felettes szervek utasításai és a falvak előljáróságai elérni szerettek volna.

A falusi kisiskola

A középkorban a falusi kisiskola szalma- vagy nádfedeles szerény épület, egyszobás iskolaház, amely a sövénnel kerített mesteri „fundus”-on állt. A mesteri telek — a község anyagi lehetőségeitől függően — kisebb vagy nagyobb lehetett.⁶⁵ Helyenként a közföldből szakítottak telket az iskolának: „Amely funduson ... az oskolamester lakik ... a falunak egyenlő akaratjából fogadtatott fel az utcának mocsaras vagy sáros bővségéből” — írják 1754-ben Nagykapuson. Középlakon ez évben a következőket jegyzi fel: „Amely helyen pediglen ... az oskolamester lakik ... a falunak egyenlő akaratjából fogadtott fel.” Nyárszón, ugyancsak 1754-ben, bérbe vett, úgynevezett „taxás” jobbágyházban folyt a tanítás: „Amely helyen ... a mester lakik ... az nem parochiális fundus, hanem ... egy jobbágy lakhelyén commorál.”⁶⁶ A falunak még a XIX. század elején sincs iskolaháza, 1819-ben a vizitációs jegyzőkönyv megjegyzi, hogy „Mesteri ház nincsen, így házat árendálnak számára, esztendőnként 6 forintot fizetnek.”⁶⁷

A tanító többnyire lakószobájában tanított, de a XVIII. században egyes falvakban már felépült a külön tanterem, az úgynevezett „classis”. A tapasztott földű szobában — amelynek lantornás ablaka kevés fényt bocsátott a tanulókra — a gyermekek a fal mellett, cövekekre erősített deszkaszálon ültek, középen a tanító asztala állt.

Mai értelemben vett tantermet egész Erdélyben, így Kalotaszegen is csak a XIX. század első felétől fogva találunk. A legtöbb iskolában ekkor készítenek padokat a gyermekek számára, ekkor szerzik be az első oktatási segédeszközöket is. Az osztálytermek, a classisok állapota nagyon változatos képet mutat. Az 1822. évi vizitáció szerint Körösfőn „jó a classis”, Középlakon „alkalmas”, Kalotaszentkirályon „meglehető”, de sok helyen még mindig „szűk, setét, füstös, alkalmatlan”.

Az oktatás anyaga és módja

Kalotaszeg XVIII. század előtti vizitációs jegyzőkönyvei elvesztek, emiatt falusi iskoláink belső életét, az oktatás tartalmát kevésbé ismerjük. Vizitációk tartásáról is csupán a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyveiből tudunk. „Attam öt lovat a kocsi elejibe, vizitálni mennek ökegyelmek Almásig” — szól egy 1646-os bejegyzés. „Bíró uram parancsára a szekeres viszi ökegyelmét négy lovon vizitálni Kalotaszegben” — említi 1657-ben.⁶⁸

A XVII. századi iskolai rendelkezések csak általános utasításokat tartalmaznak: „... három esztendő engedtetik a Mesternek... gyermekeket és ifjakat... serényen tanítsák... és az tanítványoknak értelmekhez és elméjükhöz... szabják magokat... leányokkal, asszonyokkal ugrálni, tánczolni... nem szabad... az iskola kortsma házzá ne legyen... oly öltözetet és lábbelit viseljenek, melyet az rend kíván...”⁶⁹

A mai tanév fogalma az egész középkor folyamán ismeretlen. A tényleges oktató tevékenység többnyire véget ért a tavaszi mezőgazdasági munkák kezdetével. Magát az iskolai tanítást a kora délelőtti és kora délutáni egy-kétórás foglalkozás jelentette. Az iskolát nem osztották osztályokra, a tanulók tantárgyak szerint csoportosultak.

A feudalizmus idején az iskolák Kalotaszegen is elemi fokúak voltak. Alapvető tananyaguk a katekizmus — a vallás főbb tételeinek kérdés-felelet formájában való kifejtése —, amely azonban erkölcsi, társadalmi ismereteket is nyújtott. Ezenkívül az egyházi ének — a zsoltárok éneklése —, amely elsősorban szép, élményszerű éneklést jelentett, valamint az olvasás, írás, olykor a latin nyelv alapjai alkották a tananyagot.⁷⁰

A XVIII. századi tantárgyakat az 1754-es díjlevelek tandíjfelsorolásaiból ismerjük: Damoson az olvasni tanulókat és a katechézist ismétlőket említik, Magyarókerekén az olvasókat és a két máriást⁷¹ fizető „soltárosok”-at. Tordaszentlászló 1783-ban „az iskolában úgy a fiú mint a leány gyermekeknek taníttatik az Aritmetikának 4 speciese”.⁷²

Az olvasást — az egész középkor folyamán — az úgynevezett sillabizálással, a betűztető módszerrel tanították. A mássalhangzókat nem hangjuk, hanem nevük szerint ejtették ki a tanulók. Pl. a „bicska” szó kibetűzése a következő formában történt: Bö, i-bi, cő, ső-cső-bics, kő, a-ka, bics-ka, bicska. A tanulók megismerték, begyakorolták a betűk nevét, az elnevezés szerinti kiejtést, a betűk pontos sorrendjét. Ezt követte az értelmetlen szótagsorok, szótagcsoportok mechanikus betanulása. A sillabizálás rossz módszere, a „nagy hiábavalóság s kerengő útvesztés” — Szőnyi Nagy István szavai szerint — alaposan megnehezítette az olvasás elsajátítását.

Az olvasni tanítás új, hatékonyabb módját, a „hangoztató módszer”-t propagálta Szőnyi Nagy István *Magyar Oskola* (Kv. 1695) című könyve. Misztótfalusi Kis Miklós, aki „a betű, az írás-olvasás, a tanulás erejével” akarta „kiszabadítani a tömegeket a tudatlanság és szegénység béklyóiból”, saját költségén kinyomtatta és ingyen szétosztogatta Szőnyi Nagy könyvét,⁷³ de az új módszer alkalmazására Kalotaszegen csak később, a XIX. század második felében került sor.

Az oktatásra vonatkozóan az 1786-ban kidolgozott népiskolai utasítás tizenhét pontban foglalja össze „A falusi mesterek kötelességei”-t.⁷⁴

A tanulókat az utasításnak megfelelően beírják az iskolába: „Catalógusba veszik... fiú és leány gyermekek 6 esztendőseit és fellyebbvalókat 13-rom esztendősig inclusive.”

A tanítók kötelessége, hogy „a gyermekeket, ifjakat oskolába édesgessék, akik oskolát gyakorolni kezdenek, azokkal szelíden bánjanak, ne legyenek ő hozzájuk durvák, mordok, nehogy minekelőtte a

tanulást megszerethetnék elidegenedjenek attól... A falusi Oskolák célja az, hogy tanuljanak a gyermekek olvasni, írni, énekelni, a keresztény vallást... a polgári társaságbeli élet folytatására múlhatatlanul szükséges némely dolgokat is: mineműek az arithmetica, historia s egyéb dolgok első kezdete."

E célnak megfelelően:

„I. Az Oskolában hozott gyermekek előtt kezdjen mindjárt a mester beszélni röviden a Szent Írásból historiátskákat, közbe-közbe erkölcsi meséket, minéműek az Esopus fabulái, azonközben ismertesse vélek a magyar betűket az Ábécés könyvből, vagy a szegényebb sorsúaknak kedvezvén, írja le azokat a szokott formákban kisedet táblákra, melyeket a gyermekek magokkal hordozhassanak... különösen segíthet például azzal, ha a mester fekete táblára krétával a gyermekek előtt írogatja, mutogatván nekik: ez A sat.

II. A betűket jól megismertetvén sillabizálásra kell fogni a tanulót. Ez a munka könnyebbé tétethetik, ha a mester fekete táblára ír betűket s nevezi példának okáért ez *a*, ez *b*, e kettőt együtt így kell kimondani *ab*, ily módon... hamar sillabizálni szoknak, kevés idő alatt olvasni is megtaníthatnak.

III. Az olvasásban arra vigyázzon a mester, hogy tisztán és folyvást, nem erőltetett, hanem természetes hanggal olvassanak a tanítványok, lassanként szoktassák a virguláknál lélegzetet venni, a két punctumoknál kevéssé, a punctumoknál hosszabban megállni.

IV. Írni tanítja a mester csakhamar, hogy oskolában kezd járni a gyermek. Elsőben ugyan fekete táblára krétával míg szokik a betűket egyenként leírni, azután pennával viasszolt táblára s majd papirosra.

Ekkor szükséges, hogy vagy jó író ember írjon formulát, vagy amely hasznosabb, nyomtatott exemplar legyen szeméi előtt, melyben minden betűt kövessen és a mester mutogassa, hogy kelljen azt követni, sőt azt is, hogy üljön az íróasztalnál, hogy fogja három ujjai közé a pennát.

V. Az éneklésre szoktatás végett az... minden órában szükséges fekete táblának egyik oldalát meglíneáztatván és a kottákat leírván meg kell ismertetni azokat, hogy szokott nevén mindegyiket nevezhesse, majd éneklő hanggal is kimondhassa...

VI. Minekutána jócskán olvasni szokott a gyermek az Ábécés könyvből, gyakoroltassék és amennyire lehet külön könyvekből... szoktatni kell a kézírásnak olvasására is.

VII. Könyv nélkül mondani, szoktatni kell az... imádságokat.

VIII. Tanítani könyv nélkül a Catechézist előbb a kisebbet, azután a heidelbergait oly módon, hogy a mester olvastassa el tisztán a leckét, melyet kiszab, most egyik, majd másik tanítvánnyal... midőn pedig az kiszabott leckét elmondhatja... segélye a tanítványt okosan, az hol megakadna egy-két sillabist eszébe juttatván...

IX. A keresztény vallásnak fundamentumos cikkelyeit az újabb tanulók előtt a kis Catekézist, a nagyobb idejűeknek és előbbmenetelűek előtt pedig a nagyobb vagyis heidelbergai Catekézist rendi módja szerint röviden és az ő megfoghatásokhoz alkalmaztatott beszédekkel... múlhatatlan nagy kötelesség oly módon, hogy a hitnek ágazatait megtanulhassák...

X. A Szent Bibliából kisedett históriákat, mint azok a Hübnerben vannak, beszélni a gyermekek előtt, olvastatni az olyanokkal, akik folyvást olvasni tudnak.

XI. Különös szorgalmatossággal kell tanítani a Szent szakramentumokról való tudományt.

XII. Az aritmetica szükséges a polgári társaságbeli életben; ne mulassza el azért a mester megismertetni tanítványaival... a római vagyis nagy számokat, aztán az arábiai vagyis kis számokat és az ezekkel való számolások módjára erős gyakorlás által szoktatni, hogy tudják az additiot (összeadás), subtractio (kivonás), multiplicatio (szorzás), diviziót (osztás) és tovább az aurea regulát (hármasszabály). Jó lenne az elébb ment tanítványokat tanítani a tört számokkal való computálásra is.

Ezek felett különös dicséretet és tekintetet fognak érdemelni azok az oskolamesterek, akik

XIII. A föld mérése mesterségének, geográfiának, mezei oeconomiáinak principiumait bár az elmésebb gyermekek, ifjak előtt beszél-gessék,... hogy vehessenek valami világosítást az esetekben. A geog-ráfiának tanítása oly értelemben parancsoltatik, hogy igyekezzenek a mesterek a földnek állapotjáról, elosztásáról gondolatocskát adni tanít-ványaiknak. Bővebben beszélgessék, mutassák Erdélynek állását, hatá-rai, vizeit, városait, polgári felosztását és a Szent Földnek leírását a Szent Írásnak világosabb értésére... Érdemesítik magokat az iskola mesterek, ha

XIV. A hazai históriát igen röviden... beszélgetik tanítványaik előtt s e végre olvastatják az Hármass Kis Tükör nevű könyvnek ide tartozó részeit.

XV. Valamint a fiú, úgy a leány gyermekeket is összegyűjtve a mester tanítsa írásra, számvetésnek mesterségére, egy szóval az olyan dolgokra, melyeket tudni falusi közönséges gazdaasszonyoknak is hasznos.

Mindezekre tartozó közönséges jegyzés... az, hogy a falusi osko-lamesterek mindent magyar nyelven tanítsanak... deákul semmit se, mert a deák nyelv tanulásának s gyakorlásának helye vagyon a gimna-siomokban.

XVI. Jelesen érdemesítik a mostan szolgáló mesterek magokat, ha németül avagy csak olvasni megtanulván, ezzel is szolgálni igyekez-nek...

XVII. Minden mester kezénél tartsa a gyermekeknek Catalógusát, megkülönböztetvén azok közül kik tanulnak, kik nem... a tanítás-nak... folyni kell a falusi iskolában... egész esztendő alatt, kivéven a canicularis feriakat... A tizesztendő és nagyobb gyermekeket, tudva vagyon hogy nyári szorgosabb mezei gazdálkodásoknak idején kényte-lenek a szülők magok segedelmére venni, de ezalatt is ünnepnapokon megjelenhetnek az iskolában, az hol a mester gyakorolja olvasásban, írásban, éneklésben és egyebekben is... Melyik napon mit tanítson, délelőtti vagy délutáni órákban vegye elő ez vagy amaz dolgot, az most bízatik rész szerint önnönmagának a mesternek okosságára.

Végezetre szorosan parancsoltatik, hogy az oskolamesterek a tanuló gyermekeket egyszer is magok szolgálatára házaiknál vagy mezőn do-

logtételre ne hajtsák sehova, semmi szín alatt ne küldözzék. A mesterek, akik jól, ezek szerint tanítanak, jobb ecclesiában helyeztetnek."

Ezeknek az utasításoknak, módszertani elveknek megfelelően tanítottak Kalotaszeg református iskoláiban is.

Nagyjából ilyen értelemben rendelkezett a Gubernium 1811-ben kibocsátott utasítása is. A Kalotaszegre leküldött másolat a következőket írja:

„Megparancsoltatik ezen tractusban (egyházmegyében) lévő minden iskolamesternek és gyermekek tanítóinak, hogy az iskolában tanuló gyermekekre nézve nagyobb ügyelettel légyenek és azoknak tanításokban és nevelésekben e következő principiumokra vigyázzanak." A vallásos nevelés fontosságát hangsúlyozza, majd így folytatja: „Egyéb iskolai tanításokra nézve az iskolamesterek arra utasíttatnak, hogy kivéven azon iskolába járó gyermekeket, akik felsőbb iskolába szándékoznak, a többiek a deák nyelvnek tanulásával ne kínoztassanak, hanem ahelyett egy kis természeti históriára és fizikára taníttassanak, melyek által sok babonás principiumoknak elejek vettetődnek, továbbá a szent és hazai históriáknak nevezetesebb részeiben, hazájok topográfiai és productumai esmeretében, úgy az arithmetica négy specieseiben és végre az írásban gyakoroltassanak.

A tanító mikor büntet azt ne haragos indulattal, hanem inkább szánakodással teljes ábrázattal cselekedje és a keze alatt lévő gyermekeket a rossz cselekedetekben siralmas következésű példáival így vagy azoknak előbeszéléseivel irtóztassa el a rosszan cselekedéstől és a jónak követésére jó kimenetelű példákkal nógassa."⁷⁵

A kalotaszegi iskola belső életéről, az oktatás tartalmáról — 1813-tól hiánytalanul megőrzött — vizitációs jegyzőkönyvek tájékoztatnak. Az 1818-as gyermónostori egyházlátogatás írja: „Az iskola épségben van, ... jól olvasni, énekelni, írni tudnak, a számvetés mesterségében az arithmetica négy résziben némelyek járatosnak lenni ítéltettek."

Érdekes, hogy a XIX. század elején a felettes hatóságok utasítása ellenére, az anyanyelvű oktatásért folytatott küzdelem idején, a kalotaszegi tanítók közül egyesek még mindig latinul is oktatják tanítványaikat: „Tanulnak a fiúk deák nyelv kezdetét" — írja 1822-ben a középlaki vizitáció. Később, 1829-ben megjegyzi: „Ezek tanulnak némelyek conjugatiot, declinatiot, comparatiot", Kispetriben ugyanebben az évben a gyermekek „tanulnak declinatiot, comparatiot", Kalotaszentkirályon 1836-ban 54 fiú és 15 leánytanulója van az iskolának, ... kik közül conjugista négy, declinista öt". A latin nyelv alapelemeinek ismerete a továbbtanuláshoz szükséges volt, ezért a felsőbb iskolákba igyekvő tanulók igényelték az oktatását. Ezenkívül a latin nyelv tanítása a falu közössége előtt rangot is adott az iskolának, tekintélyt a tanítóinak. Bánffyhunyadon, 1818-ban klasszikus latin szerzőket is tanulmányoztak: „... vannak syntaxist tanuló és a Cornelius Nepos: Derék emberek viselt dolgairól"⁷⁶ írt könyvét helyesen, értelmesen fordítók is, valamint más etymologisták, olvasók, írók, éneklők ... akik dicsértetnek."

Kalotaszegen azonban a XIX. század első felében az oktatás már anyanyelven folyt. „Magyarul tanít" — írják a jegyzőkönyvek —, a „deákul és magyarul" bejegyzés mind ritkább.

A bánffyhungyadi rektoria ekkor már a vidék legjelentősebb iskolája, ide más falvakból is szívesen jöttek tanulni. Az 1829-es vizitáció feljegyzi, hogy az iskola tanulói közül 51 helybeli és 20 „idegen” (a környező falvakból).

A falusi iskolák tanrendjében ekkor már mind jelentősebb szerephez jutnak a gyakorlati élet igényelte tantárgyak. Az iskolakertben végzett gyakorlatok során a tanulók sok hasznos ismeretre tettek szert. Szilágyi Sándor — 1823 és 1828 között tanító — nagykapusi rektorról írja a vizitáció, hogy tanítványaival „sok oltványokat szaporított”, Bika-lon 1846-ban pedig gyümölcsfák oltását, eperfák ültetését „gyakorolják” a tanulók.

A tanítást tavasszal — április 24-én — az examenadás követte. Ezek a vizsgák nem a mai értelemben vett számadások, hanem az előljáróságok, szülők előtti ünnepélyes szereplések voltak. Az osztályozás nem szokás, maga a szerzett tudás minősítette a tanulót. Az élenjárók könyv- vagy pénzjutalmat nyertek. A sikeres vizsga után a tanítót is megdicséri a vizitáció: „jó exament adott”. Kelemen Márton bánffyhungyadi tanító 1843-ban 150 rajnai forintot adományozott az iskolának, olyan feltétellel, hogy „kamatja minden évben adódjék a legeredményesebb ifjúnak, egyszer legénynek, máskor leánynak alternatív”.

Kalotaszentkirályon „Szent György napkor az examenadáskor volt 75 tanuló” — írja 1825-ben az ellenőrző látogatások jegyzőkönyve; 1837-ben a vizsga után négy tanuló „megjutalmaztatott a Kis Geográfia-*val*”. A tavaszi mezőgazdasági munkák miatt a vizsga gyakran elmaradt: „... nem tartott exament, mert hamar eloszlottak a gyermekek” — írják 1822-ben Vistán. Voltak kivételek is, Középlakon 1826-ban feljegyzik: „... itt egész nyáron által folyt az oskola tanítás. Az a szokás, hogy a leányok a fonásuk végezte után tavasz felé fel szoktak adatni és egész nyáron által szoktak taníttatni.”

A század elején a tankönyvek zömét még a különböző ábécés-könyvek, énekeskönyvek, katekizmusok alkotják, de a harmincas-negyvenes években az iskolákban már megjelentek a természettudományokat, gyakorlati ismereteket oktató könyvek. „A falusi iskoláknak óhajtott virágzásra hozatala”, oktatási eszközökkel való ellátása a célja a század harmincas éveiben Erdély-szerte induló „Garasos Intézet” mozgalomnak.⁷⁷ Kalotaszegen is öt éven keresztül (1835—1839) gyűjtötték az önként fizetett, legalább egy ezüst garas adományt. Az első években szorgalmasan gyűltek a garasok, de később az önkéntes adományok összege csökken, néhol el is marad. Bika-lon „Az... iskolák gyarapítására öt esztendőkön keresztül ígért és beszedett egy ezüst Garasos segedelmek jegyzőkönyve”⁷⁸ szerint a következő összeget gyűjtötték: 1835-ben és 1836-ban 17 ezüst garast évente, 1837-ben már csak 14-et, 1838-ban és 1839-ben pedig 8 ezüst garast.

A garasos intézmény, bár lényegesen nem változtatott a kalotaszegi iskolák állapotán, de közvetve segítette az iskolák ábécékkel, tankönyvekkel, térképekkel való ellátását. Ekkor jelenik meg az iskolákban az *Új ABC*, a *Fali ABC*, *Vajna Antal útmutatása az olvasástanításban*, a *Geographia — Erdély, hazánk rövid földleírása*.⁷⁹ Egyes helységekben ilyen célokból egyéni adományokat is tesznek. Bánffyhungyadon 1830-

ban Horvát Dániel 100 forintot adományozott az iskolának „oly feltétellel, hogy annak kamatjából az iskola könyvbéli szüksége pótoltsassék”.

A népiskolák 1848-as összeírása számba veszi az iskolák könyvállományát: Gyaluban „iskolai könyvekkel ellátott gyermekek száma 30”, Damoson „mindenkinek van könyve”, Bicalon az iskolát „... könyvekkel a gyermekek szülői látják el”, Türebén „iskolai könyvekkel ellátott gyermekek száma: ábécés 12, soltáros 10, 6—4 ágendás,⁸⁰ más iskolai könyv nincs”.

Kalotaszegen a gyakorlati oktatás terén a legnagyobb hatású könyvek a *Gazdasági kistűkör* (Buda 1843) és a Nagy Ferenc szerkesztette *Mentor népkönyv* (I—II. Kv 1842—1843) voltak. Az iskolai felettes hatóságok 1844-ben elrendelték, hogy: „a *Gazdasági kistűkör* című nevezetes munka minden iskolába vétessék be”.⁸¹ Ez a könyv „... a falusi iskolák számára írt gazdaságtudományi elemi könyv”, melynek célja a „... gazdasági ismereteknek a fogékony gyermekek közt való gyors terjesztése”. A negyvenes években a legtöbb kalotaszegi iskolában megtalálható a *Mentor*, „közhasznú ismeretek tára, a honi szorgalom s értelmesedés előmozdítására”, mely „népképző, népnevelő... az erdélyi nép legsürgetőbb szükségei között, vezér-tanácsadó, útmutató a jobb gazdálkodásra”.

Az oktatási segédeszközök közül ekkor jelentek meg az első fekete írótablák: Mákóban 1835-ben „az oskolás gyermekek számára egy kottának kiliniázott fekete táblát”, Nagypetriben 1841-ben „az iskola számára egy számvetési fekete táblát”, Hunyadon 1843-ban a tanulóknak palatáblát vettek.

A polgárosodás hatása

A XIX. század első felében Erdélyben megindult a korszerű kíváncsúknak megfelelő pedagógiai reform. Ebben a vonatkozásban Kalotaszegen a legjelentősebb módszertani újítást Lancaster kölcsönös tanítási módszerének bevezetése jelentette.⁸² A módszer lényege abban állt, hogy a tanító legtehetségesebb tanítványait bevonta az oktatási munkába. A „kis segédtanítók” (monitorok) az olvasótablák előtt a betűk ismeretére tanították a rájuk bízott és csoportokra osztott, apróbb gyermekeket. Később — ugyancsak a segédtanítók irányításával — finomra szítált homokban, palatáblákon gyakorolták a betűk, szótagok írását. A segédtanítók alkalmazása révén az olvasás, írás tanítási ideje lerövidült, az oktatás hatékonyabbá vált.

Kalotaszegen a „Lancaster mozgalom” 1833-ban kezdődött. Ekkor indult meg a falvakon az előfizetés Salamon Józsefnek a Lancaster módszerrel ismertető *A kölcsönös tanítás módjának rövid rajza* című könyvére. Ebben az évben a vizitáció mindenhol feljegyzi: „a Lancaster Költsönös Tanítás módja publicáltatott és az egy váltó rajnai forint készpénzzel előre kifizettetett”. A számadások 1835-ben újra tizenkét kalotaszegi faluban említik a Lancaster ábécére kifizetett egy forintot. Az ellenőrző vizsgálat 1839-ben 35 Lancaster ábécét osztott ki Kalotaszegen, két-két példányt kapott a bánffyhungyadi, gyalui, vistai, mákói, mérai, türei iskola, de jutott ábécé az olyan kis iskoláknak is, mint a bábonyi, jákótelki, damosi stb. Az ábécékkel egyidőben Kalotaszegen elterjedtek és széles körben alkalmazást nyertek a lancasteri fali ábécéstablák is.

„Könyv helyett szolgálnak ezek, az olvasás... megtanulására, s követő példányul az írásra nézve” — írja Salamon József. Középlekon 1836-ban 16 lancasteri tábla volt forgalomban,⁸³ Mákóban külön ládákat készítettek, „amelyekben ezen tabellák tartassanak”,⁸⁴ Kispetriben teljes sorozat,⁸⁵ vagyis 20 tábla állott a gyermekek rendelkezésére.⁸⁶ A kölcsönös tanítás tábláit utánozva Tulogdi István Tasnádi kispetri ezermester földműves fából faragott ábécés táblákat készített, amelyekről hosszú időn át tanult betűt a gyermeknép.⁸⁷ Nagypetriben 10 táblát használtak,⁸⁸ Bánffyhunyon 1843-ban „a fiú és leány iskolában Lancaster tabellákról” tanultak olvasni a gyermekek.⁸⁹ Bicalon 1846-ban „egy újabb mód szerinti porondos asztalon” gyakorolták az írást.⁹⁰ Az új módszer bevezetése néhol komoly ellenkezést váltott ki, Magyarfenesen 1842-ben a tanító arról panaszkodott a vizitációnak, hogy a falu lakossága idegenkedik az új oktatási módszertől: „az emberek nem akarják a gyermekeket feladni, mert a Lancaster módot nem kedvelik”. A ketesdi tanítóról, Kolozsvári Benjaminról az 1848-as népiskolai összeírás megjegyzi, hogy a kölcsönös oktatási módszert tanulta.

A kalotaszegi iskolákban a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben Lancaster módszere jelentette az új, korszerű oktatási formát. A tanítók ismerték az új módszert, és iskolájukat Salamon József könyvének utasításai szerint igyekeztek megszervezni. Törekvésüket a fölösleges hatóságok is ösztönözték, több alkalommal javasolva a módszer bevezetését. A lancasteri oktatási eszközöket — a fali olvasótáblákat, porondos asztalokat — is alkalmazták, és ezek szintén lendületet adtak az oktatásnak.

Az új módszer bevezetésével egyidőben megindult az első óvodák szervezése is. Kalotaszeg első kisdédóvója Váralmásban, 1842-ben létesült. Ekkor panaszol a vizitáció, hogy a tanítónak „oskolája nincsen”, mert az „újonnan... felállított kisdédóvó intézetbe járnak a gyermekek”.

A polgárosodást, a szellemi megújulást a liberális nemesség is támogatta. A váralmási óvoda szervezéséről az 1848-as népiskolai összeírás így tájékoztat: „Gr. Csáky György úr Nagyalmáson saját költségén kisdédóvót állítván, az öt és fél éven keresztül, egészen az újabb változásokig, fenn is tartatott, most is 80—100 körül járnak fel magyar gyermekek, román gyermekek 15—20-an.” Papp József váralmási népnevelő az óvodáról 1845-ben a következőket írta: „A telek 110 négyszögöl, egyharmada veteményes, a többin az épület és a játszóhely szépen kiporondozva... Két tágas szoba a tanulók számára, az egyikben tanulnak, a másikban írnak. Az udvaron testgyakorlatra készült eszközök... A tanítás kezdődik reggel 8 órakor és 9-ig ülünk benn, de az órának csak a fele része helytűlés, a másik fele mozgás; az első félórán beszél a tanító olyat, mi mind elméjét, mind szívét nemesíti a gyermekeknek, a második félóra alatt betűzés, szótagolás, olvasás, ekkor minden gyermek mozgásba jő; 9 órakor szabad egy fertályt játszani, és ezután csengetvén, a feladott példákat mindenki tartozik leírni, a nagyobbak leveleket, a kisebbek szókat, betűket rajzolgatván, mi el tart 10 óráig. 10-től fél 12-ig számolás főben és táblán a nagyobbakkal. A kisebbek pedig Russ számológolyóin vagy apró fácskákkal számolni tanulnak, ha ezt megunják, vagy kedvök veszni kezd, egyébhez fognak. Fél 12-kor hazamennek, vagy kinek tarisznájában van, ott marad egész

nap. Délután kezdődik a tanítás télben egy órakor, nyárban két órakor, és iskolában ülnek télben 4 óráig, nyárban este 6 óráig, a tanítás változtatva úgy, mind délelőtt, akkor szabad hazamenni.”⁹¹

A tanulók elsajátítják „az oltás és fatenyésztés sikeres hasznát”, és „gyakorolják magukat a kosárkötésben és selyemtenyésztésben”.

Papp József felsorolta az óvoda tanszereit is: „olvasótáblák... térképek... földgömbök, természettudományi táblák... Trencsenszky al-latországa Bécsből... Russ számológolyói... palatáblák... Naprendszer gyermekek felfogásához alkalmaztatva... minden mértékek.”

Büszkén állapította meg, hogy: „Ezen iskolába, ki csak a helységben szállást kap, mindenek felvételnek és ingyen taníttatnak valláskülönb-ség nélkül.” A váralmási óvoda részt vett a népnevelők felkészítésében is: „Makfalvára, Mezőmadarasra, Mezőbándra és Kibédre készített fel-kisdedóvókat.”

Bánffyhunyardon 1843-ban vetődött fel az óvoda létesítésének gon-dolata. „A kisdedóvó intézetet... felállítani változatlanul meghatároz-tuk”⁹² — írják a hunyadiak, de hogy tervük 1848 előtt megvalósult volna, arról a források nem tudósítanak.

Az előbbieken ismertetett falusi kisiskoláknak a régi Kalotaszeg életében igen jelentős szerep jutott. Alapvető céljuk ugyan a gyerme-kek engedelmességre való nevelése, előkészítése a feudális társada-lomba való zavartalan beilleszkedésre, de a szalmafedeles classisok tanítói évszázadok folyamán mégis oktatták a gyermeknép jelentős ré-szét, lehetővé tették a legtehetségesebbek kiemelkedését a jobbágysor-ból, biztosították a szellemi élet folytonosságát. A régi generáció az is-kola falai között továbbította a művelődési örökséget az új nemze-déknek.

A középkori kalotaszegi kisiskolák színvonala a falvak anyagi lehetőségeitől függően változó volt, de a közvetített ismeretanyag egyre szélesedik, a latin szövegek betűztetésétől kezdve az anyanyelvű ol-vasáson és íráson át a természettudományok elemeinek oktatásáig. E szerény keretek között folyó évszázados oktató-nevelő munka számot-tevő iskolai örökséget hozott létre, amelyet később a korszerű általános népoktatás hasznosított.

Az 1848-as forradalom iskolázásunk múltjában is egy korszak végét jelenti, az ezt követő időszak oktatásügye már új fejezet az erdélyi ma-gyar iskolázás történetében.

Kalotaszegi tanítók a XV. századtól 1848-ig

I. Bábonny

1. Gyarmati Ádám lévőta	1791
2. Kovács György	1813
3. Göntzi András	1818
4. Balog Márton	1822—1835

5. Szabó János lévőta	1839—1847
6. Dévai Mihály	1848

II. Bánffyhunyard

1. Erdélyi István	1670
2. Szentgyörgyi Mihály	1672

3. Kézdivásárhelyi Kelemen	1673	53. Ladányi János	1819
4. Küküllővári Péter	1674	54. Pethő László	1820—1822
5. Nyíri István	1681	55. Dobai József	1822—1823
6. Kállai Lőrinc	1686	56. Domján János	1829—1831
7. Madarasi György	1687	57. Bethlendi András	1833—1835
8. Viski György	1689	58. Kaszó Dénes	1837—1839
9. Jeddi Mihály	1690	59. Kelemen Márton	1840
10. Teleki Mihály	1700	60. Fazekas János	1843—1844
11. Bakány Mihály	1703	61. Ágoston György	1847—1848
12. Martonosi Mihály	1704		
13. Dálnoki István	1712	Leánytanítók	
14. Kibédi János	1713	1. Fekete Márton	1804
15. Ilyefalvi Mihály	1714	2. Fekete István	1816
16. Hunyadi Márton	1716	3. Balogh Elek	1829, 1848
17. Técsi Sámuel	1716	4. Péter István	1839
18. Técsi András	1717		
19. Tatai A. K. János	1718	III. Bikal	
20. Besenyei János	1719	1. Hunyadi Tamás deák	1541
21. Bányai István	1720	2. Ujvárosi Imre	1741
22. Gyöngyösi András	1724	3. Katona György	1744
23. Hunyadi Márton	1727	4. Hunyadi István	1746
24. Szatmárnémeti György	1729	5. Parajdi András	1753—1754
25. Dési Sándor	1730	6. Nagy Ferenc	1757
26. Görgényi András	1733	7. Dul József	1762
27. Péterfalvi István	1737	8. Balló János	1780
28. Albisi Páncél István	1740	9. Alszegei László	1791
29. Szegedi János	1741	10. Dul Sámuel	1793—1796
30. Diószegi János	1743	11. Bálint N. Ferenc	1797—1798
31. Bartha Pál	1747	12. Szakács Ferenc	1801
32. Márk István	1751	13. Szakács József	1802—1803
33. Kolozsvári Tóth György	1752	14. Orbán Dávid	1808
34. Dósa György	1753—1754	15. Damosi Simon	1809—1842
35. Telegdi István	1756	16. Tulogdi István	1843—1884
36. Eperjesi András	1760		
37. Hunyadi Márton	1764	IV. Bogártelke	
38. Görgényi Zsigmond	1768	1. Tordai József	1795
39. Balázs András	1774	2. Balogh György	1810—1813
40. Makfalvi János	1776	3. Szabó György	1815
41. Beke László	1778—1780	4. Antal György	1818—1820
42. Máthé István	1780	5. Szabó József	1822—1825
43. Finta Dávid	1781	6. Jakab György lévita	1829—1839
44. Telegdi Sámuel	1786	7. Nyíró Sámuel lévita	1839—1844
45. Gál János	1791—1793	8. Fazekas István	1844—1853
46. Kaszó István	1793—1795		
47. Bántó Mihály	1797	V. Egeres	
48. Kömives András	1801	1. János scholasticus	1533
49. Csengeri Sámuel	1803	2. Fartzádi Benjamin	1788
50. Sándor Zsigmond	1812—1814	3. Tályai Mihály	1791, 1799 1813—1822
51. Péntek György	1815	4. Nagy Sámuel ex Abrudbánya	1795
52. Soós Márton	1816—1819	5. Borsos István	1801

6. Nyirő Sámuel	1823—1835
7. Deák József	1839
8. Kálmán István	1840—1848

VI. Farnas

1. Lénárt József	1780
2. Halmágyi Ferenc	1791
3. Kudor János	1800
4. Szakács Jankó	1802
5. Furulyás János	1813—1815
6. Tulogdi István	1815—1823
7. Fazekas István	1826
8. Lörincz Ferenc	1831—1835
9. Deák József	1840
10. Dévai N. Mihály	1847
11. Németi Imre	1848

VII. Gyalu

1. Lörincz deák	1466
2. Péter deák	1610—1614
3. Takácsi István	1642
4. Szentjobi István	1669
5. Halmágyi István	1670
6. Márkosfalvi Miklós	1670
7. Szegedi István	1672
8. Petri Miklós	1673
9. Albisi András	1674
10. Szigeti Mihály	1682
11. Tövissi Mihály	1683
12. Árkosi Sámuel	1687
13. Vámfalusi Márton	1694
14. Marosi József	1695
15. Bükkösi Miklós	1696
16. Bihari N. András	1704
17. Tancsi István	1705
18. Károlyi László	1707
19. Bakkány Mihály	1708
20. Magyarosi Péter	1720
21. Baló Pál	1722
22. Oroszi N. Péter	1724
23. Gyöngyösi Mihály	1727
24. Bogdányi Péter	1728
25. Zilahi Márton	1729
26. Zilahi András	1730
27. Almási József	1732
28. Bikfalvi János	1735
29. Baczoni I. Sámuel	1736
30. Baczoni Sz. Sámuel	1741
31. Bényei György	1745
32. Kőrös Pataki Sámuel	1750
33. Kállai Ferenc	1750

34. Deák János	1753
35. Petrécs János	1757
36. Lisznyai M. Ferenc	1761—1763
37. Nagy Pál	1763
38. Bartha Sámuel	1765—1768
39. Beregi S. István	1768—1770
40. Kis András	1770—1772
41. Fodor János	1772—1780
42. Szabó Miklós	1780
43. Bojér András	1781—1788
44. Magyarosi János	1788—1794
45. Teremi János	1794—1795
46. László József	1795—1796
47. Góró Gábor	1796—1797
48. Bányai János	1797—1804
49. Antal Márton	1804—1830
	1832—1834
	1836—1848
50. Antal János	1831
51. Antal István	1835

VIII. Gyerőmonostor

1. Váradi István deák	1632
2. Ombózi Tamás deák	1641
3. Vámos Pécsi Miklós	1699
4. Szilágyi Márton	1741
5. Dull Ferenc	1760
6. Porzsolt Mózes	1763
7. Bodoki Márton	1780
8. Dull Sámuel	1791
9. Antal György	1791—1808
10. Péntek József	1808—1816
11. Kalló István	1817
12. Ágoston György	1817—1818
13. Deák József	1823—1824
14. Nyilas István	1825—1850

IX. Gyerővásárhely

1. Sófalvi János	1780—1791
2. Jankos Mihály	1805
3. Szilágyi Sámuel	1811—1813
4. Kovács István	1815—1825
5. Tamás Dániel	1835
6. Tordai József	1839—1848

X. Inaktelke

1. Bányai János lévita	1754
2. Tordai József	1791
3. Sebes István	1799
4. Kállai István	1801

5. Dobai Dániel	1805
6. Juhász János	1812—1818
7. Járai Ferenc	1822
8. Tatai Ferenc	1823
9. Járai Gáspár	1825
10. Szabó István	1835—1836
11. Benyeki Áron	1839—1848

XI. Jákótelke

1. Komáromi János lévita	1780
2. Farkas Sámuel lévita	1791
3. Vince Mihály	1796, 1813—1823
4. Tulogdi István lévita	1825—1848

XII. Kalotadamos

1. Gyalai Sámuel	1753
2. Györfi Dávid	1791
3. Kis Márton	1796—1798
4. Szabó Illyés	1802
5. Juhász János	1805—1811
6. Szakács János	1813—1818
7. Jakab György	1823—1825
8. Daniellus Tamás	1830
9. Markos Benjamin	1835
10. Tamás Dániel	1836—1840
11. Kiss János	1847—1848

XIII. Kalotaszentkirály

1. Berkeszi Márton	1653
2. Barta Miklós	1734
3. Kászoni István	1735
4. Szilágyi Mihály	1741
5. Ujvárosi Mihály	1745
6. Lövdő István	1746
7. Óvári Sámuel	1749
8. Pétsi Márton	1752
9. Désházi János	1753
10. Halmágyi Mihály	1753
11. Pétsi János	1754
12. Désy György	1754
13. Bertalan György	1760
14. Albisi Sámuel	1765
15. Kósa Mihály	1770
16. Pető István	1773
17. Rátz János	1773
18. Szőnyi József	1774—1822
19. Kovács György	1822—1848

XIV. Zentelke

1. Jánosi András	1737
2. Ujvárosi Mihály	1741

3. Pető István	1780
4. Kovács György	1823
(Egyesült Kalotaszentkirállyal)	

XV. Ketesd

1. Radits András	1780
2. Rátz Márton	1806
3. Zilahi József	1813
4. Korda József	1816
5. Szilágyi Sámuel	1818
6. Szakács János	1820
7. Daniellus Tamás	1820
8. Sipos József	1825
9. Szabó János	1826—1835
10. Papp Elek	1837—1841
11. Tamás Dániel	1846
12. Kántor Dániel	1847
13. Kolozsvári Benjamin	1848

XVI. Kispetri

1. Sebestyén clericus	1486
2. László István	1754
3. Vágó Gergely	1773
4. Halló Sámuel	1773
5. Gyalui Sámuel	1774—1814
6. Halmágyi Ferenc	1780
7. Balog Márton	1814—1821
8. Varga Pál	1822—1828
9. Kállai István	1829
10. Varga Sámuel	1848

XVII. Kiskapus

1. Ferench deák	1551
2. Szilágyi Márton	1754
3. Intze István	1755
4. Parajdi Mihály lévita	1780
5. Szabó Miklós	1786—1790
6. Gyulai József	1790—1812
7. Göntzi András	1812—1817
8. Szabó István	1817—1831
9. Tatai Ferenc lévita	1831—1883

XVIII. Körösfő

1. Gyalui Sámuel	1739
2. Dul Ferenc	1757
3. Csákány János	1773
4. Györfi Dávid	1780
5. Bodoki Márton	1791
6. Farkas Sámuel	1806
7. Kálmán István	1807—1814
8. Zilahi József	1815—1848

XIX. Középlak

1. Bányai János	1741
2. Boros János	1750
3. Kis András	1754
4. Körösfői Sámuel	1760
5. Rátz József	1766
6. Dalnoki Elek	1767
7. Körösfői Ádám	1780
8. Fodor János	1780
9. Tótfalusi Mihály	1791
10. Tordai József	1795
11. Szabó György	1802
12. Kovács György	1809
13. Szabó Gergely	1813—1847

XX. Magyarókereke

1. Jártó János	1780
2. Vintze Mihály	1791
3. Halmágyi mester	1798
4. Szilágyi Mihály	1806
5. Tordai József	1813—1835
6. Telegdi József	1839—1840
7. Kun Márton	1847

XXI. Mákó

1. Szász Mihály	1753
2. Sós Márton	1754
3. Krasznai Sámuel	1760
4. Vig János	1762
5. Lénárt Péter	1780—1798
6. Kovács Ferenc	1800—1813, 1835
7. Lénárt Sámuel	1813—1825
8. Kis János	1826—1831
9. Lőrinc Ferenc	1839—1848

XXII. Méra

1. Szilágy Márton	1753
2. Burjun István	1780
3. Tordai József	1787
4. Papp András	1791
5. Gillyén Sándor	1797—1839
6. Papp József	1840
7. Nyirő Samu	1840—1843
8. Daniellus Tamás	1844—1889

XXIII. Nagypetrik

1. Intze István	1754
2. Árvai László	1761
3. Miskolczi János	1764, 1780
4. Lőrincz Zsigmond	1770

5. Tarnai Mihály	1774
6. Ferenci Mihály	1774
7. Gyulai József	1780
8. Erdődi György	1786—1789
9. Ladányi Miklós	1790—1791
10. Nagy Ferenc	1800—1823
11. Szilágyi Sándor	1823—1828
12. Kovács István	1829—1843
13. Kovács Ferenc	1843—1866

XXIV. Nagypetri

1. Fazekas János	1813
2. Jókai Sándor	1826
3. Kállai József	1831—1835
4. Bartha Áron	1839—1848

XXV. Nádasdaróc

1. Bertalan Gáspár	1796
2. Antal György	1813—1820
3. Szabó György	1815
	1821—1825
	1835—1837
4. Szilágyi Sándor	1818
5. Szabó József	1819—1828
6. Kulcsár Lajos	1839
7. Nyirő Sámuel	1840
8. Kolozsvári Benjamin	1844—1847
9. Szabó János	1848

XXVI. Nyárszó

1. Tarpai Ferenc	1780
2. Györfi Dávid	1788
	1813—1818
3. Pénteki Márton	1791
4. Dul Sámuel	1792
5. Juhász János	1823—1833
6. Tamás István	1835—1840

XXVII. Sárvasár

1. Parajdi Mihály	1741
2. Ladányi István	1760
3. Ince István lévita	1776—1780
4. Kovács Ferenc lévita	1813—1825
5. Balog Márton	1839—1848

XXVIII. Sztána

1. Viskí Márton lévita	1780
2. Tarpai László	1789
3. Dul Sámuel	1797—1810

4. Konda József	1813
5. Szilágyi Sámuel	1815
6. Kállai N. István	1818—1822
7. Henter József	1823—1839
8. Kulcsár Lajos	1840—1848

XXIX. Szucság

1. Apáczai Csere Márton	1777—1820
2. Cserei Sándor	1820—1852

XXX. Türe

1. János litteratus	1446
2. Pataki K. Sámuel	1750
3. Sellei István	1780
4. Bertalan Gáspár	1813
5. Balog György	1816—1818
6. Varga Sámuel	1822—1826
7. Kiss János	1835

XXXI. Valkó

1. Gyalai Sámuel	1750
2. Miklósi Ferenc	1756
3. Krasznai Mihály	1780—1801
4. Török András	1813—1814
5. Kálmán István	1815—1848

XXXII. Váralmás

1. Komáromi János	1754
2. Pétsi Márton	1780—1791
3. Tamás István	1805—1825
4. Bartha Zsigmond	1831—1848

XXXIII. Vista

1. Szilágyi Márton	1756
2. Keresztes Sámuel	1769
3. Buér András	1788—1793
4. Henter József	1802—1822
5. Ágoston György	1823—1831
6. Deák József	1834—1837
7. Kiss János	1839—1847
8. Papp Elek	1847—1848

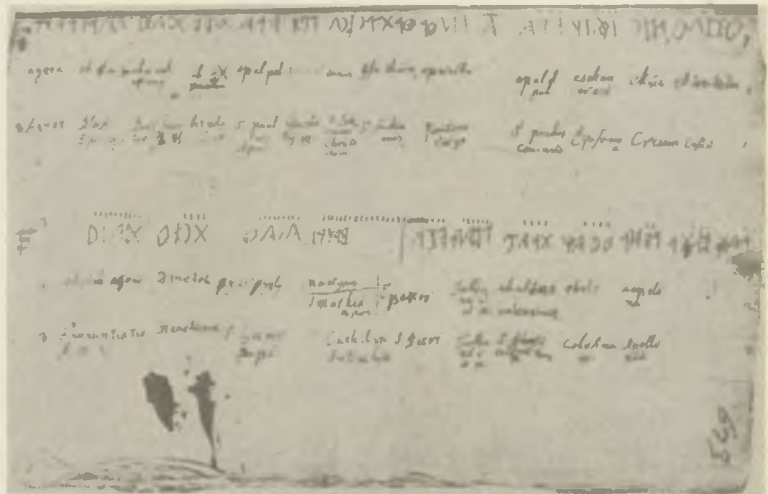
XXXIV. Zsobok

1. Jakabfi Sámuel	1760
2. Balla János	1770
3. Bényeki István	1791
4. Gillyén Sándor	1796
5. Szakács János	1802
6. Szabó József	1810—1819
7. Ignácz György	1819—1862

littere Scaulozum quas sculpiunt
vel cadunt in lignis

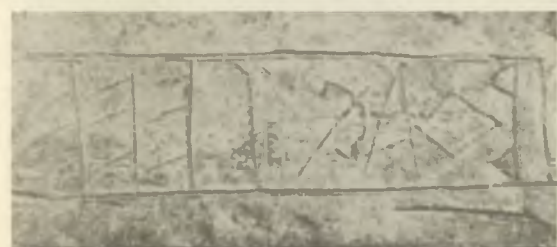
16. A nikolsburgi rovásábécé.

17. Részlet a bolognai naptár-
ból.

18. A székelyderzsi rovásfel-
íratos tégl.

19. A homorodkarácsonyfalvi
rovásfelíratos kő fényképe.

fons baptisimalis voluntarius...
 1) De...
 2) De...
 3) De...
 4) De...
 5) De...
 6) De...
 7) De...
 8) De...
 9) De...
 10) De...
 11) De...
 12) De...
 13) De...
 14) De...
 15) De...
 16) De...
 17) De...
 18) De...
 19) De...
 20) De...
 21) De...
 22) De...
 23) De...
 24) De...
 25) De...
 26) De...
 27) De...
 28) De...
 29) De...
 30) De...
 31) De...
 32) De...
 33) De...
 34) De...
 35) De...
 36) De...
 37) De...
 38) De...
 39) De...
 40) De...
 41) De...
 42) De...
 43) De...
 44) De...
 45) De...
 46) De...
 47) De...
 48) De...
 49) De...
 50) De...
 51) De...
 52) De...
 53) De...
 54) De...
 55) De...
 56) De...
 57) De...
 58) De...
 59) De...
 60) De...
 61) De...
 62) De...
 63) De...
 64) De...
 65) De...
 66) De...
 67) De...
 68) De...
 69) De...
 70) De...
 71) De...
 72) De...
 73) De...
 74) De...
 75) De...
 76) De...
 77) De...
 78) De...
 79) De...
 80) De...
 81) De...
 82) De...
 83) De...
 84) De...
 85) De...
 86) De...
 87) De...
 88) De...
 89) De...
 90) De...
 91) De...
 92) De...
 93) De...
 94) De...
 95) De...
 96) De...
 97) De...
 98) De...
 99) De...
 100) De...

generalis conventus...
 1785

Anno domini millesimo...
 1) De...
 2) De...
 3) De...
 4) De...
 5) De...
 6) De...
 7) De...
 8) De...
 9) De...
 10) De...
 11) De...
 12) De...
 13) De...
 14) De...
 15) De...
 16) De...
 17) De...
 18) De...
 19) De...
 20) De...
 21) De...
 22) De...
 23) De...
 24) De...
 25) De...
 26) De...
 27) De...
 28) De...
 29) De...
 30) De...
 31) De...
 32) De...
 33) De...
 34) De...
 35) De...
 36) De...
 37) De...
 38) De...
 39) De...
 40) De...
 41) De...
 42) De...
 43) De...
 44) De...
 45) De...
 46) De...
 47) De...
 48) De...
 49) De...
 50) De...
 51) De...
 52) De...
 53) De...
 54) De...
 55) De...
 56) De...
 57) De...
 58) De...
 59) De...
 60) De...
 61) De...
 62) De...
 63) De...
 64) De...
 65) De...
 66) De...
 67) De...
 68) De...
 69) De...
 70) De...
 71) De...
 72) De...
 73) De...
 74) De...
 75) De...
 76) De...
 77) De...
 78) De...
 79) De...
 80) De...
 81) De...
 82) De...
 83) De...
 84) De...
 85) De...
 86) De...
 87) De...
 88) De...
 89) De...
 90) De...
 91) De...
 92) De...
 93) De...
 94) De...
 95) De...
 96) De...
 97) De...
 98) De...
 99) De...
 100) De...

1785

20. Részlet a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvéből (1485).

[Faint, mostly illegible handwritten text from a manuscript page.]

22. A konventhez intézett parancslevélre rávezetett jelentés-fogalmazvány (1509).

23. A konvent hiteleshelyi régebbi pecsétje (1368).

24. A konvent hiteleshelyi újabb pecsétje (1391).

25. Hoffhalter nyomdászjelvénye (1559).

26. Hoffhalter címere (1557).

RAPHAEL HÖFF-
halter által nyomtatta.

ELSŐ RESZE
AZ SZENT
IRASNAK VÉLEN
KÉLEN RESZEYBŐL VÓT

PREDICACIOCNACAZ ATYA ISTEN
RŐL, ENNEC KEDIGAZ Ő FIAROL,
AZ IHSVS CHRISTVS ROL, ES
AZ MI ÖRÖCSŐINCNEC PR
CZETIRŐL AZ SZENT

LELEKRŐL
IRATTATTAK

DAVID FERENCZTŐL AZ MEG-ERŐ-
ÚLT IHSVS CHRISTVSNAK SZOLGÁ-

ELLENSEGE LATOL. IS AZABBAN
TŐL CSU-
FOLOJATOL.

GALATAS VI-

Tauol legyen en tolem, hogy
en kerkegyem egyebben, ha
nem czyac az mi vane Iesus
Christusnac kinzenacdesseben
mely által ez világ'énk ké felle
szentetett es en ez világ'nac.

29. János Zsigmond fejedelem címere Hoffhalter kiadványából (1567).

30. Könyvdisz Hoffhalter műhelyéből (1565)

31—32. Kezdőbetűk Hoffhalter kiadványaiból (1565).

33—36. Hoffhalter szentháromság-ellenes fametszetei (1568).

37—38. Hoffhalter szentháromság-ellenes fametszetei (1568).

39—40. Bibliai tárgyú fametszetek a Hoffhalter-műhelyből (1573).

VARADON.
ANNO M. D. LXVIII.

APOLOGIA
PRO ECCLESIA
SIIS REFORMATIS:

Actis impiis Synodi Sabariensis
opposita,

AUCTORE
PETRO BEREXASIO, ECCLE-
siaz Varadiensis Mionistro.

Cum Praefatione ad Illustriss. Transilva-
niae Praesides.

*Seriem libri et quorundam additum versa
pagina indicat.*

PSAL: 62. v. 4.

*Quousq; machinabimini peruersa contra vnu pium?
Vniuersi vos conuertimini, et nunc; tana nam patietur in-
clinatum et maceris impulsu.*

VARADIN.
Excudebat Rodolphus Hoffhalterus.
ANNOD. M. D. LXXXV.

45—46. Címlapok és szedések Hoffhalter váradi műhelyéből (1565 — 8).

47—48. Címlapok Hoffhalter gyulafehérvári kiadványaiból (1567 — 8).

REFUTATIO
SCRIPTI PE-
TRI MELII, QUO NO-
mine Synodi Debrecinae docet Febualita-
tem, et trinitarium DEUM Pa-
trisrchis, Prophetis, et Aposto-
lis incognitum.

ALBAE IVLIAE
Excudebat Typographus Regius Raphael Hoff-
halter, Anno Christi Domini.

M. D. LXVII.

ILLVSTREBVS ET MA-
GNIFICIS DOMINIS, D. ALEXAN-
DRO Kendi, Domino VVoloango
Cotraciocio, et Domino LADISLAO
Somborio: Incltyti Regni Transilua-
niae, siue veteris Dacie, Praesidibus opti-
mis & laudatissimis, dominis & pa-
tronis Ecclesiarum ex Dei verbo Refor-
matarum benignissimis. Gratiam &
pacem a Deo Patre & Domino nostro
IESV Christo.

IMPEDOCLES Agrigen-
tinus, Illustres et Mag-
nifici Domini, qui om-
nia, quae in rerum natura quouis pa-
cto cohaerant, ex lite et amicitia co-

* 9

hno

EPITHALAMIUM
IN HONOREM
NUPTIALEM MAGNIFICI DOMI-
ni CASPARIS BOKES de Kornia, S. R. M. su-
permi Cubicularij, eiusq; Spöfe Generosissimae,
Annae, Egregij Domini Vvolfgangi de
Harinna filiae, scriptum

Christiano Schesaeo Medienf.

Anno Domini.
M. D. LXVII.
pridie Cal: Decembris

ALBAE IVLIAE
ex Regij Typographi officina Typographica
Raphaelis Hoffhalterii.

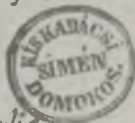
DE MEDIATORIS JESU CHRISTI bonnis Divinitate, Aequalitateq; libellus.

*Fiem de reſtauratione Eccleſiæ Cellarii,
cum epiſtola præliminari Fabri
cii Capitonis.*

1678

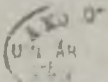
I. Pet. IIII:

*Pro ut quique aliquo munere dotatus
eſt, ita id in alios diſpenſet.*

Excusum Albe Juliae.

Anno Domini M. D. LXVIII,

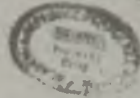

BREVIS ENARRATIO DISPUTATIONIS ALBANAE DE DEO TRINO, ET CHRISTO DVPLI- ci coram Serenissimo Principe, & tota Ec- clesia decem diebus habita.

ANNO DOMINI M. D. LXVIII.
8. Martij.

Ecclesiastici 37.

*Qui Sophisticè loquuntur odibilis est, in omni re defraudabilis, illi
enim illi datus à Domino gravis, omni enim sapientia
et scientia est.*

EXCVSVM ALBAE IVLIAE
apud Viduam Raphaelis Hoffhalter, Anno
M. D. LXVIII.

49—52. Címlapok Hoffhalter gyulafehérvári kiadványaiból (1567 — 8).

LITERAE CONVOCATO- RIAE AD SENIORES ECCLE- SIARVM SUPERIORIS ET INFERIORIS Pannoniae ad iudicandi Synodum Thordanensem Albanam. ad tertium, Martij diem, additis Theſibus ibidem diſcutendis.

1678

EPHES. V.

*Omnia autem, quæ arguuntur, à lumine ma-
nifeſtantur, omne enim quod ma-
nifeſtatur, lumen eſt.*

1678

ALBAE IVLIAE,

1568.

B. Ernestus J. Marquandus 10

AZ SZENT IRASNAC FUNDAMENTUMABOL voss Magyaraz az Iesus Christyrol es az igaz istensgerol,

1678

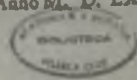
*Szent Iános Istárol írt könyvének
az elsőben.*

*En Iesus kültet az en Angyalomat, hogy
az gyűléközésekbe ty nektek tanobizonlástot te-
gyen ezekről. En vagyok az gyökér, és Da-
vidnak a nemselege, fenieskedő
eshatalni ezillag.*

1678

EXCVSVM ALBAE IVLIAE
Anno M. D. LXVIII.

DE FALSA ET VERA VNIVS DEI PATRIS, FILII, ET SPIRITVS SANCTI COGNITI ONE, LIBRI DVO.

Johannes Baptist
de laudatione Christi
Coll. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

NAGY AJTAL
KOVÁCS ISTVÁN

Authoribus ministris Ecclesiarum consentienti-
um in Sarmatia, & Transyluania.

[Illegible handwritten signatures]

1. Thessalonicensium.
Omnia probate, quod bonum est, tenete.

ALBAE IVLIAE.

Johannes Erdődi

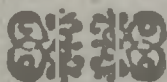
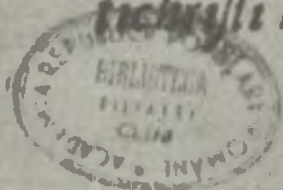
[Illegible handwritten signatures and text]

DEREGNO CHRISTILIBER

primus.

DE REGNO AN-

tichristi Liber secundus.

*Accessit tractatus de Pædobaptismo, et
Circuncisione.*

Rerum capita sequens pagella demonstrabit.

Erasmus Marosi

Ioan. 15. ver. 14.

*Vos amici mei estis, si feceritis quæcumq; ego
præcipio vobis.*

Albae Fuliæ.

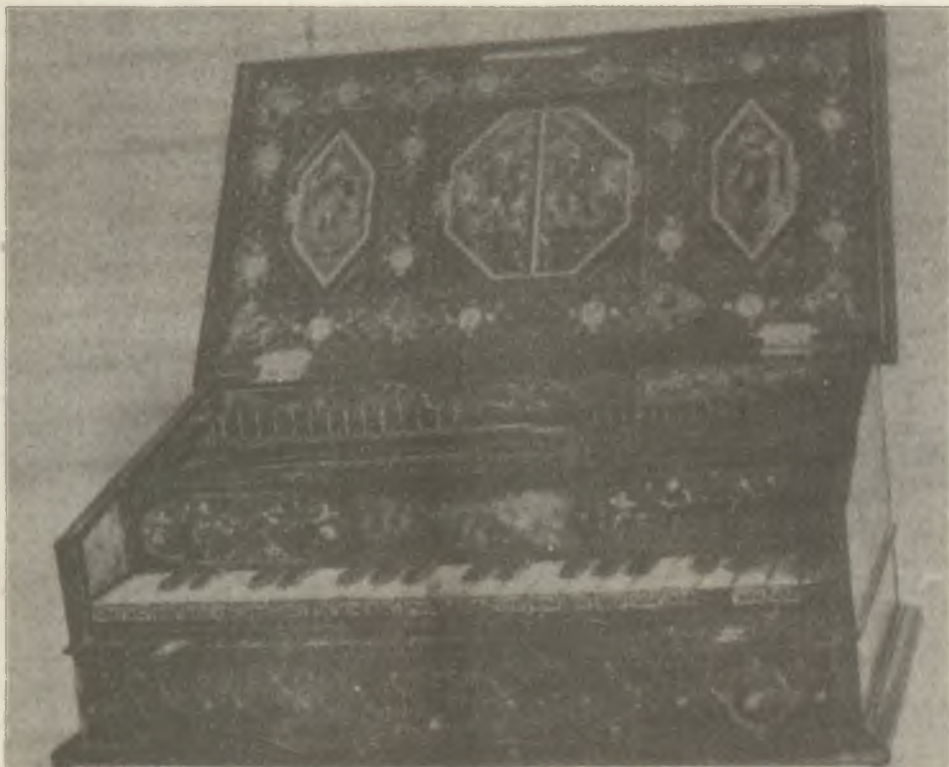
Anno domini 1569:

55. Bakfark Bálint alakja lantszerzeményei címlapján (1552).

56. Bethlen Gáborné Brandenburgi Katalin fejedelemasszony virginálja.

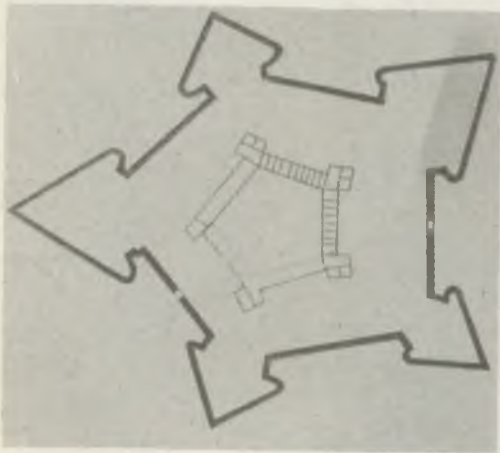

57. Lovas dobos a XVI. sz. közepéről.

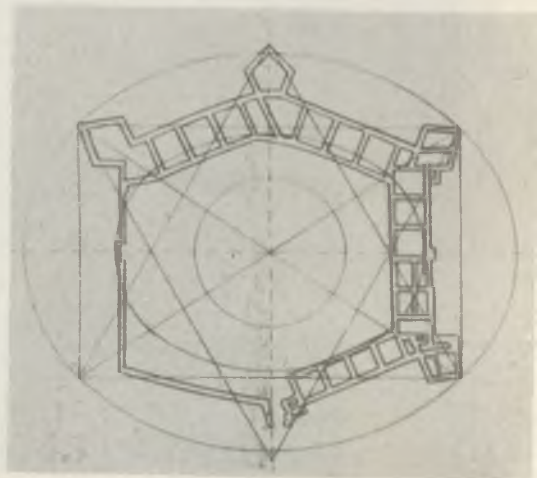

58. Kuruc ezredsípos a XVIII. sz. elejéről.

59. A váradí vár és palota alaprajza.

60. Az alvinci kastély alaprajza Bethlen Gábor korában.

61. L. Mariny alaprajza a váradi várról és palotáról (1775 után).

62—63. Stukkódomborművek a váradi palotában.

64—65. Stukkódomborművek a váradi palotában.

66—67. Stukkódomborművek a váradi palotában.

68—69. Stukkódomborművek
a váradi palotában.

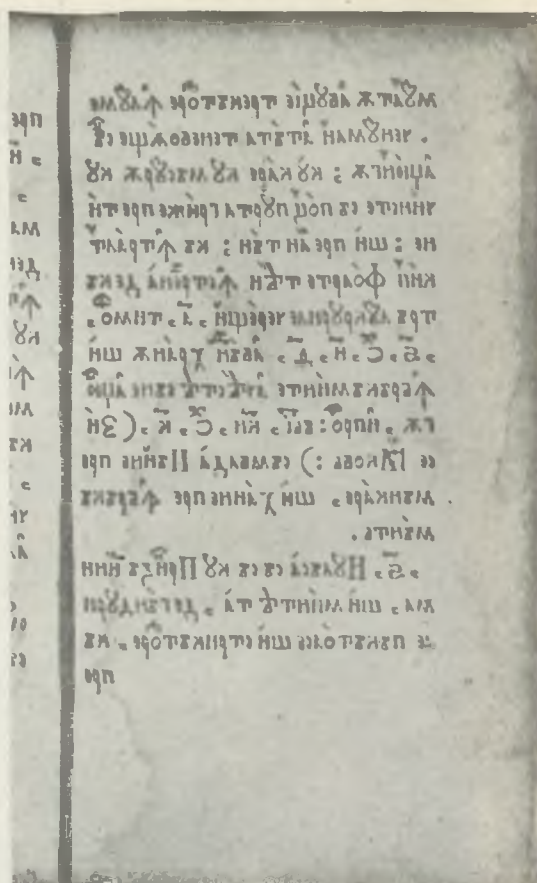
70. Dietterlin rusztikás kapuzata.

71. Dietterlin interiőr rajza.

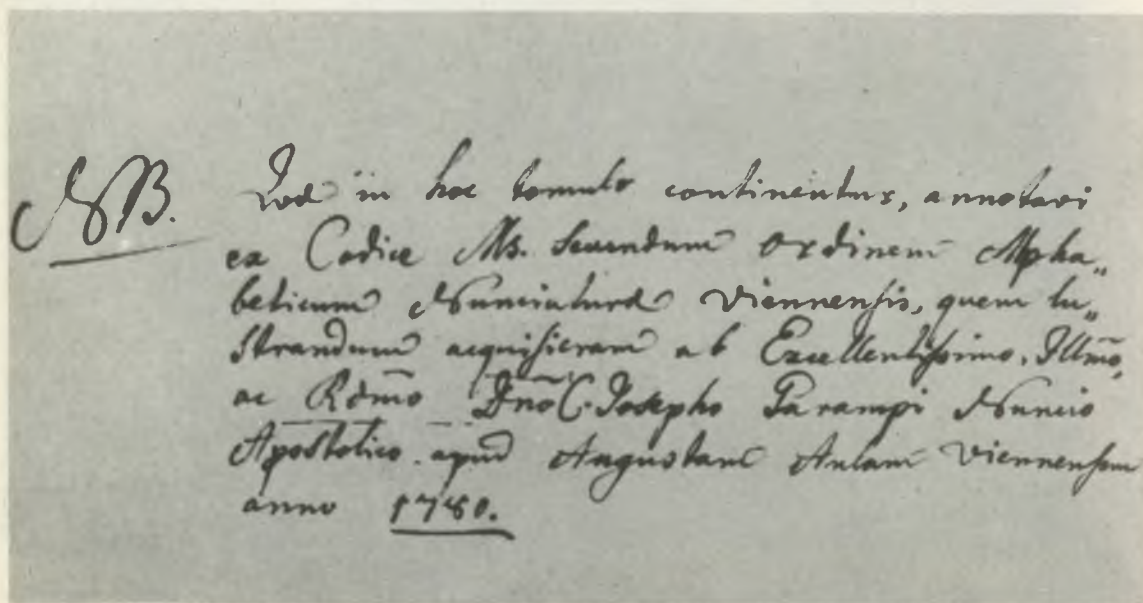

72. A weikersheimi Hohenlohe-kastély díszterme.

73—74. Címlap és szedés Ioan Zoba műéből (1685)

75. Saját kezű bejegyzés Gheorghe Șincai kéziratából.

(Ann. 1765.

[illegible]

1765. April, proklamirte Stanislaus Katholik; nach Prinzeps Transilvanische
wischen Spanien, Aufstand, Katalonien, Tom. 3, pag. 622. / Codex MS. M.
in der Wiener Hofbibliothek.

[illegible][illegible][illegible]

Das dem Hofe nachgelassene Hofjagd- und Fischwaidrecht wurde 1708. veräußert. Es gehörte auf in drei Theile, die sich in dem Forstbesitz des kaiserlichen Hofes befanden, nämlich: 1. das Jagdrecht, 2. das Fischwaidrecht, 3. das Schützenrecht. Das Jagdrecht wurde 1708. an den Fürsten von Thurn und Taxis veräußert, das Fischwaidrecht an den Fürsten von Schwarzenberg, das Schützenrecht an den Fürsten von Lobkowitz. Das Jagdrecht wurde 1708. an den Fürsten von Thurn und Taxis veräußert, das Fischwaidrecht an den Fürsten von Schwarzenberg, das Schützenrecht an den Fürsten von Lobkowitz.

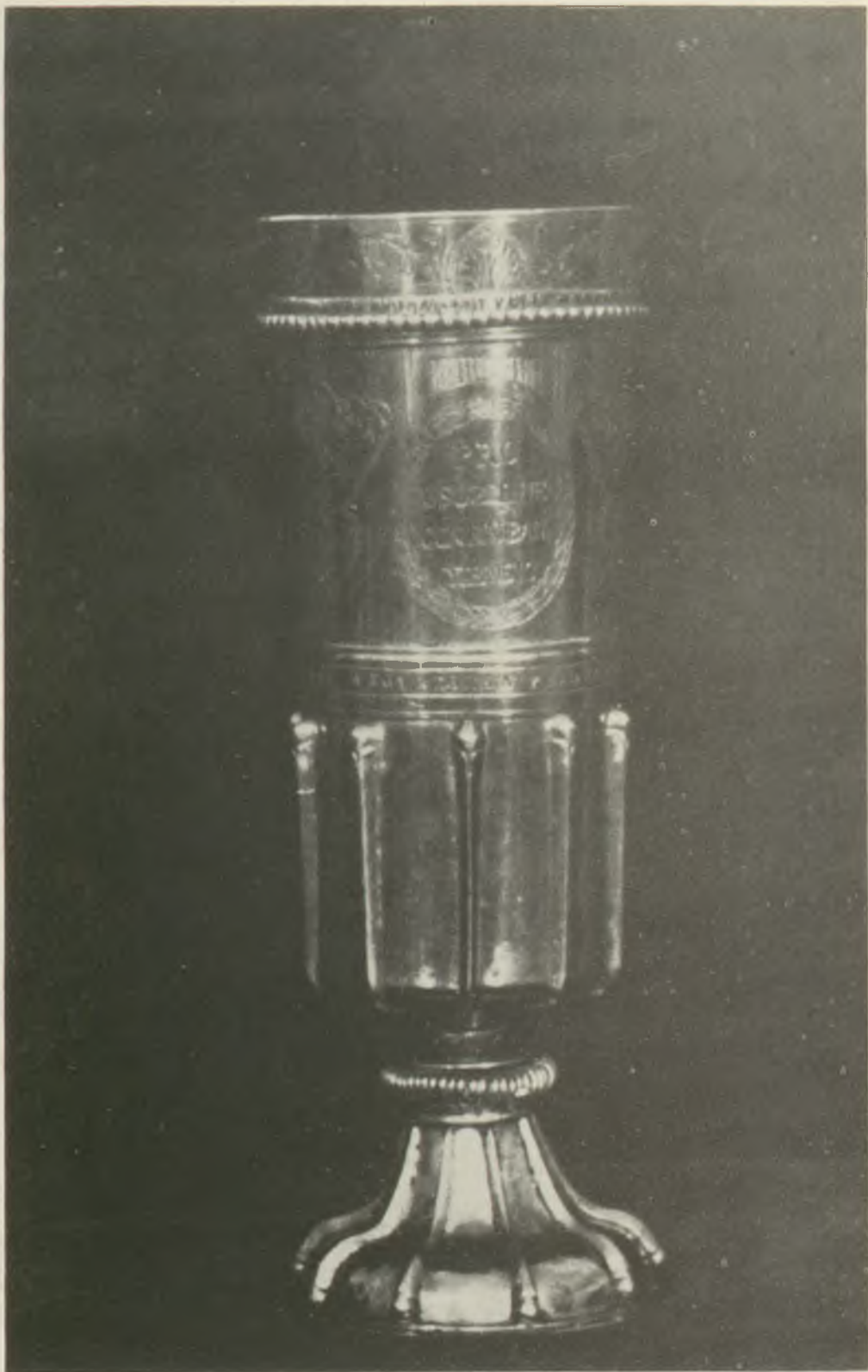
[illegible]

Is the report of the delegation (conference) at Frankfurt in 1848, and in the following years, to be put in the hands of the people?

Vide Klavin's Tome. 1st p. 15.

77. Aranyozott ezüstkehely (XVI. sz.).

78. Aranyozott ezüstkehely (1576).

79. A misztótfalusi református egyház klenódiumai (XVII—XVIII. sz.).

80. Aranyozott ezüstitányér (1533).

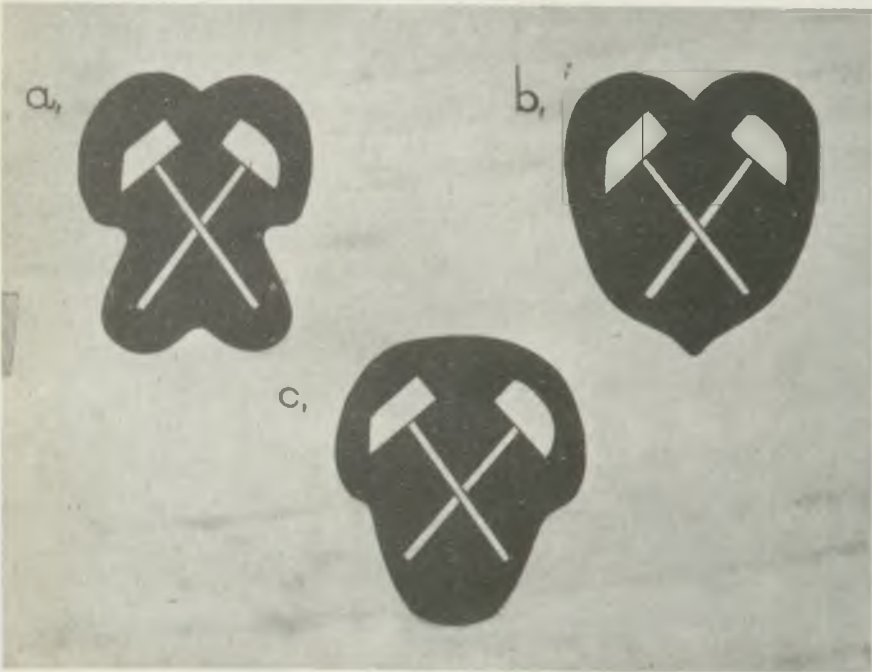
81—82. Negyszögletű, aranyozott, lábas ezüstantányér (1659).

83. Nagybánya ezüst pecsétnyomója (XIV. szd.).

84. A nagybányai ötvösök céhjele (a: 1576; b: XVIII. szd.; c: 1800 körül).

Dissertatio de Agris simandis & Arandis
Pro M. Principatu Transilvanice. Elucubrata

Joanne Fridvaldszky Societatis Jesu Presbitero
oblata.

Indytæ Societati Agriculture et Oeconomice.
Transilvanensi

Lectio I^a

Magnus Transilvaniæ Princeps Sinu suo dona naturæ
tantæ Complectitur, quanta Potis etiam avarissimis re præcipere licet

Caput I^{um}

Hæc diversissima Naturæ dona, et varium ac multiplex terrenum, lo-
cidenque incolarum usu recepta consuetudines arguunt, utique, Jores
simandi et arandi. Suppares de quibus in genere simul et subalter-
nis speciebus

I. I.

Transilvaniæ pars alia montana. Campensis alia parcu-
porur, et tamen hæc collibus bene multis cauberet, ideo tamen Cam-
pensis Patrio idiomate audet, quod Montana Transilvaniæ pars
vel alpitibus, vel sylvis horrebat, Campensis vero colles calvos ut plu-
rimum, et arboribus inhospites præferat. Ubi autem in Valles pro-
currit Regio, amœnitatem suam rivis, fluminibus, Lacubus nunc hic
nunc alibi pene innumeris discriminat.

I. I.

Vinata hinc Complura statuerenda sunt, ab Alpibus enim Clima-

G A Z D A S Á G I K A T E C H E S I S,

M E L Y E T

A Z A L S Ó B B O S K O L Á K ' S Z A M Á R A

K É Z I K Ö N Y V N E K

R É S Z I T E T T É S K I A D O T T

M I L O T A I F E R E N T Z,

M É L T Ó S Á G O S G R Ó F Ö Z V E G Y S Z É K I T E L E K I J Ó S E P N É,

S Z Ü L E T T E T T G R Ó F S Z É K I T E L E K I S O F I A Ú R A S Z -

S Z O N Y Ő N A G Y S Á G A E R D É L T I J Ó S Z Á G A I N A K

P R A E F E C T U S S A.

ELŐRÉSZ

A FÖLDMÉRÉS, ÉS A GAZDASÁGI NÖVEGETÉSEK
TERMESZTÉSE.

K O L O ' S V Á R O N

NYOMTATTATOTT AZ ÉV. REFORMATUM KOLLÉGIUM'
KÖNYVNYOMTATÓ INTÉZETÉBEN 1832.

Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772)

Nemrégiben múlt kétszáz esztendeje annak, hogy 1769-ben Nagyszébenben megalakult az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület. Kármay Ödön két alapvető tanulmánya¹, újabb kutatások és értékelések nyomában megérett az idő arra, hogy az agrárszakirodalmunk megszületésében jelentős szerepet vállaló egyesület történetét felvázoljuk.

Ismeretes, hogy Nyugat-Európában a természettudományok megszületésének és az ipari forradalom kezdeteinek századában bekövetkezett a mezőgazdaság gyors fejlődése is. Németalföld csatorna- és öntözőhálózattal átszőtt területén a szélmalomok ezrei hirdették a racionális gazdálkodás, a növényi és állati kultúrák, az intenzív mezőgazdaság győzelmét. A világkereskedelemben és iparban hegemoniára szert tett Angliában a mezőgazdálkodás sem játszott alárendelt szerepet. A sűrűn kiépülő falvak határában jól művelt szántóföldek és rétek feküdtek, jól szervezett farmok működtek, bizonyossággal annak, hogy a váltógazdaság, az istállózó állattenyésztés, a „mesterséges rétek forradalma”, az „angol új mezőgazdaság” győzött. Franciaországban és Nyugat-Németországban a szakosított gazdálkodás, Poroszországban a belterjes művelés hódított egyre jobban. A mezőgazdaság fejlődésében a természettudományok, a születő mezőgazdaságtan és közgazdaságtan, a *theoria cum praxi* hívei fontos osztályrészt vállaltak.²

A kelet-európai fejlődés vonalán haladó Erdélynek mind mezőgazdaságának fejlődésében, mind agrárirodalma színvonalában nagy hátrányt kellett behoznia. Elszomorító képet nyújtó, alacsony technikai szinten álló, döntő módon kétnyomásos rendszerre épülő, szinte kizárólag gabonatermesztésre és rideg állattartásra berendezkedett mezőgazdaságának előhaladását, előrelépését erősen akadályozta Bécs gazdaságpolitikája, a feudális függőség uralma, a sokhelyütt még meglévő földközösség. Nem alakult még ki agrártudományi szakirodalma sem. Apáczai Magyar *Encyclopaediájának* mezőgazdasággal foglalkozó részlete, néhány méhészeti, állattenyésztési vázlat, az erdélyieknek lefordított udvari rendelet és népszerűsítő füzet, kalendáriumok asztrológiai jóslatokra alapozó gazdálkodási tanácsa jelezte, hogy a XVIII. századi Erdély agrárirodalma még erősen középkorias jellegű.³

Az osztrák felvilágosodott abszolutizmus — az országrészeknek szánt nyersanyagellátó szereppel összhangban — támogatta Erdély mezőgazdaságának fejlődését. Az 1762-ben megszervezett Hofkommerzienrat gazdaságpolitikai vonala — a merkantilizmus válfaja — az osztrák kameronisták elképzeléseinek gyakorlatba ültetését tekintette a fő feladatának. Az irányzat legjelentősebb osztrák képviselője, Joseph von Sonnenfels (1733–1817) háromkötetes főművében (*Grundsätze der Pölyzey, Handlung und Finanzwissenschaft*. Wien 1763–1767) a gazdálkodás ágai közül az első helyre a mezőgazdaságot állítja, amely az ember

megélhetését és az ipar nyersanyagalapját biztosítja. Sonnenfels rendszerében a földművelés és állattenyésztés virágzása szorosan összefügg a birodalom népének jólétével, mert az agrártermékek olcsósága és jó minősége szerinte maga után vonja az ipar és kereskedelem felemelkedését is.⁴ Az erdélyi mezőgazdaság felkarolását az osztrák felvilágosodott állam részéről nemcsak a Mária Terézia korában foganatosított úrbérrendezés (*Certa puncta* — 1769) igazolja, hanem számos serkentő lépés és gazdasági intézkedés, mely a nemesített állatfajták tenyésztését, a háromnyomásos művelés elterjesztését és új növényi kultúrák meghonosítását célozta.⁵

Az osztrák felvilágosodott állam agrárfejlesztési programjába illeszkedett bele az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület megszervezése. De a birodalomszerte szervezett mezőgazdasági egyesületek létesítésének volt egy másik eredője is. A mezőgazdaságtan, a természettudományok eredményeire építve, az elméletnek a gyakorlattal történt összekapcsolása révén középkorias elmaradottságán túljutva a XVIII. században vitathatatlanul a tudomány rangjára emelkedett. Nyugat mezőgazdasági fejlődését igen serkentették a technika, a mezőgazdaságtan és a természettudományok eredményei, amelyek fokozott érdeklődést tanúsítottak a gyakorlat, a gazdálkodás, a termelés iránt. Az angol Bakewell céltudatos szelekció alapján világhírű eredményeket ért el az állattenyésztésben, Young pedig megalkotta a tudományosan alátámasztott, rendszeres talajjavításra épített norfolki vetésforgót, amely kiszorította az angol mezőgazdaságból a háromnyomásos földművelést. Home, Duhamel, Wiegand, Wallerius, Beckmann, Hill, Linné és Buffon eredményei mind azt igazolták, hogy a botanika, állattan, mineralógia, kémia, fizika és matematika az agrártudomány nélkülözhetetlen segédtudományai, éppúgy, mint a nemzetgazdaságtan.⁶

Az agrárszakirodalom számos terméke jelenik meg Nyugat-Európa országaiban, melyek a növénytermesztést, állattenyésztést, agrárkémiát és az őstermelés gazdaságosságát tárgyalták. Németországban „Hausvater-irodalom” („házigazda-irodalom”) fejlődött ki, benne házi és gazdálkodási tanácsokkal, amellet a jövedelmezőbb földművelésre vezető útmutatók egész sora.⁷ A fejlett országokban szervezett tudományos akadémiák keretében a természettudományok térhódítása kapcsán szóhoz jutott a születő agrártudomány is. Az 1660 óta működő angol Royal Society folyóirata, a *Philosophical Transactions* kezdettől fogva közölt agrártárgyú tanulmányokat. A később Angliában rendszeresen megjelent *Annalen of Agriculture* (német változatának címe: *Annalen des Ackerbaues*) szerkesztője a híres Arthur Young volt. 1770-ben Poroszországban agrártudományi periodika látott napvilágot *Berliner Beytrage zur Landwirtschaftswissenschaft* címmel. 1770-ben Beckmann, a híres agrárszakember és professzor is mezőgazdasági lapot alapított Göttingában. Az európai egyetemeken egymás után alakultak a gazdasági katedrák, sőt 1765-ben Velencében az első európai agrártudományi tan-szék létesül.⁸ Mindez azt bizonyítja, hogy az agrártudomány eredményeinek népszerűsítése, a mezőgazdasági kísérletek folytatása és a szakemberek összefogása állampolitikai érdekké vált.

A mezőgazdasági termelést serkentő intézkedések az osztrák felvilágosodott abszolutizmus korai szakaszában három csoportra osztha-

tók. Egy részük olyan eszközök (egyesületek, jutalmak) létrehozásán fáradozott, amelyek arra voltak hivatva, hogy a lakosságot jobb gazdálkodásra ösztönözzék; a rendeletek másik csoportja az egyes termelési ágazatok módszereit igyekezett javítani. Végül az állami intézkedések harmadik csoportja egy-egy szakkönyv lefordítására és terjesztésére utasította a hatóságokat.⁹

Az agrártudomány eredményeinek továbbfejlesztésére és népszerűsítésére az európai kormányzatok a mezőgazdasági egyesületeket látták alkalmas eszköznek. Az első ilyen egyesület 1736-ban alakult Dublinban, az erősen agrár jellegű Írország, a „zöld sziget” fővárosában. A kezdeményezést mezőgazdasági egyesületek egész sora követte másutt is (London — 1753, Bretagne — 1757, Bern — 1758, Udine — 1762, Pétervár — 1765, Bajorország — 1768; közülük a dublini, berni, bretagne-i és pétervári egyesületeknek saját kiadványaik voltak).¹⁰

A mezőgazdasági egyesületek (Agriculturgesellschaft) alapítását és működését a bécsi udvar is támogatta, s rövidesen az osztrák birodalom minden tartományában alakultak ilyen egyesületek. Mária Terézia rendelkezésére előbb Stájerországban létesült mezőgazdasági egyesület, majd 1766-ban Cseh- és Morvaországban, Alsó- és Felső-Ausztriában, Magyarországon, a Bánságban és Erdélyben kezdődött meg hasonló egyesület szervezése.¹¹ Tevékenységük többnyire sikerrel járt. Az alsó-ausztriai mezőgazdasági egyesület munkás tagja volt például Johann Wiegand, a híres agrárszakíró, a *Handbuch* szerzője, aki másfél évtizedes tudományos munkássága során mintegy tucatnyi könyvet-füzetet jelentetett meg.¹²

Mária Terézia elképzelése az volt, hogy a kormányzat védőszárnyai alatt létesülő és működő ilyen egyesületek bizonyos autonómiával rendelkezzenek, maguk válasszák védnökeiket, elnökeiket és tisztviselőiket.¹³ Szervezésének előkészítése már jelezte, hogy a mezőgazdasági egyesület működése a feudalizmus béklyóiban vergődő Erdélyben nem lesz zökkenőmentes. Az Államtanács korán, már 1761-ben intézkedett a Guberniumnál, hogy megszervezzék Erdélyben az egyesületet, de a társaságalapítás komolyabb ösztönzése itt is csak 1766-ban indult meg.¹⁴ Mária Terézia személyes utasítására a bécsi Kereskedelmi Tanács 1766. augusztus 12-én átírt az Erdélyi Kancelláriának a mezőgazdasági egyesület megalakítása tárgyában. Átiratához mellékelte a stájerországi mezőgazdasági egyesület alapszabályzatának rövid kivonatát. Az Erdélyi Kancellária azonban 1766. szeptember 6-án arra kérte a Kereskedelmi Tanácsot, hogy jobb tájékozódás végett küldje meg számára a már fennálló stájerországi, felső-ausztriai és karinthiai mezőgazdasági egyesület alapszabályzatának szövegét. Miután részletek állottak rendelkezésre, az Erdélyi Kancellária az év október 25-én rendeletet küldött az Erdélyi Guberniumhoz, „Öfelsége szeretetéből” olyan egyesület alakítását szorgalmazva, „mely a mezőgazdaság és ipar felkarolását tenne feladatává” („Societas, quaedam agriculturae et artium incrementa pro objecto sumptura”). Egyben közölte a birodalomban másutt is szervezett mezőgazdasági egyesületek közös alapszabályait, amelyek az erdélyi egyesület megszervezésében is zsinórmértékül szolgálhatnak. A Kancellária kérte a Guberniumot, hogy a tervvel kapcsolatos megjegyzéseit tegye meg.¹⁵

Az Erdélyi Főkormánysház 1766. december 5-i, Hadik András tábornagy, guberniumi elnök aláírásával ellátott körlevelében a vármegyékhez és székekhez fordult, hogy azok véleményét kikérje az egyesület szervezése ügyében. Leiratához a Gubernium 14 pontos mellékletét csatolta, ebben közölte azt a szabályzatot, amely a *Societas Agriculturae* működése alapjául szolgálhat („modus constituendae Societatis”).¹⁶

Az alapszabályzat 14 pontja érzékelteti az egyesület célját, hatáskörét és eszközeit: 1. tagjai „minden rendű és rangú férfiak”, különösen földbirtokosok, akik a mezőgazdaságban jártasabbak s tevékenységüktől a gazdálkodás elméleti és gyakorlati szintjének felvirágoztatása remélhető; 2. az egyesület minden tagja igyekezzék lakóhelye környékén a földművelés helyzetét megismerni, egyben az akadályokat, amelyek fejlődése útjában állanak; 3. a tagok gyűléseken, körlevelekben közlik egymással eredményeiket, sőt azokkal is, akik nem tagjai az egyesületnek; az utóbbiak szintén közöljék, „ha a földművelés és ipar terén valami fontosabb újítás fordulna elő”; 4. az első ülésen védnököt („protector”) választanak, aki a társulat tevékenységét ösztönzi és kitűzött céljai megvalósítását serkenti; 5. elnököt is választanak, aki megállapítja az ülések munkarendjét, az egyesület nevében kapcsolatot tart a külföldi társulatokkal, valamint a felsőbb hatóságokkal s az ülések jegyzőkönyveit hitelesíti; 6. a választott titkárhoz („sindicus”) intézik a tagok jelentéseiket, tervezeteiket, javaslatokat; hozzá fordulnak a felsőbb hatóságok is (pl. a Gubernium); ő készíti elő a gyűléseket, a felsőbb hatóságokhoz intézett válaszokat az elnökkel aláírta; 7. a szintén választott jegyző („actarius”) a jelentéseket megfogalmazza, a választott írnok („scriba”) pedig azokat letisztázza; 8. a rangkülönbség elkerülése végett a tagok kör alakú asztalnál üléseznek és szótöbbséggel határoznak; 10. az egyesület évente pályatételt tűz ki „a földművelés és mezőgazdaság köréből”, amelyet jóváhagyásra az udvarhoz terjesztenek. Olyan kérdést tárgyaljanak a pályatételek, amelyek „az ország érdekeit szolgálják”; 11. az udvar által jóváhagyott kérdést pályázat formájában meghirdetik, és meghallgatják az azzal kapcsolatos véleményeket; 12. a pályázat nyertesét 150 forintot érő éremmel jutalmazzák; 13. az egyesület anyagi bázisa a kereskedelmi alaphól („fondus commercialis”) biztosított 200—400 forint, s ebből az „összegeből a mezőgazdaság és ipar terén tett újítások próbáltassanak ki, és gyakorlatilag alkalmaztassanak”; 14. ugyanabból az alaphól 300 forintot juttatnak az egyesületnek könyvek beszerzésére, levelezési költségekre, esetleg értekezések kinyomtatására. A kapott pénzüsszegekkel az elnök évente elszámol.¹⁷

A Főkormánysház körlevelére még a nehézkes feudalizmus kori ügyintézéshez képest is lassan érkeztek meg a válaszok. A Gubernium újabb, 1767. június 22-i érélyes leirata ellenére a törvényhatóságok — a rossz termékkel kapcsolatos bajokra hivatkozva — húzták-halasztották a válaszadást, s csak az első felszólítás után mintegy másfél év múlva, az 1768. év folyamán készültek el jelentéseikkel. Ezekre a Főkormánysház 1768. július 21-én kelt körlevelében válaszolt; kiderül belőle, hogy a földbirtokosokból álló törvényhatósági vezető közegek között kevés az olyan, amely a mezőgazdasági és ipartársulat megvalósí-

tásában egyáltalán hisz. Legtöbben bővebb felvilágosításért fordultak a Guberniumhoz, sőt néhányan egyenesen lehetetlennek nyilvánították az ilyenfajta egylet működését. Hogy a tervezett egyesület célját a megyei vezetésben irányadó birtokos nemesség előtt világossá tegye, a Főkormányzók 12 pontban ismét megmagyarázza az egyesület értelmét és munkakörét. Eszerint az egyesület célja a föld helyes művelése, termőképességének növelése és az állattenyésztés, baromfitenyésztés fejlesztése. Céljai megvalósítására fel kell használnia a mezőgazdasági eszközök tökéletesítését, a vetőmag helyes kezelését, az egyes növények termesztésére legalkalmasabb talajfajták kiválasztását (ezzel kapcsolatban külön felhívja a figyelmet a burgonyatermesztés céljainak legmegfelelőbb talajok kijelölésére). A mezőgazdaság fellendítésére szorgalmaznia kell a gazdasági épületek okszerű építését, az erdőrendtartást, a szőlőtermesztés javítását. Külön felhívja a figyelmet, hogy az éghajlat és az évszaki viszonyokkal kapcsolatos megfigyeléseket fel kell használni az illető vidék adottságainak legmegfelelőbb mezőgazdasági ágak kifejlesztésére. Végül a Gubernium az egyesület foglalatosságai körében utalja a talajjavítás olyan módszereit, mint a vízlecsapolás és öntözés, valamint a szántóföldek és a parlagterületek változtatása.¹⁸

Végül három évi huzavona, sok tárgyalás és hivatali levelezés után („post tot discrimina rerum”) 1769. május 1-én Nagyszebenben az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület megtartotta alakuló ülését, bár szervezési kérdésekkel az 1769. évi hat gyűlés mindenikén foglalkoztak még. A *Societas Agriculturae* alakuló ülésén kilenc guberniumi tisztviselő vett részt. Elnökévé gr. Lázár János guberniumi tanácsost választották meg, Stephan Hoppenheim főkormányzói secretarius lett a titkár, Johann Hutter guberniumi fogalmazó pedig a jegyző. A második, május 8-i ülésen felolvasták azt a leiratot, amelyben a Főkormányzók elfogadja a felajánlott protectori, védnöki tiszteletet, s a tagság helyettes elnökévé br. Bánffy Farkast választotta.¹⁹

Ha egész Erdély számára létesítendő egyesület megalakítása ennyi akadályba ütközött a törvényhatóságokban, elképzelhetjük, hogy milyen jámbor szándék maradt az az 1770. évi körrendeletben kifejezett kívánság, hogy minden megyében szervezzenek mezőgazdasági egyesületet.²⁰

A kérdés most már az, hogy mennyiben járult hozzá az egyesület a modern agrárszakirodalom megismertetéséhez, az új agrotechnikai eljárások és módszerek népszerűsítéséhez és mezőgazdaságunk fejlődéséhez.

Agrárszakirodalmunk megszületésében az egyesület tevékenysége több vonatkozásban úttörő jelentőségű. Már működésének kezdetén határozat született, hogy a tagság tájékoztatására felkérlik Daniel Filtsch keresztényszigeti evangélikus és Zilahy József gyalakutai református lelkészeket egy agrárirodalmi bibliográfia elkészítésére. A december 18-i ülésen már jelentették, hogy Filtsch munkájával elkészült és azt be is nyújtotta. A lajstrom összesen 152 német, francia és olasz mű címét tartalmazza, de sorából „a jó öreg Plinius, Varro, Calumella, Pallasius sem hiányoznak”.²¹

Agrártudományi tevékenysége során az egyesület központi kérdésként foglalkozott a pályatételek kitűzésével, amelyet az alapszabályzat

a testület évenkénti feladatai közé iktatott, a Kancellária pedig ismételtén sürgetett. Az egyesület 1769. szeptember 8-i ülésén a Kancellária révén kifejezett felsőbb kívánságnak megfelelően az elnök három kérdést ajánlott a pályázat tárgyaképpen. Az első kérdésben arra vártak választ, hogy a Németországban használt palakövet nem lehetne-e ház fedésére használni Erdélyben a tűzveszélyes zsindely helyett. A másik pályatételben a tufa erdélyi kitermelésére és fűtőanyagként való felhasználására kellett hogy megoldást találjon a szerző. Végül a harmadik pályakérdésben arra adjon választ a szerző, hogy nem volna-e gazdaságos, ha nagyobb gondot fordítanának Erdélyben a köszén kutatására és felhasználására.²²

A kérdéseket — különösen azok gyakorlati vonatkozásait — az az évi november 25-i nagygyűlésen is tárgyalták, de döntés csak december 18-án született. Eszerint a Mezőgazdasági Egyesület a következő három pályatétel meghirdetését javasolta: 1. Mi okozza az Erdélyben oly gyakran pusztító üszögöt, és hogyan lehetne ellene védekezni? 2. Mi okozza a vetéseken jelentkező ragyát, és mi annak ellenszere? 3. Az ország éghajlatát és gazdasági állapotát figyelembe vevő okszerű szántási és trágyázási módszer bemutatása. A döntés joga azonban az Erdélyi Kancellária hatáskörébe tartozott, s ennek leírata értelmében az 1770. augusztus 20-i gyűlésen a javasolt pályatételek közül a harmadikat hirdették meg.²³

Pontosan tizennégy hónap múlva, 1771. október 20-án datálja Fridvaldszky János 38 kéziratos oldalt megtöltő pályamunkáját, melynek címe *Dissertatio de agris fimandis et arandis pro Magno Principatu Transsilvaniae elucubrata* (Értekezés az Erdélyi Nagyfejedelemségben alkalmazandó trágyázási és szántási módozatokról) (85. kép). Ismeretes, hogy Fridvaldszky munkáját nem nyomtatták ki. De ez nem változtat azon a tényen, hogy a *Dissertatio* mint agrártudományunk első terméke mérföldkő e szakterület fejlődésében. Latin eredetijének és román fordításának kiadása két évszázadot váratott magára, s azóta értékelése, agrárirodalmunk fejlődésébe illesztése is megtörtént.²⁴

A Fridvaldszkyé volt az egyetlen pályamunka, amely beérkezett. Az hogy a kolozsvári Akadémia természettan professzora küldött be értekezést a Mezőgazdasági Egyesület pályázatára, jelzi: a korabeli Erdély milyen vékonyan állott mezőgazdasági tudósok, írni is tudó agrárszakemberek dolgában. Fridvaldszky aztán szakembernek is becsületére való érdeklődéssel, ügybuzgalommal és kitartással fejtette ki sokoldalú tevékenységét az egyesület keretében. Hasonló tárgyú tudományos munkái közül itt kettőt említünk meg: az egyik a gyergyói méhészet kérdését taglalja, a másik pedig Erdély gazdasági életének helyzetével és fellendítésével foglalkozik (*Projectum oeconomicum*).²⁵

Az egyesület elméleti természetű, az agrártudomány vonalán haladó tevékenysége szinte eltörpül háromévi gyakorlati működése mellett. Ez tükröződik a mezőgazdasági bibliográfia összeállításában és a pályázat tárgyainak kijelölésében. Fridvaldszky *Dissertatio*ja is számos gyakorlati megoldást, eljárást, több hasznos munkaeszközt, tökéletesített mezőgazdasági gépezetet mutat be, s az utóbbiak rajza is látható mellékletében. Mezőgazdasági munkaeszközök leírása és kísérletek bemutatása, találmányok demonstrációja az egyesület gyakorlati célját még

inkább aláhúzta. Az egyesület gyűléseinek csaknem mindenikén sor került ilyen bemutatókra. Az 1769. november 25-i nagygyűlésen maga az elnök, gr. Lázár János mutatta be Zilahi József gyalakutai lelkésszel közösen kikísérletezett burgonyakenyerét, s újíto törekvésén mit sem változtat az, hogy a tagság vizenyősnek találta készítményét. Később úgy látszik, javítottak kenyérük minőségén, mert a december 18-i ülésen bemutatott kenyér már ehető volt, s ezen felbátorodva javasolták a tisztán burgonyából készíthető kenyér előállítását. Az ugyancsak általuk készített burgonyapálinkát viszont ihatónak minősítették.²⁶

Az eke szerkezetének tökéletesítésére két terv érkezett az egyesülethez. Az 1769. november 25-i gyűlésen a tagság megtárgyalta Michael Schoeder szelindeki lakos Mecklenburg-Strelitzben használatos szántási eljárását, melynek segítségével két ígásállat négynek a munkáját végezheti el. Schoeder kifejtette, hogy neki mint poroszországi bevándoroltnak nincsen lehetősége újítása hasznosítására. Ezért az egyesülettől kért segítséget, hogy a szerkezet mibenlétét másokkal is megismertesse. Megdicsérve igyekezetét, az egyesület segélyt ígért Schoedernek. A talajművelés javításával foglalkozott Georg Antonius szászhermányi lakos is, aki a tapasztalatai során legjobban bevált évenként háromszori szántás általánosítását ajánlotta az egyesületnek.²⁷ Gyakorlati javaslatok érkeztek még a háromnyomásos rendszer bevezetésére, továbbá a lentermesztés és állattenyésztés egyes ágazatainak (juh-, sertés- és szarvasmarhatenyésztés) fellendítésére fajállatok beszerzése révén.²⁸

Az 1772. február 13-i gyűlésen az Enyedi Sámuel kolozsvári órásmester feltalálta ekét mutatták be, amely az eddigieknél sokkal könnyebben, kevesebb erővel használható, mivel talyigás szerkezetű. Olyan helyeken, ahol eddig csak hat ígásállattal tudtak szántani, az Enyedi ekéjével folytatott szántáshoz négy ígásállat is elegendő. Újítaaszamba ment szerkezete azért is, mert tetszés szerint szabályozható volt rajta az ekevas a barázda mélységének bevágására. A kolozsvári órásmester, úgy látszik, találmányának kicsinyített mását juttatta el az egyesületnek. Az egyesület ugyanis felszólította Enyedit, hogy mivel a beküldött modellből az ekeszerkezet hasznavehetősége nem állapítható meg, találmányát készítse el természetes nagyságban, próbálja ki 2—3 szakember előtt, az eredményről pedig értesítse az egyesületet. Enyedit találmányáért segélyezésre terjesztették fel.²⁹

Az 1770. augusztus 20-án tartott ülésre meghívták Fridvaldszky Jánost is, aki az egylet legtevékenyebb és legalaposabb képzettségű tagjaként széles körű munkásságot fejtett ki az agrártudomány, kémia, botanika, állattan, sőt a közgazdaságtudomány területén is. Az egyesület létrejötte megfelelő keretet biztosított számára, hogy szakadatlan természettudományi munkálkodásainak eredményeit rendszerbe foglalja, bemutassa és nyilvánosságra hozza.

Fridvaldszky már egyesületi működése előtt legkülönbözőbb találmányaival és felfedezéseivel ostromolta a Bécsben székelő Erdélyi Kancelláriát. 1770. szeptember 12-én az említett hatóság leírt az Erdélyi Főkormányzéknek Fridvaldszky következő öt találmánya ügyében: 1. miként lehetne csicsókából (nem burgonyából, ahogy az eddigi kutatók vélték) kenyeret sütni; 2. miként lehet a törökbúzából pálinkát

égetni; 3. olyan összetételű föld felfedezését közölte, amely vászonkészítésnél használható; 4. megtalálta annak a módját, hogy miként lehet gyékényből papírt készíteni; 5. fölfedezett Máramarosban egy fannemet, amelynek termése tökéletesen hasonlít a törökmogyoróhoz.³⁰ Az öt felfedezés közül háromnak a további sorsa nyomon követhető, és ez egyben bepillantást enged a korabeli Erdély gazdasági állapotaiba.

A csicsókakenyér kérdése azért kerülhetett napirendre, mert a gabonatermés elégtelensége gyakori éhínséget okozott a feudalizmus alacsony mezőgazdasági technikájának szintjén tengődő Erdélyben, s ennek meggátlására a kukoricához és burgonyához hasonlóan a csicsóka is jó szolgálatokat tehetett a szegénység élelmezésének biztosítására. Az azóta nálunk módszeresen már nem termesztett, igen igénytelen, de elég nagy terméshozamú csicsókából Fridvaldszky kétféle kenyeret mutatott be az egyesület 1771. február 1-én tartott ülésén. Az egyik tisztára csicsókából, a második pedig kevés liszt hozzáadásával készült. A jelen levő tagok mindkettőt kifogástalannak találták, és nagyobb szabású kísérletre adtak utasítást. Megkóstolták és szintén megfelelőnek találták a Fridvaldszky bemutatta törökbúzapálínkát is. Előállítására talán az sarkallta Fridvaldszkyt, hogy a lakosság azelőtt főleg kenyérgabonából főzött pálínkát, ami Hadik András emlékirata szerint 100 000 köből gabonát emésztett fel és 5000 családot fosztott meg élelmezésétől. Nincs adatunk arra, hogy a két találmány (csicsókakenyér és törökbúzapálínka) közül bármelyiket is alkalmazták volna gyakorlatilag a maga korában, az utóbbi azonban később széles körben meghonosodott.³¹

Technikatörténeti szempontból nagy jelentőségű Fridvaldszky kísérlete a papírnak új nyersanyagokból történő gyártására. Ismeretes, hogy a XVIII. század végén a papír nyersanyaga a rongy volt (elsősorban len-, kender-, másodsorban pedig pamutrongy, kivételesen pótanyagként állati eredetű textília), de a század közepétől komolyan foglalkoztatta Európa-szerte a szakembereket az egyéb nyersanyag problémája. Fridvaldszky hazai viszonylatban úttörő volt, aki a papírkészítők nyersanyagpanasza miatt futólag foglalkozott e kérdéssel. Úgy látszik, a Kancelláriánál tett, már említett javaslatait újabb követte. 1771. április 12-én ugyanis az Erdélyi Főkormánysszékhöz intézett beadványában papírgyártásra rongypótló nyersanyagnak a Typha-t, a gyékényt ajánlotta. Ha a gyékénynek semmi más haszna nincs is — fejtegeti Fridvaldszky —, mint hogy fogalmazásra vagy egyéb közönséges célokra használt papírt készítsenek belőle, akkor is érdemes vele foglalkozni, mert ez a nyersanyag szinte költség nélkül összeszedhető az ország tavaiban, és egy font (0,56 kg) gyékényből 27 ív papírt lehet előállítani. A felfedezés dicsőségéről sem szabad megfeledkezni: Európában mi terjesztenők el elsőnek a gyékénypapírt! Javasolja a len és kender közös felhasználását papírgyártásra, éppen ezért azok intézményes termesztését és begyűjtését. Mintákat is mellékel, megtoldva azzal, hogy minőségük javítható, a papír vékonyabbá és fehérebbé finomítható. Bár az új nyersanyagból, illetve újfajta eljárással készített papírmintái minőségileg elég gyengék voltak, maga a kérdés felvetése biztató kezdet.

A kormánysszék előterjesztette az udvarnak Fridvaldszky javaslatát, de az új nyersanyag alkalmazására mégsem került sor. Ez azzal magyarázható, hogy Fridvaldszky találmányát az erdélyi ipar sorsát nem túl-

ságosan szíven viselő bécsi udvar lényegében agyonhallgatta. Sommer-vogel enciklopédiája szerint viszont Fridvaldszky „a papírgyártás új módszerének feltalálásaért” Mária Teréziától nyugdíjat kapott. Teljesen helytálló a szakember Bogdán Istvánnak Fridvaldszky találmánya jelentőségét méltató megállapítása: valóban csak sajnálható, hogy nem mélyedt el jobban e témában, mert bizonyosra vehetjük, hogy jelentős eredményt ért volna el.³²

1771. október 12-én az Erdélyi Kancellária leírt a Főkormányshoz, hogy Fridvaldszky sok turfát talált Erdélyben. A Gubernium a kérést az egyesületnek adta át tanulmányozás végett, azzal, hogy a turfát Fridvaldszky vezetése alatt próbálják ki, és az eredményről értesítsék a királynőt. Egyben vizsgálják meg a turfa gyakorlati felhasználásának módját. Tudnunk kell, hogy a turfa (tőzeg) tüzelőként való használata nálunk külföldi tapasztalatok alapján került előtérbe. A Fridvaldszky által felfedezett turfa használhatónak bizonyult. A Mezőgazdasági Egyesület egyik ülésén a tudós férfi két turfamintát mutatott be, az egyiket téglá, a másikat pedig golyó alakúra gyúrva. Sikerült bemutatója után a társaság Fridvaldszkyt a turfa népszerű ismertetésének megírásával bízta meg, és elhatározta, hogy a kísérlet eredményét a királynővel is közli.³³

Egy év múlva — 1772-ben — Fridvaldszky közölte a Főkormányshoz, hogy feltalálta a módját annak, miként lehet sört főzni burgonyából.³⁴ Ez irányú kutatásaira kapott ugyan bizonyos pénzbeli segítyt, de többi találmányával együtt ennek alkalmazása és terjesztése is elmaradt. Minden valószínűség szerint azért, mert a bécsi udvarnak nem volt érdeke Erdélyben ipari találmányokat népszerűsíteni, a nemesi közvélemény pedig teljesen érzéketlen volt a hasonló természettudományi kísérletek és újítások iránt.

A XVIII. századi Erdély időnként jelentkező súlyos kenyérgondjainak megoldására számos lépés történt a burgonya- és csicsókatermesztés elterjesztésére falvakon, valamint az ezekből készítendő kenyérféleség kikísérletezésére. Számos javaslat és munka érkezett az egyesülethez a csicsókából, burgonyából és kukoricából készítendő pálinka, illetve sör előállítására is.³⁵

Külön ki kell térnünk az egyesület által rendezett méhészeti ankét ügyére. A nádcukor pótlása szempontjából fontos volt az Erdélyben hagyományos méhtenyésztés helyzetének felmérése. Az ankét során Erdély legkülönbözőbb vidékéről érkezett jelentés és annak alapján csaknem teljes képet alkothatunk a tartomány méhtartásának XVIII. századi helyzetéről. Az ankét kapcsán készítette el Fridvaldszky is a gyergyói méhtenyésztés kérdéséről szóló dolgozatát. A méhészet felvirágoztatására az egyesület javasolta vidéki méhészeti társaságok létrehozását, melyeknek tapasztalatait népszerűsíteni kellene.³⁶

Mindent összevéve: az erdélyi *Societas Agriculturae* a mezőgazdaság elméleti és gyakorlati kérdései, tudomány és technika iránt érdeklődő új erőket mozgósított. Szerény lehetőségeihez mérten megkísérelte összegezni az agrártudomány XVIII. századig elért eredményeit és szakirodalmi munkásságra serkentett. Másrészt a kor szellemében gyakorlati bemutatókon vette számba a nálunk megvalósított találmányokat és újításokat.

Az erdélyi társadalom XVIII. század közepi szerkezete, a kor fel fogása azonban nem engedte áttörni azokat az erős válaszfalakat, amelyek az egyes osztályok és rétegek között emelkedtek.

A fentiekben már utaltunk az egyesület keretében működő tagok rendi-társadalmi hovatartozására. Nyilvánvalóan az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület megalakulása pillanatától a feudális rendszernek megfelelő osztályalapon működött. Az 1769. május 1-i alakuló gyűlésen résztvevő mind a kilenc személy az erdélyi rendek képviselőiből szervezett igazgató szerv, a Gubernium tisztviselője volt. Az egyesület vezetőségének tagjai közül az elnök és helyettes elnök a magyar birtokos osztályból jöttek, a titkár és jegyző pedig a szász rendiség két képviselője volt. A következő alkalomra nagygyűlés összehívását tervezték, a vidéki tagok jelentős mozgósításával. Hogy a részvételt biztosítani lehessen, annak időpontját az őszi mezőgazdasági munkák befejezése utáni időpontra, november 25-re tűzték ki. Az 1769. május 26-i ülésen felolvasták az említett nagygyűlésre meghívottak névsorát. Összesen 103 nevet tartalmaz a névsor, mégpedig földbirtokosok, guberniumi tisztviselők, lelkészek, tanárok neveit.³⁷

A Kancellárián a Deputatio Oeconomica („Staats Wissenschaftliche Deputation“) a Guberniumnak az egyesülettel kapcsolatos jelentése alapján 1769. július 15-én tárgyalta meg a kérdést. Helyesnek tartotta, hogy a társulat sorában ott vannak a „legelőkelőbb egyéniségek“, de a kissé arisztokratikus módon szerkesztett lajstrommal szemben a meghívottak körének kiterjesztését kívánta. Megítélése szerint „a kisebb rendű gazdák, látva, hogy csupa főrangú kapott meghívást, elidegenedhetnek a társulattól, pedig ezeknél a dolgok természeténél fogva, nagyobb praktikus gyakorlat feltételezhető“. Azért új körlevél kibocsátását javasolta, melyből kitűnjön, hogy „bármely rangúak a társaságba szívesen felvétetnek“.³⁸

Az egyesület története igazolta a felvilágosodott abszolutizmus szellemétől vezetett Kancellária irányvonalának helyességét. Az erdélyi birtokos osztályból ugyanis ekkor még nem emelkedett ki olyan réteg, amely mezőgazdasági ismereteivel, agrártudományi felkészültségével, technikai szinten vagy birtoka racionalizálása vonalán elől járhatott volna. Valamennyien a már Mikes Kelemen által elmarasztalt és szinte kizárólag humaniorák oktatására épülő erdélyi főiskolákon tanultak, s ha egyesek közülük kikerültek is külföldre, nemigen tudtak mit kezdeni az ott látott munkaeszközökkel, találmányokkal, gépekkel vagy újabb termelési eljárásokkal. Egy-két kivétellel a hagyományos utat követték birtokuk kezelésében-vitelében is. Szilágyi Sámuel, az osztrák Wiegand mezőgazdasági munkájának magyar fordítója, mikor a gazdálkodásban a parasztság körében uralkodó „így láttam apámtól is, szépapámtól is“ maradi nézetét ostromozta, bírálatával lényegében a birtokos osztályra is célzott.³⁹

Az egyesület élére választott gr. Lázár János és br. Bánffy Farkas kétségtelenül érdeklődtek a mezőgazdaság új elméleti és gyakorlati eredményei iránt. Láttuk, hogy Lázár a gyalakutai református lelkésszel együtt burgonyakenyér készítésével is kísérletezett. Az egyesület munkájában azonban nem vett rendszeresen részt és rövidesen lemondott. Az 1770. december 3-án az egyesület elnöki tisztségébe, helyébe lépő

Bánffy érdeklődött a gazdasági és földművelési kérdések iránt, de semmi bizonyíték nincs rá, hogy a korabeli elméleti agrártudományban vagy a gyakorlati gazdálkodásban kiemelkedő szerepe lett volna. A birtokos réteg más tagjai is tettek javaslatokat, de lényegében maguk sem tudtak a felmerülő korszerű kérdésekhez hozzászólni.

Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület munkájába színt és tartalmat vivő, igazán, tevékeny tagjai vagy támogatói nem a birtokos osztály tagjai sorából kerültek ki, hanem lelkészek, tanárok, szabadparasztok és mesteremberek voltak. Daniel Filtsch és Zilahi József lelkészek voltak. Pataki István tanár és gyógyszerész. Az új ekeszerkezetekkel és találmányokkal, szántási eljárásokkal jelentkezők sorában Michael Schoeder szelindeki és Georg Antonius szászhermányi szász szabadparaszt nevével találkozunk. Nyedy Sámuel ismert feltaláló pedig Kolozsváron volt órásmester. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az egyesület tagjai közül a legtevékenyebb és legjobban felkészült Fridvaldszky János kolozsvári akadémiai tanár volt — világossá válik: feudális-birtokos vezetősége ellenére, az egyesület igazán eredményes munkásai értelmiségi, kisbirtokos, mesterember rétegekből kerültek ki.

1766-ban, mikor az első komolyabb lépések történtek megszervezésére, az Erdélyi Kancellária és a Gubernium leirata arra hivatkozott, hogy az egyesület a mezőgazdaság és ipar felkarolását tegye feladatául. 1769-es megalakulásakor azonban az *ipar* szó az egyesület nevéből már kimaradt. Ennek ellenére a *Societas Agriculturae* foglalkozott ipari nyersanyagok és az ipar kérdéseivel. Az egyesület a fűtőanyagként használatos turfa készítéséről dolgotatot íratott, és javasolta a Németországban ház fedésére használatos palakő kitermelését és építészeti alkalmazását Erdélyben. Ezeknél azonban mégis sokkal jelentősebb volt az, hogy egyesületünk a köszénlelőhelyek felkutatására és ipari-ház-tartási hasznosítására gondolt. Miután a köszén kérdésének pályázat-ként való kitűzésétől a felettes hatóságok eltanácsolták az egyesületet, arról mégis rövid, kivonatos munkát készítettett, s összegyűjtötte azokat a jelentéseket, amelyek köszénlelőhelyekről érkeztek. Erdélyi hivatalos közegek és magánosok egyaránt érdeklődtek a köszén iránt, és egész sor köszénlelőhelyet jelöltek meg jelentéseikben. Így például Hunyad megyében Hátszeg vidékét, a borbátvízi és macsesdi járásban Petrosz, Zsil és Petrilla falvakat s a Zsil-völgyének több községét. Sőt az egyesület egyenesen felkérte a vajdahunyadi uradalmi igazgatót a köszén vasolvasztásban történő felhasználásának megállapítására is. Sajnos a bécsi udvar 1771-ben leállította az egyesület köszénnel kapcsolatos működését.⁴⁰

Ezzel szemben úton-útfélen ösztönözte az egyesületet tisztán mezőgazdasági természetű kérdések vizsgálatára és tárgyalására. 1770-ben a Kancellária a burgonyatermelés, a veteménytermesztés kérdéseit szorgalmazza az egyesület munkájában.⁴¹ Mikor 1771-ben az Erdélyi Kancellária élesen bírálta az egyesület tevékenységét, azt a kívánságát fejezte ki, hogy a társaság elsősorban a földművelés, állattenyésztés, az erdőgazdálkodás körébe vágó kérdésekkel foglalkozzék, s később ezek mellett a méhtenyésztés, len- és kendertermesztés s fonás, a ló- és juhtenyésztés, tenyészállatok meghonosítása áll a Kancellária ajánlatainak középpontjában.⁴² Így aztán érthető, hogy az ipar és annak nyers-

anyagbázisával kapcsolatos kutatások lassan kiszorulnak az egyesület munkájából.

1769-ben találta fel James Watt az ipari forradalom diadalmas útjában döntő jelentőségű gőzgépet. Ugyanebben az évben kezdte meg tevékenységét Erdélyben a szakszerű művelés útjait egyengető Mezőgazdasági Egyesület. De még ez az östermelésre alapozó egyesület sem tudott meggyökeresedni a súlyos gazdasági elmaradottsággal küzdő Erdélyben, és alig három és fél évi létezés után befejezte működését. 1772. november 5-én kelt felsőbb utasításra ugyanis az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület megszűnt, hatásköre pedig beleolvadt a Főkermányszék kereskedelmi bizottságának munkájába.

Az osztrák birodalomban divatos központosító, bürokratikus politika nem kedvezett az autonóm egyesületi élet kibontakozásának, az egyéni kezdeményezésre, munkára és kutatásra épülő tevékenységnek. A központi szervek nem bocsátottak megfelelő anyagi eszközöket sem az egyesület rendelkezésére. Végso soron az egyesület tanácsadó szerv maradt, anyagi alapok és hatáskör nélkül. Az egyesület beleszólását a gazdasági életbe, a gazdasági vállalatok működésébe a bécsi udvar leintette.

Korlátozott hatékonysága ellenére az egyesület munkalehetőségeket rejtett magában, és rövid időre terjedő működése eredményekkel járt. Jelentősége nemcsak abban áll, hogy az első mezőgazdasági egyesület Erdélyben, hanem a természettudományokkal és gazdasági élettel kapcsolatos szervező tevékenységében. Keretében mezőgazdasági szakbibliográfia, több tudományos dolgozat és népszerűsítő füzet készült el, számos kísérlet, újítás és találmány került bemutatásra. Megtette a kezdeti lépéseket, hogy munkájába bevonja a provinciában mezőgazdaság iránt tudományosan vagy gyakorlatilag érdeklődő embereket, földbirtkosokat és szabadparasztokat, tanárokat és lelkészeket, tudósokat és mesterembereket, fejlesztette bennük a kutató és kezdeményező, újító és kísérletező szellemet. Tevékenysége lehetővé tette agrár szakirodalmunk első termékének megszületését s egész munkájával segíteni igyekezett mezőgazdaságunk korszerűbb előhaladását.

Gheorghe Şincai, a forrásgyűjtő

1. Gheorghe Şincai összefoglaló történeti műve,¹ mintegy négy évtizednyi fáradhatatlan adatfeltáró és forrásgyűjtő munka betetőzéseként, egy olyan kor terméke, amelyben Európa-szerte a forráskritika és értékesítés egyre jobban igénybe vette a történeti segédtudományok eredményeit. Şincai pályakezdéséig a történeti segédtudományok már jelentős előrehaladást értek el. A történetírásban már a humanistáktól elindított és a XVIII. században általánosan alkalmazott empirikus kutatási módszerek az évszázadokig szinte kizárólagosságnak örvendő elbeszélő források mellé újabb adatgazdag és a kritikai vizsgálatot szolgáló történeti forrásokat vontak be, elsősorban az okleveles anyagot. Ezek gyűjtése, hitelességük, provenienciájuk vizsgálata és kritikája a forráskutatásra vonatkozó ismeretek elméleti összefoglalásához, következőképpen a történeti segédtudományok kialakulásához vezetett. E segédtudományokban már jelentkezésük óta fokozódó differenciálódási folyamat indult meg, tárgykörük egyre pontosabban elhatárolódott, módszereikben tökéletesedtek, és ez a folyamat még napjainkban is tart. Jelentőségük pedig — elsősorban a középkortudományban — arra jogosított egyes kutatókat, hogy a történeti segédtudományok elnevezés helyett a történeti alaptudományok elnevezést ajánlják.²

Természetesen a történeti segédtudományok fejlődése nem volt azonos minden nép történetírása esetében, mint ahogyan nem is egyformán és egyidőben tűntek fel mindenütt. A gyakorlati forrásfeltáró tevékenység során szerzett ismeretek rendszerezése eredményeként létrejött segédtudományi elméleti munkák azonban hatást gyakoroltak még ama területek történetírására is, ahol még nem vagy alig kezdtek meg az oklevelek feltárását és tanulmányozását. Ezzel magyarázható, hogy egyes kutatóknál akkor is észlelhetjük a segédtudományok hatását, amikor történetírásukban még nem feltételezhető e diszciplínák elméleti művelése.

2. Azokban az években, amikor Gheorghe Şincai (1754—1816) gyűjteni kezdte *Krónikájához* a forrásokat, a történeti kutatások már hasznosították a levéltárakban őrzött okleveleket is, az oklevélgyűjtő és -másoló tevékenység pedig oklevélkiadásokat eredményezett, ezáltal is könnyen hozzáférhető forrásokat nyújtva a történetíróknak. Elméleti síkon az oklevelek vizsgálatával kapcsolatos történeti segédtudományok legmagasabb szintjét a *Nouveau traité de diplomatie* képviselte, amely néhány évtizeddel Şincai kutatásainak megkezdése előtt jelent meg.³ De amint említettük, az okleveleknek történeti forrásokként való felhasználásával kapcsolatos gyakorlati és elméleti tevékenység fejlődése nem volt mindenütt együtemű. Ezt különösen az archeográfia területére vonatkozóan kell megjegyeznünk, hisz leginkább ehhez kapcsolódik Şincai történetírói munkássága.⁴ Oklevélkiadásokban testet öltött archeográfiai munkásságok mellett számos esetről tudunk, amikor kedvező körülmények hiányában az összegyűjtött oklevélmásolatokat

nem nyomtatták ki, hanem kéziratos kötetekben maradtak ránk és így kerültek forgalomba, így idézte őket a tudományos kutatás is.⁵ Az szintén gyakori eset — sőt általánosan követett módszer — volt, hogy az ilyen kéziratos oklevélmásolat-gyűjtemények anyagát felhasználták a későbbi oklevélkiadásokban. Egyébként ez volt a sorsa több olyan kéziratos oklevélmásolat-gyűjteménynek is, amelyet Šincai használt. (Így például Cornides másolatait Fejér György értékesítette 1439-ig terjedő 42 kötetes oklevéltárában.)⁶ Zimmermann vizsgálatainak eredményeként számos ilyen, Šincai pályakezdése előtt létrejött gyűjteményről tudunk Erdélyben.⁷ Amikor Šincai Rómába indult, Benkő József már megkezdte az Erdély múltjára vonatkozó források gyűjtését, Batthyány Ignác pedig 1786-ban két tudományos társaság létesítését kezdeményezte, amelyek tevékenységét a történeti források gyűjtésére és ezeknek vizsgálatára alapozta. A két társaság közül az egyházi akadémia egyháztörténelemmel foglalkozott volna, a Societas Assiduorum keretében pedig a diplomatika és a kronológia művelése lett volna a fő feladat.⁸ De nem ezek az egyedülálló törekvések ebben a korban, hogy egyéni kezdeményezésből vagy intézményes keretek közt kéziratos oklevélgyűjteményeket állítsanak össze.⁹ Az oklevelek gyűjtése és másolása eredményeként a feltárt oklevelek egy része kiadványokban látott napvilágot. Így Georg Jeremias Haner 1765-ben megjelent munkájában okleveleket is közölt,¹⁰ 1778-ban pedig megjelent Benkő József oklevélközlésekkel gazdagított *Transsilvaniája*.¹¹ Batthyány Ignác kezdeményezése is gyümölcsözőnek bizonyult: Szeredai Antal összeállításában, oklevélközlésekből felépítve 1790-ben, illetve 1791-ben egy-egy kiadvány jelent meg, az első a gyulafehérvári püspökségre, a második az ottani káptalanra vonatkozó adatokkal.¹² Azokban az Erdélyen kívüli központokban, ahol Šincai gyűjtőmunkáját folytatta, tehát Rómában, Bécsben, később pedig Budán és Pesten a kutató különbözőképpen kerülhetett kapcsolatba a történeti segédtudományokkal, attól függően, hogy ott elméleti vagy gyakorlati síkon milyen fejlődési fokot értek el ezek, illetve az archeográfiai törekvések miként valósultak meg oklevélkiadásokban.

3. Címében és szigorú időrendiségében ugyan a *Krónika* még magán viseli a régi történetírók módszereinek a nyomait, de azért a figyelmes olvasó felfedezheti benne az újat, és pedig a nagyszámú történeti forrás kritikai felhasználását, valamint az elbeszélő források mellett az oklevelek megbecsülését. Köztudomású, hogy maga Šincai is gyűjteményt állított össze a műveihez felhasznált történeti forrásokból, és ez kéziratban az utókorra maradt.¹³ A *Krónika* e forrásgyűjteménye létrejöttét vizsgálva megkíséreljük követni a történetíró Gheorghe Šincai kapcsolatát a segédtudományokkal — elsősorban az archeográfiával.

Azoknak a kiadott és kiadatlan történeti forrásoknak azonosításához, amelyeket Šincai felhasznált, a legalkalmasabb kútfők saját kéziratos forrásgyűjteményei. Ezekből megismerhető mind a történeti források gyűjtésében követett munkamódszere, mind azok a helyek, ahol és azok az évek, amelyekben gyűjtését végezte. Šincaitól két ilyen gyűjtemény ismert. Az elsőt *Notata ex variis authoribus per S. Gabrielem Sinkay...* címmel szokták idézni, Šincainak az első ívfüzet címlapjára saját kezűleg felírt megjelölése alapján.¹⁴ A másik gyűjtemény

címe: *Rerum spectantium ad universam gentem Daco-Romanum seu Valachicum summaria collectio ex diversis authoribus facta a Georgio Sinkai de eadem secundum ordinem chronologicum*.¹⁵ Figyelmesen olvasva, már a címek is útmutatást adnak azokra a szempontokra vonatkozóan, amelyek alapján ezek a gyűjtemények létrejöttek. Az első gyűjtemény különböző művekből kivett szövegeket tartalmaz — köztük kéziratokból másoltakat, sőt oklevélmásolatokat is —, anélkül hogy ezek egymást meghatározott rend szerint követnék. Egymásutániságukat egyedül az szabta meg, hogy Šincai milyen sorrendben szerezte meg a lemásolandó szövegeket tartalmazó munkákat, illetve végezte el másolásukat. Második gyűjteményének már a címe is jelzi, hogy ebbe a szövegek időrendben vannak bemásolva. Ez az a tulajdonképpeni forrásgyűjtemény, amelyet Šincai *Krónikája* számára rendszeresen állított össze és amelyet ő „Nagy gyűjteményemnek” nevez.¹⁶ Ez magában foglalja azokat a szövegeket is, amelyeket Šincai eredetileg a *Notatába* — első gyűjteményébe — másolt és amelyeket aztán átmásolt második gyűjteményébe is, ezúttal a szövegben található információk szigorú időrendjében. A két gyűjtemény keletkezését vizsgálva alkalmunk lesz követni azt a fejlődést is, amely Šincai forráshasználatában végbement, valamint említett kapcsolatait a segédtudományokkal is.

4. Az a 27 ívfűzet — tomulus¹⁷ —, amely a *Notata* című forrásgyűjteményt alkotja, jelenleg három kötetbe van csoportosítva, és azokat a történeti forrásokat tartalmazza, amelyeket Šincai Rómában és Bécsben másolt 1775 és 1780 között. Amint az első ívfűzet címlapjából kiderül, Šincai 1775-ben kezdte meg másolni a *Krónikájához* szükséges történeti forrásokat. Sajnos, a másolás megkezdésének éve nincs feltüntetve minden ívfűzetben. Így annak megállapítása is bizonytalan, hogy hány ívfűzetet másolt Rómában és hányat Bécsben. A XV. ívfűzetben már a hazai történelem közvetlen forrásait másolta,¹⁸ ami arra utalhat, hogy a másolás Bécsben történt, de nem zárja ki azt, hogy Schwandtner köteteit — amelyekből forrásait merítette — még Rómában használta. Biztosabbnak tűnnek viszont azok a jelek, amelyek arra utalnak, hogy a XIX. ívfűzetet Šincai már Bécsben másolta.¹⁹ Így tehát az 1775 és 1779 közötti években Šincai a Rómában másolt szövegekből valószínűleg az I—XVIII. ívfűzeteket állította össze, Bécsben pedig, 1779—1780-ban²⁰ a XIX—XXVII. ívfűzeteket. Egy-egy ívfűzet egy vagy több szerző nyomtatott munkájából vagy kéziratából másolt szövegeket tartalmaz. Az ívfűzetben Šincai minden esetben pontosan utal a használt forrásra. Ha egy-egy ívfűzetbe egymást követően több szerzőből másolt szöveg került, rendszerint a címlap belső lapján, a bemásolt szövegek sorrendjében feltünteteti a szerző nevét, a mű címét és az illető műből vett részlet kezdő lapszámát.²¹

5. Köztudomású, hogy Rómában Šincai érdeklődése az Örök Város könyvtárai felé fordult.²² Ott szerzi meg azokat a forrásmunkákat, amelyekből aztán a kiválasztott részeket lemásolja az első gyűjteményét képező ívfűzetekbe. Nem utal egyetlenegy adat sem arra, hogy Šincai egyidejűleg a római levéltárakban is kutatott volna. Ennek, úgy véljük, több oka volt. Šincai életcélja az volt, hogy népe történetét a románok latinitásának és ősiségének fényében írja meg. Ezért már kezdetől fogva figyelme azokra az ókorral és koraközépkorral foglalkozó

nyomtatott munkákra irányult, amelyeket — úgy vélte — leginkább használhatott forrásként művéhez. Ezeknek az Erdélyben talán meg sem kapható kiadott munkáknak a gazdagsága valószínűleg igénybe vette minden idejét. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy Rómában dolgozott, tehát Európának abban a részében, ahol éppen az elbeszélő források gazdagsága és folytonossága következtében másnemű forrásokkal szemben még a mai napig is ezeket részesítik előnyben.²³ Azal kapcsolatban, hogy római tartózkodása alatt nem folytatott levéltári kutatásokat, nem másolt kiadatlan okleveleket, tudnunk kell, hogy *Krónikája* ókori és középkori részéhez okleveles források nem is léteztek. (Miután, 1803-tól kezdődő budai tartózkodása idején, nagyszámú oklevélmásolattal egészíti ki a *Rerum spectantium... collecti*ót, a hazai oklevélmásolatok akkor is csak 1223-tól, a 263. laptól tűnnek fel gyűjteményében.) Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az igen fontos körülményt sem, hogy Šincal még azokban az esztendőben gyűjtötte forrásait, amikor a levéltárakban való kutatás számos korlátba ütközött, amelyek ugyancsak megnehezítették az oklevelek eredetiben való használatát.²⁴ Végül, annak, hogy gyűjtése első szakaszában Šincal kiadott munkák, elbeszélő források, kronológiák, elismert egyháztörténeti munkák felé fordult, módszertani oka is lehetett. Fennebb már említettük, hogy a *Krónika* nemcsak címében, hanem szigorú időrendjében és előadásmódjában is a középkor történetírói módszerét követte. Nyilván ez volt eredeti koncepciója, és ennek megfelelően közismert auktorokat, kronológiai összeállításokat, elbeszélő forrásokat gyűjtött, amelyeket aztán a krónikairók módszerei szerint saját elbeszélésébe ötvöztött volna. Az a tény, hogy a későbbi évszázadokra nem állt már rendelkezésére összefüggő elbeszélő forrásanyag, valamint közben kialakult kapcsolata kora történettudományával — amire még visszatérünk —, kiadott és kiadatlan oklevélgyűjteményekkel, a segéttudományokkal és mindenekelőtt későbbi archeográfiai munkássága, a fejlődés irányában módosíthaták eredeti elképzelését.

Azok a történeti források, amelyeket Šincal a római könyvtárakban őrzött kiadványokból gyűjtött és másolt, jórészt még ma is használatosak és ma is idézik őket. Mivel dolgozatunk központi tárgya Šincal munkássága a levéltári anyag felhasználásával kapcsolatos segéttudományok — elsősorban az archeográfia — terén, nem foglalkozunk különösebbképpen a gyűjteményéhez Rómában felhasznált kiadott forrásokkal, auktorokkal, mint ahogy a következőkben nem fogunk foglalkozni azokkal sem, amelyeket később használt fel. Megjegyezzük azonban, hogy a nyomtatott források terjedését, hozzáférhetőségét, értékét és felhasználását illetően nem lenne érdektelen a Šincaitól használt kiadványokat a szakdiszciplínák szempontjából megvizsgálni. Dolgozatunk szemszögéből azonban e kiadványok közül kiemeljük Mathias Dogiel lengyel oklevéltárát,²⁵ amelyből Šincal számos, a románok történetére vonatkozó oklevelet másolt ki, ami azt bizonyítja, hogy már kutatásainak ebben a szakaszában is figyelembe vette az okleveles forrásokat is, ha hozzájutott ilyen kiadványokhoz.

A Rómában gyűjtött és másolt források közül külön ki kell emelnünk azokat, amelyeket Šincal közvetlenül kéziratokból másolt. Így lemásolja azt a dák (erdélyi) vonatkozású feliratokat tartalmazó kéz-

iratot, amelyet római jötevőjétől, a Congregatio de Propaganda Fide akkori titkárától, Stefano Borgiától szerez meg.²⁶ Ez az epigráfiai forrás különböző kiadásokban megjelent hasonló jellegű munkákkal együtt Šincainak az epigráfiával való kapcsolataira utal.²⁷ Ugyancsak Rómában, abból a kéziratból, amelyet görög nyelvтанárától, Raphaele Vernazachiótól kapott, lemásolja Pastritias Jánosnak a bolgárokról vonatkozó levelét.²⁸

6. Útban hazafelé a Rómában másolt, valószínűleg 18 kötetből álló, Šincai 1779 májusában megszakítja útját Bécsben, ahol 1780-ig időzik.²⁹ Rómában, az adott lehetőségeket kihasználva, Šincai főleg a Római Birodalom és Bizánc, valamint a keresztény egyházak történetére vonatkozó munkákból másolta forrásait, ezeknek adatai pedig zömében az ókorból vagy koraközépkorból származtak.³⁰ Ottani személyi kapcsolatai is e kérdések ismerőivel jöttek létre. Bécsben viszont olyan személyekkel ismerkedett, akiknek figyelme a feudális kor hazai forrásai felé fordult, akik sok esetben maguk is gyűjtők voltak és ugyanúgy foglalkoztatta őket a történeti források másolása, akárcsak Šincait. A Sancta Barbara Collegiumban találkozott Samuil Micuval, akihez aztán a közös munkásság szálai fűzték.³¹ Elégiájából és az ehhez készített jegyzeteiből tudjuk, hogy Bécsben legfőbb buzdítója Cornides Dániel és Benkő József volt, és különleges pártfogásába vette Giuseppe Garampi pápai nuncius.³² Itt ismerkedett meg Hadik András tábornaggal, aki korának neves mű- és kéziratgyűjtője volt.³³ Šincai Bécsben jogot is hallgatott,³⁴ így feltételezzük, hogy az akkori jogi főiskolák bevett tanrendje szerint oklevéltant (diplomatikát) és ennek keretében paleográfiát és kronológiát is tanult.

Šincai már a gyűjteménye Bécsben másolt első ívfüzetében olyan munkákat kivonatolt, amelyek közvetlenül a románok középkori történetére vonatkoznak, mint például a Balthasar Valterus műve.³⁵ A Bécsben másolt második ívfüzetben pedig már hazai forrást találunk, és pedig a *Historia Princilor Tiarii Romanesci* vagy a Bălăceanu krónikát. A Šincaitól használt kéziratot Vasile Vlad arról a példányról másolta, amelyet 1770-ben Samuil Micu készített magának a Bălăceanu család egyik Bécsben élő nőtagja által őrzött krónikából.³⁶ Bécsben jutott hozzá Miron Costin krónikájához is, amelyet részben ő ír át latin betűkkel, részben más folytatja a másolást cirillbetűkkel, anélkül hogy teljes egészében lemásolná e munkát.³⁷ Ugyancsak itt jutott hozzá Dimitrie Cantemirnek a Török Birodalomról írott munkájához is.³⁸

Dolgozatunk céljának megfelelően közelebbről érdekelnek azonban bennünket az ívfüzetekből azok a szövegek, amelyek azt jelzik, hogy Šincai figyelme egy újabb forráscsoport felé: a kiadatlan levéltári anyag felé fordult. Ezzel kapcsolatban a XXI. és XXVII. ívfüzetekre utalunk. Az első, XXI-gyel számozott ívfüzetbe Šincai a bécsi pápai nunciatura egyik kötetéből készített másolatokat, említett pártfogója, Giuseppe Garampi jóvoltából. Ez a kötet, amelyet Šincai betűrendes kézíratos kódexnek nevez,³⁹ valószínűleg egy segédlet (index, repertórium) azokhoz a forrásokhoz, amelyeknek adataira a nunciaturának állandó szüksége volt (75. kép). Benne Šincai számos olyan nyomtatott munkára, de főleg levéltári anyagra talált utalást, amelyek kutatási tárgyával voltak kapcsolatosak. A bécsi nunciatura szerepe a Béctől keletre levő katolikus jelenlétrel kapcsolatban jól ismert, így szükségtelen külön bizonyíta-

nunk azoknak a történeti forrásoknak az értékét, amelyekre vonatkozóan az említett segédlet szolgáltatott adatokat Šincainak. Megemlítjük csupán, hogy a *Moldavia*, *Bacovia* vagy *Bachovia*, *Soczavia*, *Transylvania* stb. címszók alatt bő utalások voltak — a nyomtatott forrásokon kívül — levéltári anyagra is, például amelyet a vatikáni levéltárban őriztek. Ezeknek az okleveleknek vagy iratoknak az esetében a megfelelő levéltári jelzeten kívül e kötet az anyag regesztáit is tartalmazza. Šincai római munkásságának említett körülményei magyarazzák,⁴⁰ hogy a vatikáni levéltárból származó adatait ő nem közvetlenül onnan szerezte, hanem a bécsi nunciatúra idézett kéziratából. A Bécsben utolsónak összeállított, XXVII. számmal jelölt ívfüzet azokat az országgyűlési határozatokat tartalmazza, amelyeket a Mihály vajda alatt 1599 novemberében és 1600 júliusában tartott gyulafehérvári országgyűlés hozott.⁴¹ Ezeket Šincai 1780-ban Bécsben kapta meg lemásolásra Koszta Istvántól, aki akkoriban a Főkormánysház fogalmazója volt. Figyelemreméltó, hogy a címlapon Koszta István nevét egykorú tintával többször áthúzták, úgyhogy a név olvashatatlaná vált. Koszta neve csak akkor bukkan majd ismét elő, amikor Šincai átmásolja ezeket az országgyűlési határozatokat a *Rerum spectantium... collectio*⁴² című forrásgyűjteményébe, később pedig a *Krónika* is megemlíti.⁴³ Azzal kapcsolatban, hogy Šincai miért tette olvashatatlaná Koszta nevét, úgy véljük, a magyarázatot a kornak abban a szemléletében kell keresnünk, amely az intézmények levéltáraiban őrzött anyag tudományos célú használatát, közzétételét megengedhetetlennek tartotta. Azért, hogy szemléltessük azokat az akadályokat, amelyeket az említett korlátolt hivatalnoki szemlélet gördített a tudományos kutatások elé, megemlítjük, hogy Šincai egy kortársát, akinek később munkatársa is lesz, Kovachich Márton Györgyöt hivatali előjárója feljelentette, mert 1791-ben kivonatossan közölte egy 1504-beli kiváltságlevél szövegét, és megemlített egy 1444-beli dekrétumot, amelyeket a Magyar Kamara levéltárában őriztek. És ugyanez a Kovachich Márton György — aki kezdeményezője volt a levéltári anyag módszeres feltárásának és felhasználásának, és (hét hónapig Šincai segítségével is) tekintélyes mennyiségű iratanyagot gyűjtött és másolt — nem kutathatott a Magyar Kamara levéltárában és nem közölhetett ennek anyagából, jöllehet alkalmazottja volt ennek az intézménynek, és hivatali teendőként a levéltári segédletek (repertórium, index) elkészítésén dolgozott.⁴⁴

A Bécsből való elutazással egyidejűleg lezárult Šincai forrásgyűjtési munkásságának első szakasza, az összeállított 27 ívfüzet pedig az első változata volt annak a forrásgyűjteménynek, amelyre a *Krónikát* alapozta. A következő években Šincai tevékenységének célja — más, ismert elfoglaltságai mellett — a *Krónika* megírása volt, valamint forrásai időrendi gyűjteményének összeállítása, amelyet megírandó műve történeti forrástárának tekinthetünk. A *Notatába* összegyűjtött források mégsem alkottak holt, használaton kívül helyezett gyűjteményt. Más, kéziratban maradt történeti adatgyűjtésekkel, amelyek sohasem jelentek meg nyomtatásban, a *Notata* is bekerült ama kéziratok sorába, amelyeket a későbbi kutatók — kéziratosságuk ellenére — hosszú ideig információszerzésre használtak. Így köztudomású, hogy a *Supplex* kiadását

követő vitákban Samuil Micu érveléseiben használja a *Notatát*, illetve az abban szereplő szerzőkből merített adatokat.⁴⁵

7. A Rómában és Bécsben összegyűjtött 27 ívfüzetnyi forrással Șincai visszatért Balázsfalvára, és ezzel életének újabb, nagyon tevékeny, de hányatott szakasza kezdődik. Ezekben az években másolta át, időrendbe szedve, a Rómában és Bécsben gyűjtött egész anyagot a *Rerum spectantium ... collectio* című tárbá.

A kutatás utal Muratori művének Șincaira gyakorolt hatására, tekintettel főleg fáradhatatlan igyekezetére, hogy a népére vonatkozó történeti forrásokat egybegyűjtse.⁴⁶ Úgy véljük viszont, hogy azon a hatáson kívül, amelyet az olasz tudós hatalmas forrásgyűjteménye⁴⁷ gyakorolhatott Șincaira, nem mellőzhetjük a hozzá közelebb álló, a Habsburg birodalom keretein belüli példákat sem.⁴⁸ Șincai ismerte a jezsuita történész-iskola tagjainak oklevélgyűjteményeit — később használta is egy részüket —, és személyes kapcsolatban állott számos kortársával, akik munkájuk során szintén egész oklevéltárakat állítottak össze történeti műveik kiegészítéseként. Ez történetíró kortársai között általánossá vált módszer volt, és nincs mit csodálkoznunk, hogy Șincai szintén ezt vette át.⁴⁹ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Șincai nemcsak saját céljaira állította össze rendszerezett forrásgyűjteményét. A *Rerum spectantium ... collectio* azzal a határozott céllal keletkezett, hogy teljesebbé és megalapozottabbá tegye *Krónikáját*. Gyűjteményének tehát ama oklevéltárak szerepét szánta, amelyek az összefoglaló történeti művek szerves részeként jelentek meg. Ez kitűnik abból is, ahogy *Krónikájában* gyűjteményére utal vagy azt idézi: „... olvashatod Nagy gyűjteményemben“;⁵⁰ „... lejegyeztem nagy oklevélgyűjteményem harmadik ívfüzetében, ahol részletesen olvashatod, mert én nem írom le ide, hosszúsága miatt...“;⁵¹ „Az oklevelet teljes egészében olvashatod az én nagy oklevéltáramban, a Gheorghe Șincaiéban, az 1600. esztendőnél.“⁵²

A fólíó méretű ívfüzetekbe, amelyek a *Rerum spectantium ... collecti*ót alkotják, a rendszeres, időrendet követő átmásolás megkezdéséig gyűjtött forrásokat Șincai a kötet lapjainak belső hasábjaira írta át, üresen hagyva a külső (lapszél felőli) hasáboakat. Azoknak az elbeszélő forrásoknak vagy szerzőknek a szövegét, amelyek több esztendő eseményeire vonatkoznak, évek szerint tagolta és a kötetbe mindig csak a megfelelő évre vonatkozó szövegrészeket másolta le, más, ugyancsak arra az esztendőre vonatkozó források mellett, minden esetben pontosan megjelölve azt a helyet, ahonnan szövegét merítette. Ily módon 1803 őszéig — amikor elindult Budára — sikerült három kötetben átírnia az egybegyűjtött forrásanyagot egészen az 1664. év eseményeivel bezárólag.⁵³ Ezzel a három kötetrel indult el Budára, de közben megállt Nagyváradon, ahol új ismeretségeket kötött hasonló érdeklődésű tudós személyekkel. Nagyváradon töltött napjait idézi *Elégijében* is.⁵⁴ Váradon a XIX. század elején a tudomány és a művelődés barátainak valóságos kis központja alakult ki, amelybe beletartoztak a görögkatolikus román értelmiségiek is, akik jobbra Ignatie Darabant, majd ennek utódja, Samuil Vulcan püspöki udvara köré csoportosultak.⁵⁵ A kör tagjai közötti kapcsolatokra az *Elégijében* is számos utalás van. Igen természetes, hogy miután vendéglátói és pártfo-

gói révén Šincai szintén részesévé vált ennek a körnek, és ott műveltségéért osztatlan elismerésben részesült, elnyerte azt a támogatást, amelyre azokban az időkben feltétlenül szüksége volt, hogy hozzájuthasson az őt érdeklő történeti forrásokhoz. Ismerjük Tertina Mihály ajánlólevelét Kovachich Márton Györgyhöz.⁵⁶ Tertinát régi barátság fűzte Kovachichhoz, és már 1793 nyarán lelkesen bekapcsolódott ennek az Institutum diplomatico-historicumban megindított országos méretű történeti forrásgyűjtésébe.⁵⁷ A váradi ajánlás biztosította számára, többek között, a pesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményeinek használatát, a zavartalan kutatást az 1802-ben alapított Országos Széchényi Könyvtárban, amelynek igazgatását akkor már a váradi kör egykori tagjára, Miller Jakab Ferdinándra bízták.⁵⁸

Budán (és természetesen Pesten) Šincai adatgyűjtésében újabb szakasz kezdődött: az addig elkészült tár akkor egészült ki kiadatlan oklevelekkel és jórészt kiadatlan hazai elbeszélő forrásokkal.

A *Rerum spectantium ... collectio* gyűjtemény köteteinek tüzetesebb vizsgálata feltárja, hogy milyen módszert követett Šincai Budára érkezésétől kezdve gyűjteménye kiegészítéséhez és végleges összeállításához. Az új szövegeket a lapok külső (lapszél felőli) hasábjaira írta, amelyeket eredetileg üresen hagyott. Amennyiben a rendelkezésére álló üres hasábokra az új szöveg nem fért volna el, ezt külön lapra írta — rendszerint oklevelek esetében —, aztán a kötet lapjai közé, az év szerinti megfelelő helyre illesztette. Az is előfordult, hogy az újonnan beillesztett kisebb terjedelmű szövegrészeket a belső hasáb egymást követő, korábbi másolatai közt fennmaradt üres közbe írta be. Történeti forrásainak gazdagítása egész élete további során állandóan foglalkoztatta Šincait. Eppen ezért forrásgyűjteménye egyúttal hű képet ad írásának fejlődéséről is. Élete teljében használt határozott, világos betűi jellemzők ezekre a kötetekre. De a külső hasábok (a kiegészítésként később beírt szövegek) fáradt írása a bizonyosság, hogy Šincai, ameddig csak tollat foghatott, egyre gazdagította a *Krónika* forrásait.

Azokban az években, amelyekben Šincai Budán és Pesten dolgozott, a pesti egyetemen már tanították az oklevéltant és paleográfiát (akkor még az oklevéltan keretében együtt tanították a két diszciplínát). Cornides Dániel halála után az oklevéltan tanára Schwartner Márton, a göttingai Gatterer tanítványa volt, aki lényegében professzora nyomán haladt az oklevéltan tanításában.⁵⁹ A hazai oklevelek vizsgálatán alapuló önálló kutatások eredményét feldolgozó oklevéltanról ebben az időben még nem beszélhetünk a pesti egyetemen. Valójában a rendszeres archeográfiai munkásság is, amely oklevélkiadásokban valósulna meg, szintén csak kibontakozóban volt. Igaz, már megjelentek olyan kiadványok, mint Katona István *Historia criticájának* kötetei, amelyek a korábbi kéziratos oklevélgyűjtemények anyagát igyekeztek nyomtatásban közzétenni, de a rendszerezett oklevéltárak kiadása még késett, noha Kovachich Márton György már 1790-ben felvetette ezt a kérdést.⁶⁰ Viszont több újabb kezdeményezésről tudunk, amelyeknek célja az oklevelek gyűjtése és lemásolása volt. Ezek eredményeként számos gyűjtemény jött létre, egyrészt eredeti oklevelekből, másrészt másolatokból, amelyeket a kutatók most már rendszeresen használtak,

a könyvtárak őrzetében.⁶¹ Mind az Országos Széchényi Könyvtárban,⁶² mind a pesti Egyetem Könyvtárában⁶³ őriztek ilyen gyűjteményeket. A Šincaitól használt fontosabb kéziratok diplomatariumok közül, amelyek eredeti okleveleket és másolatokat is tartalmaztak, a Széchényi Könyvtár őrizte a Diplomatarium Hungariae gyűjteményt, míg az Egyetemi Könyvtár a 93 kötetből álló és a *Krónikában* is említett Hevenesi gyűjtemény⁶⁴ őrzőhelye volt. Viszont a kiadatlan oklevelek egybegyűjtése szempontjából legnagyobb hasznára Cornides másolatgyűjteménye volt, amelyről Šincai már előzőleg tudott.⁶⁵ Mivel Cornides huzamosabb időt töltött Erdélyben, ez a gyűjtemény erdélyi levéltárakban őrzött oklevelekről is nyújtott másolatokat. (A *Rerum spectantium* ... *collectió*ba lemásolt 253 — akkoriban kiadatlan — oklevélből 164 a Cornides gyűjteményből való.⁶⁶) Az említett könyvtárak gyűjteményeiben, de az átnézett magángyűjteményekben is Šincai éppen azokra a középkor történetére vonatkozó hazai forrásokra talált, amelyeket nem szerezhettek meg sem Rómában, sem Bécsben. Forrásgyűjtésének ebben az utolsó szakaszában sikerült kiegészítenie információit hazai oklevelekkel is, amelyeket aztán felhasznált *Krónikájában*, ezáltal egész más összetételt biztosítva annak, mint ahogy eredetileg indult. Mivel akkoriban a gyűjtők és archeográfusok figyelme szinte kizárólag a középkori oklevelek felé fordult, érthető, hogy a Šincaitól lemásolt oklevelek zöme a XIII—XVI. századból való. A XVI. századot követően gyűjteményében ritkulnak az oklevelek, viszont gyarapodnak az erdélyi krónika- és emlékirók munkáiból merített adatok. (Szamosközy István — és az ő krónikájának másolóját tévesen külön krónikaírónak vélt Enyedi Pál —, Mikó Ferenc, Bojti Veres Gáspár, Kemény János, Szalárdi János, Gyulafi Lestár, Andreas Frank, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter. Másolt az azóta hamisítványnak bizonyult Székely Krónikából is.)⁶⁷ Ezek akkor kiadatlanok voltak, úgyhogy közvetlenül kéziratból másolta le szövegüket. Ezzel párhuzamosan adatait újonnan megjelent művek adataival egészíti ki, mint például Engel 1804-ben megjelent könyvéből átvett részekkel.⁶⁸

A kiadatlan források és különösen az oklevelek elemzése következeként megállapíthatjuk, hogy Šincai a *Krónikájához* szükséges források megszerzése érdekében, eltekintve a kiadott forrásoktól, tekintélyes mennyiségű kéziratot nézett át. Forrásszemléletében már Bécsben észleljük a változást, de a gyűjtemény jellegét lényegesen módosító nagyszámú oklevél budai tartózkodása idején kerül gyűjteményébe. E tekintetben említett kapcsolatai, szemléleti fejlődése mellett valószínűleg Kovachich Márton György hatása is befolyásolta. Kovachich, tudjuk, abbeli törekvésében, hogy központi forrásgyűjteményt hozzon létre, ebbe olyan — elsősorban levéltári — források bevonását sugalmazta, amelyeket eddig nem használtak eléggé, elsősorban az oklevelekét.⁶⁹ És Šincai legelső útja Budán abba a hajlékba vezetett, ahol Kovachich éppen ennek az újszerű forrásörző intézménynek alapjait építgette, és hét hónapig részt is vett Kovachich munkájában.

Hogy jobban szemléltessük az arányt a Šincai gyűjteményébe felvett kiadott és kiadatlan, valamint eredetileg bemásolt és később beillesztett oklevelek között, megemlítjük, hogy a *Rerum spectantium* ... *collectió*ba 38 kiadott oklevelet másolt be. A gyűjteménybe bekerült

kiadatlan oklevelek száma, amint említettük, 253. A 38 kiadott oklevélből 10 származik olyan kiadványokból, amelyeket még a *Notatába* másolt (Gesta Innocentii tertii,⁷⁰ Martinus Crussius⁷¹, Mathias Dogiel⁷²). Emellett 28 oklevelet olyan kiadványokból vett át, amelyeket már Bécsből való hazatérte után használt (Joannicius Basilovits,⁷³ Benkő József,⁷⁴ Johann Christian Engel,⁷⁵ Kaprinai István,⁷⁶ Katona István,⁷⁷ Pray György⁷⁸ és Szeredai Antal⁷⁹ munkáiból. Lemásolta II. Rákóczi György 1653-ban kiadott cirillbetűs dekrétumát is⁸⁰). Ami a kiadatlan oklevélmásolatokat illeti, ezeket a következő gyűjteményekből vágta: Cornides Dániel gyűjteményéből (164); a Széchényi Könyvtár Diplomatarium Hungariae gyűjteményéből (23); Hevenesi Gábor gyűjteményéből (9, ebből 5 eredetiről); Koppi Károly gyűjteményéből (15); Fejérvári Károly gyűjteményéből (12); Wagner Károly gyűjteményéből (5); Lakics György gyűjteményéből (5); Kovachich Márton György gyűjteményéből (5, ebből hármat a gyűjteményben őrzött Szamosközy-féle másolatból); Kéler Godofréd gyűjteményéből (2); Hajnóczy József gyűjteményéből (1); Bárdossy János gyűjteményéből (1), valamint Madách János gyűjteményéből (1). A kiadatlan oklevelek másolatainak sorát gyarapítja az a két oklevél, amelyet Andreas Frank kéziratos országgyűlési beszámolójából vett át, valamint a Mihály vajda idején hozott és Bécsben másolt országgyűlési határozatok és más hat olyan oklevélszöveg, amelyek nem származnak gyűjteményből. Ezekből négy a gyulafehérvári káptalantól kibocsátott hiteles átiratról készült, kettő az Udvari Kamara levéltárában őrzött oklevélről, egyet pedig Szalárdi krónikájának kéziratából másolt. A felsorolt kiadatlan okleveleket Šincai a kor szokása szerint másolati gyűjteményekből vette át. Biztosan eredetiről másolta a Hevenesi gyűjteményből származó öt okmányt: István király 1263. évi oklevelét (ezzel kapcsolatban meg is jegyzi: „Egy régi pergaménára írt ok levélből írtam ezeket.”),⁸¹ 1594-ből Aron vajda levelét,⁸² 1603-ból Radul vajdának és a bojároknak Székely Mózeshez intézett két levelét,⁸³ valamint 1711-ből egy iratot („Subscriptiones Dominorum Boeronum et Nobilium Unitorum Districtus Fogaras in anno 1711 die 20 Julii. Also Venicze”).⁸⁴

Közvetlenül transumptumról másolt a görögkatolikusok uniójára és a fogarasi püspökség létesítésére vonatkozó két oklevelet.⁸⁵ Ezek az okleveleken kívül — amint említettük — másolt kéziratos elbeszélő forrásokból is. A Kovachich gyűjtemény számára lemásolta Szamosközy krónikáját. Ennek íróját akkor még nem ismerték, ezért a krónika Kovachich gyűjteményében három külön cím alatt szerepel (Anonymus Carolinensis;⁸⁶ Enyedi Pál;⁸⁷ Annales Siculici⁸⁸). Šincai Szamosközy feljegyzéseit a Kovachich gyűjtemény számára Esterházy János példányáról másolta, és előszót is írt hozzá.⁸⁹ Ebből írta át gyűjteményébe az oklevelek szövegét is. De ismerte és használta a Hevenesi gyűjtemény LXVIII. kötetéből Szamosközy eredeti kéziratát is, amelyről részletes jegyzéket is készített.⁹⁰ Sőt az sem elképzelhetetlen, hogy a Kovachich gyűjtemény másolatának fennebb említett emendációját ennek alapján végezte.

A *Krónika* forrásainak kiegészítéseit az 1664. esztendőig a *Rerum spectantium ... collectio* kötetek lapjainak külső (lapszéli) hasábjaira írta, ugyanis — amint említettük — indulásáig, Balázsfalván, eddig ju-

tott el gyűjteménye véglegesítésével. 1664-től kezdődően a forrásokat ugyancsak időrendben helyezi el köteteiben, ezúttal azonban a szöveget a lap teljes szélességében másolja le. Ily módon született meg a *Rerum spectantium... collectio*, a román történetírás múltjának első rendszerezett forrásgyűjteménye.⁹¹

8. Azáltal, hogy Šincai tekintélyes számú oklevelet és kéziratot elbeszélő forrást másolt le, számos szövegösszehasonlítást és szövegellenőrzést végzett, variánsok esetén pedig kritikailag értékelte azokat és gyakran kronológiai javításokkal látja el másolatait, gyakorlatilag járatosnak kellett lennie azokban a segédtudományokban, amelyeknek alapja az oklevelek vizsgálata: a paleográfiában, az archeográfiában és az utóbbi révén az oklevéltanban és a kronológiában. Minthogy a *Rerum spectantium... collectio*-ban az összes cirillbetűs román forrásokat latin betűvel írta át, úttörőjévé vált a cirillbetűs szövegek átírásában használt gyakorlatnak. Másolatai oklevéltani iskolázottságát is bizonyítják. Nagy gyakorlata folytán jól tájékozott volt mind az oklevélfajták meghatározása és elnevezése, mind ezeknek alkotórészei tekintetében. A jelzetek, az oklevelek diplomatikai leírása pontosak és ma is pontos tájékoztatásokat nyújtanak az oklevelek azonosításához.

E gondolatmenet során szükségesnek látjuk, hogy emlékeztessünk Šincainak Kovachich forrásgyűjteménye számára végzett munkájára. Tudjuk, hogy Šincai 1803 novemberében szállt meg Kovachichnál és 1804. június 6-ig dolgozott nála, részt vett Kovachich nagy terve, a történeti kutatás központi forrásbázisa megvalósításában. Okleveleket másol, ő végzi Kovachich levelezését.⁹² Ő maga, amikor kinevezték az Egyetemi Nyomdába és elhagyta Kovachichot, úgy vélte, hogy addig, amíg ennek munkatársa volt, nem szentelhetette teljes erejét saját munkájának. „A magam és nemzetem hasznára csak titokban [dolgozhatam], mindent csak az ő hasznára. Így először kellett készítenem minden általa kiadott szerzőhöz és kénytelen voltam egyedül rendezni a *Jus tavernicale commune*-t sőt *locale*-t is.”⁹³ Ezt a munkát azonban csak a Kovachich hagyaték alapos vizsgálata alapján tudnók reálisan felmérni. Tudjuk ugyanis, hogy amikor Šincai Kovachichnál otthonra talált, a *Codex authenticus iuris tavernicalis statutarii communis*⁹⁴ már megjelent, és a szerző ekkor már azon fáradozott, hogy megjelentesse *Nunciumát*⁹⁵ „tudományos gyűjteményeiről és dolgozatairól, melyekkel a magyar dolgok őszinte ismeretét diplomatikai-jogi-történeti intézetéből napfényre hozni törekszik”.⁹⁶ Ebben a munkában nyújtott neki segítségét Šincai.⁹⁷

E jelentés részletes tájékoztatót nyújt Kovachich kiadványairól és „intézete” gyűjteményeiről. Ezek sorában szerepelnek a tárnokjogra vonatkozó kéziratok is, amelyeknek rendezéséről Šincai ír.⁹⁸ Ugyancsak e hét hónap alatt másolta le Šincai Kovachich gyűjteménye számára Szamosközy már említett krónikáját, és ehhez előszót is írt.⁹⁹ Mindez természetesen fékezte Šincait saját munkájában, főleg ha a mennyiségi előrehaladást nézzük. Viszont az is tény, hogy egy új forrásszemléletet kialakító, hozzá hasonlóan megszállott kutató műhelyébe került, ami feltétlenül hasznos lehetett számára mind szemlélete fejlődésében, mind további munkájában, még ha ez nem volt is olyan kéz-

zelfogható eredmény, mint a lemásolt szövegek terjedelme. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy ez a hét hónap számos új ismeretséget jelentett számára, és új forrásokat nyitott meg előtte. Ha számba vesszük (a Cornides, Heveneszi és a *Diplomatarium Hungariae* gyűjteményen kívül) azoknak a kisebb gyűjtőknek a kézirati anyagát, amelyeket Šincai felhasznált, szembeötlő, hogy ezekről a gyűjtőkről mind tudjuk (az egy Andreas Frank kivételével): szoros kapcsolatban állottak Kovachichcsal, lemásolásra elküldték neki gyűjteményüket, másolatokat szereztek neki és különféleképpen támogatták.¹⁰⁰ Feltehető tehát, hogy az előbb felsorolt kisebb forrásgyűjteményekhez Šincai Kovachich „intézetében” jutott hozzá. Az erdélyi román kutató tehát egyike lehetett azoknak, akik hasznát is vették annak az „intézetnek”, amelynek felállításáért maga szintén dolgozott. A két nagy forráskutató pályája csupán hét hónapra fonódott össze, de Kovachich nagyszabású kezdeményezése ennyi idő alatt is jótékonyan alakította Šincai forrásgyűjtő tevékenységét.

A fentiekben Šincai archeográfiai munkásságát és az ennek eredményeként létrejött forrásgyűjtemények keletkezési körülményeit és felépítését vizsgáltuk. Eredményeink szerint a *Rerum spectantium... collectio* különös figyelmet érdemel nemcsak a *Krónika* újabb kritikai kiadásának, de a román segédtudományok történetének szemszögéből is. Két nagy adatösszeállítás bizonyítja, hogy Šincai nem magánosan, hanem a kortárs történetkutatók körének elismert és bevett tagjaként végezhetette munkáját, melyet éppen ezért az e tájakon akkor szokásos módszerekkel és szemlélet szerint végzett konok kitartással. Akárhol és akármilyen körülmények között dolgozott, nem engedte magát eltéríteni a románok történeti forrásainak egybegyűjtésétől. Azért, hogy e célját elérje, minden szellemi erőforrását bevetette, anélkül hogy valamilyen szervezett anyagi támogatásban részesült volna vállalkozásában. Nem volt mecénása, és intézményes támogatást sem élvezett, hogy úgy nyomtathassa ki történelmi művét, amint tervezte. Sőt, szembekecült a közismert akadályokkal. Abban a korban, amikor a Šincaiéhoz hasonló foglalatosságot jórészt az egyházi közösségek pártolták, ő még ezt a támogatást is csak részben élvezte. Azok az egyházfők ugyanis, akik elsősorban kellett volna hogy segítsék, nemzeti öntudat dolgában elmaradtak a Šincai szintjétől.

Úgy véljük, hogy a román történettudomány és történeti tudat kialakításának terén ismert érdemei mellett fel kell említenünk Gheorghe Šincai szerepét a segédtudományok hazai fejlődésében is, hisz ő alkotta meg, legnagyobb részét saját erejéből, a románok történetének első rendszerezett forrásgyűjteményét.

Az erdélyi falujegyzői intézményről

A falujegyző a feudalizmus bomlásának korában a parasztközösség egyik értelmiségi vezetője volt.¹ A falu írásbeli ügyintézését ellátó „parasztdeák” eme jogutódjáról Erdélyben — eltekintve a szász falvaktól, ahol a középkorban meghonosodott szokás szerint többnyire az iskolaigazgató (rector scholae) végezte az írásbeli teendőket² — a XVIII. század elejétől beszélnek szórványosan az okiratok. A széke-lyeknél Aranyosszék 1723. évi „Constitutio”-jában³, a vármegyékben a XVIII. század közepéről való feljegyzésekben⁴ találunk róla említést. II. József korában számuk egyre gyarapodik. Ennek ellenére csak a század utolsó évtizedében és a XIX. század első éveiben válik általánossá és intézményessé a falujegyzői megbízatás Erdély valamennyi történelmileg kialakult közigazgatási vidékén.

Nyomban felvetődik a kérdés: vajon a falusi közigazgatás ügyvitelében, a falujegyző hatáskörében, a parasztközösség vezetésében, helyzetében, tudatában, vagy a felsőbb hatóságok igazgatási gyakorlatában bekövetkezett változások vezettek-e el a jegyzői megbízatás általánosodásához és intézményesítéséhez? Hatottak-e esetleg más tényezők is?

E kérdések megválaszolásához előre kell bocsátanunk, hogy jegyző alkalmazása nem volt kötelező, kizárólag a parasztközösség akaratától függött. Az választotta és az is bocsátotta el. Javadalmazása szintén a községre hárult. Ezt a gyakorlatot a Főkormánysház is törvényesítette, és érvényesülni engedte egészen az általunk vizsgált időszak végéig. A falujegyzői intézményt tehát nem felsőbb rendelettel, hanem az annak hasznát felismerő parasztközösségek hozták létre.

A falusi előjárásagon belüli ügyköröket (falusbíró, esküdték, esetleg kisbíró, határbíró stb.) az évszázadok során a parasztközösség ügyintézési, vezetési szükségletei alakították ki.⁵ A XVIII. század közepétől azonban lényeges eltolódások következtek be főleg a falusbíró helyzetében és ügykörében.

Mária Terézia, de különösen II. József központosító törekvései, katonai, adóügyi, igazságszolgáltatási, közigazgatási stb. reformjai újabb és újabb feladatokkal ruházták fel a falu vezetőségét is. A század végi és a XIX. század eleji franciaellenes háborúk idején ezek még tovább szaporodtak.

A faluközösségnek a gazdasági és igazságszolgáltatási önkormányzatból fakadó belső ügyei — a község vagyonának, jövedelmének kezelése, a közhasználatban maradt földek évenkénti felosztása, a köz-erdők használata, utak, hidak, árkok karbantartása, pásztorok, mező-őrök fogadása, tűzveszély elhárítása, a falusi igazságszolgáltatás stb. — mellett az adózók nyilvántartása, az adóbegyűjtés, az átvonuló katonaság elszállásolása, ellátása, katonai szállítások, újoncállítás, a megyei, széki, vidéki, járási stb. tisztek elszállásolása, fuvarozása, tilal-

mak betartásának ellenőrzése, a büntetések végrehajtásának biztosítása, szökött katonák, jobbágyok s minden „rosszféle ember” üldözésének és elfogatásának biztosítása egyre több és több teendő és forma-ság elvégzését követelte meg. A falu előljárósága, főleg pedig a bíró, valósággal az államhatalom alkalmazottjává vált.⁶ Ugyanakkor a földesúr is a bírót tette felelőssé a lakosok feudális kötelezettségei teljességé lett.”¹⁰

Ilyenformán a falu előljárósága, de mindenekelőtt a bíró egyrészt a parasztközösség, másrészt az állam, illetve a földesúr felől két tűz közé került.⁸ Az állami rendeletek végrehajtása, a földesúr érdekeinek hű kiszolgálása a parasztközösség előtt nemcsak népszerűtlenné, hanem gyűlöletessé is tehette a falutól megválasztott vezetőséget. Ha viszont nem járt el a megkívánt eréllyel, az állami és földesúri többség sújtotta. Nem véletlen, hogy a parasztok egyre inkább húzódoztak a bírói tisztségtől.⁹ A falubírói megbízatás — amint azt David Prodan hangsúlyozza — „...a mindenkitől áhitott tisztségből, meg-tiszteltetésből igen terhes, mindenki által került szolgálattá, kötelezett-séggé lett.”¹⁰

A vármegyei és széki hatóságok a szabad bíróválasztás helyett egyre több faluban kényszerültek bevezetni a soros-bírószágot, azaz a bírói megbízatás kötelező viselését jobbágy, zsellér, szabadparaszt, néha pedig egytelkes nemes számára egyaránt. A XVIII. század végén — Szendrey István szerint — Erdélyben már csak kevés számú faluban volt érvényben a szabad bíróválasztás.¹¹ Mindez jelzi, hogy a faluközösség önkormányzatának válsága elmélyült.

A bíróság kötelező viselésének bevezetésével írástudatlan falusiak is gyakran lettek a falu vezetői. Olyan emberek tehát, akik az adó-kivetést, adóbegyűjtést, a község vagyonának nyilvántartását és ellen-őrzését nem láthatták el. Gyakorivá váltak a visszaélések, a parasztkö-zösség vagyonának, az adóba begyűjtött összegek, termékek eltulaj-donítása. A vétkesek között találunk adóbegyűjtőt (collector), szolgál-bírót, királyi adószedőt (regius perceptor), sőt falusbírót is.¹² A parasztközösségnek szüksége volt olyan előljáróra, aki biztosítani tudja az adóbegyűjtés és befizetés ellenőrzését, és ugyanakkor panaszt tud tenni az esetleges visszaélések miatt a felsőbb hatóságoknál.

Bécsset is aggasztotta a visszaélések elburjánzása, hiszen érdekeit sértették, és az adóalanyok védelméért közbelépett a parasztközösség mellett. 1772-ben Mária Terézia elrendelte, hogy a községek a negyed-évi és kéthónaponkénti adóbegyűjtési elszámolásokhoz, ha a bíró és esküdtjei írni nem tudnának, megfelelő írástudó egyénekről gondoskodjanak.¹³ Ez nyilván ösztönzőleg hatott a nótáriusi megbízatás elterjedésére. II. József, akinek alkalmá volt személyesen megismerni az erdélyi viszonyokat, 1786-ban elrendelte jegyzőségek létesítésének szorgalmazását.¹⁴

A franciaellenes háborúk idején, Bécs hatalmának belső erőfor-rásai védelméért Erdélyben is kénytelen fékezni a parasztok túlzott megterhelését, lenyirbálni a visszaéléseket, túlkapasokat. Ezt a célt szolgálta, többek közt, a faluközösségi önkormányzat megerősítése a falujegyzői megbízatás általánosításának, intézményesítésének szorgalmazása révén.

A Főkörmányszék ilyen céllal szabályozta és kiterjesztette a falujegyzők hatáskörét, de megszabta egyszersmind a jegyzőállítás, választás feltételeit is.

A falujegyzők feladatköre a XVIII. század nyolcvanas éveiiig az egyes vidékek sajátos helyzete szerint, sőt falvanként is változott. Egységesebb talán a határőrezredekhez tartozó falvakban, ahol már a hatvanas évektől általánosabb a jegyzőállítás, és ahol — valószínűen külső hatásra — már 1771-ben megkísérelték körvonalazni a nótáriusi teendőket. Egyelőre azonban ezek csak a parasztközösség írásbeli ügyintézésére korlátozódtak. Az úgynevezett *Törvényes punktumok melyek Csíkszeredában adattak ki*, a falu nótáriusának kötelességévé tették, hogy „a maga falujának minden jövedelmét hiba nélkül feljegyezze, minden esztendőben számot adván azokról”¹⁵. Ugyanakkor „törvényes protocollumot” kellett vezetnie a „forum pagensium” (falu széke) előtt letárgyalt perekről. Sőt arra is utasítást kapott 1784-ben, hogyha „az oly causában, melyek három forintot meghaladnának, appellatio interveniálna, azok a magok continua táblájokra transmittáltassanak, és ezen casusban a szabad communitasok által megfogadott falusi nótárius a causának processusát vagy folyását ti. az actiókat, mindenik félnek argumentumit röviden, úgy a törvény előtt constituált bizonyságoknak mondásit és azokra tett deliberatumokat, midőn a causa ventilláltatik az egész processust írja meg, subscribálja s pecsételje meg is; az appellans félnek az 5 forintot nem superáló causában fél forint, azon felül penig egy forint taxáért extradatázza”.¹⁶

A nyolcvanas évek közepén azonban már más irányba is bővült a falujegyző hatásköre. A nótárius jelen volt az 1785. évi jobbágyösszeírásnál, majd a József-féle népszámlálásnál. Pl. az egyesült Küküllő vármegye és Marosszék 193 falujából 23-ban a falujegyző is ellenjegyezte az összeírásokat.¹⁷ 1786-ban II. József első ízben szabályozta országos szinten a falujegyzők hatáskörét. A jegyző kötelességévé tette, hogy a „közösség ügyeiben a tollat forgassa”, „könyörgő levelet” (kérvényt) írjon a földesurakhoz vagy a vármegyék tisztjeihez „akár az egész közösség, akár egyik vagy másik lakos ügyeiben”; elkészítse a község számadásait, a szolgabíráknak vagy más vármegyei tiszteknek beküldendő jelentéseket; vezesse a község jegyzőkönyveit, abba minden rendeletet, folyó ügyet, peres ügyet beírjon és általában minden előforduló ügyben a rendtartás és a közérdek biztosításában közreműködjön.¹⁸ A következő években a „népesség könyvek” gondos őrzése és a „fogyatkozások s szaporodások” feljegyzése is hatáskörébe került.¹⁹ A falujegyzők megbízatása tehát főleg közigazgatási vonatkozású.

Rövidesen azonban megváltozott a nótáriusi ügykör jellege. Ennek okát minden bizonnyal a paraszttömegek újabb felkelésétől való félelemben kell látnunk. Márpedig az 1789. évi franciaországi események hatása alatt a „Horea-világ” visszatérésének kísértete állandóan jelen volt. Egy korabeli feljegyzés így indokolta a jelzett változást: „mivel tapasztaltatott, hogy ... felette terheltetik a nép”.²⁰ Arról már nem beszél az említett feljegyzés sem, hogy miért éppen 1790-ben válik a hatóságok szívügyévé a „nép védelme”. Elvonatkoztatva az okoktól, tény, hogy az 1790. december 2-án keltezett *Forspontozási utasítás* kötelezte a vármegyei, széki és vidéki tiszteket, hogy a „falusi nótáriusoknak és

a közönségek előjáróinak" megmagyarázzák, és nekik „... minden nyelven egy-egy nyomtatványt oly végre" adjanak, „... hogy magokat előadható esetekben aztat megtekénthessék"; továbbá, érezzék kötelességüknek „... szorgalmasan vigyázni, hogy mind a provincialisták, mind pedig kiváltképpen a kívülről bejövő katonaság által megtartásának, és így az adózó népre a forspontnak törvénytelen és helytelen kifacsarásából, meg nem fizetéséből és quietálásából, a salgamalis quietantiáknak ki nem adásából háromlandó károkat elfordítani..." tudják.²¹ Úgyszintén, „... az elkövetett törvénytelen cselekedetnek leírását a kerületek felsőbb tisztjeinek vagy a districtualis commisariusoknak tudtára adni tartozzanak, s onnét pedig, ha meg nem békéllénének a fő tartománybéli biztosságnak megjelenteni" el ne mulasszák.²²

A falujegyzők hatáskörének ilyen irányú kiterjesztése Erdély-szer- te kimutatható a század utolsó évtizedeiben. Az e korbeli iratok tanúsá- ga szerint a Torda vármegyei Felsőpéterden nótáriuskodó Miklós And- rás feladatkörébe tartozott, hogy a „perceptoroknak adminisztrált" adót a „Veres Könyvbe" bevezesse.²³ Az ugyancsak Torda vármegyei Ge- rendkeresztúr 1789—1790. évi falujegyzőjére vonatkozó iratok arról beszélnek, hogy a nótárius a „naturalék individualis listáját" vezette, és azt a „közönség több levelével" magánál tartotta.²⁴ A marossszéki Nyárádgálfalva jegyzője a „hadisegedelemben adminisztrált gaboná- ról" vezetett 1793-ban „protocollumot".²⁵ Hunyad megyében a várme- gyei tiszti gyűlés éppen hasonló nyilvántartások vezetésének elmulasz- tásáért marasztalta el a nótáriusokat 1794-ben, megállapítva, hogy a „múlt háború alatt tett adminisztrátumoknak exactiója terén nem lehet célt érni", mivel „se a conductoroknak, se a falusi nótáriusoknak jegy- zései nem lévén, az adminisztrátumok állapotát nem lehet világosságra hozni".²⁶ Éppen ezért a megye tisztsége ismételten elrendelte, hogy a „falusi nótáriusok a katonaság számára adatni szokott naturákról, sal- gamumról és praejuncturákról viendő quietantiákat magukhoz gyűjtven jegyzést vigyenek arról..."²⁷ 1796-ban Udvarhelyszéken a „beesketett" jegyzők is hasonló utasításokat kaptak a szék vezetőségétől, mely egy- ben hangsúlyozta, hogy az „adózó népnek mind adminisztrált adójára, mind pediglen a tőle praetendált restanciákra nézve teljes bizodalma és securitása az úgynevezett quietantionális könyvben vagyon".²⁸

Közben a Főkörmányszék tovább bővítette a nótárius feladatkö- rét. 1797-ben átfogóbb rendelkezés született. Az általa követett cél és a kimondatlan indíték is világosabb. „A falusi nótáriusok — olvas- hatjuk a Főkörmányszék rendeletében — magok szolgálatjukat hiven teljesítsék, nevezetesen lajstromot a naturák és a királyi adóra nézve a faluközönségnek lakosai szerint vigyenek; a falu bírójának a királyi adó felszámolásában segítséggel legyenek; a forspontnak kiállításában az egyenes terh viselését megtartani, arról rendes jegyzéseket vinni, a tisztek által véghezviendő individualis imputatiók alkalmatosságával az adminisztrációkat voltaképpen előre feladván, arra ügyelni, hogy minden lakosnak adminisztrációja felvetessék és imputáltatssék, közön- ségesen pedig azt meggátolni igyekezzenek, netalántán az adózó nép szerfelett megterheltecsék, avagy károsítottassék, tehát a tisztek a faluk nótáriusságát magukra teljességgel ne vállalják." ²⁹

Ennek a rendeletnek, melyet felleltünk mind a vármegyei, mind a széki levéltárakban, három figyelmet érdemlő intézkedése van. Körvonalazta a falujegyzők feladatkörét az adókiivetésben, begyűjtésben és befizetésben. Olyan hatáskörrel ruházta fel a nótáriust, ami által az túllépi egyszerű számadói-könyvelői szerepkörét („közönségesen pedig azt meggátolni igyekezzenek, netalántán az adózó nép szerfelett megterheltecsék, avagy károsítottassék”). Végül pedig megtiltotta, hogy a nótáriusi megbízatást a vármegyei, széki és vidéki tisztek erőszakkal maguknak szerezzék meg. A vármegyei részeken ugyanis, ahol a földesúri hatalom teljesebb volt, igen gyakran a megyei tisztek, szolgabírák, dúldók, biztosok, királyi adószedők, továbbá a földbirtokos nemesek jószágigazgatói, megbízottai (praefectus, administrator) kaparintották meg a falusi nótáriusságot. Hol azon a címen, hogy „némely helységekben még magyar írást ismerő személy sem találtatik”, hol pedig azért, mert „nincsen, aki csekély fizetésért azt elvégezné”.³⁰

A kérdésnek a Gubernium oly fontosságot tulajdonított — minden bizonnyal nagyobb horderejű politikai megfontolásokból —, hogy többször is intézkedett az ügyben. Alig adta ki 1797. január 2-án a már idézett 49/1797 számú rendeletét, amelyben megállapítja, hogy „némely falukban a tisztek a magok haszna szerzésében inkább mint a köz jó rend tartásának megállíttatásában fáradozván a faluk nótáriusságát is tisztí hivatalok mellett viszik...”³¹, és amelyben ezen rendellenességet megtiltja, ugyanazon év augusztus 10-én újabb intézkedés látott napvilágot. „Ügy esett mégis ezen Királyi Gubernium értesére — hangzik az újabb intézkedés —, hogy több tisztek, és azok közt némely királyi perceptorok ezzel nem gondolván, tisztí hivatalok mellett falusi nótáriusságot is felvenni merészelnék. Erre nézve tehát kegyelmetek az említett rendelésre (49/1797) újra oly további parancsolattal emlékeztetnek, hogy azt minden tisztviselővel szorosán megtartani el ne mulasszák.”³²

A Főkörmányszék abbéli szándéka, hogy a falujegyző szabad választása és tartása szorgalmazásával, feladatkörének kiszélesítésével védelmezze az adóalanyt, biztosítsa a zavartalan adózást, fenntartsa a belső „rendet és bátorságot”, még ha az a parasztközösség autonómiaja megerősítéséhez vezetne is, ismételten megnyilvánult a következő években is. 1802-ben egy adóügyi *Oktatás*ban újból leszögezte: „a helységek nótáriust ... a legalkalmasabb személyekből választhatnak és megegyezett jutalom mellett szabadon tehetnek magoknak”.³³

Ez a rendelet is az adóbegyűjtés biztosítását tekintette a nótárius elsőrendű feladatának. Kötelezte őt, hogy jelentsen a felsőbb hatóságoknak minden visszaélést. Készítsen pontos kimutatást az „adminisztrált éléről és forspontozásról, a helységek közönséges költségeire felszedett pénzről”. Egyszersmind feladata „arra vigyázni, nehogy ennek adminisztrációjában az adózó nép repartition felül terheltecsék”³⁴, írja az említett *Oktatás*.

A falujegyzői megbízatás általánosodását és intézményesítését tehát minden kétséget kizáróan a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedére tehetjük.

A fentiekben elemzett változások és a nótárius hatáskörének felvázolt alakulása meggyőzték a parasztközösségeket a jegyző-alkalma-

zás hasznáról. A falvak nagysága, vagyoni ereje, a megfelelő írástudó egyének hiánya azonban továbbra is kihatottak a jegyző-tartásra, bár nem akadályozhatták meg többé annak általánosodását és intézményesítését. A XIX. század első éveiben már a szabadparashti falvak és a nagyobb jobbágyszervezetek külön-külön, míg a kisebbek közül kettő-három, esetleg négy, sőt ritkábban hat falu együttesen tartott nótáriust.³⁵

1808-ban a Főkormányzók elkezdték látni az időt, hogy országos szinten szabályrendeletileg körvonalazzák a falujegyzők hatáskörét, feladatait. Kiadta a *Falusi Nótáriusok Instructioját*, mely érvényben maradt az általunk vizsgált korszak végéig.³⁶ Ebben szabályozta a nótáriusok teendőit az adókiivetésben-begyűjtésben, az előfogat-adásban, a falu ügyeinek rendezésében. Nem beszélt azonban a jegyzőállítás feltételeiről, a jegyző javadalmazásáról, a megkívánt végzettségről stb. Ezeket, valamint a parasztok írásbeli ügyeinek elintézését korábbi jogszokások, intézkedések szabályozták.

A *Falusi Nótáriusok Instructioja* tükrözi a kormányzat politikáját az adózók védelme és az adóbevétel biztonsága ügyében. De magán viseli a XIX. század első éveiben az erőviszonyokban bekövetkezett eltolódások nyomait is. Az állami és földesúri érdekek egyenlő érvényesülését kívánta biztosítani. Egyiknek nem szabad csorbítania a másikat. Ugyanakkor óvta a nótáriust a parasztokkal való cimboráskodástól: „Tiltatnak a parasztsággal és falusi előljárókkal való pohározásoktól, mely morális karakterekhez nem illendő”³⁷ — hangzik az *Instructio* egyik rendelkezése.

A *Falusi Nótáriusok Instructioja* három fejezetben tárgyalja a falujegyző hatáskörét: A királyi adóra nézve, Az eleségnek repartitiojára és vecturájára nézve és A falu költségeire és egyéb eléandó objectumokra nézve című fejezetben.³⁸ Ezeken belül az alábbi alapvető kötelezettségeket írta elő.

A falu jegyzője adókiivetési és adóbefizetési nyilvántartást vezet minden adózó személyről; jelenti a királyi adószedőnek az adózó és a falusbíró vagy az adóbegyűjtő (collector) között felmerült adóügyi szabálytalanságokat; biztosítja az adóbefizetés szabályosságát és törvényességét; ha a falusbíró hivatalával visszaélve elköltené az adóban felszedett pénzt, kötelezi annak visszafizetésére; jelenti a felsőbb közigazgatási hatóságoknak, ha a királyi adószedő (regius perceptor) visszaéléseket követ el, ha például nem nyugtázza a befizetett összeget. Nyilvántartást vezet továbbá a katonaság számára begyűjtött élelemlről; lajstromot készít az igavonó állatokkal bíró adózó személyekről, hogy a forspontot eszerint vethesse ki; köteles „szemesen ügyelni, hogy a forspontok hordozásai rendre vitessenek, a szegények többre ne kényszerítenek és erőltessenek, mint a tehetősebb gazdák”.³⁹ Felügyel arra, hogy csak hivatalos írás felmutatása esetén rendeljenek ki szállító szekereket a katonaságnak. A jegyző feladata nyilvántartást készíteni a falu költségeire begyűjtött pénzről, és vigyázni, nehogy „annak adminisztrációjában az adózó nép repartition felül terheltesse”.⁴⁰ Kötelessége számadást készíteni a falu kiadásairól, és azt felterjeszteni a felsőbb hatóságokhoz; nyilvántartást vezetni a katonaság számára levágott szarvasmarhákról, a marhabőrök és a marhafaggyú eladásából származó jövedelemlről; örködni kell, hogy az átvonuló katonaság ré-

széről „erőszakos húzások, gratuita intertentio, sarcolások ... ne történjenek, ha pedig azok által valami erőszakoskodások tettenek, tüstént referálni...”⁴¹ tartozik. Jelentenie kell a természeti csapásokat, el kell fogatnia a „lappangó” idegeneket; írásba kell foglalnia a faluközösség vagy annak egyes tagjai által kötött szerződéseket és részt kell vennie a papválasztásokon.⁴²

A helyi hatóságok közreműködésével⁴³ kidolgozott *Falusi Nótáriusok Instructiojával* a Főkormánysház egységesíteni kívánta Erdély egész területén a falujegyzők hatáskörét. Valószínű, hogy éppen ilyen megfontolások alapján nem tett megkülönböztetést a jobbágyi, szabadparaszi és kisnemesi falvak jegyzői feladatkörének körülírásában. Ezzel azonban nem szándékozott kizárni a helyenkénti sajátos megoldásokat. 1827-ben a szóban forgó 1808. évi utasításokat például tervezetként („projectum Instructio nis notariorum pagensium”) küldi ismételtén meg a helyi hatóságoknak, hogy észrevételeiket megtehessék, és a sajátos eseteket is szabályozzák.⁴⁴

Hunyad vármegye levéltárában őrzött iratok tanúsága szerint például a nótárius számadoltatta a falusbíró a parasztközösség előtt a falu javai és jövedelme kezeléséről és általában a feladatkörébe tartozó ügyek intézéséről.⁴⁵ Így volt ez a határórség területéhez tartozó falvakban is. A háromszéki községek levéltári anyagából kitűnik, hogy a falujegyző részt vett a parasztközösség gyűlésein, jegyzőkönyvet vezetett az ott megtárgyalt ügyekről; jelen volt és jegyzőkönyvet vezetett a határjárásokról, erdőfelosztásról, utak felméréséről; levelezést folytatott a község és annak tagjai nevében; igazolásokat (pl. passualis leveleket) adott ki a falusiaknak; részt vett a széki marchalis gyűléseken; igen gyakran ő olvasta fel és jegyezte be a falu „parancsolat-könyvébe” a határőrezredek parancsnoksága részéről közölt rendeleteket stb.⁴⁶

Jellegzetes a falu „mindenese”, a jegyző szerepére az alábbi két eset. 1787-ben a *Magyar Kurir* egy *Német—magyar és deák szótárról* ad hírt, kifejezve reményét, hogy a megrendelők minden bizonnal találnak olyanokat, „akik összeszedik a pénzt erre a könyvre... városokon valamely könyvárost, kalmárt avagy könyvkötőt, faluhelyen pedig nótáriust, aki ezen fáradságot...” vállalja.⁴⁷ Hoffman Emanuel 1833-ban Bécsben megjelenő *A selyemtenyészítés módjának előadása a magyar földművelők számára* című könyvecskét a magyarországi és erdélyi helységek jegyzőinek ajánlja ilyen megfontolások alapján: „... faluhelyeken erre nézve legtöbb a helybeli nótárius urak igyekezetétől és együttműködésektől függ, kiknek egyedül van módjuk abban, hogy ezen regulákat időről időre..., amikor csak együtt vannak a parasztok, nekik előadják és megvilágítsák.”⁴⁸

A fennmaradt levéltári iratok keveset árulnak el a nótárius választása, leváltása és javadalmazása felől. II. József 1786. évi rendelete a jegyzők szabad választását írta elő. A *Falusi Nótáriusok Instructioja* nem beszél erről a kérdésről. Ennek ellenére, az előzőekben már említett jogszabások és az idézett 1802. évi *Oktatás* ama előírása, hogy „az helységek nótáriust ... a legalkalmasabb személyekből választhatnak és megegyezett jutalom mellett szabadon tehetnek magoknak”⁴⁹, látszanak érvényben maradni egészen az 1848-as forradalomig.

A parasztközösségek jegyzőválasztási jogának csorbitására törő szándék azonban hol itt, hol ott vezetett a falvak és a földesurak közti összetűzésekhez. 1805-ben Torda vármegyében például gróf Kemény Sámuel gerendi tisztje, Bod Mihály Szentmártonban, Kecében, Gerenden és Lónán „faluk nótáriusává mintegy erőszakkal választatta meg magát”.⁵⁰ Az eset valódiságát igazolta a járás szolgabírája is. Végül a vármegye tisztségének kellett intézkednie, hogy a szolgabíró a „nevezett falukban külön-külön olyan nótáriusokat válassztasson, akik udvari szolgálatban nincsenek”.⁵¹ Gerendkeresztúron gróf Kemény Farkas praefectusa 1811-ben akarta saját emberét megválasztatni jegyzőnek.⁵² A háromszéki Árkoson gróf Kálnoki 1843—1844-ben kísérelte meg bizalmas embereit megválasztatni mind a falusbírói, mind a jegyzői hivatalba.⁵³ Ennek ellenére általában érvényesült a parasztközösségnek jegyzőválasztási-leváltási joga.

A földesuraktól a községekre ráerőszakolt nótáriusokat a parasztok az első kedvező alkalomkor eltávolították. A Torda vármegyei Túron a kisnemesi-jobbágyparashti faluközösség 1811-ben felmentette nótáriusi megbízatásából Parajdi Ilyés Sámuel, aki egyben vármegyei „rectificator commissarius” is volt, mivel a „közönségnek nem tetszik tovább őkegyelmét a nótáriusságban megtartani”.⁵⁴ Valószínű, hogy hivatalával való visszaélés volt eltávolításának oka. Hasonló esetekre főleg 1848 tavaszán került sor.

A nótáriusi megbízatás egy-három évre szólt.⁵⁵ Annak lejártával a község gyűlése két-három jelöltből választott nyílt szavazással új jegyzőt, vagy választotta újra a régit. Szavazáskor a jelöltek elhagyták a gyűlés színhelyét. A legtöbb szavazatot nyert jelöltet tekintették megválasztottnak.⁵⁶ Ez az eljárás főleg ott érvényesült, ahol nagyobb számú szabadparaszt élt, és több volt az írástudó is. Sok helyen azonban az írástudatlanság miatt nem nagyon volt kikből válogatni, és éveken át ugyanaz a személy látta el a nótáriusi teendőket.

A jegyzők díjazása különböző formában történt. Legtöbbször azonban pénzbeli javadalmazást kaptak. Fizetésük nagysága helységenként változott. Marosszék és Háromszék falvaiban a XVIII. század végén, de a XIX. század húszas—harmincas éveiben is általában a jegyző készpénzbeli fizetése öt-nyolc forintot tett ki.⁵⁷ Az Alsó-Fehér vármegyei Mihálcfalván a XVIII. század végén a nótárius tíz forintot kapott, a háromszéki Gelencén 1841-ben a szabadparashti származású jegyző évi 15 forintot, a kisnemesi származású pedig (1844-ben) évi harminc forintot.⁵⁸ Általában a falujegyzőt mentesítették a közteherviseléstől is, és jövedelmét kiegészítette a parasztok részére kiállított kérvények, szerződések stb. megírásáért járó fizetség.⁵⁹

Mindezek alapján felvetődik a kérdés: lehet-e azt állítani a falujegyzőről, hogy csak egyszerű számadói-könyvelői teendőket végzett? Minden bizonnyal nem. Függetlenül attól, hogy a jegyző a parasztközösség kizárólagos tisztviselője lett-e vagy sem, azaz kizárólag ezt a szellemi munkát végezte-e vagy sem, a parasztközösség autonómiájának a védelmezője volt. A közösségnek, nem pedig a falusbírónak és esküdteknek tartozott felelősséggel. Ő képviselte, és bizonyos esetekben védelmezte a parasztközösséget az államhatalom helyi megtestesítőivel — falusbíró, adóbegyűjtő, szolgabíró, királyi adószedő stb. — szemben;

beadványokat szerkesztett a község vagy a parasztnak egyéni sérelmei ügyében, megakadályozott bizonyos, főleg adóügyekben elkövethető visszaéléseket, hatalmaskodásokat. Hatásköre így társadalmi-politikai színezetet kapott.

A nótáriusnak jelentős szerepe volt a falvak életében, feudálisellenes harcában. Az adott társadalmi-politikai rendszer nehéz körülményei között is védelmezte a parasztnak az adóbegyűjtők, falusbírók, királyi adószedők, szolgabírók, katonák hatalmaskodásaitól, sőt nemritkán a földesurakkal szemben is. E küzdelem eredményessége nem kis mértékben függött attól, hogy a falujegyző és a parasztközség társadalmi érdekei egybeestek-e vagy sem.

Minthogy a jegyző választása és leváltása a parasztközség elidegeníthetetlen joga volt, és javadalmazása is tőle függött, a nótárius és a község egymásrautaltsága adott volt. Más szóval: a jegyzőnek képviselnie kellett a parasztnak érdekeit, mert ellenkező esetben az első kedvező alkalommal megfosztották megbízatásától. A községek érdekeivel való azonosulás szempontjából tehát nem volt közömbös kérdés, hogy milyen társadalmi rétegekből származtak a nótáriusok, és milyen iskolai képzettséggel rendelkeztek.

Bár II. József 1781. évi *Norma Regiája* lépéseket tett az oktatásnak állami irányítás és ellenőrzés alá való helyezésére, illetve annak kiszélesítésére, az úrbéres parasztnak gyermekei csak igen ritkán jutottak el a középfokú vagy felsőfokú oktatásig. Amint az 1785. és 1820. évi úrbéri összeírások tanúsítják, a községek vezetői — az összeírásoknál jelenlévő bíró, esküdtek stb. — is csak ritkán értettek a betűvetéshez. Így a jobbágynak soraiból nyilván nem választhattak jegyzőt. Ez csak a XIX. század közepe felé kivételesen fordulhatott elő, főleg amikor a tehetősebb jobbágynak gyermekeinek is sikerült eljutniuk az iskolázottság bizonyos fokára.

Az általunk tanulmányozott Hunyad, Torda, Belső-Szolnok vármegyék, Udvarhely-, Maros-, Aranyos- és Háromszék levéltárában található iratok tanúsága szerint a parasztközségek főleg szabadparaszti és kismemesi, ritkán zselléri és jobbági származású írástudó személyek közül szerződtettek nótáriust. A vizsgált időszakban 158 esetben sikerült a jegyzők társadalmi eredetét megállapítani. Ezek közül 114 szabadparaszti, 12 kismemesi, 5 papi, 1 jobbági, 9 zselléri családból való volt, míg 17 esetben csak azt sikerült kideríteni, hogy e nótáriusok nem nemesi származásúak voltak.⁶⁰ Szabadparaszti eredetűeket elsősorban a székely falvakban találtunk. Csikban és Gyergyóban például a jegyzőket rendszerint a „határhozi”, azaz szabadparaszti „osztályból” választották. Nem sokban különbözött a helyzet a háromszéki militarizált falvakban sem.⁶¹

A kismemesek, szabadparasztnak, gazdag jobbágynak, zsellérek stb. gyermekei eljuthattak nemcsak a falusi iskolába, hanem a kolozsvári, nagyenyedi, balázsfalvi, marosvásárhelyi, szebeni, belényesi, váradi, beszercei stb. gimnáziumokba és kollégiumokba, sőt egyházi vagy guberniumi „stipendium”-mal a külföldi „akadémiák”-ra is. A társadalmi ranglétrán elfoglalt helyük azonban akadályozta őket abban, hogy magasabb megyei, széki, vidéki, királyi törvényszéki, főkormányzéki tisztségeket töltsenek be. Ezért a soraikból kikerülő írástudók, sőt kö-

zép- vagy éppen felsőfokú (hazai iskolákban végzett) tanulmányokkal rendelkező, főleg román származású ifjak életpályájuk kezdetén szívesen vállaltak saját falujukban vagy akár már községben is nótáriusi megbízatást.

Lehetetlen pontos képet nyerni a jegyzők végzettségéről, hiszen a rendelkezésünkre álló adatok nagyon hézagosak. A levéltári iratok, a ránk maradt feljegyzések csak véletlenszerűen érintik a kérdést. Mégis a kevés számú utalás is sokatmondó. A nótáriusok iskolázottságával kapcsolatos elvárásokról a vármegyei és széki hatóságok által kiadott utasítások tájékoztatnak. Ezek szerint jegyző csak az lehet, aki „elég-séges tudománybeli tehetséggel bír” az adókievetési és begyűjtési, forspontozási stb. „individualis ratioknak az elkészítéséhez”.⁶² Minden- esetre, a falusi „communitasok” is ügyeltek arra, hogy alkalmas és ahhoz értő érdemes individumot” válasszanak jegyzőnek.⁶³ Egy 1775-ből származó „Constitutio” tanúsítja, hogy a szász falvakban az iskolaigaz- gató jegyzőként a falu tanácsának tagja, és ezért végzettsége ennek megfelelően középfokú lehetett.⁶⁴ Háromszéken és Csíkszékben sok helyen szintén a tanító, sőt néha éppen a lelkész viselte a nótáriusi tisztséget.⁶⁵ A Meregyó falui (Kolozs vármegye) Ioan Ungur feljegy- zéseiből tudjuk, hogy apja, aki a XVIII. század közepén a faluban hosszú ideig volt jegyző, teológiát végzett. Ő maga filozófiát tanult Kolozsváron, majd jegyzőként dolgozott 1822—1835 között ugyancsak Meregyón.⁶⁶ Szintén teológiát végzett Jakabovics István, aki a maros- széki Meggyesfalván, és Moldován János, aki Szabédon nótáriuskodott 1830—1840 körül.⁶⁷ A szászsebeszéki Kisapoldon Moise Tănase, egy fiatal jogász volt a jegyző 1848 tavaszán.⁶⁸ A Silviu Dragomir közzé- tette 1848—1849. évi iratok 12 román származású jegyzőről nyújtanak felvilágosítást. Négy közülük gimnáziumot végzett, a többi filozófiát, jogot vagy teológiát tanult. Mindenik ismerte a latin nyelvet és anya- nyelvén kívül beszélt magyarul és németül.⁶⁹ Az udvarhelyszéki levél- tári iratok bizonyítják, hogy egyes falujegyzők figyelemre méltó jog- tudományi és történelmi ismeretekkel rendelkeztek.⁷⁰

Az említett társadalmi rétegekből kikerülő jegyzők érdekei többé- kevésbé egybeestek a parasztság érdekeivel. Teendőik, kötelességük teljesítése közben állandóan találkoztak a jobbágyok, zsellérek és álta- lában a parasztság ügyes-bajos dolgaival, gyötrelmeivel, szenvedéseivel. Ugyanakkor szellemi-politikai képzettségüknél fogva többet és mé- lyebbre láthattak, mint a parasztok. Érdekazonosságuk arra készítette őket, hogy kifejezésre juttassák a parasztság elégedetlenségét. Ahogy az egykori „parasztdeák”, ugyanúgy a falujegyző sem maradt távol a társadalmi harcoktól, a nemesi elnyomás elleni küzdelemtől.

A falujegyzők — amint a Kovách Géza közölte jobbágyi panaszle- velek is igazolják⁷¹ — a parasztközösségek nevében írt beadványokban felléptek a túlzott terhek ellen, a falusbírók, adóbegyűjtők, járási, vár- megyei, széki, vidéki tisztek, az átvonuló katonaság és a földesurak visszaélései és hatalmaskodásai ellen. A francia forradalom éveiben, mások mellett, a falujegyzők is közvetítették a forradalom eseményei- ről szóló híreket a parasztok felé. Néhol a *Bécsi Magyar Kurir*ből ol- vastak fel falusi hallgatóságuknak.⁷² Amikor pedig a Habsburg uralmat

és a feudális uralkodó osztályok hatalmát egyaránt fenyegető „francia veszély” erősödik, többen közülük tettekre szánják el magukat.

1809-ben, a Napóleon elleni háború idején a marosszéki Sóvárád, Abod, Kibéd stb. nótáriusai mintegy ötven falu szabadparasztjai, úrbéresei és kisnemesei ellenállásának megszervezésére vállalkoztak.⁷³ A hadbavonulás megtagadására buzdították, sőt nyíltan a nemesség ellen lázították őket.

Az említett abodi és sóváradi jegyző „circulárisokat” írt, és azokban lázadásra szólította fel a vidék parasztjait. „Minden ember jó erővel és fegyverrel” keljen fel a nemesek ellen⁷⁴ — olvashatjuk az egyik „circuláris”-ban. Az abodi jegyző, Nagy József, több társával hozzá is fogott a lázadás elindításához. Marosszék, Udvarhelyszék és Küküllő vármegye falvaiba követeket küldött. A parasztok egy része kaszával, lándzsával és puskával felfegyverkezve Abod mellett összegyűlt, hogy elkezdje a harcot. A Marosszékbe rendelt katonaság azonban váratlanul meglepte és szétkergette őket, még mielőtt a felkelést elindíthatták volna.⁷⁵

1810-ben Torda vármegyében találjuk a nemesek elleni fellépés, lázongás középpontjában a falujegyzőt.⁷⁶ 1820-ban az úrbéri összeírások idején indult kérelmező és panaszmozgalom élére a háromszéki Oltszem nótáriusa került. Mikó Miklós földesúr ezért lázítónak bélyegezte, Háromszék tisztségével elcsapatta és a parasztokkal együtt Sepsiszentgyörgy piacán megbotoztatta.⁷⁷ 1843-ban az ugyancsak háromszéki árkosí parasztközség jogait megsértő gróf Kálnoki elleni küzdelemben vállalt a nótárius „tollforgatói” munkát.⁷⁸ 1848-ban a robotot megtagadó parasztok „íródeákjai” sok helyen hasonlóképpen a falujegyzők soraiból kerültek ki.⁷⁹ A szóban forgó év tavaszán Abrudbánya környékén tartott román népgyűlések résztvevői közt Trócsányi Zsolt több falujegyzőt is említ könyvében.⁸⁰ A Doboka vármegyei Borsán a falujegyző biztatására a parasztok megtagadták a feudális szolgáltatásokat.⁸¹ A szászsebeszéki Kisapoldon a már említett Moise Tănase nótárius a parasztok élére állt, és kijelentette, hogy nem ismeri el többé a szék hatóságát.⁸² Marosszéken a szabédi nótárius, nem akarva szembekerülni a parasztközséggel, beadta lemondását.⁸³ A háromszéki Hatolyka faluban 1848 májusában a parasztok a falujegyzővel az élen mozgalmat indítottak a földesurak által a község erdejéből erőszakosan kiszakított területek visszaszerzéséért.⁸⁴ Silviu Dragomir említett munkájában a forradalmi események résztvevőjeként sorol fel több mint húsz román falujegyzőt, akik közül 12-t „jelentős román értelmiségi”-ként jellemez.⁸⁵ Egyes helyeken a jegyzőket a forradalmi nemzetörség élére választották.⁸⁶

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy bizonyos sajátos helyzetektől eltekintve, 1848—1849-ben a falusi nótáriusok általában a forradalmi hatóságok támaszainak, sőt egyes helyeken éppen a forradalmi tömegek vezetőinek bizonyultak.

A falujegyző feladatkörében, jogállásában és társadalmi szerepében a forradalom utáni időszak, a polgári fejlődés fokozatosan lényegbevágó változásokat hozott. Elindult az a folyamat, amely során néhány évtizeddel később a falujegyző állami tisztviselővé változott át.

Erdélyben a falujegyzői intézmény a parasztközösségek és a „felvilágosult abszolutizmus” érdekeinek találkozása eredményeként jelent meg a feudalizmus bomlásának korában. A falujegyző községe sajátos hatáskörű tisztviselője volt, aki ellátta az írásbeliséget a közigazgatási, adózási, gazdasági, igazságszolgáltatási stb. ügyvitelben, de egyben a parasztközösség társadalmi érdekeinek védelmében is.

A pap és tanító mellett a falu értelmiségijének bizonyult. A világi értelmiség elég népes alsó rétegét képezte. Olyan nem egységes végzettségű, az iskolázás bizonyos fokára eljutott, főleg a paraszti tömegekből kikerülő személyekből formálódott ez az értelmiségi csoport, akiket társadalmi érdekeik általában a parasztközösségekhez kötöttek, és így jelentős szerepet vállalhattak a paraszttömegek társadalmi harcában is.

Milotai Ferenc kísérletei a mezőgazdasági szakoktatás bevezetésére

A mezőgazdasági szakoktatás kezdetei Erdélyben a XIX. század harmincas éveibe nyúlnak vissza, a nagyhírű enyedi kollégiumhoz kapcsolódnak és Milotai Ferenc (mh. 1844) ismert szakképzett erdélyi mezőgazda személyéhez fűződnek.

Amikor ő fellépett, Erdélyben még semmiféle intézményes mezőgazdasági oktatás és képzés nem folyt.¹ Az erdélyi mezőgazdasági értelmiség legjobbjai szakképzettségüket a magyarországi szakintézetekben szerezték meg, legtöbbjük azonban bármiféle intézményes formában megszerzett mezőgazdasági előismeret nélkül, a gyakorlatban, önműveléssel sajátította el a legszükségesebb ismereteket. Feltehető, hogy korábban nem is jelentkezett a kor tudományos mezőgazdasági ismereteivel felvértezett, képzett szakember iránti igény.²

A kortársak lesújtó képet festenek az erdélyi mezőgazdálkodás ezidőbeli elmaradottságáról s ezen belül a gazdasági „vezetés” patriarkális, dilettáns, alsóbb szinten meg éppen primitív módszereiről.³ A világosan látó kortárs, tágabb összefüggések közepette, a „Status Gazdaszat” kérdéseinek rendszeres vizsgálata alkalmával jutott el a szakképzett mezőgazdasági értelmiség nevelése szükségességének felismeréséhez.

Így például Baló István a kevéssel azelőtt alakult Erdélyi Gazdasági Egyesület jórészt nagybirtokos tagjai előtt felvetette a képzett mezőgazdasági értelmiség nevelésének ügyét.⁴ Javaslatában azonban egyszerűen irattárba került.⁵

Milotairól ez idő szerint még keveset tudunk. Életének legfontosabb állomásairól a legteljesebbnek tekinthető életrajzi lexikon is keveset szól. Munkáit ugyan említi, de születésének és halálának helyét és évét már nem.⁶ Nem kétséges, hogy csak szakirodalmi munkássága alapján is méltán sorolhatjuk Milotait a XIX. század első felében Erdély-szerte már számottevő értelmiségi réteg kimagasló teljesítményeket elért tagjai közé. E férfiak szakképzettségükkel, értékes gyakorlati munkájukkal jelentős szerepet játszottak az általános haladás mezején. Milotait azonban az erdélyi mezőgazdasági értelmiség legjobbjai között is kiemelkedő hely illeti meg. Nem érdektelen tehát életének és munkásságának ismeretlen, vagy kevéssé ismert vonatkozásaival foglalkozni. Nem célunk most a három évtizedet felölelő gyakorlati mezőgazdasági munkásságát ismertetni. Csupán a mezőgazdasági szakoktatás kezdeményezése terén elért eredményeiről és ezt megelőző, illetve ezzel szervesen összefüggő szakirodalmi munkásságáról kívánunk szót ejteni.

Milotai már első könyvét is a mezőgazdasági ismeretek rendszeres oktatása és a korszerű mezőgazdasági ismeretek terjesztése érdekében írta. Kitűnik ez könyve, a *Gazdasági Katechezis* (86. kép) ajánlásaiból. „A lefolyt huszonhat évek alatt — írja Teleki Zsófiához intézett ajánló soraiban —, mint kormányzó Tiszt, a gazdaságnak szinte minden ágaival foglalatostkodván, elég időm és módom vala arra, hogy a gazdaság tudományának elmélkedő (theoretica) részét, a cselekvővel (practica) összekössem, és bőv esmeretséget, tapasztalást, tanúságot gyűjtsek a miveleésekre, és a befolyó okok változásai szerint való módosításokra. — A főbb tanúságokat egybeszedtem ezen kis könyvbe, és az ezt követőkbe öszve szorítva, kedves nemzetünk ifiainak világosításokra, és abból folyó hazánk javára intézve, kiadni, és a Nagyságod pártfogása alá ajánlani bátor vagyok...”⁷

Hogy Milotai e soraival nemcsak a kor szokásainak hódol, kitűnik a tanítókhöz intézett, nyomban az előbbi után következő ajánlásból. Elöljáróban jelzi, hogy könyve iskolai kézikönyvnek készült, de mint ilyen, „a lehetsős rövidséggel van készítve”, miértis a tanítókra hárul a dolgok bővebb megvilágosítása. Ezek után a tanulásban követendő gyakorlati célt és eljárást ismerteti, és olyan tanítási célokat és elveket hangoztat, amelyek éles fényt vetnek igényes és ugyanakkor gyakorlatias pedagógiai célkitűzéseire.

„A tanulók ne tanuljanak szót, hanem dolgot; melyre nézve [a tanító] előre olvastassa el velek maga előtt a tárgyakat figyelmetesen, és kérdezze el apró kérdésekre szaggatva töllek, amit olvastak, hogy azt, amit abból elméjekkel felfoghattak, mondják el a magok szavakkal úgy, amint értik és osztán tanulják meg a könyvben leírt renddel... Igyekezék a tanulóknak mindent láthatólag megmutatni, és velek megismertetni; — mutassa meg p[éldának] o[káért] a mértékeket, az ölet, singet, fontat, és azoknak részeit, mekkora egy láb, egy hüvelyk, egy lóth, egy nehezék, s több effélék. — Esmértesse meg a gazdasági eszközöket, magyarázza meg azoknak a tulajdonságaik szerint a munkabéli könnyebbséget, a mennyiben lehet, mekhánikai törvények szerint. Esmértesse meg a gazdasági nevezetesebb növényeket, fákat, orvasi, és más haszonra való füveket, és némely ártalmasokat is... Világosítsa meg értelmeket minden tárgyban, ébressze fel figyelmeiket a dolgoknak egymástól való függések esméretére, és a természet változhatatlan törvényeire, hogy tudják a következőseket az okokból megfejteni, és ne tulajdonítsanak semmit vakon a történetnek vagy a láthatatlan lelkek munkáinak. Oszlassa el előttük a babonás hijedelmek fellegeit, hogy a tehén tejinek meghígulását, elapadását, színének kékre vagy veresre való változását ne tulajdonítsák a boszorkányok mesterkedéseinek, hanem tudják természetes okait kikeresni... Kedveltesse meg velek ezt az élet leghasznosabb tudományát, esmertesse meg ennek szükséges voltát, ártatlan gyönyörűségeit, és boldogító gyümölcsseit; adja értésekre, hogy..., minden, mondom, innen ered, ezen alapul... A munkásság szeretetét csepegtesse szívekbe, mutassa meg annak hasznait, jóltévő örömeit és gazdag gyönyörűségeit; — hogy így osztán felvilágosított esmérettel meggazdagodva, a szorgalom hasznos követ-

kezéseiről meggyőződve, kedvvel, igyekezettel a munkára felhevülve, a fáradságot, terheket, és kedvetlen akadályokat felyül múlva, ériék el azt a Czélt, a hol a szorgalom béré csalhatatlan."⁸

Milotai második, ugyancsak kétkötetes, terjedelem, tartalom és kidolgozás tekintetében egyaránt nagyobb igényű könyvét 1838—39-ben adja ki, amikor időközben a nagyenyedi kollégiumban már megkezdte és sikeresen folytatta a mezőgazdasági oktatást. E könyve éppen azért fokozott figyelemre méltó, mert kitűnően tájékoztat szerzője akkori célkitűzéseiről. Ezt ismerve nem vagyunk feltevésekre utalva Milotai enyedi oktatási tevékenységét illetően, hanem arról hiteles és reális képet alkothatunk. Bizonyos, hogy Milotai előadásaiban ugyanazokról a kérdésekről beszélt hallgatóinak, mint amelyeket új könyvében is tárgyalt, és bizonyos, hogy a diákok előtt tartott előadásai a könyvben foglaltaknak bővebb, gazdagabb, színesebb és a tapasztalatok által is teljesebbé tett tárgyalását jelentették. Új könyvének rendeltetése az előszóban kifejtett nézetei szerint az, hogy a mezőgazdálkodás egyes kérdéseiben kevésbé jártas ifjaknak első tájékoztatást nyújtson. Miután ez alkalommal is hangsúlyozza a mezőgazdálkodás elsődleges fontosságát, az ismeretek tudományos fokon való elsajátításának jelentőségét, kijelenti: „Múltán lehet állítani — írja —, hogy ez a tudomány minden mások felett legérdekesebb, és tökéletesítésére a legnagyobb figyelmet megérdemli; tudományos rangra való felemeltetése és tárgyainak rendszeres alkotmányba helyezhetése, hogy mely sok jó következtetést adott, mely magoss polczra emelte az élet könnyítését és az egész emberi társaság jóllétit, a következés nyilván megmutatta... Ha az Úr Isten segedelmet ad, egy szélesebb kiterjedésben, rendre (az olvasás könnyítése tekintetéből) több darabokra osztva kiadom a gazdaság tudományát hazánkhoz szabva." Előadásaiban népszerű modorban kívánja tárgyát megvilágosítani, „mivel — mint írja — a dolgok és fogások kivitele módjaiban a világosítás csak így lehet a közép-szerű elmék által is felfogható”.⁹ Ehhez képest a bevezetésben még szélesebb körben jelöli ki a mezőgazdálkodásnak az emberi fejlődésben játszott szerepét, és ismét és nyomatékkal hangsúlyozza, hogy az idevágó kérdésekkel tudományos szinten és igényekkel kell foglalkozni. „Tudományos tekintetet adni a gazdaságnak annyit teszen, mint nevelni annak hathatóságát az egész társasági jóllételeire... Önként foly ezekből már az — folytatja Milotai figyelemre méltó megállapításait —, hogy a ki jó gazda akar lenni, annak a munkás szorgalom felett tudományos ismeretének kell lenni, azaz: ismerni kell a tárgyakot, melyek foglalatosságai körébe esnek, tudni kell azoknak természeti tulajdonaikat, alkotásaik szerinti nemesedéseiket vagy aljasodásaikat a körülmények által; tudni kell az ezekre vezető mivelések módjait és fogásait, ismernie kell a változásokra befolyó okokat, azoknak erejét, a külső és belső behatásokat.”¹⁰

A továbbiakban ezeket írja: „Úgy lehet nézni a gazdaságot a maga öszve alkotott egésziben, mint egy sok részekből öszve rakott erőmitvet (machinat), melynek részei különböző állásban helyeztetve egymást kölcsönös mozgással segítve egy célra dolgoznak, de az egésznek a középpontban álló rugó adja meg a mozdtítóerőt, így a gazdaság nagy mivében a középpontban áll maga a gazda, az ő kezében van a

mozdító erő, ő indítja folyamatba az egészet, és minden tőle függ."¹¹ Egy század múltán a vállalkozó személyével és a vállalkozás természetével kapcsolatban előrelátásról, vezetésről, szervezésről, kezdeményezőképeségről, rugalmasságról, cselekvőképeségről külön tudomány nyújt rendszerbe foglalt tanításokat, Milotai azonban mindezeket az új eszméket átgondolt, összefüggő keretbe ágyazva már kifejezésre juttatja, amikor ilyenekről még egyáltalán nem esett szó. „Világos tanúság ezekből az — folytatja Milotai a gazdával kapcsolatban —, hogy ... ő akár tulajdonos, akár más birtoka igazgatója, úgy nézze a maga elrendeltetését, álló helyét és kötelessége teljesítését, hogy az... egész birtok reá néz, az ő tulajdonságait követi minden, az ő tökéletességei behatással vagynak az egésznek javítására...”¹²

Ezek után Milotai szinte a mai igényeknek is megfelelő teljességgel sorolja fel azokat a tudományokat és ismereteket, amelyekre a képzett mezőgazdának szüksége van. „A természeti dolgoknak tulajdonságait, és azoknak változhatatlan törvényeit tanítja a *Természettudomány* (Phisica). A testek alkotó részeit, belső és külső tulajdonságait, öszvefüggéseit, erejüket változásait a *Vegytudomány* (Chemia). A tárgyaknak külső isméréseiben vezérel a *Természetismeret* (Naturalis historia), az eszközök kiállításában és javításában utasít a *Mozgástudomány* (Mechanica), az építésben az *Építészettudomány* (Architectura), a vizekkel való bánás mesterségét tanítja a *Vízművészet* (Hydrotechnica), a földnek területes felmérését a *Lapméréstudomány* (Planimetria), a barmok orvoslását a *Baromorvostudomány* (Veterinaria), a termések kimívelését a *Mestermívtudomány* (Technológia), a számadások vitele módját elrendeli a *Számtartástudomány* (Rationaria), a mennyiségek felszámítását a *Számtudomány* (Aritmetica). Ezen tudományokban — írja összefoglalásképp — mind jártasnak kell lenni a jó gazdának, legalább annyiban, a mennyiben azok befolyással vagynak a gazdaság elrendelésében, a részeknek javításában, jó karban való tartásában és nagyobb haszonra való fordításában.”¹³

A jó gazdára jellemző tulajdonságok személyi jellegűek. Ezek felsorolása és tárgyalása során Milotai ismételtelen olyan tulajdonságok említésére talál módot, amelyek a jó szervezőre jellemzők. A jó emlékezőtehetség, a válogató ítélőképeség, a megokolt cselekvőképeség után következik az előrelátás, amelynek jellemzésére Milotai ismét egészen modern megfontolásokat hangsúlyoz: „Sokak azok — írja —, melyek a dolgok kivitelébe változást okozhatnak, azokat előre ellátni, és azokkal egyezőleg intézni el a módokat a kivitelre, a legfőbb tulajdonsága a jó gazdának; ilyenek p[éldának] o[káért] az idő és annak pontos használása, az erő és eszközök alkalmazása, a tárgynak a gazdaság más ágaiba való ütközése, vidék állapotja, a piac, költség és jövedelem összevetése, s több efféléknek előre elnézése, megvizsgálása és öszveméretegetése; a ki ezeknek és ezekhez hasonlóknak előre megfontolása nélkül fog valamihez, ritkán éri el azt a célt, mire törekedett.”¹⁴ A többi tulajdonság, mint figyelem és gondosság, szorgalom, rendszeret, tisztaságkedvelés, után következik az „érzékenykedés a haszon és kár iránt”. „Minden ifjú gazda igyekezzék magát a takarékosságra (parsimoniara) formálni, vesse maga magát számolás alá, írja

fel szorgalmasan mindennap jó renddel jövedelmeit és költségeit, mikor nappal reá nem érkezik, estve addig le ne feküdjék míg magával számat nem vet, és a szükséges jegyzéseket meg nem teszi; vesse össze ottan-ottan a jövedelmet a költséggel, és vizsgálja meg, hol hibázott saját állása ellen, vagyonjában melyik áll elől, a haladás vagy a hátrálás.”¹⁵

A „javító újítás” Milotai előadásában olyan fejezet, amely bővebb tárgyalást kíván. Szavai helyenként szóról szóra egyeznek a haladás mai teljesítményeit dicsőítő megnyilatkozásokkal, azoknak a szókészletével, mondat- és gondolatfűzésével. „Ha visszatekintünk elhaladott életkorunk rövid szakaszára — írja —, elbámulunk, mely változást látnunk alig 50 évek elteltése alatt mindenben, mennyit haladott elő az emberi kimívelődés, mely nagy az új találmányok serege, miként terjed az értelem világa, szaporodik a mesterség míve, magasabb állásra emelkedik a tudomány.”¹⁶ Ehhez képest „a javítás és tökéletesítés útja megmérhetetlen, az emberi igyekezet fáradhatatlan; — egyik találmány magával hozza magvát a következőnek”.¹⁷ Milotai egészen újszerű, dinamikus szemléletében az újító haladásnak olyan értelmezést ad, amely ismét a szervezésben látja az előrehaladás fő tényezőjét. „Újítani kell a gazdaság alkotmányán — írja —, és a mennyire lehet, hibátlan épségbe kell helyeztetni, hogy azáltal a jövedelem jobb karba helyeztetődjék, és nagyobbra nevedjék; ide kell célozni minden intézetnek, erre kell törekedni minden igyekezetnek. A gazdaságnak jobb karba való helyeztetése magába foglalja a részeknek külön-külön megjavítását és az egészre beható nagyobb mozgásba helyeztetését, hogy így az eltalált jószeres összealkotás adhassa meg az erőt a költsönös segedelem által a jövedelem növekedésére.”¹⁸

Milotai újra kifejezésre juttatja nézetét a körültekintő vezetés és szervezés jótékony hatásáról: „... tudjuk ..., hogy a jövedelem nevedése nem áll főképpen a gazdaság széles kiterjedésében, hanem inkább a részeknek megválasztásában, azoknak tökéletesítésében, jó mívben tartásában, és az okos elrendelésben, rövid szóval: nem a külső kiterjedésben, hanem a belső erő növekedésében.”¹⁹ Ezzel kapcsolatban számos figyelmeztetést hangsúlyoz.

Végezetül Milotai a jó gazdától megkívánja, hogy cselekedeteiben és jobbitásaiban mindenkor vegye figyelembe a gazdaság állását és a jövedelem és költség szüntelen mérlegszerű vizsgálatával vezesse azt. Általában és állandóan „jól számba kell venni az egész jószág állását, szemügyre kell venni a gazdaságnak minden ágát, a hibákat kikeresni, megjobbítani, és minden jövedelmet adható részt haszonhajtó mozgásba kell helyeztetni, hogy semmi tárgy, a minek helye, módja, és ideje lehet a költséget és a munkát jövedelmesen megfizetni, a mív alól ki ne maradjon”.²⁰ Ezeknek a tényezőknek a kidomborítása után következik könyvének tulajdonképpeni tárgya, a mezőgazdálkodás és állattenyésztés különböző problémái és az ezekkel összefüggő kérdések, amelyeknek ismertetése azonban már nem feladatunk.

Erdély akkor egyik legképzettebb, harmincéves gyakorlati tapasztalattal rendelkező mezőgazdája tehát a vezetésben és szervezésben egészen új eszméket hirdető szakembernek tekinthető.

Milotai életének és tevékenységének eddig ismeretlen mozzanata a mezőgazdasági szakismeretek rendszeres oktatásának kezdeményezése és első sikeres megszervezése Erdélyben.

A mezőgazdasági termelés szervezése és irányítása terén kifejtett három évtizedes tevékenysége után és a mezőgazdasági szakirodalom szüntelen művelése közepette Milotai 1837 közepén merész lépésre szánta el magát. Felajánlja, hogy a nagyenyedi kollégiumban a mezőgazdasági termelés különböző ágaiból és az ezekkel összefüggő tárgyakból rendszeres előadásokat tart. Kérését az Erdélyi Református Főkonzisztóriumhoz címzi. Milotai „maga ajánlása és kérelme” így szól:

„Méltóságos Fő Egyházi Tanáts!

A Gazdaság, és azzal kapcsolatban lévő Tudományok hazánk főbb iskoláiban még eddig nem tanítottak, ... (mely egy nagy hézak [!] jóllétünk egészsziben), ennek némüleges kipótolására készíttettem és ki adtam volt 1832-ben és 1833-ban Gazdasági Katechesis cím alatt két könyvbe foglalva a gazdaságnak nevezetesebb ágait ..., de még mostanig csak egy másod főrangú Oskolában van bé véve. — Most ezen nagy célra újabb lépést teszek, és köztanítónak ajánlom magamat, mely szerént ha elfogadtatom, tanítani fogok a N[agy] Enyedi Ev[angelico] [Ref]ormatum Collegiumban Oeconomíát, Technológiát, Rustica architecturát, Hydrotechnicát, gazdasági Botanicát, és Udvari Tisztek készületére gazdasági rendeléseket és számadás vitelt; mindeniket oly kiterjedésben, a mint arra idő és mód adatik. Méltóztatik a Méltóságos Fő Egyházi Tanáts ezen fontos tárgyat és ajánlásomat figyelemre venni, és módot találván a cél kivitelére határozást tenni. Maradtam alázatos tisztelettel

A Méltóságos Fő Egyházi Tanátsnak

alázatos szolgálja
Milotai Ferentz mtk. ²¹

Milotai kérését a Főkonzisztórium 1837. július 9-én tárgyalta. Az ülésen úgy döntöttek, hogy mielőtt a kérésről határoznának, kikérik az enyedi kollégium véleményét. A Nagyenyedre küldött leirathoz melékeltek Milotai kérését is.²²

Enyeden a curatoratus és a professoratus együttes ülésén, 1837. szeptember 15-én tárgyalták Milotai kérését. A kollégium a Főkonzisztórium elé felterjesztett jegyzőkönyvi kivonat tanúsága szerint anyagi helyzete és a többi tudományokra kiszabott órák rendszere miatt nem állíthatott fel egy új tanszéket, de megengedte Milotainak, hogy heti két órában tanítson azoknak, akik tanításait önként hallgatni kívánják, „s magokat e'végre jelentvén a leckék folyvásti járására a jó rend érdekében köteleztetni fognak”. A felterjesztés befejező záradékában az előjáróság ígéri, hogy egy év múltával, a kérdés bővebb ismeretében visszatérnek a tárgyra. Megkívánják ugyanis, hogy Milotai az előadások hallgatására önként jelentkezett hallgatókkal nyilvánosan „közönséges próbatételt is adjon, egy esztendő lefolyása után pedig tanítása sikeréhez és a körülményekhez képest fogja megtenni

Előjáróságunk újjabbi tudósítását, véleményt adni a javallatba hozott tanítószék rendszerezéséről".²³

A Főkonzisztórium október 1-én tárgyalta a kérdést, s még aznap leiratában a kollégium előjáróságának felterjesztését jóváhagyja, de pótlólag azt is megkívánja, hogy egy év múltán ne csak az elért eredményekről, hanem „a Tanítónak fáradsága jutalmáról” is javaslatot terjesszenek fel.²⁴

Az enyedi kollégium előjárósága elmulaszthatta megígért jelentését az 1837/38-as iskolai év végével felküldeni, mert 1839 elején Milotai Ferenc újra jelentkezett kérésével a Főkonzisztóriumnál. Beadványából megtudjuk, hogy 72 hallgatója tett vizsgát. A tanítást heti hat órában szerette volna állandósítani. A kérése szerint „4 órán tanítanám a Gazdaság rendes tudományát, két órán pedig, úgymint szeredán és szombaton Gazdasági Tiszt Utasítást, Számadás vitelt és gazdasági Organizatiót taníthatnék”.²⁵

Milotai kérését a Főkonzisztórium ez alkalommal is leküldte Nagyenyedre, és egyben megújította rendelkezését az elmaradt tájékoztatás mielőbbi felküldése végett. A Milotaitól kérése alátámasztására felhozott tényeket s ezek közt is elsősorban a tanítás megkezdésének és folytatásának tényét az enyedi kollégium előjárósága csak megerősíthette abban a felterjesztésében, amelyet most már a szőnyegen forgó kérdéssel kapcsolatban felküldött, de kifogásolta Milotai fizetési igényeit. Tekintetbe véve a Milotai fáradozását, 200 rénes forint váltócédulában fizetést javasolt neki, „mint méltányos jutalmi mennyiséget”. A gazdasági tanítói tanszéket azonban a kollégium most sem állandósította.²⁶

A Főkonzisztórium erre visszakérte Milotai 1837. évi ajánkozását, melyet még akkor leküldött volt Enyedre s amely ott rekedt. Ennek megérkezése előtt Milotai újabb kérést nyújtott be a Főkonzisztóriumhoz. Ebben egyrészt megismétli kérését méltányosnak tartott fizetési igényével kapcsolatban, másrészt a megkezdett oktatás folytatására, sőt kiterjesztésére tesz újabb javaslatot.²⁷

Időközben meglehetősen késéssel megérkezett Enyedről Milotai 1837. évi ajánkozása is. A Főkonzisztórium erre Milotainak 250 váltócédula rénes forinttal való megjutalmazását rendelte el, de az oktatás kiterjesztésére és rendszeresítésére nézve szintén nem intézkedett.²⁸

Ez a válasz elzárta a továbbfejlődés lehetőségét. Milotai nem juthatott hozzá egyhamar ahhoz a fizetéshez sem, amelyet a Főkonzisztórium folyósítani elrendelt. Ilyen körülmények között újabb kéréssel fordult a Főkonzisztóriumhoz. Ebben hivatkozik a Főkonzisztóriumnak a mezőgazdasági oktatást elrendelő 1837. évi rendelkezésére, és ezeket írja: „Ezen rendelés következtésül én a tanítást el is kezdettem, és két évek alatt folytatván, négyrendbéli tanulási közmegvizsgáltatást adtam, elsőben 78, másodikban 38, harmadikban 73 és a negyedikben 51 mind a három osztályból önkéntesen vállalkozott ifiakkal, a mint ezt az ide mellékelt B.C.D.E. betűkkel jegyzett akkori nyomtatott nevek bizonyítják.”²⁹

A Főkonzisztórium azonban a jutalom folyósítása végett hozott korábbi döntésére hivatkozással végleg elintézettnek tekintette Milotai kérését.

Adataink meggyőző módon bizonyítják, hogy a mezőgazdasági ismeretek oktatásának az enyedi kollégiumban való rendszeresítése kérdésében minden alkalommal az előjáróság véleményének volt elhatározó szerepe. A tényleges gazdasági nehézségek mellett nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy éppen ezekben az években érték el csúcspontjukat azok a szenvedélyes belső harcok és egyenetlenségek, amelyek az enyedi kollégium előjáróságának erejét megosztották, az előjáróság és a Főkonzisztórium cselekvőképességét pedig megbénították. Kisebb mértékben hátrányosan hatott a dolgok alakulására Milotai kezdeti fizetési igényével kapcsolatos hibás lépése is. Kezdetben ugyanis nem, később azonban mind fokozódó nyomatékkal támasztott ilyen igényeket. Ezek a mozzanatok nem egyenlő súllyal, de egyaránt közrejátszottak abban, hogy Milotai végül is nem folytatta, nem folytathatta oly szenvedélyes igyekezettel megkezdett munkáját.

Vizsgáljuk meg e körülményeket közelebbről is.

A vizsgált időszakban oly gazdagnak tudott, nagy ingó és ingatlan vagyonnal rendelkező enyedi kollégium előjáróságának az iskola anyagi nehézségeiről tett kijelentése meglepőnek tűnhetik, valódiságához azonban kétség nem fér. A kollégium kiterjedt mezőgazdasági ingatlanokkal rendelkezett, s ezeken önellátó, jó termés esetén árutermelő gazdálkodást folytatott. Emellett erdélyi viszonylatban a legnagyobbak közé sorolható, félmillió váltócédula magyar forintot is meghaladó alapítványi vagyonának kamatjövedelme állott az iskola rendelkezésére. A nehézségek okai részben általános, objektív természetűek voltak, részben a kollégium saját pénzügyeinek korábbi rossz ügyviteléből származnak. Az általános, objektív okok között a már két évtizednyi, egyre súlyosbodó erdélyi hitelválság és ezzel együtt az adósok fizetéseképtelensége volt az a tényező, amely a kollégium jövedelmi viszonyaira károsan hatott. Egy 1839. évi összegezésből, amely a kollégium kamatra kihelyezett alapítványi vagyonáról készült, kiténik, hogy a mintegy 564 624 magyar Ft alapítványi tőkének csaknem egytizede, 45 128 Ft az adósoktól fizetéseképtelenség miatt átengedett ingatlanokban lekötve fekszik, 121 000 magyar Ft pedig az ugyancsak fizetéseképtelen Thoroczka család adósságaként egyelőre behajthatatlan követeléseként szerepel a nyilvántartásban. A szinte kizárólag főnemesi és középnemesi birtokos osztály tagjainál kihelyezett pénzek nem hozták be az évi rendes kamatot, s az évről évre elmaradt kamatbevételek összege szakadatlanul és rohamosan növekedett.³⁰

Jóllehet a kollégiumnak nagy vagyona és tekintélyes jövedelme volt, az anyagi ügyek racionális kezelése és eredményesebb vitele terén határozott, egymásból következő, mind súlyosbodó nehézségek adták elő magukat.³¹ A kollégium jóformán tehetetlen volt az egész erdélyi társadalom egyetemét súlyosan érintő hitelválság hatásaival szemben. Emiatt ugyanis pénzbevételeihez lassan, vontatottan és elégtelen módon jutott hozzá, következésképpen saját fizetési kötelezettségeinek is csak nagy nehézségek árán tudott eleget tenni.

A Milotai által előadásra előirányzott anyagnak a korábban kialakult, intézményesített tanulmányi renddel való összeegyeztetése sem

volt az előbbinél kisebbrendű akadály. Az oktatás hagyományos rendjén ennek ellenére lehetett volna változtatni, ha a kollégium elöljárósága tágabb fejlesztési terv keretében kívánta volna megvalósítani Milotai javaslatait. Ezek sorsát azonban mindenekelőtt a Szász Károly kollégiumi tanár személye körüli szenvedélyes harcok döntötték el. A történetírás csak a legutóbbi években derített fényt — számos ismeretlen részlet feltárásával — arra az enyedi iskola kereteit messze túllépő politikai küzdelemre, amelyet a reformkor legcselekvőképesebb erdélyi csoportja és a reakció hatalmas, befolyásos tényezői vívtak a kollégium belső viszályaival kapcsolatban.³² Bár első tekintetre erőszakoltnak látszik kapcsolatot találni a mezőgazdasági ismeretek oktatásának kérdése és a nagy port felvert politikai harc csatározásai között, a források meggyőzőek a tekintetben, hogy éppen ezekben az években a kollégium elöljáróságának és a Főkonzisztóriumnak minden erejét ezek a harcok vették igénybe, mégpedig olyan mértékben és olyan erővel, hogy ezek mellett más kérdések szükségszerűen eltörpültek. Milotai ajánlkozásának tárgyalásakor a Főkonzisztórium 1837. július 9-i nagyszabeni, Rhédei Ádám elnöklete alatt tartott tanácskozásán a tárgysorozati pontok mondhatni csak az enyedi kollégium ügyeire vonatkoztak. E napokban az országgyűlés miatt az erdélyi református egyház minden számottevő tagja s egyben az erdélyi politikai ellenzék vezérkara Nagyszébenben tartózkodott. A július 9-i ülésen éppen ezért nemcsak a világi képviselők, hanem az egyházi vezetők is — Antal János püspök, Bodola Sámuel generális nótárius, későbbi püspök, Török István generális direktor s az esperesek többsége — jelen voltak. De ott volt az enyedi kollégium curatoratusa: Kemény Dénes, Dégenfeld Ottó, Kemény Domokos, Zeyk József és más kollégiumok tanárai mellett az enyedi tantestület képviselőjében — Herepei Károly, s maga Szász Károly is.³³ Amikor a tárgysorozati pontok közül sor került Szász Károly ügyének tárgyalására, ő mint érintett fél az ülést elhagyta, a kurátorok viszont csak kérésre maradtak bent. Ekkor a Szász Károly-ellenes tanári csoport tagjai beadványuk tárgyalása rendjén bejelentették, hogy — mivel „újabb szenvedések váraкоznak” reájuk — készek az uralkodóhoz fordulni panaszukkal.³⁴ Nyomban ezután került sor Milotai kérésének megvizsgálására,³⁵ és a Főkonzisztórium előbb ismertetett döntésének meghozatalára.

Amiképp a Milotai ajánlkozásának megvizsgálásakor, akként megjutalmazása kérdése tárgyalásakor is a Főkonzisztórium elsősorban az enyedi kollégium súlyos politikai kihatásokkal együttjáró bonyodalmaival foglalkozott. De hogy a mezőgazdasági ismeretek oktatásának ügye nemcsak tárgysorozati pontok véletlen találkozása révén jutott kapcsolatba Szász Károly ügyével, az kitűnik a tárgyalások alapjául szolgáló iratok tartalmából. Ekkor folyt legélesebben az a kíméletlen személyi harc, amelyet rosszindulatú tanártársai, főleg Péterfi Albert, éveken át folytattak Szász Károly ellen.

Péterfi Albert 1840 elején elérkezettnek látta az időt, hogy Szász Károly s a magát vele azonosító curatoratus helyzetét végképp megtingassa. 1840. január 11-én kelt, a rágalmazó feljelentés minden kellékével felruházott, nagy gonddal összeállított, terjedelmes iratában azokról az „újításokról és változtatásokról” szól, amelyek az enyedi kollé-

gium életében az utolsó évek során végbementek. Vádpontjaiban tetszetős, objektív érvek látszatában öltöztetve, az enyedi kollégium anyagi romlásának előidézésével vádolja a curatoratust. Sok más vádpont mellett felhossa a kollégiumi számvevői hivatal felállítására tett javaslatot, amelyet törvényellenesnek, a fejedelmi kiváltságokat sértő intézkedésnek s a kollégiumra nézve károsnak minősít. Ez utóbbival kapcsolatban azt is hangoztatja, hogy az „oeconomiai katedra” intézményesítése újabb anyagi terheket hárítana a kollégiumra, a Milotai javasolta formában való fenntartását fölöslegesnek minősíti, mert e tárgyakat a természettudományok és kémia professzora is sikeresen taníthatná, méghozzá — költségek nélkül.³⁶

Péterfi Albert nem sejtette, hogy ez a feljelentése nem a Szász Károly, hanem végül is a saját bukását okozza. A Főkonzisztórium e feljelentését leküldte Enyedre, ahonnan az hónapok múltán, a vádpontokat sorra megcáfoló jegyzőkönyvi kivonatokkal, korábbi írásos bizonyítékok másolataival alátámasztott emlékirat kíséretében érkezett vissza. A mezőgazdasági oktatás megszervezésének, az „oeconomiai katedra”-nak ügyében az emlékirat nem kívánt hosszas vitába szállni Péterfi állításaival, mindössze az 1837-es jegyzőkönyvekben és felterjesztésekben ismert kijelentésre hivatkozik; ez egymagában elégséges cáfolatul szolgál arra, mintha a kollégium akkori vezetősége könnyedén utat nyitott volna a pazarlásnak és oktalán költekezésnek.³⁷

A közvetlenül felmerült akadályok mellett kétségtelenül a Szász Károly ügye körüli bonyodalmak voltak azok az okok, amelyek a legnagyobb erővel, talán döntő súllyal hatottak a mezőgazdasági ismeretek oktatásának ügyére. Milotai kezdeményezésének nem kedvezett a szerencse, minthogy a kor, telve feszültségekkel, az éles politikai harcok közvetlen kihatásaival, éppen az enyedi kollégiumban, nyomasztó légkört, minden kezdeményezést megbénító helyzetet teremtett. Nem kétséges, hogy a mezőgazdasági ismeretek oktatásának ügye ezen a ponton szenvedett hajótörést a sikeres kezdetek után.

Rövidítések jegyzéke

AAArch	— <i>Acta Antiqua et Archaeologica</i>
ActaSocAgr	— <i>Acta Societatis Agriculturae</i> ; az Erdélyi guberniumi lvt-ban a MOL-ban
AkKvt	— Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Könyvtára Kolozsvár-Napocán
AkTLvt	— Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Történeti Levéltára Kolozsvár-Napocán
ALit	— <i>Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
ALitH	— <i>Acta Historiae Litterarum Hungaricarum</i>
AMN	— <i>Acta Musei Napocensis</i>
AnIst	— <i>Anuarul Institutului de Istorie, Cluj</i>
ArchÉrt	— <i>Archaeologiai Értesítő</i>
AtSz	— <i>Agrártörténeti Szemle</i>
AUDebr	— <i>Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominata</i>
B	— <i>București, Bukarest</i>
Bakács 1947	— Bakács István: <i>Mezőgazdaságunk és az agrárirodalom a XVIII. században.</i> =Sz 81/1947. 140—151.
Balogh 1947	— Balogh Jolán: <i>Vég-Várad vára.</i> Kv 1947.
Balogh 1975	— Balogh Jolán: <i>Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink.</i> Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok (Galavics Géza szerk.). Bp 1975.
Bánffy lvt	— A Bánffy család nemzetségi levéltára az AkTLvt-ban.
BánfOkl	— Iványi Béla (kiad.): <i>Oklevéltár ... a Bánffy család történetéhez.</i> I—II. Bp 1908—1928.
Barta 1973	— Barta János: <i>Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században.</i> Bp 1973. Értk. 67.
Bartha 1936	— Bartha Dénes: <i>Erdély zenetörténete.</i> A történeti Erdély (Asztalos Miklós szerk.). Bp 1936.
Béldi lvt	— A Béldi család mezőméhesi levéltára az AkTLvt-ban
Benkő 1966	— Benkő András: <i>Date privind prezența unor instrumente și instrumentiști în viața orașului Bistrița din secolul XVI.: Lucrări de muzicologie.</i> Cluj 1966. 233—243.
BLvt	— Beszterce levéltára a KvÁLvt-ban
Biró 1929	— Biró Vencel: <i>Az erdélyi fejedelmek temetkezése.</i> =EISz 6/1929. 74—91.
Biró 1929/a	— Biró Vencel: <i>Bothlen Gábor halála.</i> =Ptüz 15/1929. 558—560.
Biró 1940	— Biró Vencel: <i>Történeti rajzok.</i> A régi Transsylvania. Kv 1940.
Biró 1947	— Biró Vencel: <i>Erdélyre gyakorolt közművelődési hatások a XVII. század második felében az ingósági összeírások tükrében.</i> Kv 1947.
Borotvás-Nagy 1938	— Borotvás-Nagy Sándor: <i>Közigazdasági művelődésünk kezdetei.</i> Bp 1938.
Bp	— Budapest
BRV	— Bianu, Ion-Hodoș, Nerva-Simonescu, Dan: <i>Bibliografia românească veche.</i> I—IV. B 1903—1944.
CD	— Fejér, Georgius: <i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.</i> I—XI. Budae 1829—1844.
Cosma 1973	— Cosma, Octavian Lazăr: <i>Hronicul muzicii românești.</i> I. B 1973.
Cosma 1976	— Cosma, Viorel: <i>Alba Iulia — un centru de înfloritoare cultură muzicală renașcentistă.</i> =Muzica 26/1976. 11—24.
Csánki 1913	— Csánki Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.</i> V. Bp. 1913.

- Csetri 1965 — Csetri Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője*. =K 9/1965, 1521—1526.
- Csetri 1977 — Csetri Elek: *Egy agrártudós a XVIII. századi Erdélyben*. — *Korunk Évkönyv*, 1977. 233—244.
- Csetri—Engel 1970 — Csetri, Alexa — Engel, Carol: *Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania*. (Fridvaldszky János: *Dissertatio*, 1771.) B 1970.
- Csetri—Engel 1971 — Csetri, Alexa — Engel, Carol: *Prima lucrare agronomică din Transilvania*: =Terra Nostra 2/1971. 269—278.
- Csetri—Engel 1974—75 — A. Csetri—C. Engel: *Importanța primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania*. —StBB 1974. fasc. I. 3—15; 1975. 32—51.
- CStat — *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*. I. Bp 1885.
- DÁLvt — Dévai Állami Levéltár
- Dési lvt — A Dési család levéltára az AkTLvt-ban
- DIR — *Documente privind istoria României*. Seria C, Transilvania. B 1951 —
- DI — Diplomatikai levéltár. Középkori gyűjtemény a MOL-ban
- DMúzé — A debreceni Déri Múzeum Évkönyve
- DocAMT — Veress Endre (kiad.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. I—XI. B 1929—1939.
- Eckhart 1922 — Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp 1922.
- EGtSz — Erdélyi Gazdaságtörténeti Szemle
- EH — Erdélyi Híradó
- EISz — Erdélyi Irodalmi Szemle
- Ekv — Emlékkönyv
- EM — Erdélyi Múzeum
- EMGE Lvt — Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet levéltára az AkTLvt-ban
- EOE — Szilágyi Sándor (kiad.): *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I—XXI. Bp 1875—1898.
- EPhKözl — *Egyetemes Philológiai Közlöny*
- ErdKáptLvt — Az erdélyi káptalan Gyulafehérváron őrzött levéltára
- ErNyk — *Ertekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és széptudományi osztálya köréből*
- Értk — *Ertekezések a történeti tudományok köréből*
- Eth — *Ethnographia — Népélet*
- ETIEvk — *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve*
- ETudF — *Erdélyi Tudományos Füzetek*
- FA — *Folia Archaeologica*
- Fam — *Familia*
- Forsch — *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*
- FőkonzLvt — A Ref. Főkonzisztórium levéltára a KvRefGyLvt-ban
- Ghircoiașu 1963 — Ghircoiașu, Romeo: *Contribuții la istoria muzicii românești*. B 1963.
- GJhb — *Gutenberg-Jahrbuch*
- Gpi — Gazdasági és politikai iratok sorozata NbLvt-ban
- GyfKáptLvt — Az erdélyi káptalan levéltára a MOL-ban
- Haller lvt — A Haller család levéltára az AkTLvt-ban
- Hanzó 1961 — Hanzó Lajos: *Tessedik és az európai gazdaságtudomány*. =AtSz 3/1961. 223—242.
- Háromszék lvt — Háromszék levéltára a SSztGyÁLvt-ban
- HO — Nagy Imre: *Hazai okmánytár*. I—VIII. Bp 1865—1891.
- Hstadt — Hermannstadt
- Hunyad vm lvt — Hunyad vármegye levéltára a DÁLvt-ban
- Hurmuzaki 1887 — Hurmuzaki Eudoxiu — Densușianu, Nicolae: *Documente privitoare la istoria românilor*. I. B 1887.
- Iktári Bethlen lvt — Az iktári Bethlen család levéltára az AkTLvt-ban
- Imreh 1973 — Imreh István: *A rendtartó székely falu (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából)*. B 1973.
- Iorga 1901 — Iorga, Nicolae: *Studii și documente privitoare la istoria românilor*. I. *Socotelile Bistriței*. B 1901.

- Iorga 1904 — Iorga, Nicolae: *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*. B 1904.
- Iorga 1908 — Iorga, Nicolae: *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*. I. Vălenii de Munte 1908.
- Iorga 1915 — Iorga, Nicolae: *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. I—II. B 1915.
- IstRom — *Istoria României*. I—IV. B 1960—1964.
- IstTr — Daicovicu, Constantin — Pascu, Ștefan — Cheresteșiu, Victor — Imreh, Ștefan — Neamțu, Alexandru — Moraru, Tiberiu: *Din istoria Transilvaniei*. I—II. B 1961².
- It — *Irodalomtörténet*
- Jakab 1870 — Jakab Elek: *Kolozsvár története*. I—III. Buda 1870—1888.
- Jakó 1976 — Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. B 1976.
- Jakó—Manolescu 1971 — Jakó, Sigismund — Manolescu, Radu: *Scrierea latină în evul mediu*. B 1971.
- Jkv — Tanácsulési jegyzőkönyvek NbLvt-ban
- K — *Korunk*
- Katona 1779 — Katona, Stephanus: *Historica critica regum Hungariae*. I—XLII. Pestini 1779—1817.
- Kárrffy 1897 — Kárrffy Ödön: *A múlt századi erdélyi mezőgazdasági és ipartársulat megalapítása*. =EGTSz 1/1897. 113—121.
- Kárrffy 1898 — Kárrffy Ödön: *Az első erdélyi földművelő egyesület működése (1769—1772)*. =MGTSz 5/1898. 297—319.
- Kbl — *Korrespondenzblatt*
- KCsA — Körösi Csoma Archivum. Zeitschrift für türkische Philologie und verwandte Gebiete
- KerMagv — *Keresztény Magvető*
- KKEhmlvt — A Kolos-kalotai egyházmegye levéltára a KvRefGyLvt-ban
- KmLvt — A kolozsmonostori konvent Gyulafehérváron őrzött levéltára
- Kraus 1965 — Kraus, Georg: *Cronica Transilvaniei* (Gheorghe Duzinchievici kiad.). B 1965.
- Kstadt — Kronstadt
- Kv — Kolozsvár-Napoca
- KvÁLvt — Kolozsvár-Napocai Állami Levéltár
- KvLvt — Kolozsvár levéltára a KvÁLvt-ban
- KvEKvt — Kolozsvár-Napocai Egyetemi Könyvtár
- KvOkI — Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története I, II, III. kötetéhez*. I—II. Buda-Bp 1870—1888.
- KvRefGyLvt — Az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvár-napocai Gyűjtőlevéltára
- Lakatos 1971 — Lakatos István: *Zenetörténeti írások*. B 1971.
- Lázár lvt — A Lázár család meggyesfalvi levéltára az AkTLvt-ban
- LvtK — *Levéltári Közlemények*
- Marosszék lvt — Marosszék levéltára a MvÁLvt-ban
- Mályusz 1971 — Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp 1971.
- MGr — *Magyar Grafika*
- MGTSz — *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*
- MHHSr — *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*. Bp 1857—
- Mihalik 1893 — Mihalik József: *Magyarországi szövetkezett ötvöscéhek*. =TTár 1893. 368—373.
- Mihalik 1900 — Mihalik József: *Kassa város ötvösségének története*. Bp 1900.
- Mike gyűjt — Mike Sándor gyűjteménye az AkTLvt-ban
- MIT — *A magyar irodalom története*. I—VI. Bp 1964—1966.
- MKvSz — *Magyar Könyvszemle*
- MMt — *Magyar művelődéstörténet* (Szerk. Domanovszky Sándor). I—V. Bp (1940).
- MNy — *Magyar Nyelv*
- MOL — *Magyar Országos Levéltár*, Bp

- MTTár
Muzs
MZene
MZtT
MvÁLvt
Nägler 1976
NbÁLvt
NbLvt
NbRLvt
NumK
NyIrK
NyMüzÉ
OSzKÉv
Pascu 1954
PannRendt
ProtKözl
Prot. sess.
Ptüz
RARh
RefSz
RMK
RMNy
Sárosi 1971
Sárosi 1973
SbVjh
SchGyűjt
Sebestyén 1909
Sebestyén 1915
SMistM
SSztGyÁLvt
St
StAEccl
StBB
StudMus
Suky lvt
Süle 1964
Sz
Szabolcsi 1923
Szabolcsi 1959
Szentpétery 1923
Szentpétery 1930
SzOkI
T
TelOkI
— *Magyar Történelmi Tár*
— *Muzsika*
— *Magyar Zene*
— *Magyar Zenetörténeli Tanulmányok* (Szerk. Bónis Ferenc). Bp 1969.
— Marosvásárhelyi Állami Levéltár
— Nägler, Thomas: *Die Ansiedlung der Sachsen in Siebenbürgen und ihr Beitrag zur Entwicklung der rumänischen Feudalgesellschaft. Studien zur Geschichte der mitwohnenden Nationalitäten in Rumänien und ihrer Verbrüderung mit der rumänischen Nation. Die deutsche Nationalität.* B 1976.
— Nagybányai Állami Levéltár
— Nagybánya város levéltára a NbÁLvt-ban
— A Nagybányai református egyház levéltára a NbÁLvt-ban
— *Numizmatikai Közlemények*
— *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*
— *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*
— *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei*
— Pascu, Ștefan: *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea.* B 1954.
— Erdélyi László — Sörös Pongrácz (kiad.): *A pannonthalmi Szent Benedekrend története.* I—XII. Bp 1902—1916.
— *Protestáns Közlöny*
— *Protocolla sessionum*
— *Pásztortűz*
— *Revista Arhivelor*
— *Református Szemle*
— *Régi Magyar Könyvtár* (Szabó Károly és Hellebrant Árpád összeállításában). I—III. Bp 1879—1898.
— *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473—1600* (Borsa Gedeon — Hervay Ferenc — Holl Béla — Käfer István — Kelecsényi Ákos összeállításában). Bp 1971.
— Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Bp 1971.
— Sárosi Bálint: *Zenei anyanyelvünk.* Bp 1973.
— *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*
— Schönherr Gyula kéziratának gyűjteménye a Nagybányai Megyei Múzeumban
— Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás. Magyar néprajzi könyvtár II.* Bp 1909.
— Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* Bp 1915.
— *Studii și materiale de istorie medie*
— Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár
— *Studii. Revista de istorie*
— *Studia et Acta Ecclesiastica*
— *Studia Universitatis Babeș—Bolyai. Series Historia.*
— *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*
— A Suky család levéltára az AKTLvt-ban
— Süle Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc.* Bp 1964.
— *Századok*
— Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet rövid összefoglalásában.* Bp 1923.
— Szabolcsi Bence: *A magyar zene évszázadai.* I—II. Bp 1959—1961.
— Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinck kritikái jegyzéke.* Bp 1923.
— Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan.* Bp 1930.
— Szabó Károly — Szádeczky Lajos — Barabás Samu (kiad.): *Székelly oklevéltár.* I—VIII. Kv 1872—1934.
— *Turul*
— Barabás Samu (kiad.): *A... gróf széki Teleki család oklevéltára.* I—II. Bp 1895.

- TESz — *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Benkő Loránd szerk.). I—III. Bp 1967—1976.
- Thoroczkay lvt — *A Thoroczkay család levéltára az AkTLvt-ban*
- TLp — *Történelmi Lapok*
- Torda vm lvt — *Torda vármegye levéltára a KvÁLvt-ban*
- Toldalagi lvt — *A Toldalagi család levéltára az AkTLvt-ban*
- Törzsgyűjt — *Törzsgyűjtemény az AkTLvt-ban*
- TTár — *Történelmi Tár*
- TudGyűjt — *Tudományos Gyűjtemény*
- Ub — *Zimmermann, Franz — Werner, Carl — Gündisch, Gustav: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I—V. Hstadt — B 1892—1973.*
- Udvarhelyszék lvt — *Udvarhelyszék levéltára a KvÁLvt-ban*
- UJb — *Ungarische Jahrbücher*
- Vătășianu 1959 — *Vătășianu, Virgil: Istoria artei feudale în Țările Române. I. B 1959.*
- VerArch — *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*
- Veress 1944 — *Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I—II. Kv 1944*
- Wass lvt — *A Wass család levéltára az AkTLvt-ban*
- Wesselényi lvt — *A Wesselényi család levéltára az AkTLvt-ban*
- ZALvt — *Zilahy Állami Levéltár*
- ZTT — *Zeneltudományi Tanulmányok* (Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes). Bp 1953—1962.

Jegyzetek

Ferenczi Géza — Ferenczi István Magyar rovásírásos emlékekről

¹ Hajdú Péter — Kristó Gyula — Róna-Tas András: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I/2. Bp 1976. 64—67, irodalommal.

² Munkácsi Bernát: *A keleti törökök ősi rovásírásáról*. =Eth 16/1905. 119—120. Sebestyén Gyula 1915. 156. 2—3. jegyzet. — Csallány Dezső: *A székely-magyar rovásírás emlékei*. —NyMűÉ 3/1960. 75.

³ Julien, Stan: *Documents historiques sur les Tou-kiou*. — Journal Asiatique VI (III) 1864. 351.

⁴ Radloff, Wilhelm: *Das Kudatku Bilik*. I. Sankt Petersburg 1891. LXXXIV. Ez utóbbi két művet csupán Sebestyén Gyula említett nagy összefoglalása nyomán idézzük.

⁵ *A székely írás eredete*. — Budapesti Hírlap 1890. 154. sz. (Felolv. az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1890. évi április 29-i ülésén.)

⁶ *A székely írás eredete*. =Eth 6/1895. 269—276.

⁷ Vikár Béla: *A hun-magyar írás vagy rovásírás*. Székelyudvarhely 1903. 3—16.

⁸ A magyar rovásírás kérdésével kapcsolatban, általában, utalunk a Banner János — Jakabffy Imre összegyűjtötte könyvészeti anyagra: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig*. I. Bp 1954. 499—500; II. 1954—1959. Bp 1961. 218; III. 1960—1966. Bp 1968. 208. — Itt jegyeznék meg még a következőket: Vásáry István (*A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete*. Keletkutatás. Bp 1974. 159—171) összegezõn ismerteti a — szerinte is türk eredetű — rovásírás kutatásának állását. Nagyon hasznos összefoglalásához csak kézirataink leadása után juthattunk hozzá a szerző, valamint Garam Éva dr. lekötőlező szívesége révén. Püspöki Nagy Péter *A magyar rovásírás eredetéről* írt tanulmányában (MNy 73/1977. 303—313) közzétett elvi és gyakorlati állásfoglalásával nem értünk egyet. Minthogy ezzel kapcsolatos mondanivalóink terjedelemben messze meghaladják a mostani írásunkban amúgy is kissé túllépett kereteket — a szerzők egyike készülő hozzászólása még oly rövidre szabott tartalmi kivonatának közlését is más alkalomra vagyunk kénytelenek halasztani. Noha rövid összefoglalásunkban igyekeztünk lehetőleg minden, a jelen tanulmányba illő rovásírásos emlékre kitérni, néhányukat mégsem mutathatjuk be, őszinte óhajunk ellenére sem. Vagy megsemmisültek, vagy pedig egyelőre nem akadhattunk nyomukra. Ilyen a nagykászoni róm. katolikus templom szentélye falán, az oltár mögött előbukkant, a legrégibb meszelés rétegére karcolt (?) két rovásírásos szöveg: *Ritka értékű magyar kultúra és műtörténeti emlékek egy székelyföldi ősi templomban...* *Újabb székely rovásírásemléket fedeztek fel*. =Ellenzék 1935. szeptember; (szerző megjelölése nélkül) *Új székely rovásírás (így!) emlék került elő Casinban (jud. Ciuc) a régi templom kibővítése alkalmával*. —Székelység 5/1935. 9—10. sz. II. Sajnos, mindössze ennyi az egész hírecske, ennél többet nem sikerült megtudnunk róla. Ld. még: K. Sebestyén József: *Régi székely népi eredetű műemlékeink*. —EM 46 (ú. f. 12)/1941. 46, 50. A szerző megítélése szerint a nagykászoni emlék talán a XV. század második feléből származnék. A Debreczeni Lászlótól körültekintő gonddal őriztetett, megsárgult lapú, immár szinte történeti forrásértékűve nemesedett újságpéldányok cikkeire figyelmeztetésünkért, azonkívül a Németh Gyulának 1954. szeptember 10-én írott levelébe foglalt értékes adatok átengedéseért a neves műtörténész fogadja ehelyütt is rendkívül hálás köszönetünket. Ugyancsak ide kívánczók kiegészítésképpen még azt is megjegyezzük: noha hírből tudunk róla, nem foglalkoztunk a K. Sebestyén József említette, valószínűleg 1503-ra keltezhető gelsei rovásjeles felirattal sem. A közismert erdélyi címerkutató állítása szerint (*i.m.*, =EM 1941. 46) az ottani róm. katolikus templom helyrehozatalakor rovásírásos vakolattörödek kerültek elő. Tanulmányában azonban semmi bővebbet nem közöl erről. Kónya Ádám sepsiszentgyörgyi tanár szíves levélbeli értesítése szerint már évtizedenél régebben érdeklődött a gelsei plébánián: nincs-e valami, az értékes emlékekkel kapcsolatos följegyzés, esetleg nem őrizték-e meg a vakolattörödeket az utókornak. Sajnálata, és mindannyiunk sajnálata, tagadó válasszal kellett be-

érnie... Ehelyütt is rendkívül hálásan köszönjük B. Nagy Margit művészettörténész szíves írásbeli fölvilágosítását. Válasza szerint K. Sebestyén József kéziratos hagyatékának átnézésekor nem akadt rá sem a címerkutató gelencei, sem a nagykászoni emlékről készült följegyzéseire, rajzaira, ámbár K. Sebestyén határozottan állítja tulajdonában létüket.

⁹ A glagolita írás a középgörög ábécé kisbetűiből (minuszkuláiból) az ószláv nyelv sajátos hangjainak, hangcsoportjainak jelölésére a IX. század elején kialakított írásfajta. A középgörög ábécé nagybetűiből (majuszkuláiból) létrehozott ún. cirill írás utóbb teljesen kiszorítja. — Fehér Géza: *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban.* =Sz 61/1927. 7. — Moravcsik Gyula: *Studia byzantina* (gondozta Harmatta János). Bp 1967. 245—259 és 326—340.

¹⁰ Dienes István: *Nemzettségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori ijcsonton.* =FA 14/1962. 95—107. — Csallány D.: *Die Denkmäler der ungarischen Kerbschrift.* =AAArch 14/1971. 130—131. — Uő: *Rovásírásos gyűrűk Magyarországon.* =ArchÉrt 82/1955. 80—84. — Uő: *i.m.* =NyMűzÉ 12—14/1969—1971. 136—138 és 26—27. kép. A következőkben ismertetendő, főképpen ásatásokból előkerült rovásírásos leletek Csallánytól „megfejtett” szövegével nem foglalkozunk, nem ismervén annyira a korai magyar stb. nyelvet. L. még különben: Hajdú — Kristó — Róna-Tas: *i.m.* I/1 151. A kérdés kiegészítéseképpen ehelyütt László Gyula egyik érdekes meglátásáról. A fölfogása szerint (idegen évkönyvek, krónikák szövegeiben István névvel királyként szereplő) Gyeűcsa=Géza nagyfejedelem STEPHANUS REX feliratú érméinek betűalakjai nem nyugati, de a rovásírás merev vonalvezetéséhez szokott hazai éremvéső fáradságának „eredményeiként” tekinthetők! *Die Anfänge der ungarischen Münzprägung.* I. Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. W. Hensel (szerk.) VI. Wrocław — Warszawa — Kraków 1968. 290. — Uő: *Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről.* =Alba Regia. Annales Musei Stephani regis. XIV. Székesfehérvár 1975. 275—276. — A nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratával egyelőre tanácsosabbnak láttuk nem foglalkozni. Hasonló megfontolás vezetett a gyergyóditrói Tászkoteteji vésetes kövek kérdésének ezúttali mellőzésére.

¹¹ Németh Gyula: *A magyar rovásírás.* A magyar nyelvtudomány kézikönyve. II/2. Bp 1934. 3—4. I. mell. — Jakubovich Emil: *A székely rovásírás legrégibb ábécéi.* =MNY 31/1935. 1—11., 4. t. — Csallány: *i.m.* =NyMűzÉ 3/1960. 54. 12. kép.

¹² Sebestyén 1915. 35—56. I—IX. mell. — Németh Gy.: *i.m.*, 6—8. — Herepei János: *A bolonyai rovásírásos naptár sorvezetésének képlete.* =Eth 46/1935. 60—65. — Csallány: *i.m.* =NyMűzÉ 3/1960. 55—70. Uő: *Székely rovásírásos szövegek megfejtése.* =K 29/1970. 609.

Ezúton is köszönjük Molnárné Hubesz Éva, a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár vezetője többízbeni szíves segítségét. Messzemenően támogatott az anyag összegyűjtésében, valamint kéziratunk elolvasásával.

¹³ Somogyi Mátyás: *A magyar rovásírás nyomában.* =Vasárnapi Új Szó (Pozsony) 1971. júl. 25. 9. Vásáry István (*i.m.*, 163—164) nem látja eléggé bizonyítottnak a felirat hitelességét.

¹⁴ Püspöki Nagy Péter részletes tanulmánya: *A felsőszemerédi rovásemlek.* =MNY 67/1971. 1—17.

¹⁵ Csallány Dezső ellenvéleményének bizonyítását csupán utalásból ismerjük. Ez a NyMűzÉ 11/1968. 290—291. jelent meg. Csallány mindkét megfejtést (ti. a Püspöki Nagy Péterét és magáét) az AAArch 14/1971. 130. 5. sz. a. közölte ismét, indoklásának érthető elhagyásával.

¹⁶ Jakubovich Emil: *A székelyderzsi rovásírásos tégla.* =MNY 28/1932. 264—274. — Pais Dezső: *„Derzs apa-pap”.* =MNY 28/1932. 274—277. — Németh: *i.m.*, 4—6. — Ferenczi Sándor: *A székelyderzsi rovásírásos tégla kora s felirata.* (Kézirat.) — Cs. Sebestyén Károly — Pais Dezső: *A székelyderzsi rovásírásos tégla kora.* =MNY 48/1952. 86—89; Csallány: *i.m.* =K 29/1970. 607—608. — Andronescu, Șerban: *Cadmos.* B 1966. 258. Ezúton is hálásan köszönjük Andrásy György egykori homoródoklándi unitárius lelkész szíves segítségét, anyagi és erkölcsi támogatását.

¹⁷ Németh: *i.m.*, 20. 4. kép.

¹⁸ Csallány: *i.m.* =NyMűzÉ 3/1960. 51—53.

¹⁹ Igazolálásul részben Ferenczi Sándor eredményeire, részben az eredetiről készült hű másolatunkra hivatkozunk. — A valósághoz közelebb vivő szemléltetés kedvéért fölhívjuk a figyelmet a jelentős emlék régebben közölt, kiválóan sikerült képére s egyúttal Sebesy Ákos megfejtési javaslatára is. Ld. B.: *A székely rovásírás újabban fölfedezett emlékei.* =Székelység 3/1933. 20.

²⁰ Debreczeni László szíves szóbeli közlése. Szőke levele és rajzmásolata alapján Németh Gyula közölte: *A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyalvi felirat.* = MNy 41/1945. 11–16., képpel. — Altheim, Franz: *Türkstudien: La Nouvelle Clío.* Bruxelles 1952. 44–49. — Utóbbira csupán Csallány Dezső munkája alapján hivatkozhatunk. Csallány: *i.m.* = NyMűzÉ 3/1960. 41–51., 7–10. kép. Uő: *i.m.* = K 29/1970. 607.

²¹ Orbán: *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi és néprajsi szempontból.* II. Pest 1865. — Vătăşianu 1959. 84.

²² DIR sec. XIV. v. III. 169 és 200.

²³ Orbán: *i.m.*, II. 182–186. Ezekkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk azonban: pillanatnyilag keltezhetetlenek (a Kövesbércen levő maradványok közül Mátyás király és Ulászló pénzei kerültek elő 1845-ben). Amde nemcsak ez ébreszt bizonytalanságot, hanem az is: a faragott kötőmb henger-részének (kb. 22 cm-es) átmérője csakis nagyobb méretű építmény kapujából származtatást enged meg.

²⁴ A kérdés megoldásának rendkívüli jelentőségére való tekintettel különösen gondosan készítettük el a felirat bemutatott két másolatát. Lakatos Gyula helybeli unitárius lelkész mind ezirányú, mind más jellegű önzetlen fáradozását, kéziratunk vonatkozó részének átnézését és vele kapcsolatos véleménynyilvánítását, észrevételeit és szíves segítőkészségét ezúttal is hálásan köszönjük.

²⁵ Csallány: *i.m.* = NyMűzÉ 3/1960. 46–47. — Bakó Géza (*A székelyek őstörténetének keleti vonatkozásai.* = Brassói Lapok. 1976. május 15. sz. 4–5.) cikke számos hibája közül most csak egyet említünk. A „székely” név különböző írásváltozatait bemutatandó, tárgyalta emlékünknél Csallánytól „székely”-ként kiolvasott szövegrészletét adja másolatban. Mint láttuk, ez az olvasat egyelőre nem igazolódott, de így, magától értetődően, bizonyító ereje sincs. A közölt három betű középsője a valóságban másként mutatkozik. Ezenkívül a székely szóalak csak a XVI. század elején jelenik meg, akkor is nagyon gyéren (még az ugyancsak Bakótól említett konstantinápolyi felirat megfelelő része is *szekel* néven említi 1515-ben!), majd a század végére, a következő elejére válik eléggé lassan szokásossá, de még hosszú ideig tovább él a *szekel* is. Oklevelekben 1500 előtt nem található székely névalak. — Vö. még: Sebestyén Gyula: *A székelyek neve és eredete.* = Eth 7/1897. 341–362. — SzOkl I–VIII. — TESz III. 70. székely címszó.

²⁶ Szigethy Béla: *Rovásírás a bögözi freskón.* = EM 35/1930. 368–369 (ábrával). — Jakubovich Emil: *A bögözi székely rovásbetűs felirat.* = MNy 27/1931. 81–84. — Lckhardt Sándor: *Az új rovás emlékekhez.* = KCsA 2/1926–1932. 378. — Németh: *i.m.*, 10–11. 1. ábra. — Lévai Lajos: *Székelyföldi képek.* Kv 1940. 47, 49. — Uő: *A hun-székely rovásírás.* = Erdély 38/1941. 4. — Uő: *Székelyföldi kis tükör.* Bp 1942. 80, 82. — Uő: *A székelyudvarhelyi öreg kollégium évkönyvéből.* = Hargita 3/1970. jan. 31. — Utóbbival kapcsolatban szükségesnek tartjuk rögzíteni, hogy a cikk szerzője, saját magát cáfolva (l. a tollából származó fölsorolt irodalmat) a felirat fölfedezésének érdemét magának tulajdonítja. — Csallány: *i.m.* = NyMűzÉ 3/1960. 70. — Uő: *i.m.* = K 29/1970. 609. — Andronesco: *i.m.*, 258.

²⁷ Orbán: *i.m.*, I. 37. és 14. jegyz. — DIR sec. XIV. v. III. 170. A Bögöz név származtatásával: Ferenczi István: *A Nagy-Küküllő menti Bögöz községnek és nevének eredetéről.* A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Csíkszereda 1974. 165–182.

²⁸ Legutóbb Dávid László: *Középkori templomok az udvarhelyi egyházmegyében.* = RefSz 55/1963. 39–54. — Drăguţ, Vasile: *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească.* B 1976. 20.

²⁹ Sebestyén: *i.m.*, 54–68. X. mell. 4–8. kép. — Németh: *i.m.*, 8–9. II. mell. — Uő: *A csíkszentmihályi felirat.* = KCsA 2/1926–1932. 434–436. — Csallány: *i.m.* = NyMűzÉ 3/1960. 71–76. — Uő: *i.m.* = K 29/1970. 610. Legújabbban Váró György szólott hozzá a kérdéshez. [Melyik csíkszent? ... Egy rovásírásos emlék — több elírással. = A Hét 9/1978. 20. sz. 10.] Csíkszentmihály mellett kardoskodva. Magunk, ettől függetlenül megmaradunk fentebb kifejtett véleményünkönél. Váró állítása szerint Sebestyén Gyula rovásírással foglalkozó, New Yorkban 1969-ben kiadott újabb tanulmányában visszavonja 1915-beli állítását, most már Csíkszentkirályt véltve eredeti lelőhelyként ... Sebestyén Gyula azonban már 1946. február 12-én elköltözött az élők közül ... Remélni szeretnők: a „csíkszentek” immár nem szaporodnak tovább!

³⁰ Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászonszék (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Bp 1938. 70–71.

³¹ János Pál csíkszeredai múzeumigazgató közlése. Szívességét ez alkalommal is hálásan köszönjük. Viság nevű hegyi település különben Kolozs megyében, Kalota-

szegtől közvetlenül nyugatra a Kis-Sebes (Székelyjő) bal parti hegyeiben van. Allításunk bizonyítására, megerősítésére mintaként említjük a következőt: a sokszor idézett Sebestyén Gyulától az 1939 előtti években előírt rovásszöveg második mondatát értelmetlenné rontotta a helytelen vésés miatt ma már megfejthetetlenül torzult egyik szava! (Vö. Szilágyi Lajos: *Rovásírásos emlékkő Balatonszepezden*. = *Élet és Tudomány* 33/1978. 18. sz. 553.)

³² Sebestyén: 1915. 62—64.

³³ Csallány: i.m. = NyMűzÉ 3/1960. 71—76. — Uő: i.m. = K 29/1970. 609—610.

³⁴ Vö. Szamota — Zolnai: *Magyar oklevél-szótár* (422. hasáb) Ives címszó; TESz: II. 195. iv címszó. 1416 u./1490 k. ismeretes yiet alakváltozata. Ld. TESz: ij.

³⁵ Sebestyén Gyula: *Újabb glosszák a konstantinápolyi magyar nyelvemlékhez*. = Eth 25/1914. 1—13, 65—80. — Uő: 1915. 69—81. XI. mell. 8—15. — Négyessi László: *Coniectura a konstantinápolyi rovásírásos emlékekhez*. = Eth 26/1915. 159—160. — Németh: i.m., 9—10. II. mell. — Pais Dezső: *A konstantinápolyi felirat X jeléről*. = MNy 30/1935. 184. — Csallány: i.m. = NyMűzÉ 3/1960. 76—79. 20. kép. — Uő: i.m. = K 29/1970. 610. — Andronescu: i.m., 258.

³⁶ Ferenczi Géza, Ferenczi István: *Rovásírás Dálnokon*. = A Megyei Tükör negyedévi melléklete, Fórum 1978. április 22.

³⁷ Orbán: i.m., I. 124. Bő irodalma: Ferenczi Sándor: *Az énlaki rovásírásos felirat*. K 1936. — Csallány: i.m. = NyMűzÉ 3/1960. 87—88. — Uő: i.m. = K 29/1970. 610. — Andronescu: i.m., 258. — Ferenczi Géza: *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megjelítéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez*. = KerMagv 77/1971. 200—206. — Uő: *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megjelítéséhez*. A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Csíkszereda 1974. 271—281.

³⁸ *Rovásírás az Aranyos mentén*. = Utunk 27/1972. július 28, 10. sz. — Vásáry István (i.m., 165) nyistverü márk tornya ez szöveget betűzi ki a nagyon bonyolult jelkapcsolatú feliratról.

³⁹ DIR sec. XIV. v. I. 6 és 180.

⁴⁰ Ld. Bözödi György: *Erdélyi úton. Riportsorozat Székelyföldről*. = Ellenzék 1935. aug. 16. 4. Debreczeni László szívesége révén a régibb állapotot tükröző adatokat Németh Gyulához írott, 1954. szeptember 4-i keltezésű levelének másolatából vettük át, beleértve a torony építési korával kapcsolatos nézetet is. Ez alkalommal is rendkívül hálásan köszönjük sokoldalú fölvilágosítását, adatainak átengedését. Vö. még Szöcs István: *A könyv „titkai”*. = Utunk 32/1977. 13.6.1. Ezúton is nagyon köszönjük Gecző D. András helybeli lelkész önzetlen, szíves segítségét és támogatását.

⁴¹ Csallány: i.m. = K 29/1970. 610. E helyütt is hálásan kell megemlékeznünk Benczédi Albert itteni lelkész előzékenységről, szíves segítőkészségéről.

⁴² Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Pest 1867. 318. Benkő Józsefnek Köpecen 1796. okt. 12-én Benkő Ferenc nagyenyedi tanárhoz és rokonához írott levele: Orbán: i.m., III. 14. 5. jegyz. A levél Orbán közölte idézetébe néhány hiba csúszott be.

Sipos Gábor

A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése

¹ Hiteles másolata 1580-ból: DI 37 213, XVIII. századi egyszerű másolata: Wes-selényi Ivt 1. Kiadásai: Szegedi, Johannes: *Decreta et vitae regum Hungariae qui Transilvaniam possederunt*. Claudiopoli 1763². 345—348. — Katona 1779. VI. 38. — CD IV/3. 106.

² Köváry László: *Erdély építészeti emlékei*. Kv 1866. 259. — Jakab Elek: *Erdély egyháztörténelméhez*. = MTTár 13/1867. 3. — Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története*. Bp 1876. III. 219. — PannRendt XII/b. 69. — Jerney János: *A magyarországi káptalanok és konventek mint hielmes és hiteles helyek*. = MTTár 2/1856. 101. — Csomor Lajos: *A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai 1556-ig*. Kv 1912. 9. — Csánki 1913. 308.

³ Szentpétery 1923. 406—407.

⁴ Csomor: i.m., 11. PannRendt I. 562.

- ⁵ „monasterium beatae virginis de Coluswar fundatio sancti regis Ladizlai existit”. Ub I. 521.
- ⁶ Iambor, Petru — Matei, Ștefan: *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur*. = AnIst 18/1975. 291—305. Az ásatások újabb, még nem publikált eredményeit Petru Iambor szíves közlése nyomán ismertettük.
- ⁷ Csomor: *i.m.*, 16. — CD III/1. 386—387.
- ⁸ PannRendt XII/b. 71. — Rupp: *i.m.*, 22. — Kőváry: *i.m.*, 260.
- ⁹ Szegedi: *i.m.*, 355.
- ¹⁰ Csomor: *i.m.*, 26—30.
- ¹¹ Mályusz 1971. 222. — Csomor: *i.m.*, 31.
- ¹² A birtokügyek részletes bemutatása: Csomor: *i.m.*
- ¹³ Hóman Bálint — Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Bp 1939. II. 271—272.
- ¹⁴ PannRendt XII/b. 70.
- ¹⁵ Tagányi Károly: *A kolozsmonostori konvent könyvtára 1427-ben*. = MKvSz 1889. 88—91.
- ¹⁶ Mályusz 1971. 334—335.
- ¹⁷ PannRendt XII/b. 86.
- ¹⁸ MKvSz 1888. 88—89. — Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. B 1974. 75.
- ¹⁹ Csánki 1913. 309.
- ²⁰ PannRendt XII/b. 80—82.
- ²¹ Mályusz 1971. 240.
- ²² Csomor: *i.m.*, 83—86. — Csánki 1913. 310. — Rupp: *i.m.*, 222.
- ²³ Mályusz 1971. 221—223, 234.
- ²⁴ Csomor: *i.m.*, 88—89. — Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp 1955. 298—299. — V. Kovács Sándor (kiad.): *Magyar humanisták levelei*. XV—XVI. század. Bp 1971. 515.
- ²⁵ PannRendt XII/b. 92.
- ²⁶ Szentpétery 1930. 121.
- ²⁷ A hiteleshelyek XIII. századi történetéhez l. Szentpétery 1930. 122—125. — Pall, Francisc: *Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală* (sec. XIII—XV). = SMİstM 2/1957. 391—402.
- ²⁸ Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Bp 1902. 26—27.
- ²⁹ Mykula fiait: Keminust és Johannest „mediantibus litteris capituli Albensis ecclesie Transsiluane, litteris etiam cruciferorum de Torda et abbatis de Kulusmu-nustra” 160 márka büntetésre ítélték az erdélyi püspök birtokain okozott károkért. ErdKáptLvt Ld. I. nr. 23.
- ³⁰ Az interpolált közlés: Szegedi: *i.m.*, 354—359, a helyes: CD VII/5. 534—535.
- ³¹ CD VII/2. 518.
- ³² CD VII/4. 252—254. — Pall: *i.m.*, 399.
- ³³ Például a gyulafehérvári Ágoston-rendiek 1300. január 6-i (DIR sec. XI—XII, v. II. 515), a budafelhévízi keresztesek 1311-beli (CD VII/1. 412—415) vagy a kolozsmonostori konvent 1311. július 24-én (CD VIII/6. 20—21) kelt oklevele.
- ³⁴ „pre foribus Monasterii et ecclesie nostre, adstante innumerabili fere populi multitudine, commorandi, semel ac iterum instantissime flagellavit et postulabit a nobis...” Más oklevelekben az átírás lebonyolítása jóval egyszerűbb.
- ³⁵ CD VII/4. 254: „Autographum possedit Rev. Dnus Franciscus Xaver Hene Praepositus Major Capituli Albensis Transylvani etc. qui illud mecum anno 1831 communicaverat.”
- ³⁶ Dl 29067.
- ³⁷ 1310. október 8: TelOkl I. 29—30.
- ³⁸ 1315. november 9: Uo. 34—36.
- ³⁹ 1315. november 13: Wass lvt. 8.
- ⁴⁰ „... Dominico ... Thoma custode ... ne existentibus”. Dl 31071.
- ⁴¹ 1392. november 12-én a konvent átírja egy 1334-ben kelt kolozsmonostori oklevél szövegét, melyet a registrum őrzött meg („in registro inventi de verbo ad verbum transscribi fecimus”). Dl 73800.
- ⁴² L. alább a notariusok névsorát.
- ⁴³ „magister Desew vicecomes de Zonuk coram nobis personaliter constitutus confessus est oraculo vive vocis, quod...” ErdKáptLvt Ld. I. nr. 127.
- ⁴⁴ Szentpétery 1930. 125.

- ⁴⁵ Például az 1407. március 18-án kelt oklevelében: „Johannes de Zylkerek in persona coniugis cum procuratoriis litteris vicevayuodarum”. Mike gyűjt. 13.
- ⁴⁶ 1380: Ub II. 531.
- ⁴⁷ 1471: Bánffy lvt. 334.
- ⁴⁸ Ennek ellenére a hamis bevallások igen ritkák, hiszen a felek az igazukat akarták mindenkiel elismertetni a közhitelű oklevélbe való rögzítéssel.
- ⁴⁹ 1351: BánfOkl I. 179. — 1394: Bánffy lvt. 145. — 1429: TelOkl I. 512—515. — 1515: BánfOkl II. 462. — 1491: Dl 62975.
- ⁵⁰ 1376: Suky lvt. 27. — 1474: Törzsgyűjt. 119. — 1507: TelOkl II. 293.
- ⁵¹ 1497: „per modum protestationis nobis significare curavit, quod...” TelOkl II. 221. — 1493: KvOkl I. 303—304.
- ⁵² 1496: TelOkl II. 210—213. — 1425: Ub IV. 234—237. Vö. Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok korában*. Bp 1893. 406—407.
- ⁵³ SzOkl I. 207—211.
- ⁵⁴ Általában egy évre szólt a megbízás: „a dato presencium per annicirculum” 1461: HO V. 264. — Hajnik: *i.m.*, 180.
- ⁵⁵ 1513: „ad fidem eorum deo debitam tacto dominice crucis signo” Wass lvt. 433.
- ⁵⁶ 1364: „ponendo manum suam super aram beate virginis in predicta ecclesia constructam” SzOkl VIII. 30.
- ⁵⁷ „fide ipsorum bona christiana mediante iuxta vim et formam Registri Iuramentalis... obligarunt...” SzOkl I. 210.
- ⁵⁸ Fügedi Erik: *A 15 századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai*. — Történeti Statisztikai Évkönyv Bp 1963—64. 39.
- ⁵⁹ Pl. 1502-ben a konvent megállapította, hogy Kardos István feleségének, Magdalénának a fia 4 éves. Haller lvt. 3.
- ⁶⁰ 1366: Suky lvt. 1. — 1428: Ub IV. 341.
- ⁶¹ KvOkl I. 71—72, 178, 197—199. — KvLvt Fasc. D nr. 12.
- ⁶² 1370: „Margaretha... per certum hominem et nuncium suum ad nos destinatum nos petivisset, ut quia tum propter loci distantiam, tum etiam propter sexus fragilitatem coram nobis comparuere non posset, ob hoc nos hominem nostrum idoneum, coram quo ipsa intentionem suam aperiret et sua negotia disponderet, ad ipsam transmitteremus.” Ub II. 353.
- ⁶³ „iuxta morem et antiquam consuetudinem... nostri monasterii” Ub II. 313—314.
- ⁶⁴ Jakó 1976. 42.
- ⁶⁵ Szentpétery 1930. 127.
- ⁶⁶ Pl. 1315. november 9: beiktatás vajdai parancslevél nyomán. TelOkl I. 34—36.
- ⁶⁷ 1508: SzOkl III. 169.
- ⁶⁸ 1373: Ub II. 400—401. — 1391: Suky lvt. 31. — 1506: Bánffy lvt. 483.
- ⁶⁹ 1517: „nemine contradicatore inibi (neque et coram nobis, ipsis quindecim diebus, quibus littere statutorie ex antiqua Regni consuetudine per nos consueverunt reservari) apparente”. Thoroczky lvt. 27.
- ⁷⁰ 1456: Lázár lvt. 5. — 1536: Bánffy lvt. 612.
- ⁷¹ 1383: Ub II. 576. — 1440: BánfOkl I. 633—634.
- ⁷² 1520: „evaginato gladio insurgendo vi et potentialiter” TelOkl II. 388—390. — TTár 1891. 124.
- ⁷³ 1345: Dl 27270. — 1404: Wass lvt. 173.
- ⁷⁴ 1370: TelOkl I. 165.
- ⁷⁵ 1350: Dl 27140. — 1390: Suky lvt. 30. — 1414: TelOkl I. 395—396. — Hajnik: *i.m.*, 190—193.
- ⁷⁶ 1466: TelOkl II. 162—163.
- ⁷⁷ 1461: Bánffy lvt. 279.
- ⁷⁸ 1431-ben „discalceatis pedibus, resolutis cingulis nudisque capitibus et terram super capite eorum levando” esküdtek a felek. Wass lvt. 289.
- ⁷⁹ 1370: „non secundum regni consuetudinem, ut ceteri nobiles super terram iurare essent consueti, sed iuxta honoris clericalis concedentiam in vestibus eorum stando et solum manus ad pectus applicando” Ub II. 351.
- ⁸⁰ 1513: Wass lvt. 438. — 1435: BánfOkl I. 606. — 1554: Bánffy lvt. 256 — Hajnik: *i.m.*, 317—321.
- ⁸¹ 1392: Wass lvt. 144. — 1419: Uo. 222.
- ⁸² ETIÉvk 1942. Kv 1943. 234—239.

- ⁸³ 1350: Dl 28906. — 1368: KvOkl I. 59—61.
- ⁸⁴ 1378-ban a bácsi (Bánffy lvt. 119), 1427-ben a kajántói (TelOkl I. 496—499), 1500-ban a taborci (Bánffy lvt. 465) plébános.
- ⁸⁵ Három megbízottként szereplő clericus chori-ról tudunk, kettő közülük magister. Notariusok összesen tizenháromszor jártak el konventi kiküldötteként. Vö. Mályusz 1971. 252. 163. sz. jegyzet. A hiteleshelyi kiküldöttekre vonatkozó 1435. évi törvény: Döry Ferenc — Bónis György — Bácskai Vera (kiad.): *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen*. Bp 1976. 266.
- ⁸⁶ Kumorovitz Bernát Lajos: *A leleszi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1569-ig*. = T 42/1928. 1—39 (az id. h. 4—5).
- ⁸⁷ Jakó 1976. 20.
- ⁸⁸ Dési lvt. — Törzsgyűjt 28.
- ⁸⁹ AnjOkl VI. 532. — ErdKáptLvt Ld. 1 nr. 156, 159.
- ⁹⁰ BánfOkl I. 290—291. — Ub II. 546—547.
- ⁹¹ Dl 28714. — Wass lvt. 133.
- ⁹² Ub. III. 441—442.
- ⁹³ Uo. 488, 559. — Dl 61001, 61002.
- ⁹⁴ Dl 28791. — Wass lvt. 222.
- ⁹⁵ Dl 26390, 26884.
- ⁹⁶ Dl 36391. p. 25.
- ⁹⁷ Dl 36391. p. 63.
- ⁹⁸ Dl 36392. p. 72.
- ⁹⁹ Kemény, Josephus: *Diplomatarium autographum*. III. 127. (Ms az AkTLvt-ban.)
- ¹⁰⁰ KvLvt Fasc. K nr. 62.
- ¹⁰¹ Dl 36395. p. 25. nr. 2.
- ¹⁰² Dl 36397. p. 7. nr. 1.
- ¹⁰³ Dl 27075. — Toldalagi lvt. 58.
- ¹⁰⁴ BánfOkl II. 346—347. — TelOkl II. 232—234.
- ¹⁰⁵ BánfOkl II. 370—377. — TelOkl II. 385—388.
- ¹⁰⁶ TelOkl II. 385—388.
- ¹⁰⁷ Bunyitai Vince — Rapaics Rajmund — Karácsonyi János: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bp 1902. I. 413. — Dl 36402. p. 325—326. nr. 1.
- ¹⁰⁸ Iktári Bethlen lvt. CCXII. — Dl 36397, 36407, p. 25.
- ¹⁰⁹ ETIEvk 1942. Kv L 943. 234—239.
- ¹¹⁰ Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Bp 1892. 145. — KvOkl I. 441.
- ¹¹¹ V. László 1453-ban a capellanus domesticus et specialis címmel tüntette ki. KvOkl I. 188—189.
- ¹¹² L. a 103. sz. jegyzetet. — Jakó 1976. 54—55. Ő honosította meg a kolozsmonostori kancelláriában a kész oklevelek lecta-val vagy correcta-val való jelzését (először egy 1493-ban kelt oklevélén: „lecta et correcta” KvOkl I. 303—304).
- ¹¹³ L. a 104. sz. jegyzetet. A kész okleveleken a lecta vagy correcta jelzések után az aláírást is adja (pl. egy 1499-ben kelt oklevélén: „correcta per Johannem de Zwchak notarium” TelOkl II. 232—234).
- ¹¹⁴ L. a 106. sz. jegyzetet. A notariusok életútját l. bővebben Jakó 1976. 52—57.
- ¹¹⁵ Jakó 1976. 60.
- ¹¹⁶ 1370-ben tíz Doboka megyei faluban volt birtokrésze. BánfOkl I. 290—291.
- ¹¹⁷ 1399: Dl 42694. Halála időpontját az 1380-as évekre tehetjük, utoljára 1381-ben fordul elő a neve. L. a 90. sz. jegyzetet.
- ¹¹⁸ 1343: magister Jacobus-t (AnjOkl VI. 317—319), L 419: Nicolaus-t (Wass lvt 222), 1427: magister Valentinus-t (Iktári Bethlen lvt XXX) mint konventi kiküldötteket említik.
- ¹¹⁹ Mályusz 1971. 250—251.
- ¹²⁰ 1539: Wass lvt 407.
- ¹²¹ 1492: TelOkl II. 187—189. — 1505: Dl 36420. — 1510: Bánffy lvt 510.
- ¹²² L. a 112. és 113. sz. jegyzeteket. Kezthewlcz-i Sebestyén deák az ellenőrzést jelző formulában már megismételte a kijavított részt: „Lecta et correcta per me Sebastianum notarium in dictionibus interlinealibus, scilicet (hys Ladislai similiter Gyerewfy de Wasarhel).” 1513: Mike gyűjt. 10.
- ¹²³ A legkorábbi ránk maradt jegyzet Lépes Loránd alvajda 1436. szeptember 8-án kelt parancslevelének hátán olvasható. BánfOkl I. 610—612.

- ¹²⁴ 1461: Bánffy lvt 280. — 1468: Béli lvt 18. — 1505: Dl 32558.
- ¹²⁵ Ezt a tizenöt napot az esetleges ellentmondók számára tartották fenn. 1531-ben. I. János király „ad quintum decimum diem a die ... statutionis ... computando” kér jelentést. Dl 36963.
- ¹²⁶ 1499: SzOkl III. 137—138.
- ¹²⁷ 1511: BánfOkl II. 438—439. Az eddig tanulmányozott okleveles anyagban a legkorábbi fogalmazvány 1493. április 27-i keltezésű. Dl 36963.
- ¹²⁸ 1358: AnjOkl VII. 143—150. — 1499: TelOkl II. 232—234.
- ¹²⁹ 1357: Törzsgyűjt 35. — 1376: Mike gyűjt 11.
- ¹³⁰ Az új pecsét először egy 1389. július 17-én kelt oklevélen (Törzsgyűjt 51) bukkan fel az eddig megvizsgált forrásanyagban. (A régi utoljára egy 1381. január 25-én kelt oklevélen fordul elő. Bánffy lvt 129.)
- ¹³¹ 1439: BánfOkl I. 621—622. — 1488: BánfOkl II. 265—266.
- ¹³² 1526: Iktári Bethlen lvt CLXI. — 1527: Uo. CLXVI. — 1536: Uo. CCXII.
- ¹³³ 1400: Wass lvt 167. — 1419: Uo. 221.
- ¹³⁴ Pl. Zsigmond 1435. évi Decretum maius-a X. törvénycikk. Döry — Bónis — Bácskai: i.m., 267.
- ¹³⁵ A 18 kötetnyi protocollumanyag a MOL-ban, Dl 36390—36407 számok alatt található.
- ¹³⁶ Dl 46390. p. 24. — Dl 36391. p. 75.
- ¹³⁷ A konvent protocollumainak jellegzetességeit a Dl 36390, 36391, 36395. számú jegyzőkönyvek vizsgálatának nyomán mutattuk be.
- ¹³⁸ 1390: Törzsgyűjt 52. — 1391: Uo. 53. — 1391: Fekete-Nagy Antal — Mak-kai László: *Documenta historiam valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Chr. Bp. 1941. 413—418.*
- ¹³⁹ Szentpétery 1930. 10.
- ¹⁴⁰ Wass lvt 41.
- ¹⁴¹ 1502: Wass lvt 372. — 1510: Uo. 410. — 1524: Kornis lvt 48.
- ¹⁴² Privilegium: 1366: Suky lvt 1. — Pátens: — 1351: ErdKáptLvt Ld. 1. nr. 27.
- Vö. Jakó — Manolescu 1971. 132—134.
- ¹⁴³ Az első humanista írású oklevél 1482-ben kelt. Kornis lvt 36.
- ¹⁴⁴ 1368: Suky lvt 24. — 1459: Wesselényi lvt 98.
- ¹⁴⁵ Pl. az 1357. április 16-án kelt oklevélen. Törzsgyűjt 35.
- ¹⁴⁶ „Datum feria secunda proxima ante festum beati Georgii anno domini millesimo quadringentesimo decimo quinto.” Ub III. 654.
- ¹⁴⁷ 1451: „... undecimo die May.” ErdKáptLvt com. Alba cista I f. 1 nr. 48.
- ¹⁴⁸ 1393: „Datum quintodecimo die termini prenotati anno domini supradicto.” Dl 26382.
- ¹⁴⁹ Jakó 1976. 42, 59—60.

Jakó Zsigmond

A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája

¹ A nyomda történetével foglalkozó összefoglalások: Gulyás Pál: *Der Wiener Buchdrucker Rafael Hoffhalter und sein Sohn in Ungarn.* = GJhb 1930. 198—208. — Uő: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp 1931. 131—150. — Slaski, Jan: *Z działałności drukarzy polskich Skrzetuskich-Hoffhalterów na Węgrzech. 1563—1586.* Odrodzenie i reformacja w Polsce 10/1965. 223—258. — Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* II. Bp 1967. 209—227. — Borsa Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatásról. A Hoffhalterek.* = MGr 17/1973. 3. sz. 27—37.

² Ötvös János: *Hoffhalter Rafael debreceni nyomdász.* DMűÉ 1960—1. 39—45.

³ Thuri Pál: *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica* (Oppenheim 1616) című munkája ajánlásában (RMK III. 1174).

⁴ Borsa Gedeon: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter.* — GJhb 1970. 225—229. — Uő: *Hoffhalter-problémák.* = MKvSz 86/1970. 370—371.

⁵ Fitz: i.m., 188. feltételezése, miszerint ismeretségük még Zürichből ered, mert Huszár Gál szintén Svájcban tanulta a nyomdászatot, egyelőre bizonyítatlan.

- ⁶ Lampe, Fridericus Adolphus: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum 1728. 115.
- ⁷ Benda Kálmán — Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda. 1561—1961*. Bp 1961. 23.
- ⁸ Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története*. = MKvSz 9/1901. 170—182. — Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp 1940. 381.
- ⁹ Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp 1963. 177.
- ¹⁰ Gulyás: i.m., 134. — MIT I. 354 (Varjas B.) L. az RMNy 222. sz. alatt idézett irodalmat is.
- ¹¹ Binder, Paul — Huttmann, Arnold: *Laurentius Fronius, ein Kronstädter Buchdrucker, Holzschnittmeister und Maler des 16. Jahrhunderts*. = Forsch 14/1971. 1. sz. 43—44.
- ¹² Dörnyei Sándor: *A XVI. századi szegedi nyomda kérdése*. = MKvSz 79/1963. 357—362.
- ¹³ Gulyás: i.m., 138—139, 263. — Fitz: i.m., 218. — Dörnyei: i.m., 361.
- ¹⁴ Borsa: i.m. = MKvSz 86/1970. 368—370.
- ¹⁵ Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen 1938. 151—175.
- ¹⁶ Benda—Irinyi: i.m., 23.
- ¹⁷ Lubieniecki, S.: *Historia reformationis Polonicae*. Freistadii 1685. 230. (Ślaski: i.m., 237. nyomán.)
- ¹⁸ MIT I. 416—424 (Klaniczay T.). — Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp 1953. 347.
- ¹⁹ MIT I. 326—331 (Varjas). — Horváth: i.m., 288—304, 346—365.
- ²⁰ Kathona Géza: *Problémák Dávid Ferenc antitrinitárius tevékenységének kezdeti szakaszában*. = ItK 73/1969. 697—702. Véleménye szerint Hoffhalter e fametszeteiket a jóval fontosabb *De falsa et vera* című Dávid-kiadványhoz készítette volna és Csázmái csak onnan kölcsönözte a dúcokat vitairatához.
- ²¹ Borbély István: *Unitárius polémikusok Magyarországon a XVI. században*. Kv 1909. 64. — Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdisztés a XVI. században*. Bp 1961. 87.
- ²² Gulyás: i.m., 136—137. — Soltészné: i.m., 86—87.
- ²³ Kathona Géza: *A Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitárizmussal vívott harcokban*. StAEcl I. Bp 1965. 93—129.
- ²⁴ Soltészné: i.m., 84—85.
- ²⁵ Gulyás: i.m., 133—134.
- ²⁶ Borsa: i.m., 373.
- ²⁷ Révész: i.m., 162—163.
- ²⁸ VerArch 3/1848. 364: „1568 2 Martii. Raphael typographus blasphemiarum Blandratae et Francisci Davidis excusor sub ingressum ad disputationem de sancta trinitate habendam sepelitur sexto die ante inchoatam disputationem.”
- ²⁹ Ungarisches Magazin 4/1787. 452.
- ³⁰ Vö. RMNy 247. sz.
- ³¹ MIT I. 491 (Pirnát A.).
- ³² MIT I. 494 (Pirnát).
- ³³ MIT I. 491 (Pirnát).
- ³⁴ Vö. Pirnát, Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*. Bp 1961. 17—116.
- ³⁵ Holub József: *Nyomdásztörténeti adalék a XVI. század derekáról*. = MKvSz 35/1928. 75—77.
- ³⁶ Borsa, Gedeon: *Rudolphus Hoffhalters Typographie in der Gegend von Mur und Drau. 1573—1574*. = Vjesnik Bibliotekara Hrvatska 14/1968. 26—34. — Kelecsényi Ákos: *Méliusz Herbáriumának két feltételezett kiadása*. = MKvSz 82/1966. 72—75.
- ³⁷ Soltészné: i.m., 89, 111, 114—115.
- ³⁸ Borsa: i.m. = MKvSz 86/1970. 372.
- ³⁹ Nussbächer, Gernot: *Tipărituri sibiene necunoscute de pe la 1600*. = RArh 9/1966. 1. sz. 114.
- ⁴⁰ Soltész Zoltánné: *Hans Sebald Beham metszeteinek útmutatása egy XVI. századi csonka perikópás könyv meghatározásánál*. OSzKvE 1959. 190—201. — Borsa: i.m., 372.
- ⁴¹ Gulyás: i.m., 146.

⁴² Benda—Irinyi: *i.m.*, 24.

⁴³ Gulyás: *i.m.*, 263.

⁴⁴ Kolb Jenő: *Régi játékkártyák.* (Hungaria-könyv 6.) Bp 1939. 61—62. — Fitz: *i.m.*, 227. — Soltészné: *Könyvdíszítés...* 90.

Bitay Ilona

Christian Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai

¹ Életéről viszonylag keveset tudunk, születési éve is bizonytalan.

² Schesaeus munkásságát főképpen az erdélyi száz kutatók ismertették. Lásd Trausch, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon der siebenbürger Deutschen.* III. Kstadt 1871. 168—175. — Schuller, Hermann: *Die Reden des Christian Schesaeus im Lichte der humanistischen und reformatorischen Rhetorik.* = VerArch 46/1931—32. 454—504. Itt a többi tanulmányára vonatkozólag is kapunk utalást. — Capesius, Bernhard: *Sie förderten den Lauf der Dinge (Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens).* B 1967 ismerteti Schesaeust, s szemelvényeket közöl a *Ruinae Pannonicae*-ből német fordításban. Újabb kiadása: *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen.* B 1974.

Szekfü Gyula: *Schesaeus kézírata a Nemzeti Múzeumban.* = MKvSz 14/1906 321—333; Hegedűs István *Schesaeus Ruinae Pannonicae*-jával foglalkozik több tanulmányában, melyekre a továbbiakban hivatkozunk; Bezdechi, Ștefan: *Ch. Schesaeus despre români.* = AnIst 4/1926—27. 448—449.

³ Báthori István híve, őt támogatta Bekessel szemben. 1583-ban a kiskorú Báthori Zsigmond melletti háromtagú kormányzótanács egyik tagja. Később a törökbárt ellenzék egyik vezetője, s mint ilyen 1594-ben a fejedelem kivégeztette.

⁴ „... ex Silesia, vicina Polonia, Moravia, Austria, Transylvania, Rusia, Prusia, maxima vero multitudo ex ipsa Pannonia”. 3 lap B 3 után.

⁵ Vö. Kneifel Mária: *Purkircher György.* Bp 1942. 7—9. — MIT I. 276.

⁶ Hegedűs István fordítása = KerMagv 14/1879. 105.

⁷ Te ha nem is tudod a törököt kardoddal elűzni,
Amire tiszted hív, teljesíted híven azt.
Mert ha beszéded zeng, elnémul minden eretnek,
S a lelkekre mosolyg földön a mennyei üdv...
Érdemidért hálás az egész Egyház te irántad,
Ámde kivált hálát a szomorú haza mond.

⁸ Teljes címe: *Epithalamium in honorem nuptialem magnifici domini Casparis Boekes de Korniat, S.R.M. supremi cubicularii, eiusque sponsae generosissimae Annae, egregii domini Vollfgangi de Harinna filiae scriptum.* Egyetlen fennmaradt példánya a KvEKvt-ban.

⁹ János Zsigmond halála után a fejedelemségre támasztott igényt Báthori István-nal szemben, de Kerelőszentpálnál (1575) vereséget szenvedett. Később azonban megbékélt az akkor már lengyel király Báthorival s odaadó hívévé, hadvezérévé vált. 1579-ben halt meg. Első felesége, akivel 1567-ben kelt egybe, pár esztendő múlva, 1573-ban meghalt. Életrajza: Szádeczky Lajos: *Korniyati Békés Gáspár, 1520—1579.* Bp 1887.

¹⁰ Szamosközy ezeket írja róla: „Fuit Bekesius vir magnus, et vere heroicus, virtutibus generosis praeditus, ingenio autem et eloquentia admirabilis, et omnino ad rempublicam gubernandam natus.” MHHScr XXX. 4.

¹¹ ... quo regis nullus in aula

Promptior ingenio fuit linguaque diserta. XII, 391—392. Az eposz kiadatlan részében. Lásd 22. jegyzet!

¹² At verbis levidense munus oro

Ornes, ut placeat magis legenti.

¹³ Beszédciklus, amely Dávid XC. zsoltárának gondolatmenetére épül, ezt magyarázza. Innen Schesaeus művének címe is.

¹⁴ Selnecker (1532—1592) latin nyelvű verses drámáját, a *Theophaniát* Szegedi Lőrinc protestáns prédikátor fordította magyarra 1575 körül.

¹⁵ „Quod Inclytum Principem D. Christophorum Bathoreum Wayvodam Transylvaniae etc. eligisti Patronum, fecisti rectissime. Filius Dei sub alis huius Coronae, Coronet suam Ecclesiam.”

¹⁶ *Enarratio Psalmi XC* 107—109.

¹⁷ Az ugyancsak medgyesi születésű David Hermann 1660-ban befejezett *Transylvanicarum Rerum Annales Ecclesiastici* című kéziratában olvassuk egy széljegyzetben. Szekfű: i.m., 322.

¹⁸ Hegedűs István: *Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája.* = It 5/1916. 1—15.

¹⁹ Az Aeneisben űde, a hősi eposz hangulatától eltérő színfolt a Dido és Aeneas szerelmét elbeszélő részlet.

²⁰ A szerző, Enyedi György — a későbbi unitárius püspök — latin feldolgozás közvetítésével tulajdonképp Boccaccio egyik novelláját szedte versbe. Első ismert kiadása 1577-ből való Debrecenből, amelyet 1582-ben kolozsvári és még számos más kiadás követett. A történet rendkívül közkedvelt volt, nagy világirodalmi utat járt be; különböző változatokban elterjedt több európai nép irodalmában is. Vö. Varjas Béla: *Enyedi György Gismunda és Gisquardus széphistóriája.* Kv 1942. — Heinrich Arnold: *Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája.* Kv 1912.

²¹ Hegedűs István fordítása. A szerencse forgandóságára vonatkozólag Ovidius is ezt írja: *Irus et est subito qui modo Croesus erat. Tristia* III. 7. 42.

²² *Schesaeus, Christianus: Ruinae Pannonicae Libri Quatuor.* Wittenbergae 1571. Második kiadását Joseph Karl Eder rendezte sajtó alá: *Ruinae Pannonicae Libri quator.* Cibinii 1797. — A kiadatlan részek egyik kézírata az AkTLvt-ban van: *Collectio minor manuscriptorum comitis Iosephi Kemény, vol. VI.*

²³ Cselényi Béla: *A székely felkelők és a százok kapcsolatairól 1562-ben.* = Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei, Társadalomtudományi sorozat. 1/1956. 1—2. sz. 191—198.

²⁴ Majláth István erdélyi vajda, a mohácsi vész után előbb Zápolya ellen harcolt, majd mellé szegődött, de nem vált őszinte hívévé. A fejedelmi hatalomra törve a törökök előtt is gyanúba került, akik Fogaras várából kicsalták és fogságba hurcolták 1541-ben. Ott is halt meg, mint Török Bálint, akit Buda elfoglalásakor ejtettek fogságba a törökök.

²⁵ Hegedűs István: *Schesaeus Keresztély latin költeménye „De capto Sigetho”.* = A Kisfaludy Társaság Éviapjai 1906. 158—176. — Simai Ödön: *A szigeti veszedelem első költői feldolgozása.* = EPhKözl 27/1903. 127—145.

²⁶ Horváth János: *A reformáció jegyében.* Bp 1957². 218.

²⁷ *Italiae portus scutumque Austriacae Viennae* (5. sor) és: *En tuus ut clypeus, clarae murusque Viennae Zerinius periit* (489. sor).

²⁸ *De Sigetho Hungariae propugnaculo ...* RMK III. 765. Ez a költemény egyébként a *Ruinae Pannonicae* első kiadásában is megtalálható.

²⁹ Hegedűs István: *Schesaeus Ruinae Pannonicae című epikus költeménye.* ÉrNyK XXXIII. 5. Bp 1916. 29; Horváth: i.m. 499.

³⁰ A Kendiek Erdély tekintélyes főurai. Kendi Ferenc és testvére, Antal 1558-ban, megelégtelve Izabella női kormányzását, Bebek Ferencsel együtt át akarták venni Erdély irányítását. Évgett a törökkel is tárgyaltak, de a királynő megtudta tervüket, s az összeesküvés tagjait kivégeztette. Az összeesküvőket támogatta Balassi Menyhért is, de elárulta őket.

³¹ *Ruinae Pannonicae* VII. 58—74.

³² „... de az lelkiismeret mind furdala, hogy soha nem nyughatám. Úgy tetszett, mintha éjjel-nappal a feldől, mikor öttem, ittam, aludtam és egyebet míveltem, reám látván szájokat, kiáltottanak volna az én társaim. Félek, hogy a király fia megtudja, hogy én voltam fő az árulatasban, és én is úgy járok, mint űk szegények.”

³³ Hegedűs: i.m., 26—27.

³⁴ V. 764—903.

³⁵ EOE I. 577.

³⁶ *Aspera si quemquam mea vox et libera laesit,
Det veniam, quaeso, recte utiliterque monenti.* V. 889—890.

³⁷ *Oratio historiam repurgatae doctrinae coelestis in Transilvania et vicina Hungaria complexens.* Anno 1580 die 8 Maji. Teutsch, Georg Daniel: *Urkundenbuch der ev. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen.* Hstadt 1883. II. 230—251.

³⁸ *Ruinae Pannonicae* IV. 712—720 (Hegedűs István fordítása).

Nagy Jenő

A magyar—szász nyelvi érintkezések kutatásának eredményei és jövőendő feladatai

¹ Nagy Jenő: *Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története*. Kv 1945.
7. — Vö. Nágler 1976. 9—55.

² 1762. évi bécsi kiadás, 65: „Germanicam interim linguam male intelligimus, intelligi etiam ab ipsis vix possumus, propter corruptelam Hungaricam.” A kiemelés tőlem.

³ Nagy: *i.m.*, 16.

⁴ Dutens, Louis: *Leibnizii opera*. IV/2. Genevae 1768. 186.

⁵ Dutens: *i.m.*, VI/1. 112: „Desideratur specimen vocabulorum et malorum loquendi peculiarium Saxonibus Transsylvaniae, id est, non ut loquuntur homines cultiores, sed ut loquitur plebs, ut comparari possint cum lingua plebeja nostrorum Saxonum. Dicitur enim esse in plebe illa multas voces nec Hungaricas, nec Slavonicas et tamen aliis Germanis communiter non intellectas.”

⁶ Schullerus, Adolf: *Die Vorgeschichte des siebenbürgisch-sächsischen Wörterbuchs*. Hst. 1895. Programm des theologisch-pädagogischen Seminars des ev. Landeskirche A. B. 1894/5. 11—12.

⁷ A kéziratot Heydendorff Mihály 1779-ben lemásolta és megjegyzéseivel kiegészítette; kiadta Brandsch, Gottlieb: *Die Martin Felmer Handschrift*. Quellen zur deutschen Volkskunde. 5. füzet. Berlin—Leipzig 1935. Mi az AkTLvt-ban levő Heydendorff-féle másolatot használtuk. Lásd még: Felmer, Martin: *Schriften* (kiad. Adolf Armbruster). B 1974.

⁸ Heydendorff: *i.m.*, 220.

⁹ *Über die Sprache der Sachsen in Siebenbürgen*. = *Siebenbürgische Quartalsschrift* 4/1775. 201—211, 362—393.

¹⁰ Binder: *i.m.*, 205.

¹¹ *Verzeichnis einiger siebenbürgisch-sächsischer eigentümlicher Wörter oder Idiotismen*. A kéziratot a nagyszebeni Brukenthal Múzeum levéltárában őrizték.

¹² Schullerus: *i.m.*, 21. Schullerus szerint Leonhard szójegyzéke több más szójegyzékkel együtt a Verein für siebenbürgische Landeskunde birtokában volt. Érdeklődésünkre a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának szebeni kutatócsoportja részéről Bernhard Capesius szíves közléséből tudjuk, hogy ez a gyűjtemény ma ott nem található.

¹³ *Deutsche Grammatik*. Berlin 1822.

¹⁴ *Bayerisches Wörterbuch*. I—IV. Stuttgart—Tübingen 1827—1837.

¹⁵ *Die Mundarten Bayerns*. München 1821.

¹⁶ Prag 1865.

¹⁷ *Plan zu Vorarbeiten für ein Idiotikon der siebenbürgisch-sächsischen Volkssprache*. Kstadt 1865.

¹⁸ *Idiotismen des Bistritzer Dialektes*. Bistritzer Gymnasial Programm 1875—1876 és kny.

¹⁹ *Beitrag zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch: Magyarische Lehnwörter im Siebenbürgisch-Sächsischen*. = Kbl 1886. 118—121.

²⁰ Megjelent a *Festgabe der Stadt Bistritz* című emlékkönyvben. Beszterce 1897. 45—80.

²¹ *Nösner Wörter und Wendungen*. = Bistritzer Gymnasial Programm. Beszterce 1900.

²² *VerArch* 45/1929. 33—328.

²³ Schäßburger Gymnasial Programm 1894—1895. 3—39.

²⁴ Kbl 1889. 110—111.

²⁵ Karpathen 1911—1912.

²⁶ Itt Ungar tévesen utal a *szánkázik* szóra, mert a szászban előforduló jövevényszó — véleményünk szerint — a *cankózik*, *cankászik* 'schlendern, herumstreichen' szóval függ össze, mivel ennek jelentése vele teljesen azonos (vö. EtSz. 613), s így a fenti érvelés szempontjából nem hasznosítható.

²⁷ *Siebenbürgischer Würd-Engel oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth aller theils in Siebenbürgen theils Ungern und sonst Siebenbürgen angränzenden Ländern fürgekaufter Geschichten*. Hst. 1670. 30.

- ²⁸ Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik des Schäßburger Stadtschreibers* — 1608—1665. *Fontes rerum Austriacarum*. IV. Wien 1864. 88.
- ²⁹ Kraus: *i.m.*, 301.
- ³⁰ Kraus: *i.m.*, 251.
- ³¹ Ungar: *i.m.*, 522, 523.
- ³² Ungar: *i.m.*, 565, 568.
- ³³ Ungar: *i.m.*, 568.
- ³⁴ I—VII. Kstadt-Brassó 1886—1926.
- ³⁵ A *Siebenbürger Sachsen* című kötetben; kny. a Deutsches Vaterland-ból. Wien 1922.
- ³⁶ Berlin—Leipzig. I—II. és V. kötetből az 1—2. sorozat. 1908—1931.
- ³⁷ Beszterce-Bistritz 1943.
- ³⁸ Siegburg 1957.
- ³⁹ Az I. kötetben 6 füzet az A—Ch, a II. kötetben 4 füzet a D—Frettere, az V. kötetből az R betű és az S-ből egy rész.
- ⁴⁰ Schullerus: *i.m.*, XXXVII—XXXVIII.
- ⁴¹ Schullerus: *i.m.*, XXIX.
- ⁴² Schullerus: *i.m.*, XLVI.
- ⁴³ *Handwerkssprachen* XX.
- ⁴⁴ Klein, Karl Kurt: *Zur Siedlungsgeschichte und Sprachgeographie der mittelalterlichen deutschen Siedlungen in Siebenbürgen*. Berlin 1959. 21.
- ⁴⁵ Klein, Karl Kurt: *Die „Nösner Germanistenschule“*. Bistritz 1943.
- ⁴⁶ VerArch 47/1933. 2.
- ⁴⁷ BLvt III d Nr. 1: 1573—75, Nr. 2: 1575—79, Nr. 3: 1586—1592, Nr. 4: 1592—98. Nr. 5: 1599—1602, Nr. 6: 1607—1634 jelzet alatt.
- ⁴⁸ Nagy Jenő: *A Beszterce vidéki százsz szókincs magyar elemeinek történeti rétegéhez*. = NyIrK 12/1968. 193—208.
- ⁴⁹ Lumtzer, Viktor — Melich, Johann: *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes*. Innsbruck 1900. — Melich, Johann: *Über die ältesten deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache*. Petz-Ekv. Bp 1933. 10—23.
- ⁵⁰ *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache*. = UJb 2/1922. 85—109.
- ⁵¹ Mollay, Karl: *Das älteste deutsche Lehnwort der ungarischen Sprache*. = ALitH 1/1950. 373—417.
- ⁵² *Deutsch-ungarischer Lehnwortaustausch*. Megjelent a Wortgeographie und Gesellschaft című emlékkönyvben. Berlin 1968. 644 és kk.
- ⁵³ *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache*. Wiesbaden 1972.
- ⁵⁴ Gombocz Zoltán — Melich János: *Magyar Etymológiai Szótár I: A — érdem*. Bp 1914—1930; II: *erdő — geburnusz*. 1934—1944.
- ⁵⁵ TörtEtSz I—III. 1967—1976.
- ⁵⁶ Nagy Jenő: *Adalékok a kalotaszegi Magyarvalkó népi mesterségeinek szókincséhez*. = EM 50/1945. 94—98. — Uő: *Fánk, pánkó*. = MNy 60/1964. 352—355.
- ⁵⁷ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I. kötet A—C. B 1975, II. kötet Cs—Elsz. B 1978.
- ⁵⁸ Szarvas Gábor — Simonyi Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. I—III. Bp 1890—1893. — Szamota István — Zolnai Gyula: *Magyar Oklevélszótár*. Bp 1902—1906.
- ⁵⁹ A gyűjtő- és feldolgozó munkát Szabó T. Attila irányításával Murádin László, Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének tudományos főkutatója végzi.
- ⁶⁰ *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*. III—V (G, H—J, K). Bukarest—Berlin 1971—1975.

Benkő András

Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről

¹ Legány Dezső: *A magyar zene krónikája*. Bp 1962. 23—27. — Cosma 1973. 140—141, 146, 190.

² Bartha Dénes: *A Renaissance-kor zenéje*: MMt II. 644. — Zolnay László: *Data of the Musical Life of Buda in the Late Middle Ages*. = StudMus 9/1967. 99—113. — Kubinyi András: *Husztli Márton, II. Ulászló király udvari muzsikusa*. = MZtT 65—74. — Uő: *Musikleben am Budaer Königshof, Anfang des 16. Jahrhunderts*. =

StudMus 15/1973. 89—100. — Zolnay László: *A magyar muzsika régi századaiból.* Bp 1977. 195—205, 211—222.

³ Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére.* Pest 1866. I. 368.

⁴ Szabolcsi 1959. I. 230.

⁵ Illyés Géza (kiad.): *Az 1619. évi küüllővári zsinat felterjesztése Bethlen Gábor fejedelemhez.* = RefSz 27/1934. 504.

⁶ Legány: *i.m.*, 62—64.

⁷ TTár 6/1883. 524. — Biró 1940. 16. — Zolnay: *i.m.*, 348.

⁸ Biró 1940. 16. — Zolnay: *i.m.*, 349.

⁹ Lakatos 1971. 22. — Cosma 1976. 12. — Zolnay: *i.m.*, 349—350. — Anya és fia zenészeretete köztudomású lehetett, legalábbis ezzel magyarázhatjuk, hogy 1549-ben, Izabella és a gyermek János Zsigmond beszercei látogatásakor a város 40 forint értékű portatív-orgonával kedveskedett a gyermekfejedelemnek: Veress Endre: *Báthori István kapcsolatai Besztercével.* = EM 48/1943. 408.

¹⁰ Biró 1940. 16. — Biró 1947. 14. — Zolnay: *i.m.*, 350. — Inventarium Arcis Somlyo, Anno 1594. 29, 32—33. KmLvt. Ezt az adatot Szabó T. Attila professzornak köszönjük.

¹¹ DocAMT IV. 316—317. — Szelényi István: *A magyar zene története.* Bp 1959. I. 60. — Cosma 1973. 195—196. — Cosma 1976. 12. — Zottoviceanu, Elena: *Un compozitor italian la Alba Iulia în secolul al XVI-lea.* = Studii de muzicologie 11/1976. 231—248.

¹² Bartha 1936. 11.

¹³ TudGyűjt 1830. I. k. 4. 39. — Bartha 1936. 11.

¹⁴ Makkai László: *Történelmi naptár.* = Ellenzék 1935. febr. 17.

¹⁵ TTár 6/1883. 524.

¹⁶ Szabolcsi 1959. I. 223.

¹⁷ Erdemes magyar fordításban idézni a fejedelmi donáció indoklásának egy részletét: „[...] a fejedelem [...] zenészenek, Bakfark Bálintnak és az ő örököseinek és utódainak ajándékozta [az alsógáldi birtokot], emlékeztén arra a régi kapcsolatra, amely a művészt a Szapolyai-házhoz köti és Bakfark nagy művészi érdemeire és hírnevére, melyet minden országban és udvarban kivívott, továbbá jutalmazásául amaz önkéntes elhatározásának, amellyel a művész idegen uralkodó kedvező ajánlatait visszautasította, hogy visszatérjen Erdélybe és most már fejedelmének és hazájának szolgálgjon.” Gombosi Ottó: *Bakfark Bálint.* Bp 1935. 13—15.

¹⁸ DocAMT IV. 216—217.

¹⁹ Gombosi: *i.m.*, 4. — Bartha Dénes: *Magyar zenekultúra a török hódoltság korában.* MMt III. 631. — Lakatos 1971. 161—162.

²⁰ Gárdonyi Albert: *A Báthoryak és a zeneművészet.* = Muzs 1/1929. 6—7. 33—36. — Bartha 1936. 11. — Szelényi: *i.m.*, 59—60. — Lakatos 1971. 27—28. — Zottoviceanu: *i.m.*, 239. — Zolnay: *i.m.*, 352—353.

²¹ Szelényi: *i.m.*, 60—61. — Falvy Zoltán: *Diruta Il Transilvano 1593.* = StudMus 11/1969. 123—131. — Lakatos 1971. 5—9. — Cosma 1976. 12—14. — Zolnay: *i.m.*, 351—352.

²² Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története.* Temesvár 1893. 245—246. — Kelemen Lajos: *Az utolsó erdélyi fejedelmi beiktatás.* = Magyar Nép 2/1922. 42. 10. — Szabolcsi 1959. I. 276. — EOE XII. 385—386.

²³ TudGyűjt 1819. II. k. 10. 19—20, 25—26.

²⁴ Szabolcsi 1959. I. 234.

²⁵ Szabolcsi 1959. I. 277—278.

²⁶ Kopp Tibor: *Erdély művelődése I. és II. Rákóczi György korában.* Kalocsa 1902. 163. — Biró 1947. 15.

²⁷ TudGyűjt 1829. I. k. 2. 67. — Szádeczky: *i.m.*, 26.

²⁸ Iorga 1901. 29.

²⁹ Szádeczky: *i.m.*, 547.

³⁰ Biró Vencel: *Török követek Apafi udvarában.* = Ptűz 23/1937. 171—172. — Benkő András: *Besztercei muzsikus a gyulaichérvári udvarban.* Bethlen Gábor három kiadatlan levele. = K 27/1968. 11. 1704.

³¹ Bartha 1936. 11.

³² VerArch 1874. 406—407. — DocAMT III. 290. — Benkő 1966. 235. — BLvt 1592. 57. sz.

³³ Lénárt József: *Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem élete, jelleme és politikája.* = EM 7/1880. 225. — DocAMT III. 323. — Biró 1940. 6. — Zottoviceanu, *i.m.*, 237.

- ³⁴ DocAMT IV. 216—217. — Esze Tamás: *Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703—1712)*. = ZTT 4/1955. 88—89.
- ³⁵ Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. B 1968. 46.
- ³⁶ Esze: *i.m.*, 88.
- ³⁷ Mikes Kelemen: *Törökországi Levelek*. B [1955]. 155—156, 170—171 186.
- ³⁸ Biró 1929. 83.
- ³⁹ Biró Vencel: *Báthory Kristóf temetése*. — Ptüz 23/1937. 123.
- ⁴⁰ Biró 1929/a. 559.
- ⁴¹ Szabolcsi 1959. I. 237—238.
- ⁴² Biró 1929. 82, 84, 91.
- ⁴³ Iorga 1901. 571. — Bartha 1936. 9. — Benkő 1966. 240. — Veress 1944. I. 13.
- ⁴⁴ Lénárt: *i.m.*, 225. — Bartha 1936. 10. — Biró 1940. 16. — Szabolcsi 1959. I. 276. — Cosma 1973. 195.
- ⁴⁵ Szádeczky: *i.m.*, 429—430.
- ⁴⁶ KvEKvt Mss. 989. f. 71. Ezt az adatot Jakó Zsigmond professzornak köszönjük. — Benkő: *i.m.*, 1705.
- ⁴⁷ Szabolcsi 1959. I. 246—247. — Kraus 1965. 45. — Vita: *i.m.*, 46. — Lakatos 1971. 29.
- ⁴⁸ Bartha 1936. 11.
- ⁴⁹ Bartha 1936. 11. — Szabolcsi 1959. I. 247.
- ⁵⁰ Bartha 1936. 32, 34. — Bickerich, Victor: *Muzica de orgă în țara noastră*. = Muzica 12/1962. 7. 21.
- ⁵¹ Szabolcsi 1959. I. 247—248.
- ⁵² Esze: *i.m.*, 51, 55—56, 70, 81.
- ⁵³ Barna István: „*Ungarischer Simplicissimus*.” *Adalékok a XVII. századi magyar zenei művelődéstörténethez*. = ZTT 1/1953. 499. — Legány: *i.m.*, 58.
- ⁵⁴ Sárosi 1971. 35.
- ⁵⁵ Gombosi: *i.m.*, 13—14, valamint a 17. jegyzet.
- ⁵⁶ Szabolcsi 1959. I. 238. — Ghircoiașiu 1963. 148. — Cosma 1973. 151.
- ⁵⁷ Szabolcsi 1959. I. 247.
- ⁵⁸ Bartha 1936. 11. — BLvt 1631. 84. sz.
- ⁵⁹ Bartha 1936. 12.
- ⁶⁰ Legány: *i.m.*, 58.
- ⁶¹ Sárosi 1971. 47.
- ⁶² Benkő 1966. 235.
- ⁶³ Szabolcsi 1959. I. 214.
- ⁶⁴ Legány: *i.m.*, 52—53.
- ⁶⁵ Hárigh János: *Esterházy Miklós nádor udvari zenekara*. = Muzs 1/1929. 8—9. sz. 55.
- ⁶⁶ Benkő: *i.m.*, 1704—1705. — Kraus Preussingert orgonistaként említi (Kraus 1965. 45).
- ⁶⁷ Szabolcsi 1959. I. 247.
- ⁶⁸ Esze: *i.m.*, 59—66, 68, 78—81, 90, 93—94.
- ⁶⁹ Biró 1940. 16. — Biró 1947. 14.
- ⁷⁰ KvLvt Számadáskönyvek III. k. V. fasc. Regestrum D. Michaelis Lederer. Ezt az adatot Pap Ferenc muzeológusnak (Kv) köszönjük. — Komáromi Andor gyűjteménye. KvEKvt Mss. 2279.
- ⁷¹ DocAMT III. 290.
- ⁷² TTár 9/1886. 614.
- ⁷³ DocAMT IX. 195.
- ⁷⁴ Szabolcsi 1959. I. 229.
- ⁷⁵ Esze: *i.m.*, 69.
- ⁷⁶ Szabolcsi 1959. I. 216.
- ⁷⁷ Kraus 1965. 511.
- ⁷⁸ Lakatos István: *János Zsigmond, a muzsikáló erdélyi fejedelem*. = KerMagv 72/1940. 42.
- ⁷⁹ Bartha 1936. 34. — Benkő 1966. 235.
- ⁸⁰ Legány: *i.m.*, 58.
- ⁸¹ Esze: *i.m.*, 54, 82.
- ⁸² Esze: *i.m.*, 88. — Sárosi 1971. 49.
- ⁸³ Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos Bp 1952. 60. — Szabolcsi 1959. I. 223, 279. — Sárosi 1971. 49.

⁸⁴ Szabolcsi 1959. I. 253—254. — János-napi köszöntőben, Széken, olyan együtt-test emlegetnek, mely az udvari, rezidenciális hangszercsoport késői hatását mutatja:

Készítsd műzsám *lantodat*,
Zendítsd meg muzsikádat.
Most ideje *trombitádnak*,
Hadd harsogja *virginálja*,
Szépen zengjen *nótája*.
Meg ne szűnjék *hártaja*.
Jertek fel seregben álljunk,
Ott víg kedvben *trombitáljunk*,
Mert a napnak sugára

Jött Szent János napjára! (Lajtha László: *Széki gyűjtés*. Népzenei monográfiák II. Bp 1954. 338. Kiemelés B. A.)

⁸⁵ Bartha 1936. 11—12. — Biró 1947. 14. — Szabolcsi 1959. I. 247, 277. — Egyik forrásunk szerint 1683-ban Bornemisza Anna fejedelemasszonynak is lett volna külön udvari zenekara. Valójában azonban csak az bizonyítható, hogy síposokat azelőtt is tartott. Ezeknek 1680-ban jelentős összeget utalt ki. 1684-ben udvari ünnepség keretében török síposok, dobosok és trombitások szerepeltek. Ebben az esetben talán inkább arról lehet szó, hogy az udvari zenekar egy részét, tehát az említett muzsikusokat a fejedelem itthon hagyta, nem vitte magával Bécs ostromához.

⁸⁶ BLvt 1610. 70, 74, 1661. 60, 71. sz. — TudGyűjt 1829. I. k. 2. 67. — Teutsch, Georg Daniel: *Zur Geschichte der Sachsen unter der Regierung Gabriel Báthory's*. = VerArch. 17/1883. 708. — TTár 10/1887. 219. — Szádeczky: *i.m.*, 26. — Benkő 1966. 234.

⁸⁷ Inventarium Arcis Somlyó, Anno 1594. 29, 32—33. KmLvt. — Bartha 1936. 11. — Szabolcsi 1959. I. 247. — Vita: *i.m.*, 46. — I. Apafi Mihály nagysajói udvarházában, 1681-ben éppenséggel 2 virginálját leltározták: B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. XVII—XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. B 1973. 190.

⁸⁸ Veress 1944. I. 13, II. 80, 128—129. — Esze: *i.m.*, 60—66, 68, 77, 81. — Szabolcsi 1959. I. 247—248. — Benkő 1966. 235.

⁸⁹ DocAMT III. 222.

⁹⁰ DocAMT III. 222. — Szabolcsi 1961. II. 112. — Vita: *i.m.*, 46.

⁹¹ Biró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése*. Kv 1917. 131. — Biró 1947. 15. — Szabolcsi 1959. I. 247—249, 277—278. — Ghircoiașiu 1963. 190. — Gruber, Roman Ilici: *Istoria muzicii universale*. B 1963. II. k. 2. rész 405. — Cosma 1973. 241.

⁹² KvLvt Számadáskönyvek 1600. p. 63, 67. — TudGyűjt 1829. I. k. 2. 67. — TTár 10/1887. 219. — Szádeczky: *i.m.*, 26. — Illyés: *i.m.*, 504. — Veress 1944. II. 80, 128—129. — Benkő 1966. 234.

⁹³ Esze: *i.m.*, 84—85, 87—88.

⁹⁴ Esze: *i.m.*, 62, 63, 77, 84—89.

⁹⁵ Lakatos: *i.m.*, 41.

⁹⁶ Bartha: *i.m.*, MMT II. 638. — Szabolcsi 1959. I. 42, 112, 118—132.

⁹⁷ Kodály: *i.m.*, 49—54, 225, 238 stb. — Seprődi János: *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*. B 1974. 72, 93, 107—108, 262, 296—297.

⁹⁸ Esze: *i.m.*, 58, 59, 91, 95—96. — Szabolcsi 1959. I. 86, 133, 292, 332—33. — Ghircoiașiu 1963. 146—177, 210—211. — Sárosi 1973. 313—316. — Szabolcsi Bence — Tóth Aladár: *Pótlás a Zenei Lexikonhoz*. Bp 1935. 30. — Major Ervin: *Fejezetek a magyar zene történetéből*. Sajtó alá rendezte Bónis Ferenc. Bp 1967. 109—124. — Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi magyar dallamok tára. II. Bp 1970. 149, 152, 154, 156, 158—159.

⁹⁹ Bartha 1936. 9. — Lakatos 1971. 25—26. — Cosma 1973. 196, 203.

¹⁰⁰ Barlay Ö. Szabolcs: *Giovan Battista Mosto gyulafehérvári madrigáljai*. Reneszánsz muzsika a Báthoryak udvarában. = MZene 16/1975. 176, 182, 17/1976. 159—160.

¹⁰¹ Gombosi: *i.m.*, 28—29. — Lakatos 1971. 7. — Virágh László: *Balassi Bálint: „Az Gianeta Padovana nótájára.”* = MZene 17/1976. 9.

¹⁰² Bartha 1936. 9.

¹⁰³ Szabolcsi 1959. I. 296—298. — Szabolcsi 1923. 17.

¹⁰⁴ Bartha 1936. 12. — Barna: *i.m.*, 506. — Szabolcsi 1959. I. 228—229.

¹⁰⁵ Lakatos 1971. 25—26.

- ¹⁰⁶ Biró 1947. 14—15.
¹⁰⁷ Seprődi: *i.m.*, 242.
¹⁰⁸ Szabolcsi 1959. I. 188—199, 335—336, 361—362, II. 99. — Kecskés András: *Fresh Data to 16th Century Hungarian Dance-Music (Allemande de Vngrie)*. = StudMus 17/1975. 283—296.
¹⁰⁹ Legány: *i.m.*, 58, 76.
¹¹⁰ Barna: *i.m.*, 500, 504, 512. — Ghircoiașiu 1963. 180 és kk. — Cosma 1973. 287—318. — Seprődi: *i.m.*, 210—229. — Falvy Zoltán: *Daniel Speer magyar táncal*. = MZtT 75—89. — StudMus 17/1975. 186—212.
¹¹¹ Szabolcsi 1959. I. 181, 204, 326, 331.
¹¹² Vita: *i.m.*, 46.
¹¹³ Szabolcsi 1959. I. 173.
¹¹⁴ Szabolcsi 1959. I. 279. — Legány: *i.m.*, 62—64.
¹¹⁵ Biró 1929. 81—87. — Szabolcsi 1959. I. 235. — Biró 1929 a. 560.
¹¹⁶ Tóth Dénes: *A magyar népszínmű zenei kialakulása*. Bp 1953. 5.
¹¹⁷ Szabolcsi 1923. 16—17. — Szabolcsi 1959. I. 263, 268—269, 1961. II. 208, 261, 266—267.
¹¹⁸ EOE XI. 286. — Szabolcsi 1959. I. 251. — Legány: *i.m.*, 463. — Sárosi 1971. 52, 54.
¹¹⁹ Barna: *i.m.*, 505. — Bethlen Miklós apja és Erdélyi István hegedűst, Csáki István síposokat, Teleki Mihály dobosokat, trombitásokat, Batthyány Ádám egész zenekart tartott: BLvt 1599. 33. sz. — Szabolcsi 1959. I. 278, 1961. II. 96. — Benkő 1966. 240.
¹²⁰ Szabolcsi 1959. I. 249. MHHScr XXXVI. 362. nyomán.
¹²¹ Kelemen Lajos: *Adat a régi Erdély rezidenciális zenéjéhez*. = Zenei Szemle 12/1928. 3—4. sz. 108. — BLvt 1591. 4. sz., 1693. 134. sz. — Szabolcsi 1959. I. 272. — Benkő 1966. 235. 240. — Pl. Apafi Miklós kölcsönkérte Béli Pálné hegedűsét, Bethlen István, Csáki László Batthyány Ádám trombitását, Máriássy László Csáki síposait, Olasz András, Nápolyi György, Szabó György, Pistaki Lukács Beszterce város muzsikusait.
¹²² Szabolcsi 1959. I. 241, 1961. II. 91—92. — Sárosi 1973. 248—249. — Molnár Antal: *Repertórium a barokk zene történetéhez*. Bp 1959. 116. — Néhány példa: Rhédei Lászlót 1657-ben két muzsikás (hegedűs?) és három trombitás kísérte el lengyelországi útjára. Kemény Jánost installációján (1737) dob, török síp, trombita kísérte, Károlyi Sándort, neve napján, Erdőd várában ugyanilyen együttes (1740). Székely László lakodalmi menetében (1742) hegedűsöket, gordonost, két török sípost, cimbalmost és két trombitást említ e feljegyzés. Rettegi György a Székelyéhez hasonló együttest említ 1760-ból: *Emlékezésre méltó dolgok*. Jakó Zsigmond kiad. B 1970. 98.
¹²³ Szabolcsi 1959. I. 256.

Kovács András — Mircea Țoca

Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez

- ¹ Vătășianu 1959. 21—22.
² Uo. 218—220.
³ Balogh Jolán: *Márton és György kolozsvári szobrászok*. = EM 39/1934. 108—136, 273—318. — Ua. Cluj-Kv 1934. ETudF 71.
⁴ Zsák J. Adolf: *Nagyvárad ostroma 1556/7-ben* = Bihar vármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyvei 1896/7. 16—30. Jakó 1976. 142/24. nyomán.
⁵ Balogh 1947. 3, 5—6, 7—17. — Kovács, Andrei — Țoca Mircea: *Arhitecti italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*. = StBB 18/1973. 22—24.
⁶ Scholtz Béla: *Nagy-Várad várának története*. Nagy-Várad 1907. 128—129. — Balogh 1947. 21.
⁷ Építéstörténetére: Balogh 1947. 21—35.
⁸ Uo. 21/104.
⁹ Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikájának kilenc könyvei*. Kemény Zsigmond kiad. Pest 1853. 35.

¹⁰ Uo. 551.

¹¹ A váradi vár és a palota ikonográfiájára: Balogh 1947. 23/107. és 1975. 62—63. kép.

¹² 1. L. Mariny kapitány rajza 1775—76-ból. Bécs. Kriegsarchiv. Inland. C.V. Pnv. G. Nr. 7. Közl.: Balogh 1975. 61. — 2. A váradi vár felvételi rajza. Aláírás és év nélkül, a váradi Körösvidéki Múzeumban. A kivitelezés és a részletek nagyfokú egyezése alapján a Mariny-féle felvétel egyik változatának tekinthető.

¹³ Toca, Mircea: *I disegni di Baldassare Peruzzi per i trattati di architettura*. =Necropoli 13—14/1971. 57.

¹⁴ Vö. Scholtz: *i.m.*, 261—262. rajzával. A lerombolt épületrész ennek a rajznak a léptéke szerint mintegy 2—2,5 m széles sávon húzódott, így nem befolyásolhatta a Bethlen-kori palota épületét.

¹⁵ Scholtz: *i.m.* — Cséplő Péter: *A nagyváradi vár vázlatos története*. Nagy-Váradi 1878. — Vladár Mihály: *Militärhistorische Begebenheiten in Grosswardein und Umgebung*. Grosswardein 1893. — Gyalókai Jenő: *Nagyváradi vár*. Nagyváradi 1899.

¹⁶ Balogh 1947. 20. kk. Resti tevékenységére l. még: Détsy Mihály: *I. Rákóczi György iundálói*. =Építés-Építészettudomány 3/1972. 353—356. — Garas Klára: *Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása (Művészvándorlás, művészeti kapcsolatok)*: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. 206.

¹⁷ Kovács András: *Az alvinci kastély*. =K 30/1971. 1169—73. — Uő: *Az alvinci kastély történetéhez*. =Utunk 19/1974. 1315. sz.

¹⁸ Kovács—Toca: *i.m.* 26.

¹⁹ A kolozsvári számadáskönyvek Váradra vonatkozó adatait, Kelemen Lajos kijegyzéseiben l. Balogh 1947. A mesterekre és tevékenységükre vonatkozó egyéb adatokat és ezeknek levéltári jelzeteit l. Kovács András: *A fejedelmi építkezések mesterei és szervezete 1613 és 1658 között c. rövidesen sajtó alá kerülő munkában*.

²⁰ Détsy: *i.m.* 353—354.

²¹ Balogh 1947. 28/129.

²² Vö. Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti 1653. Szigeti József kiad. B 1977. 285, 290. Apácai munkája a XVII. század közepének korszerű tudományos színvonalát képviseli Erdélyben. Bár olykor hangot ad kétségeinek is, többnyire hűségesen összegezi mindazt, amit a kor embere tudni vélt ezekről az állatokról. Természetes az is, hogy leírásai ilyen esetekben mindig rendkívül szűkszavúak.

²³ A vadászgépárd nem lehetett teljesen ismeretlen Európában. Brehm Alfréd: *Az állatok világa*. Bp. é.n. IV. 319. szerint használata Indiából terjedt el Ázsia nyugati vidékéig és onnan Európába. Említi azt is, hogy I. Lipót császár a török szultántól két vadászgépárdot kapott ajándékba.

²⁴ Erősen dekoratív jellege magyarázza részben azt is, hogy sértetlenül vészelte át a törökök harmincéves váradi uralmát.

²⁵ Tafuri, Manfredo: *L'architettura del manierismo nel cinquecento europeo*. Roma 1966. 310—312.

²⁶ *Architectura von Austheilung, Symmetria und Proportion der fünf Seulen und aller daraus volgender Kunst Arbeit*. Idézi Tafuri: *i.m.*, 302.

²⁷ Bialostocki, Jan: *Două tipuri ale manierismului internațional: italian și nordic*. O istorie a teoriilor despre artă. B 1977. 314. 75. kép.

²⁸ Lübke, Wilhelm — Haupt, Albrecht: *Geschichte der Renaissance in Deutschland*. Esslingen a.N. 1914. 446. — Reimann, Georg-J. — Beyer, Klaus G.: *Renaissance*. *Deutsche Baukunst*. Leipzig 1974.² 245—246. 132—133. kép.

²⁹ Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a XVII. században*. Bp 1973. 111/19.

³⁰ Garas: *i.m.*, 211—213.

³¹ Szalárdi: *i.m.*, 34.

³² Kraus 1965. 46.

³³ B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogyan a régiek látták*. B 1973. 7.

³⁴ 1625. szept. 28.: „Mathias Halász es Conradus Funk Vrunck eö fel(sé)ge mez mecziöje, feleségesteöl gjermekesteöl Fejeruarrol jeöuen és Varadra akarua(n) mennj...” KvLvT 16. kötet, XXXIV. fasc. 122. — szept. 29.: „Fekete Istua(n) uiszy nyolcz eökreön Vrunck eö Fel(sé)ge mesz meczeöitt, ugj mint Halasz Mathiast es Conradus Funkett minden haza nepeuel Hunjadih...” Uo. 216.

Kelemen Béla

Ioan Zoba és a puritanizmus

- ¹ Sbierea, Ion Gheorghe: *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*. Cernăuți 1897. 143.
- ² Iorga 1904. 200.
- ³ Iorga 1908. I. 390. — Iorga 1915. 275.
- ⁴ Iorga 1915. 278.
- ⁵ Pușcariu, Sextil: *Istoria literaturii române. Epoca veche*. Sibiu 1930². 106—107.
- ⁶ L. a 3. sz. jegyzetét.
- ⁷ Drăganu, Nicolae: *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIe siècle*. B 1938. 48—50.
- ⁸ Cartoian, Nicolae: *Istoria literaturii române vechi*. II. B 1942. 105.
- ⁹ Ciobanu, Ștefan: *Istoria literaturii române vechi*. = *Studii și cercetări* 75/1947. I. 310.
- ¹⁰ Piru, Alexandru: *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830*. B 1977. 161.
- ¹¹ *Istoria literaturii române. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*. Red. Rosetti Alexandru. B 1964. 477—478.
- ¹² Iorga 1904. 200. — Iorga 1908. 389. — Iorga 1915. I. 275.
- ¹³ Metes, Ștefan: *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*. Arad 1918. I. 311—313.
- ¹⁴ Lupaș, Ion: *Nobilitatea popii Ioan Vinț*. = *Telegraful Român* 1913. 29—40.
- ¹⁵ IstRom III. 384.
- ¹⁶ IstTr I.
- ¹⁷ *Istoria literaturii române. I*. 479.
- ¹⁸ Iosif szerzetes pap, „orosz nyomdász” és Chiriac. Az előbbi nevét az 1685-ben megjelent Ceasloveț (BRV I. 280), az utóbbiét pedig az 1689-ben megjelent *Molitvenic* tünteti fel (BRV I. 296). Ez persze nem jelenti azt, hogy a nyomdát megalapító Ioan Zoba nem tevékenykedhetett volna a könyvnyomtatásban.
- ¹⁹ IstRom III. 250—314. — IstTr I. 215—221.
- ²⁰ Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Bp 1952. 7—8.
- ²¹ IstRom III. 295. — Makkai: i.m., 21.
- ²² IstRom III. 295.
- ²³ Makkai: i.m., 11, 54.
- ²⁴ IstTr I. 222.
- ²⁵ *Cserei Mihály históriája, 1662—1711*. Pest 1852. 293. hasáb.
- ²⁶ IstRom III. 295.

Balogh Béla — Oszóczki Kálmán

A nagybányai ötvöscéh a XV—XVII. században

- ¹ A magyar nyelvű szakirodalom egyaránt használja az *aranyműves* (ennek megfelelője a latin *aurifaber*, a német *Goldschmidt*, illetve a román *aurar*) és *ötvös* (románul *argintar*, illetve a franciából átvett *orfèvre*) elnevezést.
- ² Pascu 1954. — Vătășianu 1959. — Novák János: *A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig*. Kv 1913. — Gyárfás Tihamér: *A brassói ötvösség története*. Brassó 1912. — Bielz, Julius: *Arta aurarilor sași din Transilvania*, B 1957.
- ³ Szász Carol: *Arhivele în slujba cercetărilor de istorie a artei*. = *RArh* 5/1962. 1. sz. 46—69. — Szádeczky Lajos: *Nagybánya iparáról*. = *Sz* 1889. 673—700. — Mihailik 1893. 368—373. — Myskovszky Viktor: *Nagybányai ötvösművekről*. = *ArchÉrt* 27/1908. 79—82.

⁴ SchGyűjt I. 24.

⁵ Az ötvösök neveit a leggyakrabban előforduló alakban közöljük.

⁶ 1488—1489-ben dolgoztak az érseknek. Az első évben két zablát (az egyik 20 dukát, a másik 6 dukát és 15 dénár értékű), míg a másodikban egy újabb 23 dukát-

tot érő aranyozott zablát és két (arany, illetve aranyozott ezüsből készült díszekkel ékesített, 839 dukátra értékelt) lóhámot készítettek. Pascu 1954. 167. — SchGyűjt III. 311.

⁷ Szász: *i.m.*, 48. — Mihalik 1900. 9.

⁸ Mihalik 1900. 10—11.

⁹ Kolozsvárról a megfelelő évszázadból csupán három ötvös neve ismeretes. Vö. Novák: *i.m.*, 5.

¹⁰ Egyes esetekben két vagy több mester is ugyanazon név alatt szerepel, más-kor egyazon személy neve több változatban is előfordul; emiatt az azonosítást szer-főlött nehéz elvégezni. Feltehető számukra ilyen értelemben utalunk.

¹¹ SchGyűjt V. 53.

¹² Jkv I. 266, 277, 279.

¹³ Gpi I. 242/1636, 316/1638.

¹⁴ Pascu 1954. 204—205. — Novák: *i.m.*, 7. — Borovszky Samu (szerk.): *Szatmár-Németi sz. kir. város*. Bp (é.n.) 12.

¹⁵ Megjegyezzük, hogy már 1581-ben hivatkoznak egy régebbi statutumra. — Mihalik 1900. 6, 44, 49.

¹⁶ Gpi I. 345/1638.

¹⁷ Gpi II. 36/1669.

¹⁸ Mihalik 1893. 372.

¹⁹ Mihalik 1900. 83. — Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkor-tól 1867-ig*. Bp 1936. 227—228. A közölt három céhjellel kapcsolatban úgy véljük, hogy a „b” és „c” változat csupán utánzat, melyet az „a” variánst magán viselő kehelyt javító Huszár József, a XVIII. sz. végén Nagybányán letelepedett ötvösmester hasz-nált, noha abban az időben ötvöscéh ott már nem létezett.

²⁰ Gyárfás: *i.m.*, 302—306. — Mihalik 1900. 78—80.

²¹ Gpi II. 40/1693.

²² Novák: *i.m.*, 30—32. — Gyárfás: *i.m.*, 292. — Mihalik 1900. 6.

²³ Gpi II. 22/1664.

²⁴ Esze Tamás: *A nagybányai-munkácsi pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában*. 1706—1711. = NumK 43/1944. 39—40.

²⁵ Jkv II. 96.

²⁶ Novák: *i.m.*, 14. — Gyárfás: *i.m.*, 64. — Mihalik 1900. 51.

²⁷ Jkv II. 38.

²⁸ Uo. 56, 59.

²⁹ Gpi I. 345/1638.

³⁰ Mihalik 1893. 371—372.

³¹ Gpi II. 36/1669.

³² Gpi I. 345/1638.

³³ Uo.

³⁴ Gpi II. 36/1669.

³⁵ Uo. 36/1669, 28/1675. — Jkv IV. 3/1691.

³⁶ Gpi II. 36/1669.

³⁷ Jkv I. 249.

³⁸ Váradi Eötvös László mindkét céhmestert ütlegette, amiért lezárták s utólag súlyosan megbüntették. Jkv IV. 213—215. — Gpi II. 36/1669.

³⁹ Jkv I. 159, 243, 249. — IV. 391, 392.

⁴⁰ Novák: *i.m.*, 27.

⁴¹ Gpi I. 345/1638.

⁴² Gpi I. 2/1583.

⁴³ Gpi II. 30/1671.

⁴⁴ Jkv I. 288—292.

⁴⁵ Szász 1962, 48. — Jkv II. 130—131.

⁴⁶ Lásd bővebben Novák János: *i.m.*, 32.

⁴⁷ Jkv IV. 565.

⁴⁸ Gpi II. 22/1665.

⁴⁹ Gpi I. 387/1639.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Gpi I. 704/1646.

⁵² Szász: *i.m.*, 48—49.

⁵³ Gpi I. 597/1644.

⁵⁴ L. bővebben: Gyárfás: *i.m.*, 74.

⁵⁵ L. bővebben: Mihalik 1900. 122—123.

⁵⁶ Ebben a vonatkozásban főként Szegedi Sándor (1638), Kökényesdi Varga János, Dobronkai Katalin (1633), Lakatos Gáspárné (1637), Csongrádi Máté (1657), Her-
ges Ötvös Péter (1665), Hatházi Ötvös György (1680) és Sárpataki János volt város-
bíró (1707) végrendeleteit emeljük ki. Gpi I. 72/1628, 145/1633 és 153/1633. Gpi II.
38/1665, 4/1668, 30/1680, 39/1707. — Jkv I. 88—89.

⁵⁷ Jkv VI. 1—84. 1.

⁵⁸ Vö. Bielz: *i.m.*, 24—25. =MMt III. 575.

⁵⁹ A felsőbányai, nagybányai és misztótfalusi református egyházak tulajdonában
található egy-egy XVII. századi, aranyozott talpas ezüstpohár; valószínűleg mind-
három nagybányai ötvösök alkotása.

⁶⁰ Myskovszky: *i.m.*, 80—82.

⁶¹ Gpi I. 559/1639. — Gpi II. 9/1658, 44/1679.

⁶² Bielz: *i.m.*, 23.

⁶³ Gpi II. 36/1676.

⁶⁴ Gpi I. 12/1606. — Gpi II. 30/1675, 36/1676, 55/1677.

⁶⁵ Gpi I. 72/1628, 145/1633 és 153/1633. — Gpi II. 4/1658. — Jkv IV. 88—89.

⁶⁶ 1684-ben a nagybányai szabócéh három serlegét zálogosítja el. Gpi II. 25/1684.

⁶⁷ Jkv IV. 249.

Sebestyén Kálmán

Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig

¹ Daicoviciu, Constantin — Pascu, Ștefan: *Erdély története*. I. Kv 1964. 168.
— Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp 1906. 23.

² Békefi: *i.m.*, 37. Vö. Auner, Michael: *Scolaris, scholasticus und rector schola-
rum*. = Kbl 36/1913. 45—57. — Jakó 1976. 30. Dl 32507. fol. 10. nr. 1.

³ Dl 36391. Jakó Zsigmond szíves közlése.

⁴ Átirat a szebeni polgármester és esküdtek 1467. január 30-án kelt ítéletleve-
lében. BLvt 83/1467. Kiss András szíves közlése.

⁵ Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp
1910. 467.

⁶ Csánki 1913. 395.

⁷ Kelemen Lajos: *Adatok erdélyi papokra és iskolamesterekre 1540-től a XIX.
század első feléig*. Kelemen Lajos kéziratai az AkTLvt-ban.

⁸ Uo.

⁹ TLp 1874. 298—299. Erre az adatra Palkó Attila tanártársam (Kv) hívta fel
figyelmemet.

¹⁰ Kelemen: *i.m.*

¹¹ Bejegyzés a Szucsági Református Egyházközség anyakönyvében. KvÁLvt, Bácsi
Református Egyházközség lvt 21/3.

¹² Szabó T. Attila: *Levéltári adatok XIV—XIX. századi egyházi tisztségviselők
személyének ismeretéhez*. = RefSz 33/1940. 186.

¹³ Czirják Károly: *Adatok a magyargyerőmonostori egyházközség történetéhez*.
Kézirat a bánffyhungyadi református egyházközség lvt-ban.

¹⁴ Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kv 1944. 79.

¹⁵ Szabó T. Attila szíves közlése.

¹⁶ Szabó T.: *i.m.* 185.

¹⁷ Herepei János: *A bánffyhungyadi iskola régi mesterei*. Adattár XVII. századi
szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp — Szeged 1971. 351.

¹⁸ Szabó T. Attila: *Köröspataki B. János verses krónikája*. =EM 36/1931. 131.

¹⁹ Mihálcz Elek: *Egyháztörténeti adalékok*. =ProtKözl 34/1896. 282.

²⁰ *Inventarium bonorum omnium ecclesiasticorum in venerabili tractu Colos et
Kalota Anno 1754*. KKEhmLvt I/1 a KvRefGylvt-ban.

²¹ Kónya Gyula: *A magyarvalkói református egyház története*. 1931. Kézirat a
bánffyhungyadi református egyházközség lvt-ban.

²² Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. Kv 1942. 311.

²³ Méra XXX. 40. KKEhmLvt.

²⁴ FőkonzLvt 145/1780, 208/1790.

²⁵ Albu, Nicolae: *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*.
Blaj 1944. 244.

²⁶ Apáczai Csere János: *Az iskolák föltöltébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*. Közölve: Orosz Lajos (összeáll.): *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*. Bp 1956. 170.

²⁷ A kalotaszegi tanítókra vonatkozóan — a tanulmányban már említett forrásokon kívül — legtöbb adatot az egykori Kolozsvári Református Kollégium tanulóinak névsorában találtam [*Nomina studiosorum collegii Claudiaci* (1668—1817) és *Liber expeditionis* (1718—1808)]. Ezekből és a református egyházközségek anyakönyveinek bejegyzéseiből név szerint ismerjük a függelékben felsorolt tanítókat.

²⁸ Herepei: *i.m.*, 350.

²⁹ A Kolozs-Kalotai Egyházmegye rövid ismertetése. Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára. Kv 1871. 18.

³⁰ A Kispetri Ref. Egyházközség anyakönyve. ZÁLvt 775.

³¹ A kollégium jó előmenetelű felsőosztályos diákjait néha megbízták az alsóbb osztályok tanításával. Ők a publicus praeceptorok, a köztanítók.

³² A Kolos-Kalotaszegi Venerabilis Reformatus Tractus Partialis Gyűlésein folytatott Dolgoknak jegyzőkönyve (1801—1811). KKEhmLvt I/4. 432—433.

³³ FőkonzLvt 145/1790.

³⁴ FőkonzLvt 208/1790.

³⁵ Vizitációs jegyzőkönyvek a KKEhmLvt-ban. A továbbiakban csak a helységet és az évet jelölöm.

³⁶ A Kolos-Kalotaszegi Venerabilis Evangelicus Reformatus Dioecesisben lévő Falusi Oskolák állapotjának rövid Conspectussa az 1831-ik Esztendőről. KKEhmLvt E/3.

³⁷ A KKEhmLvt-ban minden községnek külön csomója van, ezekben az 1848-as évnél találhatók az említett népiskolai összeírások.

³⁸ Damos, Bánffyhungad, Középlak, Kiskapus, Gyerővásárhely, Nyárszó: Inventarium, 1754. KKEhmLvt I/1.

³⁹ 1 véka=30 liter.

⁴⁰ Poltura vagy poltra: lengyel ezüstpénz; értéke másfél krajcár, illetve három dénár.

⁴¹ Dénár: a magyar pénzláb mindenkor alapegysége egészen I. Lipót koráig. Anyaga ezüst, értéke fél krajcár.

⁴² Ejtel: úrmérték; a véka huszadrésze.

⁴³ Veder: úrmérték = 11,32 liter.

⁴⁴ Pénz: más néven dénár.

⁴⁵ Magyar forint: 100 dénár, illetve 50 krajcárt számláló, jó ezüstből vert pénz.

⁴⁶ II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc: 1703—1711.

⁴⁷ Herepei János: *A gyalui iskola régi mesterei*. = EM 52/1947. 30—41.

⁴⁸ Font=0,56 kg.

⁴⁹ Garas: ezüstpénz, értéke három krajcár, illetve hat dénár.

⁵⁰ Susták: másképpen hatos, hat krajcáros.

⁵¹ Az 1813-as díjlevelek az ez évi vizitációs jegyzőkönyvben szerepelnek.

⁵² Farnas: Inventarium, 1754. KKEhmLvt I/1.

⁵³ Névkönyv 1871. 18.

⁵⁴ Egeres: Inventarium, 1754. KKEhmLvt I/1.

⁵⁵ Czirják: *i.m.*

⁵⁶ Kalangya: 22—26 kévéből álló gabonarakás. 1794-es díjlevél: *Protocollum Ecclesiae Reformatae Magyar Bikaliensis* a KvÁLvt-ban 212/1.

⁵⁷ FőkonzLvt, *Protocollum actorum* 1752. 65.

⁵⁸ Uo. 429/1761.

⁵⁹ Uo. 145/1823.

⁶⁰ Rhénes vagy rajnai ezüstforint: értéke 60 krajcár, illetve 120 dénár. A későbbi pengő-forint vagy oszttrak értékű forint megjelölésen is ezt a pénznemet értették.

⁶¹ Váltó cédula: 1811. március 15-én vezetik be, amikor az ezüst vagy pengő pénzt leértékelik és átszámítják váltócédulabeli pénzre.

⁶² Jakó: *i.m.*, 256—266, 290—293, 296—307.

⁶³ Az 1813, 1823 és 1840. évi adatokat a vizitációs jegyzőkönyvek tartalmazzák. Az 1831. évi gyermeklétszámot az említett iskolai összeírás adja.

⁶⁴ Vonásforint: értéke 51 krajcár, illetve 102 dénár.

⁶⁵ A mesteri telek nagysága Bánffyhungadon 23×12 királyi öl. Egeresen 17×15, Kalotaszentkirályon 20×5, Bikalon 12×9, Gyerőmonostoron 13×4,5 királyi öl. Az 1754. évi Inventarium szerint egy hold földnek a nagysága 72×12 királyi öl.

⁶⁶ Nagykapus, Középlak, Nyárszó: Inventarium, 1754. KKEhmLvt I/1.

- ⁶⁷ Nyárszó: 1819-es vizitációs jegyzőkönyv. KKEhmLvt I/1.
- ⁶⁸ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Bp — Szeged 1965—1966. 218.
- ⁶⁹ Nagy Sándor: *Az oskolamesterekéről*. = Néptanítók Lapja 2/1905. 11.
- ⁷⁰ Állításomat az egykori Szolnok-Doboka megyéből vett analógiára alapozom. Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye nevelése és oktatásügyének története. 1000—1896*. Dés 1896. 10.
- ⁷¹ Máriás: ezüstpénz, értéke 17 krajcár, illetve 34 dénár.
- ⁷² Madaras Endre: *A tordaszentlászlói református egyház története*. 1931. Kézirat a Bánffyhungyadi református egyházközség lvt-ban. A forrás a négy számtani alapműveletre utal.
- ⁷³ Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. B 1974, 71, 72.
- ⁷⁴ FőkonzLvt 187/1786. Kis Gergely székelyudvarhelyi professzort, a „falusi oskolák inspektorá"-t megbízzák, hogy a felügyeletet az „Instrukció" szerint gyakorolja. Kis Gergely a Főconsistorium rendeletét magyarázó megjegyzések kíséretében leküldi az egyházmegyékhez. Innen vettük az idézeteket.
- ⁷⁵ A Gubernium rendeletének másolata. KKEhmLvt D/3.
- ⁷⁶ Cornelius Nepos római történetíró (i.e. 99—i.sz. 24) *De viris illustribus* című munkájára utal.
- ⁷⁷ Az Erdélyi Református Főconsistorium rendeletére 1834-ben önkéntes adományokból létesített pénztár.
- ⁷⁸ A jegyzőkönyv az egyházközségi lvt-ban található.
- ⁷⁹ FőkonzLvt 301/1838 és 391/1839.
- ⁸⁰ Kalotaszegen a következő agenda volt forgalomban: *A keresztyén vallásban ifjakat megerősítő AGENDA, mely az Erdélyi Reformata Eklesiák számára készítette 1807-dik esztendőben Kolozsváron*.
- ⁸¹ A Szucsáki Ref. Egyházközség Protocolluma. I. 1844. KvÁLvt, Bácsi Református Egyházközség lvt 21/3.
- ⁸² A kölcsönös tanítás módszerét Andrew Bell (1753—1832) és Joseph Lancaster (1778—1838) dolgozta ki. A módszer rövid idő alatt elterjedt Európában, Amerikában és Indiában. Hazánkban lelkes népszerűsítője Salamon József, a Kolozsvári Református Kollégium tanára, aki *A kölcsönös tanítás módjának rövid rajza, oskoláink állásához alkalmaztatva* című tanulmányában ismerteti: Erdélyi Prédikatori Tár. I. füzet. Kv 1833. 147. L. még Náhlik Zoltán: *A Lancaster iskolák hazánkban*. =K 10/1968. 1536.
- ⁸³ Középlak 39. KKEhmLvt.
- ⁸⁴ Mákó 38. KKEhmLvt.
- ⁸⁵ A kölcsönös tanítás tábláiból 20 darabot nyomtattak. Az Erdélyi Prédikatori Tár I. füzetének hátlapján levő hirdetés szerint: „Kolozsvárt Barra Gábor könyvkereskedésében a kölcsönös tanítás 20 tábláinak ára 24 krajcár."
- ⁸⁶ Kispetri 39, 44. KKEhmLvt.
- ⁸⁷ Malonyai Dezső: *A magyar nép művészete*. I. Bp 1907. 36.
- ⁸⁸ Nagypetri 39. KKEhmLvt.
- ⁸⁹ Bánffyhungyad 37. KKEhmLvt.
- ⁹⁰ EH 37/1846.
- ⁹¹ Böjthe Jolán: *Kisdedővásunk kezdetei* =K 9/1977. 782. Vö. Papp József: *Nagyalmási kisdedővó intézet*. = Múlt és Jelen 1845. 7.
- ⁹² Bánffy lvt, Praesidentialia 33/1842—43.

Csetri Elek

Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769—1772)

- ¹ Kármay 1897. 113—121. és Kármay 1898. 297—319.
- ² Süle 1964. 32. — Eckhart 1922. 18. — Barta 1973. 59—60.
- ³ IstRom III. 810—811. — Eckhart 1922. 21—22. — Makkai László: *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról*. =AtSz 1/1957. 37—52. — Csetri 1977. 239—241.
- ⁴ Barta 1973. 34—37. — Eckhart 1922. 8—18. — Hermann Gsteu: *Geschichte Österreichs*. Innsbruck—Wien—München 1956. 331—348.
- ⁵ IstRom III. 404. — Barta 1973. 41—42. — Eckhart 1922. 24—33.

⁶ *Histoire générale des sciences*. Publ. de René Taton. Tome II. La science moderne (de 1450 à 1800). Paris 1958. 658—674. — Barta 1973. 55—61. — Csetri 1977. 240—242. — Hanzó 1961. 229.

⁷ Bakács 1947. 141.

⁸ Barta 1973. 19, 59. — Hanzó 1961. 235. — *Enciclopedia italiana*. Milano 1929. I. 972.

⁹ Barta 1973. 42.

¹⁰ Bakács 1947. 141; Johann Beckmann, *Grundsätze der deutschen Landwirtschaft*. Göttingen 1775. 14—19. 27—29.

¹¹ Eckhart 1922. 24—25. — Bakács 1947. 141.

¹² Barta 1973. 49—52.

¹³ Eckhart 1922. 24.

¹⁴ Barta 1973. 42.

¹⁵ Kárffy 1897. 113—114. — Kárffy 1898. 297—298.

¹⁶ Torda vm. lvt. 554/1766. — Vö. Kárffy 1898. 297—298.

¹⁷ Kárffy 1897. 114—115. — Kárffy 1898. 297—298. — Torda vm. lvt. 554/1766.

¹⁸ Kárffy 1897. 116—117. — Torda vm. lvt. 1196/1768.

¹⁹ Kárffy 1898. 298.

²⁰ Eckhart 1922. 23.

²¹ *Acta SocAgr* 23/1769. vö. Kárffy 1898. 301.

²² Kárffy 1898. 299.

²³ *Acta SocAgr* 5—15/1769—1770. — Vö. Kárffy 1898. 301—302.

²⁴ Csetri—Engel 1970, 1971 és 1974—75. — Csetri 1977. 235—244.

²⁵ Csetri 1965. 1525—1526. — Vö. Kárffy 1898. 303—304. — *Acta SocAgr* 30 D/1770. és 48/1771.

²⁶ Kárffy 1898. 299—301.

²⁷ *Acta SocAgr* 16/1769. — Vö. Kárffy 1898. 300, 309—310.

²⁸ Kárffy 1898. 307—310.

²⁹ Kárffy 1898. 312.

³⁰ Kárffy 1898. 302—304.

³¹ *Acta SocAgr* 29, 30/1770 és 32/1771. — Vö. Kárffy 1898. 304—306. — Makkai: *i.m.*, 45. — Csetri 1965. 1523.

³² Kárffy 1898. 303. — Bogdán István: *A magyarországi papiripar története*. Bp 1963. 228—229. — Carlos Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles—Paris 1892. Tom. III. 996—997. — Csetri 1965. 1523—1524.

³³ *Acta SocAgr* 29/1770. — Vö. Kárffy 1898. 304—306.

³⁴ Csetri 1965. 1525.

³⁵ Kárffy 1898. 299, 302, 303, 304—306, 311.

³⁶ *Acta SocAgr* 48/1772. — Vö. Kárffy 1898. 312—319.

³⁷ Kárffy 1897. 117—119. — Kárffy 1898. 298.

³⁸ Kárffy 1897. 119—120.

³⁹ Wiegand János: *Az ausztriai paraszti ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató könyvetske*. Fordította Szilágyi Sámuel. Pozsonyban és Kassán, 1776. 2.

⁴⁰ Kárffy 1898. 299, 300, 302, 304, 307.

⁴¹ Uo. 301—302.

⁴² Uo. 306—308.

Kiss András

Gheorghe Șincai, a forrásgyűjtő

¹ Șincai, Gheorghe: *Hronica românilor și a mai multor neamuri în cît au fost iale așa de amestecate cu românii, cît lucrurile, întîmplările și faptele unora, fără de ale altora, nu se pot scrie pre înțeles, din mai multe mii de autori, în cursul de 34 de ani culeasă și după anii de la nașterea Domnului nostru Is. Hs. alcătuită. Opere I—III. Tom. I—III. Ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Florea Fugaru. Prefața și note de Manole Neagoe. B 1967—1969.*

² Quirin, Heinz: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. Braunschweig 1964.³ 133. — Vö. Mályusz Elemér: *A magyar medieviztika forrás-kérdései (Medieviztika és oklevélkiadás)*. =LvtK 28/1967. 4.

³ *Nouveau traité de diplomatique, où l'on examine les fondements de cet art... par deux religieux bénédictins de la congrégation de St. Maur.* I—VI. Parigi 1750—1765. — Cencetti, Giorgio: *Lineamenti di storia della scrittura latina.* Bologna 1956. 8—9. — Jakó — Manolescu 1971. 13—14.

⁴ Kiss, Andrei: *Gheorghe Șincai și științele fundamentale ale istoriei.* = *RArh* 50/1973. 259—269.

⁵ V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején.* = *LvtK* 37/1966. 74—75.

⁶ CD 1—42.

⁷ Zimmermann, Franz: *Handschriftliche Urkunden—Sammlungen siebenbürgischen Ursprunges und ihr Werth besonders für die Periode bis zur Schlacht bei Mohacs (1526).* = *VerArch* 19/1884. 99—125.

⁸ Batthyány Ignácnak arra a tervére vonatkozóan, hogy *Societas Assiduorum Litteraria* névvel egy tudományos társaságot alapítson, amelynek fő célja az oklevéltan és kronológia művelése lett volna, l. Baráth Béla: *A Batthyány Ignác-éle akadémiai tervezetek.* = *EM* 39/1934. 143—148.

⁹ Az archeográfiai és segédtudományi tevékenység fejlődésére vonatkozóan az erdélyi paleográfia fejlődése szemszögéből, l. Jakó — Manolescu 1971. 20—23. — Azokra a tudós társaságokra vonatkozóan, amelyek közül egyesek a történeti források gyűjtését és kiadását tűzték ki feladatukul, l. V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei.* = *Sz* 102/1968. 90—141.

¹⁰ Haner, Georg Jeremias: *Königliche Siebenbürgen.* Erlangen 1765.

¹¹ Benkő, Josephus: *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea.* I—II. Vindobonae 1778.

¹² Szeredai, Antonius: *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae. Albae Carolinae 1790.* — Uő: *Notitia veteris et novi Capituli ecclesiae Transilvaniae, ex antiquis et recentioribus literarum monumentis eruta.* Albae Carolinae 1791.

¹³ Az „új” jelentkezésével kapcsolatban a történeti gondolkodás és módszertan fejlődésében, az új források használatának észlelésével, l. Teodor, Pompiliu: *Evoluția gândirii istorice românești.* Cluj 1970. XXVII—XXXIV és 63—65. — Șincai forrásgyűjteményeire vonatkozóan: Radu, Iacob: *Manuscriptele din biblioteca episcopiei unite din Oradea-Marc.* Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. Tomul I. Mem. 6. B 1923. 279, 301. — Teodor: *i.m.*, XXXIV. — Șincai, Gheorghe: *Învățătură lirească spre surparea superstiției norodului.* Studiu introductiv și ediție critică de Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor. B 1964. 29.

¹⁴ *Notula ex variis authoribus per G. Gabrielem Sinkay ordinis S. Basilii Transylvanum, Anno 1775.* I—III (tom. I—XXVII). (A bekötött kötetek gerincére napjainkban a következő feliratot nyomtatták: *Colecție de documente.*) *AkKvt* Mss 545—547. sz. — Tomuş, Mircea: *Gheorghe Șincai. Viața și opera.* B 1965. 26—29. — Radu: *i.m.*, 301.

¹⁵ Tom. I—III. *AkKvt* Mss 461—463. sz. — Ghișe — Teodor (ed.): *i.m.*, 21—29. — Teodor: *i.m.*, 63—64. — Radu: *i.m.*, 279.

¹⁶ „Culegereea mea cea mare.” Ugyanott jegyzetben így idézi gyűjteményét: Georgius Sinkay de eadem in *Colectione annalium Daco-Romanorum* ad annum 1230. Șincai: *i.m.*, I. 392.

¹⁷ A XIV. ívfűzet hiányzik. Vö. Radu: *i.m.*, 302. — Tomuş: *i.m.*, 27.

¹⁸ Schwandtner, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.* I—III. Viennae 1766—1768.

¹⁹ A XIX. ívfűzet lapjain, amelyben az első lemasolt szerző Balthasar Valterus, HERMANNSTADT és ORLAT vízjelek láthatók. Ugy véljük, hogy a szebeni és orlái papírmalmokból származó papírt Șincai Bécsben és nem Rómában használta.

²⁰ Șincai egy esztendő teltét Bécsben. Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius Castelli bíborshoz, a Congregatio de Propaganda Fide praefectusához 1779. május 27-én kelt levelében azt írja, hogy Șincai és két társa „az elmúlt héten” érkeztek Bécsbe, tehát május 16-a és 22-e között. Șincai pedig 1780. december 5-én a Congregatio de Propaganda Fide praefectusának azt írja, hogy egy esztendő teltét Bécsben. Dumitriu—Snagov, Ioan: *Români în arhivele Romei.* B 1973. 294 és 308.

²¹ Vö. Tomuş: *i.m.*, 28—29.

²² Erről életrajzi elégiájában és az ehhez fűzött jegyzeteiben is megemlékezik. Papiu Ilarianu, Alexandru: *Viet'a operele și ideele lui Georgiu Șincai din Sinc'a.* B 1869. 107, 115—116. — Ghișe — Teodor (ed.): *i.m.*, 23. — Tomuş: *i.m.*, 24—25.

²³ Mályusz: *i.m.*, 14.

²⁴ Favier, Jean: *Les archives*. Paris 1975. 27. A Vatikáni Titkos Levéltár csak 1881-ben nyitotta meg kapuit a nyilvános kutatás előtt, bár címében továbbra is megtartotta a „titkos” jelzöt. A levéltári kutatások elé tornyosult akadályokkal, amelyek a francia forradalom előtt Európa-szerte általánosak voltak, alább, Koszta Istvánnal és Kovachich Márton Györggyel kapcsolatban foglalkozom.

²⁵ Dogiel, Mathias: *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*. I—VIII. Vilnae 1758. L. *Notata* tom. XVIII. AkKvt 546. sz. Nyitott kérdés marad azonban annak biztos eldöntése, hogy ebből az oklevéltárból Šincái még Rómában vagy már Béasben másolt. Egyelőre — mivel ez a valószínűbb — a Rómában lemásolt művek közé soroljuk.

²⁶ *Inscriptiones Dacicae a Reverendissimo Domino Jacobo Aron transmissa Romam Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Domino Stephano Borgia, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Secretario. Anno 1776. Mense Julio. Notata* tom. VI. AkKvt Mss 545. sz.

²⁷ *A Rerum spectantium... collectio* köteteibe még számos epigráfiai adatot másolt be egykori kolozsvári jezsuita tanára, Fridvaldszky János munkájából: *Inscriptiones Romano-Dacicae*. Claudiopoli 1887.

²⁸ *Epistola clarissimi viri Joannis Pastritii ad quendam Episcopum de rebus ad Bulgaros spectantibus, quam mihi describendam accepi a Titulato Domino Raphaele Vernazachio, meo in Lingua Graeca professore, a quo inter sua manuscripta conservatur. Notata* tom. XIII. 1—2. AkKvt Mss 545. sz.

²⁹ L. a 20. sz. jegyzetét.

³⁰ Itt is másolt azonban hazai szerző írásaiból, már a III. ívfűzetben, éspedig Toppeltinus Erdély történetét 1662-ig tárgyaló munkáját. Toppeltinus, Laurentius: *Origines et occassus Transylvanorum, seu erutae nationes Transylvaniae, earumque ultimi temporis revolutiones, historica narratione breviter comprehensae*. Lugduni 1667.

³¹ Papiu Ilarianu: *i.m.*, 116—119. — Tomuş: *i.m.*, 32. — Šincái: *i.m.*, I. XXV.

³² Papiu Ilarianu: *i.m.*, 107, 121—122. — Tomuş: *i.m.*, 32—34. — Pascu, Giorge: *Istorie a literaturii române din secolul XVIII*. Iaşi 1927. III. 156. — Benkő Józseffel Cornides Dániel ismertette meg, akinek Šincái már Balázsfalváról írt, 1781. augusztus 23-i levelében megköszönte, hogy őt Benkő figyelmébe ajánlotta: Veress, Andrei: *Note şi scrisori Şincaiane*. Academia Română. Memoriile Secţiunii Literare. Seria III, Tomul III, Mem. 10. B 1927. 16.

³³ Šincái: *i.m.*, II. 22. — Tomuş: *i.m.*, 34—35.

³⁴ Papiu Ilarianu: *i.m.*, 107, 121. — Tomuş: *i.m.*, 32. — Dumitriu—Snagov: *i.m.*, 296, 298, 308, 310.

³⁵ Valterus, Balthasar: *Vita Michaelis Transalpiniae Valachiae Principis*. Editum est Authoris opus in Syndromo rerum Turcico-Pannonicarum edita Francofurtiensis ad Menum anni 1627. *Notata* tom. XIX. AkKvt Mss 546. sz.

³⁶ *Historia Princilor Tiarii Romanesci*. A másolat végén ez áll: „Si s'au scris ace'a'sta historie' mai in tei dé toté de Samoil Kláin in Viénna Anul 1770. iára ácum in' acéastă forma de pré acé de in tei s'au scris de Vásile Vlád in Annul 1780. I. Vienna. *Notata* tom. XX. AkKvt Mss 546. sz. — Tomuş: *i.m.*, 33.

³⁷ Šincái a következő címet adta a *Letopiseşul ţării Moldoveinek*: *Constantin Miron Logothetae Principatus Moldaviae Chronica. Notata* tom. XXV. AkKvt Mss 547. sz. — Tomuş: *i.m.*, 33. — A munkát Franz Joseph Sulzer adta Šincainak lemásolásra: Papiu Ilarianu: *i.m.*, 15.

³⁸ *Historia Osmanici Regni*. Hamburgi 1745. *Notata* tom. XXIV. AkKvt Mss 547. sz.

³⁹ A borítólapnak használt első lap hátán, ahol Šincái rendszerint a másolt szerzőket és műveket tüntette fel, a következőket jegyzi be: „N.B. Quae in hoc tomulo continentur, annotavi ex Codice Ms. Secundum Ordinem Alphabeticum Nunciaturae Viennensis, quem lustrandum acquisieram ab Excellentissimo, Illustrissimo ac Reverendissimo Comite Josepho Garampi Nuncio Apostolico apud Augustam Aulam Vienneensem anno 1780.” *Notata* tom. XXI. AkKvt Mss 546. sz.

⁴⁰ L. a 24. sz. jegyzetét.

⁴¹ *Duo Comitua Transylvanica celebrata sub Michaële Principe Transalpiniae Valachiae* quae describenda accepi a Titulato Domino / Stephano Koszta / Concipista Transilvanico-Guberniali, Viennae 1780. *Notata* tom. XXVII. AkKvt Mss 547. sz.

⁴² *Diploma Michaelis Valachiae Principis, quod describendum acquisivi a Titulato Domino Stephano Koszta Viennae anno 1870. A magyarázata azonos mind az 1599-es, mind az 1600-as határozatokra vonatkozóan. Rerum spectantium... collectio* tom. III. f. 156 r. és 173. AkKvt Mss 463. sz.

bus, siue Articulis Diaetalibus sparsa. — 4. Codex Iuris Tauernicalis Articularia localis. — 5. Codex Iuris Tauernicalis Priuegialis communis. — 6. Codex Iuris Tauernicalis Priuegialis localis. — 7. Codex Iuris Tauernicalis Statutarii localis. — 8. Collectio Monumentorum Iuris Tauernicalis Consuetudinarii communis et localis. Nuncium 23—26.

⁹⁹ Veress: i.m., 21—22.

¹⁰⁰ Windisch: i.m. — LvtK 37/1966. 68—69, 76. — Uő: i.m. — Sz 102/1968. 101—104, 111, 116, 118—120, 127—128, 134.

Szabó Miklós

Az erdélyi falujegyzői intézményről

¹ Az erdélyi falujegyző történetének szakirodalmáé elég szegényes. A magyarországi falujegyzői intézménynek szentelt szakmunkák alig érintik a kérdést, míg az erdélyi faluval foglalkozók csak alkalomszerűen tárgyalják. A kérdésre vonatkozó irodalomból említést érdemelnek: Barta László: *A községjegyzői intézmény története Magyarországon tekintettel hazánk helyhatóságainak szervezetére*. I—III. Bp 1882. — Alsó László: *A községjegyző jogállása (a függelékben nemes Bihar vármegye nótáriusainak számára készült instructio 1815-ből és egyéb idevágó történeti emlékek)*. Bp 1925. — Uő: *A nemesi község hatósága és szervezete*. Bp 1928. — Kring Miklós: *A községi közigazgatás történetéhez*. =Szentpétery—Ekv. Bp 1938. — Kérészy Zoltán: *Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871: XVIII. t.c.) előzményei*. Bp 1942. — Berlász Jenő: *A községi levéltárak állapotáról*. =LvtK 18—19/1941—1942. 526. — Mureşan, Camil — Imreh, Ştefan: *Probleme de istorie socială şi agrară în protocoalele satului Romos 1805—1847*. =StBB 1970. 2. 21—30. — Imreh, Ştefan — Mureşan, Camil: *Un izvor pentru cunoaşterea vieţii satului din Transilvania la sfârşitul secolului al XVIII-lea (Bugetele săteşti din comitatul Alba de jos)*. =AMN 5/1968. 215—237. — Imreh 1973.

² Vö. Müller, Georg Edward: *Der sächsische Dorfschulmeister und Dorfnotär in der Zeit vor der Reformation in Siebenbürgen*. =SbVjh 57/1934. 1. — Frankl (Fraknói) Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp 1873. 18. — CStat I. 634.

³ CStat I. 127.

⁴ Stanca, Sebastian: *Primarii satelor româneşti din Ardeal înainte de 1848*. =AnIIst 7/1936—1938. 703—704.

⁵ Berlász Jenő: *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. Bp 1959. 14—16.

⁶ Iványi Emma: *A földesurakat kiszolgáló parasztok*. =Tanulmányok a paraszt-ság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp 1952. 105.

⁷ I.m., 107.

⁸ I.m., 107—108.

⁹ I.m., 107. — Prodan, David: *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII şi XVIII*. =AnIIst 4/1961. 220—234.

¹⁰ Prodan: i.m., 221.

¹¹ Szendrey István: *A XVIII. századi erdélyi falusbiróságról*. =AUDebr. Series historica 2/1963. 117.

¹² Prodan: i.m., 233. — Tóth Zoltán: *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig*. Bp 1951. 105—106, 149, 151—155, 240.

¹³ Marosszék lvt. Udvt. és gub. rend. Nr. 320, 131.

¹⁴ Uo. 169—172.

¹⁵ Háromszék lvt. 1. sz. állag, 2/12 ltsz. 3, 48.

¹⁶ Uo. 2/13 ltsz. 61.

¹⁷ Marosszék lvt. Urbarialis összeírások, 1—193.

¹⁸ Uo. Udvt. és gub. rend. Nr. 320, 169—172.

¹⁹ Háromszék lvt. 1. sz. állag, 2/13 ltsz. 89.

²⁰ Uo. 88.

²¹ Marosszék lvt. Udvt. és gub. rend. Nr. 320, 398.

²² Uo.

²³ Torda vm lvt. III/30 (1793) sz. jkv. 1165.

²⁴ Uo. Nr. 281/1797.

²⁵ Marosszék lvt. Tisztiszéki iratok, Nr. 743/1793, 297/1794.

- ²⁶ Hunyad vm lvt 68. köteg, Fasc. 7 (1793). Nr. 123/1794.
²⁷ Uo. 75. köteg, Fasc. 63. Nr. 446/1796.
²⁸ Udvarhelyszék lvt Királybírói iratok, Nr. 225/1796; Tisztiszéki iratok, Nr. 736/1797.
²⁹ Hunyad vm lvt 76. köteg, Fasc. 10. Nr. 38/1797.
³⁰ Torda vm lvt. Pol. Nr. 99/1797.
³¹ Uo. Nr. 74/1797.
³² Uo. Nr. 651/1797.
³³ Marosszék lvt Udvar. és gub. rend. Nr. 351, 541. — Hunyad vm lvt 94. köteg, Fasc. 3. Nr. 6192/1802.
³⁴ Uo.
³⁵ Hunyad vm lvt 102. köteg, Fasc. 4/d.
³⁶—⁴² Háromszék lvt Fasc. II/8. Nr. 3183/1808/1827.
⁴³ Torda vm lvt Gub. rend. Nr. 130/1808.
⁴⁴ Háromszék lvt Fasc. II/8, Elnöki iratok, Nr. 186/1827.
⁴⁵ Hunyad vm lvt 122. köteg, Fasc. 32/d/1817.
⁴⁶ Háromszék lvt 1. sz. állag, 2/13. ltsz. 108; 15. ltsz. 1, 54; 10. ltsz. 106; 5. ltsz. 79—80. — Hunyad vm lvt 122. köteg, Fasc. Nr. 32/d/1817. — Marosszék lvt 353/1813 sz. jkv. 782—783; 132/1835 sz. jkv. 14.
⁴⁷ Magyar Kurir. 1/1787. 353.
⁴⁸ L. e munka 1. lapját.
⁴⁹ Marosszék lvt Udvar. és gub. rend. Nr. 351, 541.
⁵⁰ Torda vm lvt Pol. Nr. 1219/1805.
⁵¹ Uo.
⁵² Uo. III/53 sz. ikv 474/1811.
⁵³ Háromszék lvt 1. sz. állag, 2/10. ltsz. 123—124/1843, 134/1844.
⁵⁴ Torda vm lvt III/53 sz. jkv. 658/1811.
⁵⁵ Háromszék lvt 1. sz. állag, 10—11. ltsz.
⁵⁶ Uo. 11. ltsz. 7—8.
⁵⁷ Uo. 4. ltsz. 25—29, 64, 74, 80—106; 5. ltsz. 2—89; 6. ltsz. 100—102. — Marosszék lvt Tisztiszéki iratok, Nr. 3364/1831.
⁵⁸ Imreh — Mureșan: *i.m.*, 216. — Háromszék lvt 1. sz. állag, 16/1. ltsz. 72, 107, 125.
⁵⁹ Uo. 1/2. ltsz. 1.
⁶⁰ Adatainkat a fentebb idézett művekből és iratokból vettük.
⁶¹ Barta: *i.m.*, 43. — Imreh 1973. 83—84.
⁶² Marosszék lvt 13/1789. sz. jkv. 163—164.
⁶³ Háromszék lvt 1. sz. állag, 6/1 ltsz. 3.
⁶⁴ CStat I. 634.
⁶⁵ Barta: *i.m.*, 43. — Imreh 1973. 82.
⁶⁶ Stanca: *i.m.*, 703—705.
⁶⁷ Marosszék lvt 148. sz. jkv. 66; 319/1. sz. anyakönyv.
⁶⁸ Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790—1849*. Bp 1956. 341.
⁶⁹ Dragomir, Silviu: *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—1849*. Sibiu 1944. II. 61—62. 144—155.
⁷⁰ Udvarhelyszék lvt Iktatatlan iratok (1809. ápr. 26.).
⁷¹ Erdélyj jobbágyság panaszlevelei. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből 1771—1848. B 1971. 68, 131, 133, 194.
⁷² Sabău, Ion: *Influența revoluției burgheze din Franța în Transilvania*. = AnIst 1—2/1958—1959. 179.
⁷³—⁷⁵ Marosszék lvt Büntetőügyi iratok, Nr. 1084.
⁷⁶ Torda vm lvt Pol. Nr. 1139/1810.
⁷⁷ Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a feudalizmus bomlásának korában*. B 1959. 105.
⁷⁸ Háromszék lvt 1. sz. állag, 2/10 ltsz. 123—124.
⁷⁹ Trócsányi: *i.m.*, 286.
⁸⁰ Uo. 255.
⁸¹ Uo. 281.
⁸² Uo. 341.
⁸³ Marosszék lvt Királybírói iratok, 829/1848.
⁸⁴ Háromszék lvt 1. sz. állag, 18/1. ltsz. 61.
⁸⁵ Dragomir: *i.m.*, 144—155.
⁸⁶ Imreh 1973. 85—86. — Háromszék lvt 1. sz. állag, 2/11. ltsz. 7—8.

Markos András Milotai Ferenc kísérletei a mezőgazdasági szakoktatás bevezetésére

¹ A kolozsvári római katolikus lyceumban az 1830-as években Kováts Sámuel az „Oeconomiae ruralis” és a „Scientia rationariae” professzora, de a kurzusa nem maradt meg és nyomtatott munkát sem írt, így tehát nem tudjuk, hogy mit tanított. Vö. *Calendarium novum et vetus ad Annum vulgarem MDCCCXXX*. Claudiopoli 1830. 189.

² Vö. Csetri Elek — Imreh István — Benkő Samu: *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről*. B 1956.

³ Vö. *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai* (Kiad. Gyalui Farkas). Kv 1941. 179—180.

⁴ EMGE Lvt 1847. évi csomó. Baló István előadása *Staatuz Gazdászati kérdésekről*.

⁵ Uo.

⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. 1430.

⁷ *Gazdasági Katechézis*, melyet az alsóbb iskolák számára kézi könyvnek készített és kiadott Milotai Ferentz, méltóságos gróf özv. széki Teleki Józsefné, született Gróf széki Teleki 'Sofia úr asszony ó nagysága praefectussa. — Első rész: a földművelés, és a gazdasági növények termesztése. Kolozsvárt 1832. VI. — Erdemes megjegyezni, hogy az általam tanulmányozott példányt a szerző — a könyv címfedelenek belső oldalára ragasztott, részben nyomtatott, részben kézírásos ajánlás tanúsága szerint — a kolozsvári „Olvasó és Társalkodó Egyesületnek — Cassinonak — a' jó cél elélegéllésére” ajánlotta és ajándékozta. A könyv innen került az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárába, majd ennek részeként a KvEKvt-ba.

⁸ *I.m.*, VII—VIII. lap.

⁹ *Az erdélyi gazda. Kézikönyv*. Irta és kiadta Milotai Ferencz. Uradalmi gazdaság' kormányzó. I. Nagy Enyeden 1838. III—IV. lap.

¹⁰ *I.m.*, 2—3.

¹¹ *I.m.*, 7.

¹² *I.m.*, 8.

¹³ *I.m.*, 9—10.

¹⁴ *I.m.*, 13—14.

¹⁵ *I.m.*, 19.

¹⁶ *I.m.*, 20—21.

¹⁷ Uo.

¹⁸ *I.m.*, 22.

¹⁹ *I.m.*, 22—23.

²⁰ *I.m.*, 25.

²¹ FőkonzLvt 203/1837. Milotai modern szemléletéről tanúskodik, hogy a mezőgazdasági ismeretek oktatásának tervét ki is nyomtatta. Uo. 249/1837.

²² Uo. Prot. sess. (1837. júl. 9-i ülés).

²³ FőkonzLvt 315/1837.

²⁴ Uo. Prot. sess. (1837. október 1-i ülés).

²⁵ FőkonzLvt 197/1839. — Milotai az előadásait a kollégium előjáróságának 1837. december 27-i ülésén hozott határozata szerint szerdán és szombaton délelőtt 11—12 óra között „a középső tanítóterem”-ben tartotta. FőkonzLvt 202/1837.

²⁶ Uo. 288/1839.

²⁷ Uo. 387/1839.

²⁸ Uo. 108/1840. Prot. sess. (máj. 12-i ülés).

²⁹ FőkonzLvt 202/1840.

³⁰ A Nagyenyedi Bethlen Kollégium levéltára. XXXII. fasc. 4. Az 1839. évi elszámolás.

³¹ FőkonzLvt 208/1839.

³² Vö. Trócsányi Zsolt: *Az enyedi kollégium történetéhez*. Bp 1957. — P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen ifjtanoda története*. Nagy-Enyed 1868. 249—261.

³³ FőkonzLvt Prot. sess. 1837. 235—236. sz. tárgysorozati pont.

³⁴ Uo. 240—244. 201. és 202. sz. tárgysorozati pont.

³⁵ Uo. 244—245. 203. tárgysorozati pont.

³⁶ FőkonzLvt 86/1840.

³⁷ Uo. Prot. sess. (1840. május 11-i ülés).

Hely- és névmutató

(Nem tartalmazza a csak jegyzetekben idézett szerzők nevét!)

- Abafája (Brenndorf) — Apalina 35
 Abod I. Székelyabod
 Abrudbánya (Altenburg) — Abrud 95
 Aesopus 149
 Agnethler, Michael 87
 Ágoston István (Stephanus Ágoston Eötvös) 129, 135
 Ágoston György 142, 156—157, 160
 Albert Ötvös István 137
 Alberti Ötvös István 136
 Albisi András 157
 Albisi Páncél István 156
 Albisi Sámuel 158
 Almás, patak 139
 Almási József 157
 Alsó-Fehér megye 43—44, 192
 Alsófüld — Fildu de Jos 140
 Alsógárd — Galda de Jos 95, 225
 Alsójára — Iara 260
 Alsóindva (Jugoszlávia) 63—65
 Alsóteremi — Tirimia Mare 35
 Alsóvenice (Unterwenitze) — Venetia de Jos 182
 Alszei László 156
 Altheim, Franz 20—22
 Alvinc (Wintz) — Vințul de Jos 110—111, 116—117, 120, 229
 Amman, Jost 114
 III. András 37
 Andrásy György 213
 Antal György 156—157, 159
 Antal István 157
 Antal János 157
 Antal János, püspök 205
 Antal Márton 157
 Antonius, Georg 167, 171
 Apáczai Csere János 140, 161, 229, 233
 Apáczai Csere Márton 141, 160
 I. Apafi Mihály 95—102, 116—117, 139, 225, 227
 Apafi Miklós 228
 Apahida — Apahida 35
 Apai Bodoghi Bálint 134
 Apáti I. Abafája
 Apor Péter 95, 101, 106, 181
 Arad — Arad 37
 Arany János 28
 Aranyos, folyó 96, 99, 215
 Aranyosgerend — Luncani 192
 Aranyoslóna — Luna 192
 Aranyosszék 185, 193
 Aranyosszentmihály I. Szentmihály
 Arcadelt, Jacques 104
 Árkos — Arcuş 192, 195
 Árkosi Sámuel 157
 Aron, Iacob 237
 Áron vajda 182
 Árvai László 159
 Asszonyfalva (Frauendorf) — Axente Sever 87
 Atyai (Atyhai) Están 23—24
 Augustinus Eötvös István 136
 Auricutor, Stephanus 134
 Aurifaber, Conradus 121, 133
 Aurifaber, Cristianus 121, 133
 Aurifaber de Rivulo Dominarum, Martinus 121, 130, 133
 Aurifaber, Matthias 134
 Aurifaber, Nicolaus 133
 Aurifaber, Simon 121, 133
 Bábony — Băbiu 145, 153, 155
 Bacsoni I. Sámuel 157
 Bacsoni Sz. Sámuel 157
 Bács — Băciu 35, 140, 217, 232
 Bácsmegyei, lantos 99
 Baglioni, Giovanni 98
 Bakány Mihály 156
 Bakewell, Robert 162
 Bakfark Bálint 95, 98, 104, 225
 Bakfark Mihály 98
 Bakkány Mihály 157
 Bakó Géza 214
 Bakonybél (Magyarország) 33
 Balassi Bálint 104, 227
 Balassi Menyhért 73, 76, 222
 Balázs András 156
 Balázs deák 45
 Balázsfalva (Blasendorf) — Blaj 87, 179, 182, 193, 237—238
 Baldigara, Ottavio 108
 Bálint N. Ferenc 156
 Balla János 160
 Balló János 156
 Baló István 197, 242
 Baló Pál 157
 Balog György 160
 Balog Márton 155, 158—159
 Balogh Béla 121, 230, 257
 Balogh Elek 156
 Balogh György 156
 Balogh Jolán 110, 207
 Bánffy Miklós 64
 Bánffy cs. 141, 207
 Bánffy Farkas 165, 171
 Bánffyhunyad — Huedin 138, 140—142, 144—145, 151—155, 229, 232—234
 Bánffyhunyadi Ötvös János (Huniadi Eötvös János Nagybányai) 127, 135
 Baniaj Eöthwös Daniel (Daniel Eöthwös) 135
 Bácság 163
 Bántó Mihály 156
 Bányai Eötvös János (Ioannes Otvos de Rivulino) 135
 Banyai Eötvös István (Stephanus Eötvös Bányay) 134

- Bányai Eötvös István 137
 Bányai Eötvös István (Stephanus Bányai Ötvös) 136
 Bányai István 156
 Bányai János 141, 157, 159
 Bányai János, lévita 157
 Baranyai Decsi János 10
 Barat, Georgius 131
 Barchai Pál 45
 Barcsai Ákos 96, 98, 100, 104
 Bárdossy János 182
 Barlay Ö. Szabolcs 103, 227
 Barra Gábor 234
 Barta Miklós 158
 Bártfa (Bardejov, Csehszlovákia) 70—71
 Bartha Áron 159
 Bartha Pál 156
 Bartha Sámuel 157
 Bartha Zsigmond 160
 Basarab, Matei 102
 Basilius István 61—62, 68—69
 Basilovits, Joannicius 182, 239
 Basta, Giorgio 98
 Bata (Magyarország) 33
 Báthori család 71, 94, 227
 Báthori Endre 95—96
 Báthori Gábor 103, 227
 Báthori István 63—64, 72—73, 95, 97—99, 101, 104, 211, 221, 225
 Báthori Kristóf 72, 97, 222, 226
 Báthori Zsigmond 95—105, 221, 225
 Báthory Zsófia 96
 Batthyány Ádám 102, 228
 Batthyány Ignác 174, 236
 Battonya (Magyarország) 14
 Bălăceanu cs. 177
 Beatrix 94
 Bebek Ferenc 75—76, 222
 Beckmann, Johann 162, 235
 Bécs (Wien, Ausztria) 36, 45, 51—53, 56—57, 63, 66—67, 75, 80, 94, 98—99, 155, 161, 163, 167, 169, 171, 174—175, 177—179, 181—182, 186, 191, 194, 208, 223, 227, 236—238
 Beham, Hans Sebald 220
 Beke László 156
 Bekes Gáspár, kornyáti 58—62, 70—73, 221
 Békés-Povád (Magyarország) 14
 I. Béla 33
 IV. Béla 33, 37
 Bélai Barlabás 27
 Béli cs. 207
 Béli Pálné 228
 Belényes — Beiuș 193
 Bell, Andrew 234
 Belső-Szolnok megye 43, 193
 Benczédi Albert 30, 215
 Benkő András 94, 224—225, 257
 Benkő Elek 29
 Benkő Ferenc 215
 Benkő József 30, 174, 177, 182, 215, 236—237, 239
 Benyeki Áron 158
 Bényeki István 160
 Bényei György 143, 157
 Bercsényi Miklós 97—99
 Beregi S. István 157
 Beregszászi Péter 65, 68
 Berethalom (Birtalm) — Biertan 70
 Berkeszi Márton 138, 158
 Berlin (NDK) 162
 Bern (Svájc) 163
 Bertalan Gáspár 159—160
 Bertalan György 158
 Besenyei János 156
 Beszterce (Bistritz) — Bistrița 40, 91, 96, 99—101, 106, 111, 193, 207, 223—225, 228
 Beszterce vidéke 43, 82—83, 90
 Bethlen cs. (Iktári) 208
 Bethlen Gábor 94—101, 104—105, 108—111, 114—115, 207, 225
 Bethlen István 111, 129, 228
 ifj. Bethlen István 108
 Bethlen János 228
 Bethlen Miklós 181
 Bethlendi András 156
 Bielz, Julius 131
 Bihar megye 43, 53, 220, 240
 Biharfélegyháza — Roșiori 258
 Bihari N. András 157
 Bikal 1. Magyarbikal
 Bikfalvi János 157
 Binder, Johann 80
 Bíró Anna 144
 Bíró Kata 144
 Bisterfeld, Johann Heinrich 119
 Bitay Ilona 70, 221, 257
 Blandrata, Giorgio 55—57, 59—62, 66, 68—69, 220
 Boccaccio, Giovanni 222
 Bod Mihály 192
 Bodoki Márton 157—158
 Bodola Sámuel 205
 Boér András 143
 Bogártelke — Băgara 35, 142, 145, 156
 Bogdán István 169
 Bogdányi Péter 157
 Bogner, Peter 62
 Bojér András 157
 Bojti Veres Gáspár 181
 Bojtos Ötves, Michael 137
 Bologna (Olaszország) 213
 Bomarzo (Olaszország) 113
 Bonfini, Marco Antonio 9, 12
 Bonyha (Bachnen) — Bahnea 11, 30—31
 Borbátvíz — Riu Bărbat 171
 Borberger (Boxberger, Probszberger) János 98
 Borgia, Stefano 177, 237
 Bornemisza Anna 102, 227
 Bornemisza Péter 52
 Boros János 159
 Borostyán (Bernstein, Ausztria) 114

- Borrhaus, Martin 61
 Borsai I. Kolozsborsa
 Borsa Gedeon 54, 59, 64—65, 219
 Borsos Eothweos Imre (Borsoos Aurifa-
 ber) 134
 Borsos István 156
 Botosmacskás — Măcițaș 35
 Bögöz — Mugeni 13, 16—17, 23, 214
 Brancovici, Sava 117, 119
 Brandenburgi Katalin 96, 98, 101
 Brassó (Kronstadt) — Brașov 40, 53, 62, 65,
 70, 88, 96, 98, 106, 111, 122, 124, 209,
 220, 230
 Brassó vidéke 43
 Brassai Képiró János 111
 Brassaj Eottweos, Iohannes 135
 Bucovice (Csehszlovákia) 114
 Buda (Magyarország) 45, 75, 94, 153, 174,
 176, 179—181, 222, 224
 Budafelhévíz (Magyarország) 216
 Budak I. Szászbudak
 Budapest (Magyarország) 207, 238
 Buér András 160
 Buffon, Georges Louis 162
 Bullinger, Heinrich 52, 56, 66
 Bukarest — București 207
 Burjun István 159
 Busto, Pietro 95
 Bükkösi Miklós 157
 Cantacuzino, Constantin 118
 Cantemir, Dimitrie 118, 177
 Castelli, bíboros 236
 Capesius, Bernhard 221, 223
 Cartojan, Nicolae 116, 230
 Chiriac, nyomdász 230
 Cicero, Marcus Tullius 72
 Ciobanu, Ștefan 116, 230
 Colosvari Bulich János 45
 Colosvari Arcupar Gergely fia István 45
 Columella, Lucius Junius Moderatus 65
 Constantin, Miron I. Costin, Miron
 Corneli, Ioan 239
 Cornelius Nepos 151, 234
 Cornides Dániel 174, 177, 180—182, 184,
 237—238
 Costin, Miron 118, 177, 237
 Crusius, Martinus 182, 239
 Curtius Rufus 114
 Czedron Imre 98
 Czipra Ferenc 124
 Csákány János 158
 Csáki István 228
 Csáki László 228
 Csáki Mihály 103
 Csáky György gr. 154
 Csallány Dezső 15—18, 20—28, 213—215
 Csázmai István 55, 58—59, 68, 220
 Cseffey László 98
 Csengeri Eötvös András 134
 Csengeri Sámuel 156
 Cserei Mihály 119, 181, 230
 Cserei Sándor 160
 Cserkesz, hegedűs 90
 Csetri Elek 3, 161, 208, 234, 242, 257
 Csíkszék 193—194, 214
 Csíkkozmás — Cozmeni 259
 Csíkszentkirály — Sincrăieni 214
 Csíkszentmárton — Sinmartin 16, 24—26
 Csíkszentmihály — Mihăileni 13, 16, 18,
 23—25, 214
 Csíkszentmiklós — Nicoleşti 13, 16, 18,
 23—26
 Csíkszereda — Miercurea Ciuc 187, 214
 Csongrádi Máté 232
 Cs. Sebestyén Károly 18
 Dálnok — Dálnic 13, 27, 215
 Dálnoki Elek 159
 Dálnoki István 156
 Damos I. Kalotadamos
 Damosi Simon 141, 156
 Daniellus Tamás 158—159
 Darabant, Ignatie 179
 Daróc I. Nádasdaróc
 Dávid Ferenc 55—63, 66, 68—69, 71, 77,
 100, 105, 220
 Deák János 157
 Deák József 157, 160
 Debrecen (Magyarország) 52—53, 55—56,
 58—60, 62, 64—66, 207—208, 220, 222
 Debreceni Ötvös Pál 137
 Debreczeni Eötvös István (Stephanus
 Eötvös Debrecziny) 136
 Debreczeni László 18, 29—30, 212, 214—215
 Decsi Gáspár 65, 68
 Dedrádszéplak (Schöndorf) — Gorení
 84—87
 Deesi Illés fia Máté deák 45
 Dégenfeld Ottó 205
 Deplume Jakab 98
 Derite — Dretea 139
 Derschwam János 27
 Dés (Desch) — Dej 45
 Desew magister 216
 Dëshazi János 158
 Dési cs. 208
 Dési Eötvös István 137
 Dési Eötvös Mihály 136
 Dési Eötvös Balázs 134
 Dési Mihály alias Ötvös 137
 Dési Ötvös István (Stephanus Dési Eöt-
 ves) 136
 Dési Sándor 156
 Désy György 158
 Deszk (Magyarország) 14
 Déva (Schlossberg) — Deva 59, 208
 Dévai Bíró Mátyás 77
 Dévai Mihály 155
 Dévai N. Mihály 157
 Dévai Eötvös András (Andreas Eot-
 weos Dévay) 134
 Dévay Eötvös András 122
 Dezsericky Imre 26
 Dienes István 14

- Dietrich, lantos 96
 Dietterlin, Wendel 113—114
 Dioszeghi Eotwes János (Ioannes Eottweos Dioszegi Mészáros) 135
 Diószegi János 156
 Diruta, Girolamo 95, 104
 Dobai Dániel 158
 Dobai József 156
 Doboka megye 43—44, 195, 218
 Dobronkai Katalin 232
 Dogiel, Mathias 176, 182, 237—238
 Dombói Székely János 95
 Dominicus frater 216
 Domján János 156
 Domonkos, plébános 138
 Don, folyó 12
 Dósa György 156
 Dragomir, Silviu 194—195, 241
 Drávavásárhely (Nedelica, Jugoszlávia) 64
 Drăganu, Nicolae 116, 230
 Drégely (Magyarország) 75
 Dublin (Írország) 163
 Duhamel, Henri Louis 162
 Dul Ferenc 158
 Dul József 156
 Dul Sámuel 156, 159
 Dull Ferenc 157
 Dull Sámuel 157
 Eder, Joseph Karl 75, 222, 238
 Eger (Magyarország) 75
 Egeres — Aghireş 35, 138—141, 144, 146, 156, 233
 Eljás 26
 Engel, Johann Christian 181—182, 239
 Énlaka — Inlăceni 13—14, 16, 23, 28—29, 215
 Enyedi György 74, 222
 Enyedi Pál 181—182
 Enyedi Sámuel 167, 171
 Eotthweos Gáspár 134
 Eotthweos, Laurentius (Laurentius Aurifaber) 134
 Eottwes Jakab (Jacobus Eottwes) 134
 Eottwes Péter 134
 Eottwes, Ioachinus alias Iwachon 134
 Eotweos, Josephus 136
 Eotwes András 134
 Eotwos János (Johannes Aurifaber) 134
 Eotwos, Stephanus 134
 Eöthweös, Walentinus 134
 Eöttwes László 136
 Eötvös János (Falábú) 137
 Eöttwes Péter (Ötwösch Péter Deák) 135
 Eötvös Gáspár (Ioannes Gaspar Eötvös) 135
 Eperjes (Prešov, Csehszlovákia) 98, 111
 Eperjesi András 156
 Erdélyi István 139, 155, 228
 Erdőd (Erdeed) — Ardud 228
 Erdődi György 59
 Erdőszentgyörgy — Singeorgiu de Pădure 11, 29—30
 Érsekújvár (Nové Zámky, Csehszlovákia) 99
 Erszénggyártó Eöttves István (Stephanus Erszénggyártó Ötvös) 136
 Érszodoró — Sudurău 260
 Erzsébet királyné 34
 Esterházy János 182
 Esterházy Miklós 99, 102, 226
 Esterházy Pál 102
 Estyán, Kovács 25
 Esze Tamás 102—103, 225
 Esztergom (Magyarország) 14, 34, 52
 Ewrdegh János deák 45
 Ewtwes, Ioannes 133
 Ewtwes, Martinus 133
 Facsád (Fatschet) — Făget 259
 Farkas Sámuel 158
 Farnas — Sfăraş 139, 141, 144—146, 157, 233
 Fartzádi Benjamin 156
 Fazekas István 156—157
 Fazekas János 156, 159
 Fejér György 37, 174, 238
 Fejérd — Feiurdeni 139
 Fejérvári Károly 182
 Fejérváry Zygeti Oettwes János (Ioannes Eottweos Szigethy) 135
 Fekete István 229
 Fekete István 156
 Fekete Márton 156
 Felmer, Martin 79—80, 223
 Felsőbánya (Mittelstadt) — Baia Sprie 130—131, 232
 Felseo Bányai Oetwes Mihály (Otwesch Mihály) 135
 Felsőbányai Ötvös Mihály 137
 Felsőfüld — Fildu de Sus 140
 Felsőpeterd — Petreştii de Sus 188
 Felsőszemeréd (Horné Semerovce, Csehszlovákia) 15
 Felsőteremi — Tirimia Mică 35
 Felvidék 107—108, 114—115
 I. Ferdinánd 73
 Ferenc, borbélylegény 127
 Ferenc, ötvös 134
 Ferench deák 138, 158
 Ferenci Mihály 159
 Ferenczi Enikő 9
 Ferenczi Géza 9, 17, 19—20, 212, 215, 258
 Ferenczi István 9, 212, 214, 258
 Ferenczi Sándor 213, 215
 Ferrabosco, Pietro 108
 Filtsch, Daniel 165, 171
 Finta Dávid 156
 Fiság, patak 26
 Fitz József 219
 Fodor János 157, 159
 Fogaras (Fogarasch) — Făgăraş 111, 222
 Fogarasföld 182

- Forgách Ferenc 71—72, 74
 Forintvereő János 127
 Franekera (Hollandia) 140
 Frank, Andreas 181—182, 184
 Frankfurt (Odera menti, NDK) 140
 Fridvaldszky János 166—169, 171, 237
 Fronius, Laurentius 53, 220
 Fugger cs. 26
 Funk, Conradus 114, 229
 Furulyás János 157
 Futaki Ötvös Ferenc 134
 Gabrieli, Andrea 104
 Gál János 156
 Garam Éva 212
 Gaŕampi, Giuseppe 177, 236—237
 Garamszentbenedek (Svatý Benedik, Csehszlovákia) 33
 Gatterer, Johann Christoph 180
 Gecző D. András 215
 Geleji Katona István 94—95
 Gelence — Ghelintă 192, 212
 Genga, Simone della 108
 Geönczi Eötvös János 136
 Gerendkeresztúr — Grindeni 188, 192
 XIII. Gergely 65
 Gergely mester 25
 Gernyeszeg (Kertzing) — Gornești 238
 Géza fejedelem 213
 Gillyén Sándor 159—160
 Gimesi Eötvös György 137
 Gombert, Nicolas 104
 Gonda Eötvös Mihály (Michael Gonda) 136
 Görö Gábor 157
 Gorzeres Bertalan 36
 Göldli, Hektor 51
 Göldli, Kathrin 52, 60—61
 Gömöri Ötves Mihály 137
 Gönczi Ötvös Mihály 136
 Göntzi András 155, 158
 Görgényi András 156
 Görgényi Zsigmond 156
 Görög Joasaf 117
 Göttinga (NSzK) 31, 162, 180
 Grimm, Jakob 80
 Gulyás Pál 59, 65, 219
 Gyalai Sámuel 158, 160
 Gyalakuta — Fintinele 165, 167, 170
 Gyalu — Gilău 138—141, 143, 145—146, 153, 157, 232—233
 Gyalui Sámuel 141, 158
 Gyarmati Ádám 155
 Gyarmati Sámuel 31
 Gyergyószék 166, 169, 193, 214
 Gyergyóditró — Ditrău 213
 Gyerőmonostor — Mănăstireni 138—141, 144, 146, 151, 157, 232—233
 Gyerővásárhely — Dumbrava 111, 139, 143, 145—146, 157, 233
 Gyerwfy de Wasarhel, Ladislaus 218
 Gyeűcsa I. Géza
 Gyöngyösi András 156
 Gyöngyösi Mihály 157
 Győr megye 43
 Győrfi Dávid 158—159
 György, szobrász 107, 228
 Gyulafehérvár (Weissenburg) — Alba Iulia 33—34, 44, 54, 56—63, 65—68, 71, 77, 95—96, 98—99, 101, 104, 106—107, 110—111, 114—115, 117—119, 129, 135, 174, 178, 182, 207—209, 216, 219, 225, 227, 229, 242
 Gyulafi Lestár 181
 Gyulai József 158—159
 Gywłaj Eöttweos, Stephanus 134
 Habsburg dinasztia 53, 89, 115, 133
 Hadik András 164, 168, 177, 234
 Hajnóczy József 182
 Halász, Mathias 114, 229
 Halici, Mihail 118
 Haller cs. 208
 Halló Sámuel 158
 Halmágyi mester 159
 Halmágyi Ferenc 157—158
 Halmágyi István 157
 Halmágyi Mihály 158
 Halmi — Halmeu 257
 Haltrich, Josef 81—82, 84
 Haner, Georg Jeremias 174, 236
 Háportoni Forró Pál 114
 Harinnai Farkas 58, 72, 221
 Harinnai Farkas cs. 35
 Háromszék 192—195, 208, 240—241
 Hatházi Eötvös György (Georgius Hatházi Ötvös) 126, 136, 232
 Hatházi Eötvös János (Ioannes Eöttweös Hatházi) 123, 136
 Hatházi Ötvös Mihály 136
 Hatolyka — Hătuica 195
 Hátszeg (Hotzing) — Hațeg 171
 Hatvani István 98
 Hecht, Georg 87
 Hegedűs István 221—222
 Heidelberg (NSzK) 149
 Helfer Eöttwes András 134
 Heltai Gáspár 62—63, 216
 Hene, Franciscus Xaver 34
 Henrik, apát 34, 38
 Henter József 160
 Herborn (NSzK) 119
 Herepei Károly 205
 Herges Eöttweos Péter (Petrus Eöttweös Herges) 135, 232
 Hermann, David 222
 Hermann, Michael 98
 Heves megye 43
 Hevenesi Gábor 181—182, 184
 Heydendorff Mihály 223
 Hienz, Hermann 89
 Hill, John 162
 Hirschvogel, Augustin 52
 Hódmezővásárhely (Magyarország) 14
 Hoffgreff György 103
 Hoffhalter cs. 51, 62—67, 219

- Hoffhalter, Raphael 51—60, 62—67, 219—220
Hoffhalter, Rudolf 52, 54, 60, 63—66, 220
Hoffmann Emanuel 191
Hohenlohe cs. 114
Home, Francis 162
Homoródalmás — Merești 28
Homoródkarácsonfalva — Crăciunel 11, 13, 16—23, 25, 29—30, 214
Homoródoklánd — Ocland 18, 28, 213
Honnenheim, Stephan 165
Honterus, Johannes 70, 78
Horea 187
Horvát Dániel 153
Huet, Albert 83, 87, 101, 104
Hunyad megye 43, 171, 188, 191, 193, 208, 241
Hunyadi Demeter 60
Hunyadi István 156
Hunyadi János 35
Hunyadi Márton 156
ifj. Hunyadi Ötvös János 127
Hunyadi Tamás deák 138, 156
Huszár Gál 52, 219
Huszár József 231
Huszt (Szovjetunió) 129
Husztai Márton 224
Hutter, Johann 165
Hutterer, Claus Jürgen 92
Hübner, Johann 150
Hübschmann, rézmetsző 52
Hyppolit érsek 121, 130
Iambor, Petru 216
Iffiu Eötvös János 134
Igiarto alias Eottweos, Emericus 134
Ignácz György 160
Ilyefalvi Mihály 156
Ilvoj Eötvös Gáspár 136
Imre herceg 107
Inaktelke — Inucu 139, 143, 146, 157
Ince István 159
III. Innocentius 182
Intze István 158—159
Intzédi cs. 144
Iorga, Nicolae 116—117, 208—209
Iosif, szerzetes pap 230
Irinaeus, Andreas 60
I. István 107
V. István 182
István, notarius 45
István fia István deák 45—47
Izabella 95, 98, 101, 222, 225
Jacobi, Julius 83—85, 88
Jacobides 104
Jacobus magister 218
Jakab Eottweos, Johannes 135
Jakab György 156, 158
Jakabfi Sámuel 160
Jakó Zsigmond 3, 8, 51, 209, 219—220, 226, 228, 232, 234, 258
Jakabovics István 194
Jákótelke — Horlacea 139, 143, 146, 153, 158
Jakubovich Emil 15
Jankos Mihály 157
Janky Mihály 134
Jannequin, Clément 104
János, kovács 25
János apát 35
János deák 45
János litteratus 138, 160
János, ötvös 134
János scholasticus 138, 156
János Pál 214
János Zsigmond 56—60, 63, 66, 72—73, 75—76, 95, 97—98, 101, 103—104, 108, 221, 225—226
Jánosi András 158
Járai Ferenc 158
Járai Gáspár 158
Jártó János 159
Jeddi Mihály 156
Jegenye — Leghia 35, 140, 145
Jenei Ötves Péter 137
Jenyiszej, folyó 10—11
Jeremias Eottweos János (Ioannes Jeremia Otvos) 135
Jeremiás Ötvös István 126, 136—137
Jókai Sándor 159
Jósika István 98
Josquin, Deprés 104
II. József 185—187, 191, 193
Juhász János 158—159
Kaiser, Andreas 87
Kajántó — Chinteni 35, 217
Kájoni János 28, 103—104
Kállai Ferenc 157
Kállai N. István 160
Kállai István 157—158
Kállai József 159
Kállai Lőrinc 139, 156
Kalló István 157
Kálmán István 157—158, 160
Kálmáncsehi Sánta Márton 77
gr. Kálnoki 192, 195
Kalotaszeg 111, 138—148, 151—155, 214, 224, 233, 260
Kalotadamos — Domoșu 139, 141—146, 148, 153, 158, 233
Kalotaszentkirály — Sincrai 138—141, 143—144, 146—147, 151—152, 158, 233
Kálvin János 52
Kántor Dániel 158
Kaprinai István 182, 239
Kapusi Eötvös Márton (Martinus Eötvös Kapusi) 135
Karácsonyi János 37
Kardos Istvánné Magdaléna 216
Kárfy Ödön 161, 209
Károly Eötvös Balázs (Eötvös Balás) 134
I. Károly 37
Károly Bálint 134
Károlyi cs. 124

- Károlyi László 157
 Károlyi Péter 61
 Károlyi Sándor 228
 Károlyi Zsuzsánna 111
 Kassa (Košice, Csehszlovákia) 96, 115, 121—122, 127—128, 130, 132, 134
 Kassay F. Pál 23
 Kaszó Dénes 156
 Kaszó István 156
 Kászonszék 214
 Kászoni István 158
 Kathona Géza 220
 Katona György 156
 Katona István 180, 182, 238
 Kece I. Maroskece
 Kede (Nagy-, Kis-) — Chedia (Mare, Mică) 27
 Keintzel, Georg 82—83
 Kelemen Béla 116, 230, 259
 Kelemen Lajos 6, 225, 228—229, 232
 Kelemen Márton 152, 156
 Kéler Godofréd 182
 Kemény Dénes 205
 Kemény Domokos 205
 gr. Kemény Farkas 192
 Kemény János 96, 181, 228
 Kemény József 37, 63, 218
 gr. Kemény Sámuel 192
 Kendi cs. 74, 76
 Kendi Anna 73—74, 76
 Kendi Antal 75—76, 222
 Kendi Ferenc 75—76, 222
 Kendi Sándor 59, 70—71, 73
 Kerelőszentpál — Sinpaul 221
 Kereszténysziget (Grossau) — Cristian 165
 Keresztes Sámuel 160
 Keresztúri Kristóf 99
 Kesztlői Mihály 46
 Keteji Székely Tamás 27
 Ketesd — Tetişu 146, 154, 158
 Kézdi-Vásárhelyi Kelemen 139, 156
 Kézdivásárhelyi Matkó István 119
 Kezthewlci _Sebestyén_ mester 45—46, 218
 Kibéd — Chibed 155, 195
 Kibédi János 156
 Kimczemi Eötvös János 136
 Kis András 157, 159
 Kisapold (Kleinpold) — Apoldul de Jos 194—195
 Kisch, Gustav 83
 Kis Eötvös Pál 135
 Kis Gergely 234
 Kis János 159
 Kiskapus — Căpuşul Mic 138—139, 143, 146, 158, 233
 Kis-Küküllő, folyó 30
 Kis Márton 158
 Kiss András 173, 232, 235—236, 238, 258
 Kiss János 158, 160
 Kisszántói Pethe Ferenc 210
 Kis-Sebes, patak 215
 Kisoroszfalu (Russ) — Ruşii Munţi 86
 Kispetri — Petrinzel 138—139, 141, 146, 151, 154, 158, 233—234
 Klárafalva (Magyarország) 14
 Kobilarov-Götze, Gudrun 92
 Koch, Anna 62
 Ko-farago Andras 29
 Kolozs megye 35, 43—44, 194, 214
 Kolozsborsa — Borşa 195
 Kolozsmonostor (Appesdorf) — Cluj-Mănăştur 33—46, 49—50, 209
 Kolozsvár (Klausenburg) — Cluj 34, 36, 40, 45, 61—63, 70—71, 76, 96, 99, 101, 105—106, 110—111, 114, 122, 124, 126—127, 140, 142, 147, 166—167, 171, 193—194, 207, 209, 215—216, 218, 222, 224, 229, 230—231, 233—234, 237, 242, 257—260
 Kolozsvári Benjámín 154, 158—159
 Kolozsvári testvérek I. Márton szobrász, György szobrász
 Kolozsvári Tóth György 156
 Komáromi Andor 226
 Komáromi János 158, 160
 Komlós András 56, 65
 Konda József 160
 Konrád, lantos 96
 Konstantinápoly (Isztambul, Törökország) 13, 18, 26—27, 214—215
 Konya Ádám 212
 Kopasz Eötvös János 134
 Koppi Károly 182
 Korda József 158
 Koriathovits, Theodor 239
 Kós Mihály 103
 Kósa Mihály 158
 Koszta István 178, 237—238
 Kotsis Mihály 137
 Kovács Géza 194
 Kovachich Márton György 178, 180—184, 236—239
 Kovács András 107, 228—229, 259
 Kovács Ferenc 159
 Kovács György 155, 158—159
 Kovács István 157, 159
 Kováts Sámuel 242
 Kovács Eötvös, Nicolaus 135
 Kökényesdi Varga János 232
 Kömíves András 156
 Köpec — Chepeţ 215
 Köpeczi Sebestyén József 212—213
 Körösfő — Izvoru Crişului 139, 141, 143, 145—147, 158, 260
 Körösfői Ádám 159
 Körösfői Sámuel 159
 Körösi Csoma Sándor 10, 209
 Köröspataki B. János 232
 Körös Pataki Sámuel 157
 Kövár — Chioar 129, 260
 Kövesbérc (Homoródkarácsonfalva) 18, 214
 Közéapajta — Aita Medie 30—31

- Középlak — Cuzăplac 139, 141—144, 146—147, 151—152, 154, 159, 233—234
 Közép-Szolnok megye 43
 Kraft, Gaspar 52
 Krakko (Kraków, Lengyelország) 36
 Kramer, Friedrich 82—83
 Kraszna megye 43
 Krasznai Mihály 160
 Krasznai Sámuel 159
 Kraus, Georg 86—88, 90, 99, 114, 209, 223—224, 226
 Krauss, Friedrich 89
 Kucsuk basa 99
 Kudor János 157
 Kulcsár György 65
 Kulcsár Lajos 159—160
 Kun Márton 159
 Kunkerekegyháza (Magyarország) 14
 Küküllő megye 35, 43—44, 187, 195
 Küküllővár (Kokelburg) — Cetatea de Baltă 94, 225
 Küküllővári Péter 139, 156
 Külső-Szolnok megye 43
 Kürakó János mester 15
 Ladánybene (Magyarország) 14
 Ladányi István 159
 Ladányi János 156
 Ladányi Miklós 159
 Laibach (Ausztria) 64
 II. Lajos 94
 Lakatos Gáspárné 232
 Lakatos Gyula 214
 Lakics György 182
 Lancaster, Joseph 153—154, 234
 I. László 14, 34, 107, 216
 V. László 218
 László alvajda 37
 László vajda 46
 László Gyula 213
 László István 158
 László József 157
 Lautensack, rézmetsző 52
 Lavater, Margarete 52
 Lázár cs. 209
 gr. Lázár János 165, 167, 170
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 79
 Lelesz (Leles, Csehszlovákia) 44, 218
 Lénárt József 157
 Lénárt Péter 159
 Lénárt Sámuel 159
 Leonhard, Daniel Josef 80, 223
 Lépes Lóránd 218
 Linné, Karl 162
 Lipcse (Leipzig, NDK) 73
 I. Lipót 229
 Liszkai Eötvös, Michael (Lizkai Eötvös Mihály) 136
 Lisznyai M. Ferenc 157
 Liszti János 103
 Literatus Ferenc 53
 Lónai Eotweos Fábian (Fabianus Eotthweos) 134
 Lónai Eotwes Bálint 134
 London (Anglia) 127—128, 135, 163
 Losonczi István 75
 Lőcse (Levoča, Csehszlovákia) 110
 Lőrincz deák 138, 157
 Lőrincz Ferenc 157, 159
 Lőrinc Zsigmond 159
 Lövv István 158
 Lugos (Lugosch) Lugo, 257, 261
 Lupaş, Ioan 117, 230
 Lupu, Vasile 102
 Luzzaschi, Luzzasco 104
 Lyon (Franciaország) 78
 Macsesd — Zăvoiul 171
 Madách János 182
 Madarasi György 156
 Magyarbikal — Bicălat 138—139, 141, 143—145, 152—154, 156, 232
 Magyarfenes — Vlaha 154
 Magyarlóna — Luna de Sus 139
 Magyarnádas — Nădăşel 135
 Magyarókerke — Alunişu 139, 146, 148, 159
 Magyarosi János 157
 Magyarosi Péter 157
 Magyarvalkó — Văleni 139, 141, 146, 160, 224, 232
 Majláth István 75, 222
 Major Ervin 103
 Makfalva — Ghindari 155
 Makfalvi János 156
 Makkai Ötves István (Stephanus Ötwös Makai) 136
 Mákó — Macău 139, 142—143, 146, 153—154, 159, 234
 Mályusz Elemér 46, 209, 235
 Manlius, Johannes 64
 Máramaros megye 43, 168
 Máriatélke, elpusztult középkori falu Kájántó határában 35
 Mária Terézia 133, 139, 162—163, 169, 185—186, 208
 Máriássy László 228
 Mariny, L. 109, 111, 229
 Márk István 156
 Markos András 197, 242, 259
 Markos Benjamin 158
 Márkosfalvi Miklós 157
 Marosi József 157
 Maroskece — Cheţani 192
 Marosszék 187—188, 192—195, 209, 240—241
 Marosvásárhely (Neumarkt) — Tirgu-Mureş 58, 96, 105, 193, 210, 259—260
 Marosvásárhelyi Ismeretlen 26
 Marsigli, Luigi Ferdinand 13, 15, 17, 23—24
 Martinuzzi (Fráter) György 75
 Márton, fundáló I. Medves Márton
 Márton, szobrász 107, 228
 Martonosi Mihály 156
 Marzio, Galeotto 94
 Máthé István 156

- Mátray Gábor 95
 I. Mátyás 35, 39—40, 94, 107, 121, 214
 Mátyás mester 25
 Mátyás mester, notarius 47
 Medgyes (Mediasch) — Mediaș 58, 62, 70, 78, 96, 103—104, 111
 Medvés Márton 110
 Meggyesfalva — Mureșeni 194, 209
 Melanchton, Philipp 71—72, 78
 Melich János 92, 224
 Melius Juhász Péter 52—62, 64, 66—68
 Mera — Mera 139, 141, 146, 153, 159
 Meregyó — Mărgău 194
 Merulo, Claudio 104
 Mesterága Torok, Mesterága patakja (Vár-
 almás) 139
 Metes, Ștefan 117, 230
 Mezőbánd — Band 155
 Mezőberény (Magyarország) 14
 Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor 242
 Mezőmadaras — Mădăraș 155
 Mezőméhes — Miheșu de Cîmpie 207
 Mezőterem — Tiream 260
 Micu-Klein, Samuil 177, 179, 237, 239
 Mihálcfalva — Mihălț 192
 Mihály magister 38, 44—45
 Mihály mester 45
 Mihály vajda 96, 98, 102, 178, 182, 225, 237
 Mike Sándor 209
 Mikes Kelemen 97, 170, 225
 Miklós apát 38
 Miklós mester 45
 Miklós pap 15—16
 Miklós András 188
 Miklósi Ferenc 160
 Mikó Ferenc 181
 gr. Mikó Imre 30
 Mikó Miklós 195
 II. Miksa 64
 Miles, Mathias 86, 88
 Miller Jakab Ferdinánd 180
 Milota Ferenc 197—206, 242
 Miskolczy János 159
 Misztótfalu — Tăuții de Jos 131, 232
 Misztótfalusi Kis Miklós 148, 234
 Mohács (Magyarország) 222, 236
 Mohácsi Eötvös János 134
 Moldován János 194
 Mollay Károly 92
 Molnárné Hubbesz Éva 213
 Monte, Philippe de 95, 103
 Monteverdi, Claudio 104
 Monyorókerék (Magyarország) 64
 Mosto, Giovanni Battista 95, 104, 227
 Munkács (Munkačevo, Szovjetunió) 231, 239
 Munkácsi György 137
 Munkátsi Eotwos, Johannes 136
 Murádin László 224
 Muratori, Ludovico Antonio 179, 238
 Musznai Dakó György (Georgius Musnai
 Dakó) 28, 215
 Myskovszky Viktor 131, 230, 232
 Nádas I. Magyarnádas
 Nádasdaróc — Dorolțu 139, 146, 159
 Nagybánya (Frauenbach) — Baia Mare
 121—133, 210, 230—232, 257, 260
 Nagyenyed (Strassburg) — Aiud 31, 63, 193, 197, 199, 202—206, 215, 242
 Nagycsűr (Grosscheuern) — Șura Mare
 86
 Nagy Eottweos Pál 135
 Nagy Eötvös István (Nagy alias Piros
 Eötvös István) 137
 Nagy Ferenc 153, 156, 159
 Nagy Géza 10
 Nagy Jenő 78, 223—224, 260
 Nagy József 195
 Nagykapus — Căpușul Mare 111, 139, 141, 143, 145—147, 152, 159, 233
 Nagykászon — Casin 212—213
 Nagy-Küküllő, folyó 214
 B. Nagy Margit 213, 227, 229
 Nagy Pál 157
 Nagypetri — Petrind 144—146, 153—154, 159, 234
 Nagysajó (Grosschogen) — Șieu 227
 Nagy Sámuel ex Abrudbánya 156
 Nagyszentmiklós (Grossanktnikolaus) —
 Sinnicolau Mare 213
 Nagyszombati Márton 36
 Napóleon 195
 Nápolyi György 228
 Neblinger, Andreas 111
 Németh Gyula 15—17, 21—24, 212—215
 Némethi Ötvös Pál (Paulus Eötvös Némethi) 136
 Némethi Ferenc 59
 Németi — Mintiu (összeolvadt Szatmár-
 ral) 122
 Németi Imre 157
 New York (USA) 214
 Nicolaus, karbeli pap 218
 Nikolsburg (Mikulovo, Csehszlovákia) 13—
 14, 18, 20, 23, 115
 Ninienška, Margareta 51
 Nógrád megye 43
 Nussbächer, Gernot 65
 Nürnberg (NSZK) 52, 113
 Nyárádgálfalva — Gălești 188
 Nyárszó — Nearșova 139, 143, 146—147, 159, 233—234
 Nyilas István 157
 Nyíregyháza (Magyarország) 210
 Nyiri István 139, 156
 Nyíró Ötves Mihály 136
 Nyíró Ötvös Mihály 136
 Nyíró Samu 159
 Nyíró Sámuel 156—157, 159
 Nyreo Eottweos, Ioannes 135
 Ocsovai Dániel 124, 137
 Oláh Miklós 9, 52, 118
 Olasz András 228
 Oltszem — Olteni 195

- Ombózi Tamás deák 138, 157
 Omechin János 121
 Ónod (Magyarország) 103
 Orbán Balázs 28, 30—31
 Orbán Dávid 156
 Orkun, folyó 10—11
 Orlát (Orlat) — Orlat 236
 Oroszi N. Péter 157
 Ostermayer, Hieronymus 99
 Oszóczki Kálmán 121, 230, 260
 Otvos, Nicolaus 134
 Óvári Sámuel 158
 Ovidius, Publius Naso 222
 Ötvös Miklós (Nicolaus Eotthweos) 135
 Ötvös Sámuel 137
 Ötwösch Ferenc 135
 Ötwösch Fieseschi (Fyzesy) Andreas 135
 Ötwös László (Ladislaus Eötweos) 135
 Pádua (Olaszország) 95
 Pais Dezső 15, 17—18, 215
 Pál mester 45
 Paládi Eotweos István (Stephanus Paladj Eötweös) 134
 Paladj Eotthweos, Georgius 135
 Paleologus, Jacobus 63
 Palestrina, Giovanni Pierluigi da 95, 103
 Pálfi Istók 137
 Palicskó cs. 131
 Palkó Attila 232
 Pall, Francisc 37, 216
 Palladius, Rutilius Taurus Aemilianus 165
 Pannonhalma (Magyarország) 33, 35—36
 Pap Ferenc 226
 Papfalva — Popești 35
 Pap Ötvös István 137
 Pap Ötvös Mihály 136
 Papp András 159
 Papp Elek 158, 160
 Papp József 154—155, 159
 Parajdi András 156
 Parajdi Ilyés Sámuel 192
 Parajdi Mihály 158—159
 Partium 103
 Pastritias János 177, 237
 Pataki István 171
 Pataki K. Sámuel 160
 Pataky Eotwes János 135
 Pechy Eöttwos, Paulus 134
 Pécsvárad (Magyarország) 33
 Peleskei Eöttwös Pál (Paulus Eöttweös Peleskey) 123, 125—126, 135
 Péntek György 156
 Péntek József 157
 Pénteki Márton 159
 Pest (Magyarország) 174, 180—181
 Pest megye 43
 Pesti Gábor 65
 Péter deák 138, 157
 Péter István 156
 Péterfalvi István 156
 Péterfi Albert 205—206
 Pétervár (Leningrád, Szovjetunió) 163
 Pethő László 156
 Pető István 158
 Petrécis János 157
 Petresz — Petros 171
 Petri Miklós 157
 Petrilla — Petrila 171
 Petrovits Péter 72
 Pétsi János 158
 Pétsi Márton 158, 160
 Pezzen, császári követ 96
 Píru, Alexandru 116, 230
 Pistaki Lukács 228
 Plinius, Gaius Secundus (id.) 165
 Podesta, Giovanni Battista 79
 Pókai Jakab 61—62
 Pomáz (Magyarország) 14
 Porzsolt Mózes 157
 Poznan (Lengyelország) 51
 Pozsony (Bratislava, Csehszlovákia) 15
 Pöze (Bányai) Eöttvös György 137
 Prága (Praha, Csehszlovákia) 104
 Pray György 182, 238—239
 Preussinger, Johannes 99, 226
 Proczner Bálint 128
 Prodan, David 186, 240
 Pușcariu, Sextil 116, 230
 Pusztaszentmiklós — Sinnicoară 35
 Püspöki Nagy Péter 15, 212—213
 Radits András 158
 Radloff, Wilhelm 10
 Radul vajda 182
 Rajna, folyó 77—78
 Rákóczi cs. 104, 109—110, 114
 I. Rákóczi Ferenc 97, 101—102
 II. Rákóczi Ferenc 96—103, 124, 226, 231, 233
 I. Rákóczi György 94—95, 98, 128, 225, 229
 II. Rákóczi György 96—97, 103, 182, 225
 Rátz János 158
 Rátz József 159
 Rátz Márton 158
 Reöthy Orbán 129
 Resti, Giacomo 110, 229
 Rettegi György 228
 Rhédei Ádám 205
 Rhédei Ferenc 108
 Rhédei László 228
 Róma (Olaszország) 95, 105, 174—179, 181, 236—237
 Romosz (Rumess) — Romos 240
 Rózsás István 98
 Russ 154—155
 Salamon József 153—154, 234
 Sándor Zsigmond 156
 Sáromberke (Scharenberg) — Dumbrăvioara 260
 Sárospatak (Magyarország) 99
 Sárpataki János 232
 Sárvasár — Șăulia 139, 143, 146, 159
 Sasvári Gergely 63, 68

- Sbierea, Ion Gheorghe 116
 Scheiner, Andreas 91
 Schesaeus, Christian 58—59, 68, 70—77, 221—222
 Schmeller, Andreas 80
 Schneider, Johannes 87
 Schoeder, Michael 167, 171
 Schuller, Johann Karl 80—81
 Schullerus, Adolf 89, 223—224
 Schwandtner, Johann Georg 175
 Schwartner Márton 180
 Sebes István 157
 Sebestyén clericus 138, 158
 Sebestyén Gyula 210, 212, 214—215
 Sebestyén József l. Köpeczi Sebestyén József
 Sebestyén Kálmán 138, 232, 260
 Sebesy Ákos 213
 Segesvár (Schässburg) — Sighișoara 65, 82—83, 87, 111, 224
 Sellei István 160
 Sellemberg (Schellenberg) — Șelimbăr 96
 Selnecker (Selneccerus), Nikolaus 72, 221
 Sepsiszentgyörgy — Sfintu-Gheorghe 10, 195, 210, 212
 Servet, Michael 62—63
 Șincal, Gheorghe 140, 173—184, 235—239
 Sipos Gábor 33, 215, 255, 260
 Sipos József 158
 Skrzetusky, Jan 51
 Slewning Gergely 45
 Socinus, Faustus 61
 Sófalvi János 157
 Soltész Zoltánné 64—65, 220—221
 Sommer, Johann 61—63, 69
 Sommervogel, Carlos 169, 235
 Somogyvár (Magyarország) 33—34
 Somtelke (Sölyomtelke) — Cornești 35
 Sonnenfels, Joseph von 161—162
 Soós Márton 156
 Sós Márton 159
 Sösszentmárton — Gligorești 192
 Sovárad — Sărățeni 195
 Speer, Daniel 98, 100—101, 104, 106, 228
 Stancaro, Francesco 58
 Stark 105
 Stoltzer, Thomas 94
 Stöckel, Lénárd 70—71
 Suky cs. 210
 Sulzer, Franz Joseph 237
 Syberkh fia Péter 45
 Szabéd — Säbed 194—195
 Szabó Gergely 159
 Szabó György 156, 159
 Szabó György, muzsikus 228
 Szabó Illyés 158
 Szabó István 158
 Szabó János 155, 158—159
 Szabó József 156, 159—160
 Szabó Károly 28
 Szabó Miklós 185, 240, 260
 Szabó Miklós, tanító 157—158
 Szabó T. Attila 93, 224—225, 232
 Szabolcsi Bence 103—106, 210—211, 227
 Zakács Ferenc 156
 Zakács Jankó 157
 Zakács János 158, 160
 Zakács József 156
 Zakáts János 158
 Szalánczi János 73
 Szalárdi János 108—109, 114, 181—182, 228
 Szamos, folyó 35
 Szamosközy István 9, 13, 18, 74, 98, 181—183, 221, 239
 Szamosújvár (Armenienstadt) — Gherla 96, 99
 Szapolyai cs. 225
 Szapolyai János 94—95, 219, 222
 Szász Eötvös János 135
 Szászbudak (Deutschbudak) — Budacul de Jos 60
 Szászfenes — Florești 138, 140
 Szászhermány (Honigberg) — Hărman 167, 171
 Szász Károly 205—206
 Szász Mihály 159
 Szászrégen (Sächsisch-Reen) — Reghin 82, 84, 86—87, 90
 Szászsebes (Mühlbach) — Sebeș 116, 118
 Szászsebes-szék 194—195
 Szatmár (Sathmar) — Satu Mare 122, 125—126, 129, 231
 Szatmár megye 43
 Szathmári Eötvös László 136
 Szatmár-Németi l. Szatmár
 Szatmárnémeti György 156
 Seben (Hermannstadt) — Sibiu 40, 64—65, 86, 88, 98—99, 101, 106, 111, 124, 161, 165, 193, 205, 208, 232, 236
 Szeged (Magyarország) 45, 54, 220
 Szegedi István 157
 Szegedi János 34, 215
 Szegedi János, tanító 156
 Szegedi Lőrinc 211
 Szegedi Sándor 232
 Szék — Sic 227
 Székelyabod — Abud 195
 Székely Bálint 98
 Székelyderzs — Țirziu 13, 15—18, 20, 23, 29, 213
 Székelyföld 13, 28, 32, 258
 Székely László 228
 Székely Mózes 182
 Székelyudvarhely (Odorhellen) — Odorhei 23, 27, 214, 234
 Székesfehérvár (Magyarország) 14
 Szekszárd (Magyarország) 33
 I. Szelim (Szelimbök császár) 27
 Szelindek (Stolzenburg) — Slimnic 167, 171
 Szcenci Molnár Albert 51
 Szendrey István 186

Szentendre (Magyarország) 33
 Szentgyörgyi Mihály 139, 155
 Szentjobb — Sinio 33—34
 Szentjobi István 157
 Szentkirali Palicko Sofia 131
 Szentmárton I. Sósszentmárton
 Szentmártoni Kalach leánya Erzsébet 46
 Szentmihály — Mihai Viteazul 14, 29
 Szentpétery Imre 33, 210
 Szepesség 128
 Széplak I. Dextrászéplak
 Szeredai Antal 174, 182, 236
 Szibéria 9—11
 Szigethi Eötvös Miklós (Nicolaus Szigethi Aurifaber) 122, 135
 Szigethy Béla 23—24
 Szigeti Mihály 157
 Szigeti Eötvös István (Stephanus Zigeti Eötvös) 136
 Szigeti Ötvös Sándor 137
 Szigetvár (Magyarország) 74—75
 Szilágyi Márton 157—160
 Szilágyi Mihály 158—159
 Szilágyi Sámuel 25—26, 170, 235
 Szilágyi Sámuel, tanító 157—158, 160
 Szilágyi Sándor 152, 159
 Szilágysomlyó — Șimleu-Silvaniei 95, 225, 227
 Szőke István 18, 21, 214
 Szőnyi József 141, 158
 Szőnyi Nagy István 148
 Sztána — Stana 146, 159
 Szucság — Suceag 138, 140—141, 146, 160, 232
 Tablás (Táblás, Toppesdorf) — Dupușul 70
 Tafuri, Manfredo 113, 229
 Takácsi István 138, 157
 Tálász-völgy 11
 Tályai Mihály 156
 Tamás Dániel 157—158
 Tamás István 159—160
 Tancsi István 157
 T'ang-dinasztia 9
 Tarnai Mihály 159
 Tarpai Ferenc 159
 Tarpai László 159
 Tászk-tető (Gyergyóditró) 213
 Tata (Magyarország) 36
 Tatai A. K. János 140, 156
 Tatai Ferenc 158
 Tănase, Moise 194—195
 Técsi András 156
 Técsi Sámuel 156
 Telegdi István 156
 Telegdi József 159
 Telegdi Miklós 52
 Telegdi Sámuel 156
 Teleki cs. 238
 id. Teleki József 238
 Teleki László 238
 Teleki Mihály 156, 228
 Teleki Zsófia 198, 242

Temesvár (Temeswar) — Timișoara 75, 102
 Teremi János 157
 Tertina Mihály 180
 Tessedik Sámuel 208
 Tesselnis, Johann 98
 Thagy Bálint 127
 Thienemann Tivadar 92
 Thomas custos 216
 Thomsen, Wilhelm 10
 Thoroczka cs. 35, 204, 211
 Thököly Imre 98—99, 101—102, 105
 Thuróczi János 9
 Thurzó Imre 98
 Tiborc, Kajántóba olvadt középkori falu 217
 Tihany (Magyarország) 33
 Tinctoris, Johannes 94
 Tinódi Lantos Sebestyén 75, 103
 Tokaj (Magyarország) 14, 59
 Toldalagi cs. 211
 Tolna megye 65
 Tolnai Máté 36
 Tonk Sándor 3
 Toppeltinus, Laurentius 78, 237
 Torda (Thorenburg) — Turda 29, 37, 40, 42, 55, 60—61, 216, 257
 Torda megye 35, 43, 188, 192—193, 195, 211, 240—241
 Tordai József 156—157, 159
 Tordai Ötves János 137
 Tordai Ötvös János 136
 Tordai Sándor András 59
 Tordaszentlászló — Săvâdisla 148, 234
 Tordatúr — Tureni 192
 Tótfalusi Mihály 159
 Töppelt, Laurenz I. Toppeltinus, Laurentius
 Török András 160
 Török Bálint 73, 75, 222
 Török István 205
 Török János 73, 76
 Török Mihály 52, 56, 67
 Tövissi Mihály 157
 Trencsenszky 155
 Trócsányi Zsolt 195, 241—242
 Tröster, Johann 78
 Tulogdi István 156—158
 Tulogdi István Tasnádi 154
 Türe — Turea 138—139, 141, 146, 153, 160
 Țoca, Mircea 107, 228, 261
 Udine (Olaszország) 163
 Udvarhelyszék 111, 188, 193—195, 211, 241
 Udvarhelyi György 101
 Ugocsa megye 43
 Ujheli Eötvös György (Georgius Eötvös Uyhelyi) 136
 Ujvárosi Imre 156
 Ujvárosi Mihály 158
 II. Ulászló 27, 214, 224

- Ungar, Hans 83, 85—90, 223—224
 Ungur, Ioan 194
 Vágó Gergely 158
 Vajdahunyad (Eisenmarkt) — Hunedoara 73, 171
 Vajna Antal 152
 Valentinus, karbeli pap 218
 Valterus, Balthasar 177, 236—237
 Vámfalusi Márton 157
 Vámos Pécsi Miklós 157
 Várad (Grosswardein) — Oradea 37—38, 44, 53—56, 58—59, 61, 63—67, 86, 107—111, 113—115, 122—125, 127, 179—180, 193, 219—220, 228—229, 236, 238
 Várad Eottweos János 135
 Várad Eotves Pál (Paulus Eottweos Váradj) 134
 Várad Eöttweös Miklós 135
 Várad Eötves Ferenc (Franciscus Ötvös Kapusi) 137
 Várad Eötvös István (Stephanus Eottweos Váradj) 135
 Várad Eötweös István 136
 Várad Eötves Gáspár 137
 Várad Eötves László 124—126, 128, 231
 Várad István deák 138, 157
 Várad Ötves László (Ladislau Eötves Váradj) 136
 Várad Ötvös János 137
 Vármás (Nagyalmás) — Almaşu 139—140, 142, 145—147, 154—155, 160, 234
 Varga Eötvös István (Stephanus Eötweös Varga) 135
 Varga Sámuel 158, 160
 Varga Pál 158
 Varlaam metropolita 116
 Váró György 214
 Varro, Marcus Terentius 165
 Vásári István 212—213
 Vay László 102
 Végh Eötweös István 136
 Végh Eötves János (Ioannes Véegh Eöt-vös) 129, 136
 Végh Ötvös János 137
 Végh Ötvös Ferenc (Franciscus Végh Eötweös) 135
 Velence (Olaszország) 162
 Verancsics Antal 9
 Verdugo, trombitás 99
 Verebesi Tamás deák 138
 Vergilius, Publius Maro 73
 Vernazachio, Raphael 177, 237
 Verő Eötves György (Georgy Eötvös alias Hatvany) 137
 Veszprém megye 43
 Vig János 159
 Vilmos püspök 34
 Vince Mihály 158
 Vintze Mihály 159
 Virginás György 99
 Viság — Vişagu 214
 Viski György 156
 Viski Márton 159
 Vista — Viştea 139, 141, 146, 152—153, 160
 Vitéz János 107
 Vlad, Vasile 177, 237
 Vöröskő (Červení Kamen, Csehszlovákia) 114
 Vulcan, Samuil 179
 Wagner Gergely 60, 62—63
 Wagner Károly 182
 Wallerius, Johann Gottschalk 162
 Waradi Eottwes János (Ioannes Eottweos Wáradj) 134
 Wárad Eotwes Pál 134
 Wass cs. 35, 211
 Watt, James 172
 Weikersheim (NSzK) 114
 Werbőczy István 53, 59, 64, 67—68
 Weres Balázs 53, 59
 Wesselényi cs. 211
 Wiegand, Johann 162—163, 170, 235
 Willaert, Adrian 94
 Wittemberg (NDK) 70—72, 75
 Wolff, Johann 90
 Wykos alias Chijeoff Eottweos, Ioannes 134
 Wythnyedi Pál mester 45
 Young, Arthur 162
 Zalavár (Magyarország) 33
 Zaránd megye 43
 Zeged-i Chomay Benedek fia Miklós 45
 Zegehaza-i János deák 45
 Zentelke — Zam 139, 158
 Zeyk József 205
 Zilah — Zalău 211
 Zilahi András 157
 Zilahi József, tanító 158
 Zilahi József, lelkész 165, 167, 170
 Zilahi Márton 157
 Zoba, Ioan (alvinci) 116—120, 230
 Zoba, Oprea 117
 Zok Ötves Péter 137
 Zrínyi György 64
 Zrínyi Miklós, hadvezér 75
 Zrínyi Miklós, költő 75
 Zürich (Svájc) 51—52, 66, 219
 Zwchaky Ambrus 45
 Zwchaky János 45, 218
 Zylkerek-i János 216
 Zsámboki János 52
 Zsigmond király 48
 III. Zsigmond 102
 Zsil (Lupény) — Lupeni 171
 Zsil, folyó 171
 Zsobok — Jebuc 141, 146, 160

Összeállította Sipos Gábor

E kötet szerzői

BALOGH BÉLA (Halmi, 1936): levéltáros a Nagybányai Állami Levéltárban. Történelemtanári szakképesítését 1957-ben szerezte a Bolyai Tudományegyetemen, 1957-től fogva dolgozik levéltárban előbb Lugoson, majd 1969-től kezdve Nagybányán. Máramaros és az Avas-vidék gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetét kutatja.

Közleményei: *Emlékezés egy régi nagybányai iskolára.* = K 29/1970. 1737—1740 (Oszóczi Kálmánnal). — *A szatmári tilmjátszás kezdetei.* = M 25/1972. 9. sz. 13—14. — *Date noi privind mișcările greviste ale minerilor din bazinul baimărean din anii 1919—1920: Lupta maselor populare maramureșene împotriva exploatarii pentru edificarea, sub conducerea P.C.R., a societății socialiste.* Baia Mare 1972. 51—64. — *Adalékok a szatmári munkásművelődés történetéhez, 1920—1931.* = M 27/1974. 3. sz. 15—16. — *Índrumător în Arhivele Statului Județului Maramureș.* B. 1974 (többekkel). Népszerűsítő és alkalmi cikkei jelentek meg a Bányavidéki Fáklya, Szatmári Hírlap, Szabad Elet, Igazság, Pentru Socialism hasábjain.

BENKŐ ANDRÁS (Fejérd, 1923): a kv-i George Dima Zeneművészeti Főiskola zenetörténeti tanszékének előadójának, a zenetudomány doktora. Kutatási területe a romániai magyar zene története.

Könyvei és fontosabb közleményei: *Bartók Béla romániai hangversenyei.* B 1970. — *Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése.* B 1974 (Almás Istvánnal és Lakatos Istvánnal). — *A Bolyaiak zencelmélete.* B 1975. — *Székely László kódtáskönyve.* = ZTT 6/1957. 345—406. — *Haydn-bemutató Kolozsváron.* = ZTT 8/1960. 675—686. — *Csokonai-dalok Kolozsvárt levő kéziratok zenei gyűjteményekben.* = Nyírk 7/1963. 93—97. — *Date privind prezența unor instrumente și instrumentiști în viața orașului Bistrița, din secolul XVI.* = *Lucrări de muzicologie* 2/1966. 233—243. — *Apáczai Csere János magyar nyelvű zencelmélete.* = Nyírk 14/1970. 171—177. — *A romániai magyar zeneírás három évtizede (1944—1974).* = M 27/1974. 8. sz. 53—56. — *Madass Sándor énekeskönyve: Zenetudományi írások.* B 1977. 229—267. Egyéb tanulmányai és népszerűsítő cikkei gyűjteményes kötetekben és az *Előre, Igazság, Igaz Szó, Korunk, Református Szemle, Utunk* hasábjain jelentek meg.

BITAY ILONA (Kolozsvár, 1928): lektor a Babeș-Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filozófia Karán. Képesítését történelemből és latin nyelvből a Bolyai Tudományegyetemen szerezte. Előbb középiskolai tanárként működött, 1955-től fogva a Bolyai Egyetemen, majd az egyesített Babeș-Bolyai Egyetemen főként az ókori történelem oktatásában vesz részt. Tudományos kutatásaiban az antik művelődés reneszánszkorú erdélyi hatását vizsgálja.

Közleményei: *Antik elemek a későhumanista erdélyi műveltségben.* = StBB 8/1963. 19—39. — *Figura lui Alexandru Macedon în cultura țării noastre în secolele XV—XVII.* = StBB 10/1965. 19—30. — *Contribuții la studiul culturii antice în Transilvania în secolul al XVI-lea.* = AMN 3/1966. 183—196. — *Antichitatea în istoriografia sásască din Transilvania în secolul al XVII-lea.* = AMN 7/1970. 585—592. — *Idei progresiste umaniste în poemul „Ruinae Pannonicae” al lui Chr. Schesaeus: Sub semnul lui Clio.* Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu. Cluj 1974. 475—481. — *O poezie umanistă rămasă în munșeris despre Iacob Heraclidă Despotul.* = StBB 23/1978. 12—18.

CSETRI ELEK (Torda, 1924): a Babeș-Bolyai Tudományegyetem előadójának, a történettudomány doktora. 1949-től kezdve dolgozik előbb a Bolyai, majd az egyesített egyetem történelmi karán. Kutatási területe Erdély története az 1660—1848 közötti időszakban.

Könyvei: *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről.* B 1956 (Imreh Istvánval és Benkő Samuval). — *Wass Pál: Fegyver alatt.* B 1968. — *Silvio Pellico: Börtönelm.* B 1969. — *Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania.* B 1970 (Engel Károllyal). — *Táncsics Mihály: Eletpályám.* Kv 1971. — *Teleki Sándor: Emlékezzünk régiekről.* B 1973. — *Történeti kronológia. I—II.* B 1976 (szerkesztő és társszerző). Tanulmányai gyűjteményes munkákban és az *Acta Musei Napocensis, A Hét, Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Buletinul Universităților V. Babeș și Bolyai din Cluj, Cahiers Internationaux d'histoire économique et sociale (Napoli), A Kolozs-*

vári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei, Korunk, Limba şi Literatura, Művelődés, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”, Terra Nostra, Utunk hasábjain jelentek meg.

FERENCZI GÉZA (Kolozsvár, 1924): muzeológus Székelyudvarhelyen. A Bolyai Tudományegyetemen 1954-ben szerzett földrajz-történelem szakos tanári képesítést, 1954–1974 között a Székelyudvarhelyi Múzeum igazgatója. Kutatási területe a régészeti településtörténet és az ehhez kapcsolódó régészeti helyrajz, különös tekintettel a Székelyföldre, a néprajz és a művelődéstörténet.

Fontosabb közleményei: *Taplófeldolgozás Korondon*. — Eth 72/1961. 100–111 — *Einige Fragen betreffend den Übergang von den jüngeren Steinzeit zur Bronzezeit im südöstlichen Siebenbürgen, Rumänien*: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 21–27 août 1970. Prague 1972. 464–468. — *Kiegészítések az énlaki rovársírasos felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez*. = KerMagv 77/1971. 200–206, 78/1972. 3–8. Tanulmányai jelentek meg az Acta Musei Napocensis, Crisia, Fasti Archaeologici, File de istorie, Materiale şi cercetări arheologice, Studii şi materiale, Revista muzeelor, Studia Universitatis Babeş-Bolyai folyóiratban és népszerűsítő, alkalmi cikkei a helyi sajtóban.

FERENCZI ISTVÁN (Kolozsvár, 1921): régész, osztályvezető a kv-i Erdélyi Történeti Múzeumban, a történettudomány doktora. 1948–1963 között a régészet lektora a Bolyai Tudományegyetemen. Kutatási területe a régészeti településtörténet és az ezzel kapcsolatos régészeti helyrajz, a dáciai római határvédelem, a *limes* elemeinek nyomozása, keleti elemek (az okkersírok népessége, szkúthák) tanulmányozása Erdély őskorában, koraközépkori töltésvonulatok és várak feltárása.

Fontosabb közleményei: *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseşgebirges*. — Dacia 11/1967. 143–162. — *Le système et le caractère du soi-disant „Limes Dacicus”*: The Resumées of Papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies. Tel Aviv, April 1967. — *Die Nordstrecke des dakischen Limes vom Crişul Repede bis zu den Ostkarpaten*: Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6–13 septembre 1972. Bucureşti—Köln—Wien 1974. 201–205. — *Zur Verteidigung der Nordgrenze der Provinz Dazien*: Roman Frontier Studies. Edited by E. Birley, Brian Dobson and Michael Jarrett. Cardiff 1974. 204–211. — *Neue Forschungsergebnisse über den Limes des innerkarpatischen Daziens*. = Dacia 18/1974. 127–136. Tanulmányai az Acta Musei Napocensis, Activitatea muzeelor, Apulum, Crisia, Dacia, Fasti Archaeologici, File de istorie, Materiale şi cercetări arheologice, Revista muzeelor, Sargetia, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Studii şi materiale, Studii şi comunicări, Tibiscus folyóiratban és gyűjteményes kötetekben jelentek meg.

JAKÓ ZSIGMOND (Biharfélegyháza, 1916): a Babeş—Bolyai Tudományegyetem ny. r. tanára, a történettudomány docens doktora, a Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiájának tagja. 1939-től kezdve dolgozik az egyetemi oktatásban. Kutatási területe Erdély középkori története és a történelmi segéttudományok.

Könyvei: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp 1940. — *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai*. Kv 1942. — *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kv 1944. — *A Thorotzkay család levéltára*. Kv 1944 (Valentiny Antallal). — *Adatok a torockói jobbágylázadások történetéhez*. Kv 1945. — *Adatok a dézsmalejedelemségkori adminisztrációjához*. Kv 1945. — *A magyarpataki és kalini hamuszínhuta története*. B 1956. — *Rettégi György: Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*. B 1970. — *Scritura latină în evul mediu*. B 1971 (Radu Manolescuval). — *Richard de Bury: Philobiblon*. B 1971 (Bodor Andrásal). — *Erdélyi féniks. Mislótlalusi Kis Miklós öröksége*. B. 1974. — *Írás, könyv, értelmiség*. B. 1976. — *Philobiblon transilvan*. B 1977. Tanulmányai gyűjteményes kötetekben és az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Acta Musei Napocensis, Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Erdélyi Múzeum, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Historický časopis (Bratislava), Hítel, Hrisovul, Korunk, Könyvtári Szemle, Levéltári Híradó, Levéltári Közlemények, Magyar Könyvszemle, Művelődés, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Revista arhivelor, Revista bibliotecilor, Revue Roumaine d'Histoire, Studia bibliologica, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Studii şi cercetări de istorie, Cluj, Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj, Századok, Utunk folyóiratban jelentek meg.

KELEMEN BÉLA (Csikkozmas, 1913): a Babeş-Bolyai Tudományegyetem ny. r. tanára, a nyelvtudomány docens doktora. Az egyetem Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézetében a lexikológiai, lexikográfiai és névtudományi osztály vezetője. Főszerkesztője a román-magyar nagyszótárnak (*Dicţionarul român-maghiar*. I—II. B 1964), szerzője, illetve főszerkesztője közel tíz román-magyar és magyar-román szótárnak (1957—1975), az akadémiai román értelmező nagyszótár (*Dicţionarul limbii române*) IX. kötetének egyik felelős szerkesztője. Kutatási területe a lexikológia és lexikográfia, román nyelvtörténet, általános nyelvészet, román-magyar nyelvi és művelődési kapcsolatok.

Számos szaktanulmányt közölt magyar, román és francia nyelven különféle gyűjteményes kötetekben és az alábbi folyóiratokban: *Cahiers de linguistique théorique et appliquée*, *Cercetări de lingvistică*, *Limbă română*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, *Revue roumaine de linguistique*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, *Studii şi cercetări lingvistice*.

KISS ANDRÁS (Facsád, 1922): a Kolozsvár-napocai Állami Levéltárban dolgozik 1949 óta, jelenleg főlevéltárosi beosztásban, jogtudományi képesítést a Bolyai Tudományegyetemen szerezte. Levéltártannal, levéltár-, jog- és hivataltörténettel foglalkozik. A *Bibliografia arhivistică româneşti* (B 1969) valamint a készülő *Tratat de arhivistică* szerkesztő-munkatársa.

Fontosabb közleményei: *Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a XIV. századtól a XVIII. század végéig*. KLEkv 416—435. — *Varga Katalinnak tulajdon kezivel tett életírása*. = K 1/1957. 1634—1642. — *A besztercei városi levéltár XVI. századi magyar nyelvű irataiból*. 1540—1549. = NyIrK 3/1959. 117—121. — *Forul domnal în Transilvania*. = RArh 12/1969. 2. sz. 59—70. — *Gheorghe Şincai şi ştiinţele fundamentale ale istoriei*. = RArh 50/1973. 2. sz. 259—269. — „*Seleţionare de arhivă*” din interes obşteac în anul 1542 (*Contribuţii la istoria arhivelor din Transilvania*): Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ştefan Pascu, Cluj 1974. 464—475. — *Haldából megváltott vőlegény*. = Igaz Szó 6/1977. 522—526. — *Szelid vallatás (Varga Katalin „szelid vallatása” a nagyenyedi börtönben)*. = Utunk 32/1977. 35. sz. 5—6. — *Vechile inventare. Registrele auxiliare de arhivă şi cele de registratură din Transilvania*. = RArh 55/1978. 1. sz. 67—79. Főleg kolozsvári vonatkozású helytörténeti, művelődéstörténeti, forrásközlő írásai és könyvismertetései az A Hét, Igazság, Művelődés, Új Élet és Utunk hasábjain jelentek meg.

KOVÁCS ANDRÁS (Marosvásárhely, 1946): művészettörténész a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történeti és Régészeti Intézetében. A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 1969-ben szerzett történelemtanári oklevelet. Kutatási területe Erdély művészete a XVI—XVII. században.

Közleményei: *Diplomele de înnobilitare şi iconografia lui Nicolaus Olahus*. = Revista muzeelor 6/1969. 101—110. — *Az alvinci kastély*. = K 30/1971. 1169—1173. — *Arhitecţi italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea*. = StBB 18/1973. 19—36 (Mircea Ţocával). — *Az alvinci kastély történetéhez*. = Utunk 29/1974. 1315. sz. — *Contribuţii la cunoaşterea palatului în stil renaştere de la Oradea: Biharea. Culegere de studii şi materiale de etnografie şi de artă*. Muzeul Ţării Crişurilor 4/1977. 199—222. (Mircea Ţocával). — *Stilusok, művek, mesterek*. = K 37/1978. 376—379.

MARKOS ANDRÁS (Kolozsvár, 1920): a politikai és jogi, valamint a közgazdasági tudományok doktora. A volt Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa, majd 1949-ig egyetemi tanársegéd. 1949 és 1966 között különféle kv-i vállalatoknál könyvelő, de szabad idejében folytatja kutatásait az erdélyi hitelügy történetére vonatkozóan. 1966-tól 1974-ben bekövetkezett haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában Kv-ott dolgozott levéltárosként.

Közleményei: *A monografikus szociológia*. = Társadalomtudomány 22/1942. 317—347. — *Tutajozás a Maroson a múlt században*. = Eth 80/1969. 213—234, 431—446, 537—556 (Czeglédy János álnéven). — *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának kiadatlan töredékei*. = RefSzl 57/1964. 308—323. — *Árva Bethlen Kata kiadatlan levelei*. — RefSzl 58/1965. 330—341. — *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*. = RefSzl 62/1969. 339—357. — *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei*. = KvSz 16/1972. 23—29.

NAGY JENŐ (Kolozsvár, 1916): tudományos főkutató a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Központja Pedagógiai—Lélektani kutatórészlegén, a nyelvtudomány doktora. Tudományos érdeklődése és vizsgálódásai a népnyelv, a néprajz és az erdélyi magyar-szász nyelvi kapcsolatok területére terjednek ki. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság szócikkeinek német nyelvi értelmezője, a II. kötettől kezdve szerkesztő-munkatársa is.

Könyvei: *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkó (Kalotaszeg)*. Debrecen 1938. — *A német nyelvjáráskutatás története és mai állása*. Debrecen 1940. — *Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története*. Kv 1945. — *Szemponatok és munkamódszerek az erdélyi szász helynévkutatásban*. Kv 1947. — *A kalotaszegi magyar népi öltözet*. B 1958 (románul is). — *A torockói magyar népi öltözet*. B 1958 (románul is). — *Kászoni székely népművészet*. B 1972 (Kós Károllyal és Szentimrei Judittal). — *Szilágysági magyar népművészet*. B 1974 (Kós Károllyal és Szentimrei Judittal). — *Kalotaszegi magyar népviselet*. B 1977 (Faragó Józseffel és Vámszer Gézával). Magyar és német nyelvtankönyveket írt, iskolai tantárgytervezteket dolgozott ki az anyanyelvi és modern nyelvi irodalom, nyelvtan és helyesírás tanítására. Tanulmányai gyűjteményes kötetekben, évkönyvekben és az Ethnográfia, Korunk, Magyar Nyelv, Művelődés, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Revista de pedagogie, Ural-Altaische Jahrbücher, Zeitschrift für Mundartforschung folyóiratban jelentek meg. Népszerűsítő munkásságát különböző heti- és napilapok hasábjain fejtette ki.

OSZÓCZKI KÁLMÁN (Mezőterem, 1931): levéltáros a Nagybányai Állami Levéltárban, amióta történelemtanári szakképesítését a Bolyai Tudományegyetemen 1957-ben megszerezte. Kővár-vidék és Nagybánya város középkori történetét kutatja, különös tekintettel a vidék bányászatának múltjára.

Közleményei: *Direcția minelor și uzinelor metalurgice Baia Mare*. = RArh 10/1967. 1. sz. 178—198 (I. Sabăuval). — *Sigiliile de orașe miniere*. = Magazin istoric 4/1970. 8. sz. 73. — *Emlékezés egy régi nagybányai iskolára*. = K 29/1970. 1737—1740 (Balogh Bélával). — *Documente inedite referitoare la Pinte Viteazul în arhivele maramureșene*. Marmatia II. Baia Mare 1971. 106—120. — *Îndrumător în Arhivele Statului județului Maramureș*. B 1974 (többekkel). Népszerűsítő és alkalmi cikkei jelentek meg a Bányavidéki Fáklya, Pentru Socialism, Utunk hasábjain.

SEBESTYÉN KÁLMÁN (Alsóajára, 1938): történelemtanár a Körösfői Általános Iskolában. Tanári oklevelét 1963-ban a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filozófia Karán szerezte. Az erdélyi magyar művelődés múltját kutatja, különös tekintettel a Kalotaszegre és a népoktatás történetére.

Fontosabb közleményei: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig*. = K 22/1973. 1764—1768. — *Kalotaszeg helyismereti könyvszerzéséhez*. = K 33/1974. 510—512. — *A körösfői falargó háziipar*. Korunk Évkönyv 1978. 307—315. Népszerűsítő és alkalmi cikkei az A Hét és az Igazság hasábjain jelentek meg.

SIPOS GÁBOR (Érszodoró, 1951): a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 1974-ben szerzett történelemtanári szakképesítéssel előbb falun tanított, 1977 óta az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárban Kv-ott levéltáros. Erdély középkori írásbeliségének és a magyar művelődés múltjának kutatását tűzte maga elé célul.

SZABÓ MIKLÓS (Sáromberke, 1932): akadémiai tudományos kutató Marosvásárhelyen. A Bolyai Tudományegyetemen szerzett történelemtanári oklevelet 1957-ben, és ugyanekkor a Marosvásárhelyi Állami Levéltárba nyert kinevezést, 1962-től 1975-ig főiskolai előadó Marosvásárhelyt. Munkásmozgalmi, helytörténeti, újabban művelődéstörténeti kérdések foglalkoztatják.

Közleményei: *Arhiva Siatului popular al orașului Tg. Mureș (sec. XV—XIX)*. = RArh 3/1960. 1. sz. 235—249. — *Greva muncitorilor constructori din Tg. Mureș din aprilie-mai 1906*. = StM 2/1967. 135—145 (Dézsi Józseffel). — *Contribuții la istoria mișcării muncitorești din Tg. Mureș (1905—1907)*. = Lst 1/1969. 323—340. — *Prămin-tări țărănești în Transilvania în timpul războaielor napoleoniene (1809)*. — StArtIst 16/1970. 115—128. — *Notarul satului transilvănean în perioada de descompunere a feudalismului*. = Lst 2/1970. 231—236. — *Obligațiile țăranilor din Iostul comitatului Tirnava în lumina conscripțiilor urbariale din 1785*. = Lst 2/1970. 219—224 (V. Risteával) és I. Poppal). — *Două conscripții urbariale ale satului Sîngeorgiu de Pădure*. = Apulum 8/1970. 169—195 (V. Risteával és I. Poppal). — *Participarea muncitorimii din*

Tg. Mureș la greva generală din octombrie 1920. = StM 3—4/1972. 473—486 (Dézsi Józseffel). — Industrializarea României în optica socialiștilor noștri de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. = StM 3—4/1972 (Dézsi Józseffel és M. Rogoșcával). — Köztársasági szervezkedési kísérlet Erdélyben. — K 31/1972 1779—1783. Népszerűsítő és alkalmi cikkeket közölt az Előre, Hargita, Új Élet, Steaua Roșie, Vörös Zászló hasábjain.

MIRCEA ȚOCA (Lugoș, 1942): lektor a Babeș-Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filozófia Karán, a művészettörténet doktora. Művészettörténeti szakképesítését 1965-ben a Babeș-Bolyai Tudományegyetemen, doktori címét 1971-ben a pisai Scuola Normale Superiore-n szerezte. Tanulmányutakat tett Olaszországban, Ausztriában, Francia- és Spanyolországban, Angliában, Norvégiában, Belgiumban, Hollandiában, Nyugat-Németországban, Szovjetunióban és az Észak-Amerikai Egyesült Államokban. A reneszánsz, a barokk és a modern kor művészetét kutatja hazai és egyetemes viszonylatban.

Könyvei és fontosabb közleményei: Coriolan Hora. B 1969. — Iosif Fekete. B 1970. — Retrospective de artă modernă. Cluj 1974. — Iosif Bene. B 1976. — Iosif Fekete. B 1977. — Pictori clujeni. B 1977. — Războiul pentru independență în grafica artiștilor contemporani. Cluj-Napoca 1977. — Ein rumänischer Maler des 18. Jahrhunderts: Efreu Micu. = Revue roumaine d'histoire de l'art 6/1969. 123—133. — Biserica unitară din Cluj — operă a arhitectului Anton Türk. = StBB 15/1970. 73—90. — I disegni di Baldassare Peruzzi per i trattati di architettura. = Necropoli 13—14/1971. 54—72. — Munkatárs: Istoria Clujului (Cluj 1974); Clujul istorico-artistice (Cluj 1974); Lexikon der Kunst (Leipzig 1976); Independența României (B 1977).

Cuprinsul

Jakó Zsigmond	
Introducere	3
Ferenczi Géza, Ferenczi István	
Inscripții runice maghiare	9
Sipos Gábor	
Activitatea conventului din Cluj-Mănăstur ca loc de adevărire . .	33
Jakó Zsigmond	
Tipografiile din Oradea și Alba Iulia a familiei Hoffhalter	51
Bitay Ilona	
Referiri maghiare în operele lui Christian Schesaeus	70
Nagy Jenő	
Rezultatele și sarcinile cercetărilor privind contactele lingvistice maghiaro-săsești	78
Benkő András	
Despre viața muzicală a curții princiare transilvănene	94
Kovács András, Mircea Țoca	
Date privind istoria construcției palatului princiar de la Oradea .	107
Kelemen Béla	
Ioan Zoba și puritanismul	116
Balogh Béla, Oszóczi Kálmán	
Breasia aurilor din Baia Mare în secolele XVI—XVII	121
Sebestyén Kálmán	
Învățământul elementar în părțile Călatei din secolul al XV-lea până la 1848	138
Csetri Elek	
Asociația de Agricultură din Transilvania (1769—1772)	161
Kiss András	
Gheorghe Șincai, cercetător al izvoarelor istorice	173
Szabó Miklós	
Despre instituția notarului sătesc	185
Markos András	
Inițiativele lui Ferenc Milotai pentru introducerea științelor agro- nomice în învățământ	197
<i>Lista abrevierilor</i>	<i>207</i>
<i>Note</i>	<i>212</i>
<i>Indice de nume</i>	<i>243</i>
<i>Autorii volumului</i>	<i>257</i>

Inhalt

Jakó Zsigmond	
Einleitung	5
Ferenczi Géza, Ferenczi István	
Madjarische Kerbschriftdenkmäler	9
Sipos Gábor	
Die Beurkundungstätigkeit des glaubwürdigen Ortes von Cluj-mănăştur/Kolozsmonostor	33
Jakó Zsigmond	
Die Druckerei der Familie Hoffhalter in Großwardein und Weissenburg	51
Bitay Ilona	
Ungarische Beziehungen in den Schriften des Christian Schesacus	70
Nagy Jenő	
Ergebnisse und Aufgaben in der Erforschung der madjarisch-sächsischen Sprachbeziehungen	78
Benkő András	
Über das Musikleben am siebenbürgischen Fürstenhof	94
Kovács András, Mircea Țoca	
Beiträge zur Baugeschichte des Fürstenpalastes in Großwardein . .	107
Kelemen Béla	
Ioan Zoba und der Puritanismus	116
Balogh Béla, Oszóczki Kálmán	
Die Goldschmiedezunft von Fraubenbach im 16./17. Jahrhundert .	121
Sebestyén Kálmán	
Volksschulwesen in Călata-Gebiet/Kalotaszeg vom 15. Jahrhundert bis 1848	138
Csetri Elek	
Der siebenbürgische Landwirtschaftsverein (1769—1772)	161
Kiss András	
Gheorghe Șincai, Erforscher historischer Quellen	173
Szabó Miklós	
Über die Einrichtung des siebenbürgischen Dorfnotariats	185
Markos András	
Die Versuche Ferenc Milotais betreffend die Einführung des landwirtschaftlichen Fachunterrichts	197
Abkürzungen	207
Anmerkungen	212
Namensregister	243
Verfasser des Bandes	257

Contents

Jakó Zsigmond	
Introduction	5
Ferenczi Géza, Ferenczi István	
Hungarian Runic Relics	9
Sipos Gábor	
The Activity of the Cluj-Mănăstur/Kolozsmonostor Abbey as „locus credibilis”	33
Jakó Zsigmond	
The Printing Houses of the Hoffhalter Family in Oradea/Várad and Alba Iulia/Gyulafehérvár	51
Bitay Ilona	
Hungarian References in Christian Schesaeus' Writings	70
Nagy Jenő	
Results and Tasks of the Researches Concerning the Hungarian-Saxon Linguistic Contacts	78
Benkő András	
About the Musical Life of the Transylvanian Princely Court	94
Kovács András, Mircea Țoca	
Some Data About the Building of the Princely Palace in Oradea/Várad	107
Kelemen Béla	
Ioan Zoba and Puritanism	116
Balogh Béla, Oszóczki Kálmán	
The Goldsmiths' Corporation of Baia Mare/Nagybánya in the 16th and 17th Centuries	121
Sebestyén Kálmán	
Education in the Călata Kalotaszeg Zone from the 15 th Century until 1848	138
Csetri Elek	
The "Agricultural Society" in Transylvania (1769—1772)	161
Kiss András	
Gheorghe Șincai as a Researcher of Historical Sources	173
Szabó Miklós	
About the Institution of the Village Notary	185
Markos András	
Ferenc Milotai's Initiatives for the Introduction of Agricultural Sciences in the Educational Curriculum	197
<i>List of Abbreviations</i>	207
<i>Notes</i>	212
<i>Index</i>	243
<i>The Authors</i>	257

Tartalom

Jakó Zsigmond

Bevezetőül 5

Ferenczi Géza — Ferenczi István

Magyar rovásírásos emlékekről 9

Sipos Gábor

A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése 33

Jakó Zsigmond

A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája 51

Bitay Ilona

Christian Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai 70

Nagy Jenő

A magyar—szász nyelvi érintkezés kutatásának eredményei és
jövendő feladatai 78

Benkő András

Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről 94

Kovács András — Mircea Țoca

Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez 107

Kelemen Béla

Ioan Zoba és a puritanizmus 116

Balogh Béla — Oszóczki Kálmán

A nagybányai ötvöscéh a XV—XVII. században 121

Sebestyén Kálmán

Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig 138

Csetri Elek

Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769—1772) 161

Kiss András

Gheorghe Șincai, a forrásgyűjtő 173

Szabó Miklós

Az erdélyi falujegyzői intézményről 185

Markos András

Milotai Ferenc kísérletei a mezőgazdasági szakoktatás bevezetésére 197

Rövidítések jegyzéke 207

Jegyzetek 212

Névmutató 243

A kötet szerzői 257

A könyv szerkesztője: V. András János
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
A megjelenés éve: 1979. Alak: 70×100/16
A nyomás kezdete: 1979.V.15.
Példányszám: 7900+90+30+50 fűzve
Papír: 70 g-os famentes
Kiadói ívek száma: 24,44
Nyomdai ívek száma: 16,75+32 melléklet
Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára:
894 511—4, kis könyvtárak számára: 894 511.
Tiparul executat sub comanda nr. 24/1978,
la Întreprinderea Poligrafică „Crișana”
str. Moscovei nr. 5, Oradea,
Republica Socialistă România

A KÖTET SZERZŐI

JAKÓ ZSIGMOND

FERENCZI GÉZA

FERENCZI ISTVÁN

SIPOS GÁBOR

BITAY ILONA

NAGY JENŐ

BENKŐ ANDRÁS

KOVÁCS ANDRÁS

MIRCEA TOCA

KELEMEN BÉLA

BALOGH BÉLA

OSZÓCZKI KÁLMÁN

SEBESTYÉN KÁLMÁN

CSETRI ELEK

KISS ANDRÁS

SZABÓ MIKLÓS

MARKOS ANDRÁS

STUDII DE ISTORIA CULTURII • 1979
EDITURA KRITERION • BUCUREȘTI 1979
LEI 19,50